

અંથ પરિચય

ગુજરાતી ભાષા વાંચનાર જનતાના તમામ વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તેવી 'અંથ અને અંથકાર' પુસ્તકમાલાનું ચોથું પ્રકાશન બહાર પાડવાનું આનંદ યાચ છે. એ પુસ્તકમાં પ્રતિ વર્ષ ભાષા અને સાહિત્યને લગતાં ઉપયોગી અંગોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે એ એની ખાસ વિશેષતા છે. પુસ્તક લખનારનાં ચરિત્ર તેમજ તેમની કૃતિઓની યાદી એ તો કાયમનું અંગ છે. તદુપરાંત reference માટે ઉપયોગી થાય તેવી બાબતોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. વર્ષમાં પ્રકટ થએલા પુસ્તકોની વર્ગવાર યાદી, વર્ષ દરમિયાન સામયિક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા મારા લેખોની વિગતવાર સૂચી તથા ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટેના પુસ્તકોની નામાવલિ એ સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યના reference માટે બહુમૂલ્ય વસ્તુઓ છે. આખા વર્ષ દરમિયાન સામયિક પત્રો વાંચી તેમાંથી શિષ્ટ લેખોની નોંધણી કરવાનું કામ ધારીએ તેટલું મહેલું નથી. આ વર્ષ આપેલી સામયિક પત્રો સંબંધી ચર્ચા વાંચનારને જરૂર પ્રિય થઈ પડશે. વિશેષતા ભાષા દેશગણ પગમાર જેવા અભ્યાસીએ ૧૯૭૨ ના વર્ષની સુંદર કાવ્યકૃતિઓનો વિભાગ તૈયાર કરી આપ્યો છે તે ખરેખર આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે. ભાષા બચુબાઈ ગવનનો પોતાનો માનીતો વિષય પણ આ પ્રકાશનમાં માણુમ પડશે. ગુજરાત વર્તીકયુક્તર મોસાઈકી આ ભાષાઓની ઝલણી છે.

ગુજરાતી કેળવણીકારોના ચરિત્ર અને તેને લગતી ઘણી મહત્વની બાબતો આ અંથમાં જોવામાં આવશે. કુંકમા આ પુસ્તકને reference ના પુસ્તક તરીકે જેમ અને તેમ વધારે ઉપયોગી તથા આકર્ષક બનાવવા માટે સંપાદકે મતન કાળજી રાખેલી છે એમ કહ્યા વિના આવે તેમ નથી.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમિયાન બન્યું છે તેમ ૧૯૭૨ની સાલમાં પણ બાલ સાહિત્યનો જળજે ફાલ આપણી ભાષાને પ્રાપ્ત થયો છે. એ સર્વના મંદકાર મેળવેલાં બાળકો ત્યાજે સવિધ્યમાં નાગરિકો બનશે ત્યારે જરૂર ગુજરાતનું નામ દીપાવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય બધી દિશામાં ખેડવું મળ્યું છે એ આ પુસ્તકમાં આપેલી યાદી પરથી જણાઈ આવશે. વિજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્ર જેવાં જોછા ખેડાયેલા વિષયો પર પણ પુસ્તકો વધારેને વધારે લખાય છે એ સમયનું શુભ ચિહ્ન છે. પ્રજા એકંદરે ગરીબ, અજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું જ

મોટું, વાચનના ગોખના પુરતા વિકાસનો અભાવ : એ સર્વ વિરોધી બળો છતાં સખ્યામધ પુસ્તકો લખાય છે અને પ્રકટ થાય છે એથી સાહિત્યનું ગગીઓના ચિત્ત નિસશય પ્રમત્ત થતા જ હરો.

તેમ છતાં આપણા માહિત્યની ઘણી ન્યૂનતાઓ છે, તે પુરી પાડવા સહૃદય લેખક વર્ગને વિનનિ કગવી અગ્રાને નહિ ગણાય. આપણા આર્ગ હિચ ગખી, મામાન્ય પરિણામોથી સતોય ના માનવો એ જ આગળ વધવાનો માર્ગ છે એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે, જે વાગવા જણાવવામા વાવો નથી. વધારે હિચગામી અને હિચ અભ્યામવાળા પુસ્તકો ખીન દેશોના સાહિત્યમા છે તે પ્રકારના આપણી ભાષામા રચાય એવી હિચાલિયાયા સહ કોઇ રાખરો જ

આ મળધે હિચેખ કરતા આપણી મમલ આપણો આર્થિક પ્રશ્ન ખરો થયા વિના ગહેતો નથી, સેકડો હિમેદ અને આશાખર્મી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ પોતાના અભ્યામ દરમિયાન કોઇ કોઇ સ્વપ્ના મેવતા, જીવનના કલહમા પડે છે ત્યારે તેમના એ સ્વપ્ના હીડી જાય છે. મારીની જમીનપર પગ મુકતા તેમને જણાય છે કે જીવન ટકાવવું હોય, જીવનની ઓઠામા ઓછી જશ-રીઆતો પુરી પાડવી હોય તોપણ સવાગથી સાજ સુધી ચાલુ મહેનત કરવા તૈયાર હોય તે છના કામ મળતું નથી મજે તો જીવનને રોપીને નીચોવી નાખનાઈ હોય છે. હિનાસ અને આનદ, જે વડે પ્રેગણાશક્તિને પોપણ મજે છે તે અંનર્ધાન થઇ ગયા હોય છે. અભ્યામ અને વાચન માટે શાન્તિ અને વખત બેઈ એ તે ભાગ્યે જ મજે છે. એટલે કે માહિત્યના મવર્ધનને માનુચ થાય તેની પગિચિનિ ઘણા થોડાને હોય છે, કોઇ કોઇ વ્યક્તિ આ બધા વિનો વટાની માહિત્યમા કામ કરે છે તો તે બહાર પાડવા માધન નથી હોતું. સાહિત્યનું કામ ડગનાગ્ને હિરપોપણનું સાધન એનાથી મળતું નથી એ આપણા દેશની કમનમીખી છે.

ભવિષ્યમા પણ ‘અથ અને અથકાગ’ના પ્રત્યેક પુસ્તકમા અભ્યાસીઓને હિપોગી અંગ દાખલ કગવામા અવશ્ય આવશે. તેને લગતુ આલખમ પણ ડુક સમયમા પ્રમિદ કરવાની ધાગણ છે, પ્રજાના હિચેજન અને ટેકાથી ગુજરાત વનીકયુવર સોસાઇટી પોતાને કૃતકૃત્ય થએલી માને છે.

અમદાવાદ,
સપ્ત, તા. ૨૬-૯-૩૩.

વિદ્યાખહેન ૨. નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

પ્રગતિ પ્રકાશનની પાસે એક જ વિચાર કામ કરી રહ્યો છે અને તે એ કે “અંધ અને અંધકાર” નું પુસ્તક આપણા ગુજરાતી લેખક અને વાચક ખંડુને તેના વાચન, અભ્યાસ અને લેખનકાર્યમાં અને તેટલું ઉપયોગી અને મદદગાર થઈ પડે:

એ આશયથી પ્રતિ વર્ષ તેમાં કંઈને કંઈ નવું તરવ ઉમેરવા તજવીજ કરવામાં આવે છે

આ વખતે બે નવા અંગો ઉમેર્યા છે. (૧) મન ૧૯૩૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી મુદર કાવ્યકૃતિઓ; અને (૨) ગુજરાતી મામણિક પત્રોની સૂચી.

અંધકાર ચરિત્રાવળી વિભાગમાં અર્વાચીન વિદેહીમાતા થોડાકના આરંભના કેળવણીકાળના—ચરિત્રો આપવાની શરૂઆત કરી છે, તે વિભાગ અને તેટલો વિશ્વમનીષ અને આધારબૂત કરવા ખાસ કાળજી લેવામાં આવેલી છે. ભાવિ ચરિત્રોપના પાયારૂપ એ માધન થઈ પડે, એની ઉમેદ વધુપડતી નહિ જણાય.

ગુર્જર અંધકાર ચિત્રાવલિનું પુસ્તક એક અનન્ય આશ્ચર્યપૂર્ણ આવના વર્ષમાં બહાર પડે એની વાત છે, તે માટે તૈયારી થઈ રહી છે. પહેલું પુસ્તક એકમો ચિત્રાનું આપવાની યોજના કરી છે.

મન ૧૯૩૦ની કવિતાની પમદગી શ્રીયુત દેશજી પરમારે કરી આપી છે. એ માટે એમનો દુઃખગી છુ. ઘણા મંત્રુઓને ખબર નહિ હોય કે અમદાવાદમાં ગુજરાતી કવિતાનો એક અભ્યાસવર્ગ આવે છે. તેમાં આપણા કેટલાક માગ અને જાણીતા નવા કવિઓ જોડાયેલા છે. કુમાર કાર્યાય તેનું કેન્દ્ર સ્થાન છે, તેના પ્રેરક બળ શ્રીયુત બચુભાઈ રાવન છે.

શ્રીયુત બચુભાઈ રાવન, વાચક ખંડુના લક્ષમાં હશે જ કે ‘અંધ અને અંધકાર’ની શરૂઆતથી તેને એમનું પોતાનું એક કાર્ય મમત્ત તેના મંપાદન કાર્યમાં મને હમેશ મદદ કરતા ગયા છે; અને હરેક વખત, એમના અનેક વ્યવસાયોમાંથી મમત કાઢીને, જે કિમતી લેખ લખી મોકલે છે તેની એકલા લેખકવર્ગે જ નહિ પણ મુદ્રણકર્તા સાથે નિરૂપન ધરાવનારા સોએ

પ્રશંસા કરેલી છે અને તે આ પુસ્તકનું વિશેષ આકર્ષણ છે, એ આલપ્રાય સાથે, મારી ખાત્રી છે કે, મૌ કોઈ મંમન થશે.

હરેક પુસ્તકમા લેડી વિઘાબ્દેનનો હું ઉપકાર માનું છું તે કેવળ શિષ્ટાચાર નથી જ. મારા કાર્યમા તેઓ મરળતા કરી આપે છે, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રકાશનમા ખાસ રમ લે છે, એ મને મોઠું પ્રોત્સાહક નથી.

અમદાવાદ.
તા. ૨૫-૬-૧૯૩૩

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ અંથ પરિચય	૩ થી ૪
૨ પ્રસ્તાવના	૫ થી ૬
૩ પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી સન ૧૯૩૨	૧ થી ૧૭
૪ સન ૧૯૩૨ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૮ થી ૩૫
૫ ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી	૩૬ થી ૪૬
૬ ગુજરાતી સામયિક પત્રોની યાદી	૪૭ થી ૫૬
૭ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે માર્ગદર્શક અને મદાયક ગ્રંથોની સૂચી	૫૭ થી ૬૦
૮ પુસ્તકનું રૂપવિધાન	૬૧ થી ૬૯
૯ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખોની યાદી	૭૦
૧૦ ગુ. સાહિત્ય પરિપદનું હાલનું અધિકારી મંડળ	૭૧
૧૧ અંથકાર ચરિત્રાવલી [અર્વાચીન વિદેહી]	
૧ રણછોડદાસ ગીરધરભાઈનું જન્મ ચરિત્ર	૧
૨ રા. બા. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરીનું આત્મકથન	૨૭
૩ રા. મા. મયારામ શંભુનાથનું ચરિત્ર	૬૨
૪ રા. બા. જમીનરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીનું ચરિત્ર	૬૯
૫ જ્ઞેશી સાકળેશ્વર આશારામનું જીવનચરિત્ર	૭૨
૬ ગણુપતરામ ગજગુપ્ત ભટ્ટનું આત્મવ્રતાત	૭૪
✓ ૭ રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ચરિત્ર	૯૪
૧૨ અંથકાર ચરિત્રાવલી [વિદ્યમાન]	
૧ અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ	૧૧૬
૨ ઈન્દુલાલ પુલકાંદ ગાધી	૧૧૭
③ ઉમાશંકર જ્ઞેશલાલ જ્ઞેષી	૧૧૮
૪ ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ	૧૧૯
૫ ગોપાલદાસ કુબેરદાસ મહેતા	૧૨૧
૬ રા. બા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા	૧૨૩
૭ ચંદુલાલ જ્ઞેશલાલ વ્યાસ	૧૨૪

૮ ગા સા જનુભાઇ અચરતનાલ સૈયદ	૧૨૬
૯ ત્રિભુવનદામ પુરુષોત્તમદામ નુહાર (સુન્દરમ)	૧૨૭
૧૦ દુર્લભજી ત્રિભુવનદામ ઝવેરી	૧૨૮
૧૧ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૧૨૯
૧૨ ધીરસિંહ વ્હેગલાઇ ગોહિલ	૧૩૧
૧૩ નટવરલાલ મૃગચંદ વીમાવાળા	૧૩૪
૧૪ ન્હાનાવાલ ચમનનાલ મહેતા	૧૩૭
૧૫ પ્રીતમરાય વૃન્દરાય દેમાઇ	૧૩૮
૧૬ ભીખાભાઇ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	૧૩૯
૧૭ મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી	૧૪૦
૧૮ મનુ હ દવે (કાવ્ય તીર્થ)	૧૪૨
૧૯ મનુભાઇ લલ્લુભાઇ જોષાણી	૧૪૪
૨૦ મહાસુખભાઈ સુનીનાન શેઠ	૧૪૬
૨૧ ખા ખા મેલમુખમિયા ઈમામમક્ક મદરી	૧૪૮
૨૨ મેહરજીભાઈ માણુજી રતુરા	૧૫૧
૨૩ રામપ્રભાદ મોહનનાન શુક્લ	૧૫૨
૨૪ રંગીનદાસ લક્ષ્મીદામ સુતરીઆ	૧૫૩
૨૫ વમતરામ હરિદ્રુજી શાસ્ત્રી	૧૫૫
૨૬ હરસિંહભાઈ વણુભાઇ દીવેટિયા	૧૫૬
૨૭ હરિલાલ નરસિંહગમ વ્યામ	૧૫૭
૧૩ મન ૧૯૩૨ ની ઝનિના	૧૫૮-૧૭૪

અનુષ્ઠિ

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદીની નીચે સન ૧૯૩૩ છપાયું છે તેને બદલે
સન ૧૯૩૨ માં વાચવું

ગુજરાતી સામયિક પત્રો

“અંચ અને અંચકાર”ના ઉપોદ્ધાતમાં આ વર્ષે “ગુજરાતી સામયિક પત્રો” એ વિષય ચર્ચવાનું પસંદ કર્યું છે. એ પસંદગી કરવામાં ત્રણ ચાર કારણો મળી આવ્યાં.

પત્રકારિત્વ આજકાલ સાહિત્યના પર્યાયરૂપ થઇ પડ્યું છે. એક સાકે વર્તમાનપત્ર આજે જોટલી અને જોવા વિવિધ પ્રકારની વાચનસામગ્રી પૂરી પાડે છે, તે આપણાં પુસ્તકોમાંથી મળી શકતી નથી. પુસ્તકો કરતાં એક વર્તમાનપત્ર ઝાઝું વંચાય છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર થાય છે. આધુનિક જીવન એટલું વ્યવસાયી બની ગયું છે અને તે એવું વ્યગ્ર રહે છે કે કોઇ વિષય પર સામાન્ય માહિતી મેળવવા જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે તોપણ તે પાછળ એટલો સમય આપવાને આપણને અવકાશ હોતો નથી. આધુનિક સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન વર્તમાનપત્ર છે એમ કહી શકીએ અને તેના વિકાસ અને અભ્યુદયમાં પ્રગતિના જીવનવિકાસ અને ઉન્નતિ બહુધા અવગણી રહે છે. કોઈ શસ્ત્ર કરતાં કે કોઈ રાજસત્તા કરતાં તેની શક્તિ, લાગવગ અને કાબુ અદ્ભુત છે. સમાજમાં આજે તે અઢિતીય સ્થાન ધરાવે છે. તે છતાં એવા રંગવાણું મનુષ્ય જીવનને રંગી શકે છે; તે ધારે એવા વિચારોનો પ્રચાર કરી શકે છે. શોકશિક્ષણનું અને શોકમત કેળવવાનું તે એક સમર્થ અને પ્રયત્ન સાધન છે.

આપણે અહિં અક્ષરજ્ઞાન હજી વસ્તીની અત્યંત સંખ્યામાં છે પણ એ પ્રમાણ જોમ વધતું જશે તેમ વાચનનો શોખ જરૂર ખીલશે. આજે પણ જનતામાં વાચનનો શોખ વધ્યો છે, તે દરરોજ નવાં અહવાલિકો નિકળ્યે જાય છે તે બતાવી આપે છે.

આપણા જીવનને આ પ્રમાણે સ્પર્શતું અને સાહિત્યને પોષક એવું એક અંગ અને બળ તેનો યથાવકાશ જરૂર વિચાર અને ચર્ચા થવાં ઘટે છે.

પત્રકારિત્વના અંગે અનેક વાતના પ્રશ્નો એક પત્રકારે તેમ આપણા સમાજના નેતાએ વિચારવાનાં ઉપરિચિત થાય છે; આ લેખ લખવાનું શરૂ કર્યું એ અરમામાં જુદા જુદા પત્રોમાં પત્રકારિત્વ પરત્વે લિખ લિખ દૃષ્ટિએ ચર્ચાવકા મુદ્દાઓ મારા વાંચવામાં આવ્યા તે પ્રથમ રજુ કરીશ.

જોડ માસનું “કુમાર” માસિક તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બરના રોજ મળ્યું તેમાં નીચે મુજબ એક નોંધ હતી:

“આપણે ત્યાં પત્રોમાં વૈવિધ્ય ખીલતું નથી તેનું કારણ જ એ છે કે વિવિધ પ્રકારના જીવન-અનુભવોવાળા અને ધંધાના માહિતગાર માણસો પોતાની દિશામાં રચ્યાપચ્યા રહેલા હોવાથી માત્ર થોડાં નાણાંની ખાતર તેઓ લખવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરે તેમ નથી, તેમ જ તેમના ધંધામાં મળતાં લવાજમની ખરોખર લેખનથી પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ નથી; એટલે મૌલિક, અનુભવપૂર્ણ લેખો, હકીકતો, વાર્તાઓ વગેરે માટે આપણે તેમની દરકાર અને ઉદારતા ઉપર જ આશા બાંધવાની રહે છે.”

ગુજરાતમિત્ર અને ગુજરાત દર્પણમાં એજ મુદ્દાને “સેનાની” નામ-ધારી લેખકે જુદી જ દ્રષ્ટિએ અવલોક્યો છે. તે ભાષ્ય લખે છે,

“લેખકોએ પણ “પૈસા” મળે એ આશાએ લખવું જોઈએ નહીં. પરંતુ તેમણે “સાહિત્યની સેવા” તરીકે જ કાર્ય કરવું રહ્યું. બલે, પછી એ સેવાનો બદલો ન મળે; પરંતુ નાણાંની અપેક્ષાએ જ “સેવા” કરવી એવો સિદ્ધાંત તો ન જ રાખવો જોઈએ. “સાહિત્ય” એ પણ એક કળા છે અને કળાનાં મૂલ્ય કદી “પૈસા”થી થયાં છે કે હવે થાય ?”*

ઉપરનાથી જુદા પ્રકારનો પણ પત્રકારિત્વની રીતિનીતિ વિષે મહત્વનો પ્રશ્ન તેજ વખતે “જૈન” અદવાડિકના વિદ્વાન તંત્રીએ “ક્ષમાપના” એ શિર્ષક હેઠળ, તેના તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બરના અંકમાં ચર્ચેલો જોવામાં આવ્યો. તે પેરા આ પ્રમાણે હતો:—

“પત્રકારની જવાબદારી તેમજ જોખમદારી કોઈ પણ શિક્ષક, ઉપ-દેશક કે માર્ગદર્શક કરતાં જરાય ઉતરતા પ્રકારની નથી. પત્રકાર માત્ર દોષ દર્શિવાળો જ હોય એવી ઇમણા કેટલાક બણી જોઈને ફેલાવે છે. સામયિક પત્રો સંક્ષોભ જ પેદા કરે છે એમ પણ કેટલાક માનતા હશે: પરંતુ એ આખીય વિચારશ્રેણી સત્યથી વેગળા છે. જેમને પોતાનો જ કક્ષો મનમાનતી રીતે ધુંટાવવો હોય, ગાડરીઆ પ્રવાહને એકજ લાકડીએ હાંકવો હોય તેને સામયિક પત્રો અને પત્રોના સંચાલકો અકારા લાગે એ સમજાય એવી વાત છે.”

આનાથી ઉલટું કેટલાંક ઈંગ્રેજ પત્રો અંગત સ્વાર્થ અને લાલ મેળવવાની ખાતર, તેમના પત્રોના બહોળા પ્રચાર અર્થે જે હલકી અને અધમ રીતિ અખત્યાર કરે છે તેની એ જ તારીખના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા

* ગુજરાતમિત્ર અને દર્પણ, તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બર.

(Times of India)ના અંકમાં તેના તંત્રીએ આગ્ર નોંધમાં કડક શબ્દોમાં ખખર લીધી હતી. એ નોંધનો લેખક જણાવે છે,

“It is by no means an exaggeration to say that the type of mind which has been permitted to control this section of the British Press during the last decade has been making drastic and heavily financed efforts to prostitute a great profession.”

ગુજરાતી પત્રોમાં પણ આ બદી ધીમે ધીમે પગપેસારો કરતી જાય છે, એ વર્તમાનપત્રના અનુભવીઓની નજર બહાર નહિ હોય.

પરંતુ આ વિચારોથી ખિન્ન થયલા મનને “નેશ” નામના જાણીતા ઈંગ્લેન્ડ માસિકનો સપ્ટેમ્બરનો તાજો જ અંક પ્રાપ્ત થતાં, તેમાં વર્તમાનપત્રનું મુખ્ય અંગ “સમાચાર” એ વિષયને મહત્વ આપી તે મુદ્દાને રમુજ ભર્યો સચ્ચેનો વાંચતાં કંઈકે સાન્નત્યન મળ્યું અને આ સઘળા વિચારોએ મને ગુજરાતી સામયિક પત્રો વિષે વિવેચન કરવા ગ્રેયો.

આ પ્રશ્ને ખીછ રીતે પણ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

આજુ સાલમાં સોસાયટીએ પહેલી ગુજરાતી પુસ્તકાલય પરિપદ ભરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, અને તેની સાથે ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પ્રદર્શન યોજવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી. એ પ્રદર્શનનો એક આશય એ પણ હતો કે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સર્વ પત્રોની હકીકત અને તેટલી સંપૂર્ણ એકઠી કરી શકાય; અને એ ઉદ્દેશથી એક પત્રક, જે તે પત્રના તંત્રી વા સંચાલકને મુખ્ય અને મહત્વની માહિતી પૂરી પાડવા મોકલવામાં આવ્યું હતું.

સન ૧૯૨૪ માં પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિપદ અમદાવાદમાં મળી હતી ત્યારે આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતી પત્રોની સૂચી તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે પરિપદના અંગે વર્તમાનપત્રોનું પ્રદર્શન રૂપવામાં આવ્યું હતું અને તેના ઉદ્દાટનની ક્રિયા લેટી વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠના હસ્તે કરાવવામાં આવી હતી. પણ જે મિત્રોને તેમાં રજુ થયેલાં વર્તમાનપત્રોની નોંધ લેવાનું સોંપ્યું હતું તે સંજોગવચાત્ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. એટલે પ્રસ્તુત હેતુ બર લાવવા સૌ પત્રકાર બંધુઓને તેના પત્રની

નકલ પ્રદર્શન માટે મોકલી આપવાની સાથે જે છાપેલું પત્રક તેમને રવાના કરવામા આવ્યું હતું તે ભરી મોકલવા વિનંતિ કરી હતી.

વળી પ્રગુત યાદીનું કામ સુગમતાભર્યું થઈ પડે એ વિચારથી મુખાર્ધ ઇનાકાના ટપાલ ખાતાના ઉપરી અધિકારીને જે સામયિક પત્રો ટપાલ ખાતાના નિયમાનુસાર ટપાવના ઝોઝા અને ખામ દરોનો લાભ મેળવે છે, તેના નામોની ટપાવખાતા પામેની યાદી, વેચાતી મળી શકતી હોય તો તેની ટિગત લઈને અથવા તેની નકલ ઉત્તરાવનાનો ખર્ચ લઈને, આપવા સૂચવ્યું હતું પણ તેનો ઉત્તર ખાતા તરફથી નકરમા આવ્યો હતો માફ માનવું છે કે એ યાદી આપા ખામ ઝરણુમ પૂરી પાડવામા સરકારે વાધો લેવો ન જોઈએ

સોમાઈનીના વિનંતિપત્રથી સામયિક પત્રો જેની નકલો અમને સીધી મળી તે પરથી તેમ અન્ય રીતે તજવીજ કરીને મેળવી શક્યા તેના આધારે ગુજરાતીમા પ્રસિદ્ધ થતા સામયિક પત્રોની સૂચી આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૪૯ થી ૬૦ ઉપર ઝાપવામા આવી છે આ યાદી સંપૂર્ણ છે એમ ન જ કહેવાય. પણ એની મધ્યા ૨૨૭ની નોંધાયેલી છે તેમા પાચ ટકારતી જતા પત્રોના નામ ઉમેરીએ તો લગભગ તેનો ખગે આકરો મળી રહે, એમ ધારવું છે.

હિન્દી વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટમા મામાન્ય રીતે જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનાગના આકરોએ આપવાનો શિગ્ગતો છે, પણ દિવગીરીની વાત એ છે કે મન ૧૯૩૧ના હિન્દી વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટના કોષ્ટક ૧૦ મા જે ભાષાવાગ દોષમ આપવામા આવ્યું છે, તેમા આ વખતે ગુજરાતી ભાષા બોલનાગઓની મધ્યા નોંધવામા આવી નથી. ગુજરાતી ભાષાને આ મોટો અન્યાય થયો છે, અને તેમ કરવાનું મેન્મમ કમિશનરે કાઈ કાગણું પણ દર્શાવ્યું નથી. મોર્ડન ગિલ્ડના બાહોશ તત્રી થીયુત ગમાનંદ ચેટગજીએ મરકાગના આ મનગી કાયને તે મામિકના ફેસુઆરી અંકમા વખોડી કાઢ્યું હતું તે મિવાય અન્ય કોષ્ટ પત્રે એ વિશે ઉત્તેજ કર્યો હોય એમ મારી જણમા નથી.

તે પછી મને લાગ્યું કે પાગવા વસ્તીપત્રોમાથી આ વિષય પર જગી માદિતી બેની કગી હિન્દી વસ્તીપત્રકના જુના રીપોર્ટો સુવગ નહોતા. પણ મુખાર્ધ ઇનાકાન રીપોર્ટ હું મેળવી ગયો, તે માગ કાય માટે પુગા દગા.

ગુજરાતી સામયિક પત્રો વિશે લખવામાં આ પણ એક પ્રેરક કારણ હતું.

તે સમયે મુંબાઈ ઇલાકાનો સન ૧૯૩૧ નો વસ્તીપત્રકનો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો નહોતો. પણ સન ૧૯૧૧ અને સન ૧૯૨૧ ના રીપોર્ટ ઉપલબ્ધ હતા. તેમાં પણ આપણા સામયિક પત્રો વિશે આપણે ઇચ્છીએ એવી પૂરેપૂરી હકીકત નોંધેલી નહોતી.

સન ૧૯૧૧ ના (મુંબાઈ ઇલાકાના) વસ્તીપત્રક રીપોર્ટમાં 'જાપા' એ મથાળા હેઠળ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા ૪૫ ની બતાવેલી છે અને તે સંખ્યા સન ૧૮૯૧ અને સન ૧૯૦૧ માં ૩૧ અને ૩૧ અનુક્રમે હતી એમ વધુમાં નોંધ્યું છે. એ સંખ્યામાં ૬ જાપા એવાં હતાં કે જેનો ફેલાવો ૨૫૦૦ થી વધુ નક્કોનો હતો.

સન ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક રીપોર્ટના સંપાદન કરનાર સેન્સસ કમિશનરને આ પ્રકારની માહિતી આપવાની અગત્ય જણાઈ નહોતી. તેઓ લખે છે:

"In 1911 figures were also given of newspapers and their circulation. This I have not done on the present occasion. The increase in the newspaper reading habit which is undoubted, takes the form of increase in the circulation of existing rather than the foundation of new papers and the circulation of any paper is probably a matter of some uncertainty."

ઉપરોક્ત કથન વલ્લુદ વિનાનું છે એમ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. વાચનનો શોખ વધવા અને ખીલવાની સાથે વર્તમાનપત્રો નવાં નવાં નિકળતાં જાય છે, તે સન ૧૯૩૩ નાં સામયિક પત્રોની યાદી અન્યત્ર જાપી છે તેમાં એક વર્ષની અંદરના પત્રોની સંખ્યા જોવાથી ખાતરી થશે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય દિન પ્રતિદિન વિકસતું અને ખીલતું જાય છે અને તેની સાહિત્ય સમૃદ્ધિ અન્ય કોઈ દેશી ભાષાની હરીફાઈમાં ઉભી રહી શકે એવા ઉંચા પ્રકારની છે; અને તેનાં પુસ્તક પ્રકાશનના આંકડા અન્ય કોઈ દેશી ભાષામાં જાપાતાં પુસ્તકોના પ્રમાણમાં ઓછા માત્રમાં નહિ પડે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી જનતા મુખ્યત્વે વેપારી વર્ગની હોવાને તેનામાં અક્ષરતાનું પ્રમાણ પણ મોટું જણાશે.

તેના સમર્થનમાં પાછલા વસ્તીપત્રકોમાંથી આંકડા આપીશું; અને સરખામણી સારૂ મરાઠી ભાષા બોલનાર જેની સંખ્યા ગુજરાતીથી વધે છે અને મરાઠી સાહિત્ય પણ વધુ વિકસેલું છે, તેના આકડા રજૂ કરીશું.

પુસ્તકો	સન ૧૯૦૧	૧૯૧૦	૧૯૦૧ થી ૧૯૨૦ સુધી	૧૯૧૧ થી ૧૯૨૦ સુધી
ગુજરાતી	૨૧૩	૮૭૫	૨૬૩૭	૨૫૩૯
મરાઠી	૧૦૦	૩૫૯	૧૯૮૯	૧૮૦૨
છાપાં	૧૮૯૨	૧૯૦૨	૧૯૨૧	૧૯૨૧-૧૯૩૧
ગુજરાતી	૩૧	૩૧	૪૫	* ૭૯
મરાઠી	૬૦	૬૮	૬૭	* ૮૭

વધુ ચોક્કસ થવા સદરકૂ રીપોર્ટમાંથી જ એ બે ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષા બોલતી પ્રજાના આકડાઓ ઉતારીશું.

ભાષા	૧૯૦૧	૧૯૨૧	૧૯૨૨	૧૯૨૩
------	------	------	------	------

આપણે અહિં જે પ્રમાણમાં વસ્તીનો વધારો થાય છે, તેના જોડણી પણ પ્રજામાં અજ્ઞાનમાં વધારો થતો નથી, એ જોયનીય છે. વળી એ વસ્તીનો વધારો પણ ખીમ દેશોના વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં ઓછો છે.

દરે ખીમ પ્રાંતમાં અને પાશ્ચાત્ય સુલકામાં વસ્તીના પ્રમાણમાં વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર કેવો છે તે જોઈએ.

સન ૧૯૩૨ની રેટર્નમેન હપર બુકમાંથી મોર્ટન રિવ્યુના તંત્રીએ એ માહિતી નીચે પ્રમાણે તારવી દાઢી છે.*

: સન ૧૯૨૬-૩૦માં સામયિક પત્રોની સંખ્યા :

મરાઠી.	૩૦૯	મંચુક્ષ પ્રાંત.	૬૨૬	બિહાર અને ઓરિસ્સા.	૧૩૬
બુંબાઈ.	૩૧૪	પંજાબ.	૪૨૫	મધ્ય પ્રાંત અને બિહાર.	૫૫
બંગાલ.	૬૬૩	બર્મા.	૧૬૧	આન્ધ્ર.	૪૩
		હિન્દી.	૮૮	વાયવ્ય પ્રાંત.	૧૩

આ આંકડાઓ માથે કેનેડા અને અમેરિકાના આંકડા સરખાવીશું તો હિન્દ અને એ દેશોની રિયનિ વચ્ચે આરમાન જમીનનો ફરક ખાબુમ પડશે.

વસ્તી.	પત્રો.	દૈનિક.	અઠવા- દિવામાં ત્રાયવાર.	અઠવા- વારિક	માસિક.	દ્વિમાસિક	પ્રત્યર્થ.
કેનેડા કોલોનિયી વધુ	૧૬૦૯	૧૧૬	૫	૨૧	૯૬૬	૩૮૮	૬૬
હિન્દી રેટર્ન							

બાર કોલોનિયી વધુ ૨૦૭૨૪ ૨૨૬૯ ૬૫ ૪૮૭ ૧૨૮૨૫ ૩૮૦૪ ૨૮૫ ૯૫૯

આ મધ્યમાં વિષયોમાં ઉત્તરવાનું પ્રયોજન માત્ર એ છે કે વાચકબંધુ જોઈ શકે કે આધુનિક સમાજજીવનમાં આરંભમા જાણાવ્યા પ્રમાણે સામયિક પત્રો કેવું મોટું અને મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. બાપુ સમાનંદ એટરજી એ તો એક પત્રકારને જનતાના નેતૃત્વનું પદ બદલ્યું છે. તેઓ કહે છે,

“ પત્રકારે તો જનતાના વિચારો જાણવા જોઈએ અને એ વિચારોને અનુસરતી દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એ તો જનતાના વિચારનું પ્રતિનિધિત્વ લઈને જોડા દોષ છે. એ તો પ્રજાનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય

છે એણે પોતાના નિયારો એટલી બધી ગભીરતાપૂર્વક ને સુ ધન્યથિત રીતે બહેનમા મુજબ બેઠાએ કે જેને લઈને જનતાનું ક'યાણુ થાય x

આ સખબધી ગુજરાતી સામયિક પત્રોનો પ્રશ્ન, તેની સખ્યા, તેનો પ્રચાર અને વિસ્તાર, તેની વિનિધના અને ઉપયોગિતા, તેનો નિર્ણય અને ખિલવણી, તેની હિલુપતા અને મુશ્કેલીઓ વગેરે, એ દષ્ટિએ વિચારવાની અગત્ય મને જણાય

અક્ષરતા આજે નહિ જેવી છે, અને પત્રકાગિત તેની શક્તિ અને સાધનના પ્રમાણુમા અનેક પ્રકારની અડચણોની મામે ટકર ઝીરીને, રીક ઠીક વિસ્તરે છે અને વિસ્તરે છે, અને જતે દિવસે આપણા મમાજમા પૂર્વના આચાર્યો અને રમૂતિકારોના જેવું તે મોલાનાગુ અને બહોળી લાગવગ ધરાવતું જનતાના નેતૃત્વનું પદ પ્રાપ્ત કરે તો તેમા નનાઈ પામવા જેવું કાઠ નથી

આ મન્નેગમા ગુજરાતી સામયિક પત્રોની ચર્ચા ઉપયુક્ત થઈ પડશે

આ આખોય પ્રશ્ન અરચકવાનું મુગમ થઈ પડે, એટલા માટે મામ-યિક પત્રોની જે યાદી આ અથમા અ-ચન છાપી છે તેને મે મપ્ટકમા વહેંચી નાખી છે (૧) તેના વિનિધાનુસાર-નકું વિમ્તૃત અર્થમા-અને (૨) તેના વર્ણનુમાર

ગુજરાતી સામયિક પત્રો.

ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પ્રથમરજૂ વિષયવાનુસાર.

પ્રકાર	દૈનિક	અર્ધ-સાપ્તાહિક	આદવાહિક	પાશ્વિક	માસિક	દ્વિમાસિક	ત્રિમાસિક	અર્ધ-વાર્ષિક	વાર્ષિક	કેલ
સામાન્ય	૧૦	૧	૧૬	...	૨૭	...	૨	૧	...	૬૦
પારસી	૧	૧	૩	...	૮	૧૩
દેવનાગરી	૩	...	૫	૮
પરંપરાગત	૪	...	૧	૫
મજબૂત	૨	૧	૧	૪
અન્ય	૧	...	૧	૪
સ્ત્રીઓ	૨	...	૩	૪
બાળકો	૮	૪
માતૃ	૧	૨	૨	૨	૩	૩
બૃહદ્-ગુજરાત	૧	...	૪	...	૩	૧	૩	૧	...	૩
કેળવણી	૪	૪
આરોગ્ય, વેદક, વ્યાપાર	૪	૪
મિત્રો	૪	...	૪	૪
બાદી	૧	...	૧	૪
ખ્રિસ્તી (હિંદી)	૧	૪
હજીવ સાહિત્ય	૨૫	૪
વેપાર ઉદ્યોગ, હાલ	૪
દેશી ચાલ	૩	૧	૧	૪
ધર્મ	૬	...	૮	૪
પ્રતિવાદી, સહકાર, જનતા	૨	૧	૪
પુસ્તકાલય	૧	૪
પ્રતિજ્ઞા	૧૨	૨	૭૮	૪	૧૦૮	૬	૧૪	૨	૧	૨૨૭

ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પૃથક્કરણ વર્ષાનુસાર.

	૧ વર્ષની અંદરનાં	૫ વર્ષની અંદર	૧૦ વર્ષની અંદર	૧૫ વર્ષની અંદર	૨૫ વર્ષની અંદર	૫૦ વર્ષની અંદર	૭૫ વર્ષની અંદર	૧૦૦ વર્ષની અંદર	૧૨૫ વર્ષની અંદર	કુલ
દૈનિક	૨	૫	૧	...	૧	૧	૨	૧૨
અર્ધ-સાપ્તાહિક	૧	૧	૨
આઠવાડિક	૨૪	૧૬	૧૬	૪	૫	૬	૧	૭૮
પાસિક	૧	૨	૧	૪
માસિક	૩૦	૨૭	૨૪	૧૨	૯	૭	૨	૧	...	૧૦૮
દ્વિમાસિક	૩	૧	૧	૧	૬
ત્રિમાસિક	૧	૩	૪	૧	૩	૧	...	૧	...	૧૪
૭ માસિક	...	૨	૨
વાર્ષિક*	૧	૧
	૬૧	૫૨	૪૭	૧૮	૨૦	૧૬	૮	૨	૩	૨૨૭

ઉપવા બે પત્રો વિગતવાર તપાસના માનુષ પડે છે કે વર્ષદોઢ વષ દરમિયાન ૬૧ નવા સામયિકપત્રો નિકળ્યા હતા, અને સામયિક પત્રોની એક દર સખ્યાની મરજામણીમા તેનું પ્રમાણ પચીસ ટકાથી વધુ થવા જાય છે.

સામયિકપત્રો વેચનારની દુકાનપર થોડોક મમય આપણે થોભીયુ તો થોકમથ પત્રો સચિત તેમ રગબેરગી પુરાવાળા, તેના વિવિધ પ્રકારના નામાલિધાનથી ધ્યાન ખેંચશે તેમજ મામાન્ય જનમમૂલ તેની નવો ઉપ-
રાયાપરી ઉપાડતો જોવામા આવશે

તે બતાવી આપે છે કે જનતાને નવા વાચનનો શોખ લાગ્યો છે, અને તે શોખ ફળવાય અને ખાલે એવી તજવીજ કરવી, એ પત્રકારોનું કર્તવ્ય છે

આ સવળ વાચનસાહિત્ય મુખ્યત્વે જેને સામાન્ય રીતે હજવુ માહિત્ય કહેવાય એ પ્રકારનું છે, તે ઘણુમરે દર અઢ્યાડિએ બહાર પડે છે અને તે પત્રોની સખ્યા આશરે રખતી છે વળી નવાઈ જેવું એ છે કે એમાનો મોટો ભાગ વર્ષ દોઢનર્ષમા અસ્તિત્વમા આવેરો છે, પણ તે પરથી આપણે એક અનુમાનપર આતી શકીએ કે જનમમૂલ હજવુ માહિત્ય માગી ગયો છે

આ પ્રકારના બે ત્રણ અઢ્યાડિકો મારી મફળતા પામતા, તેની અપદામા સ્વારપછી પુષ્કળ અઢ્યાડિમ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા, તેમ છતાં 'બે ઘડી મોજ' અને 'વીસમી સદી' એ બે અણીના અઢ્યાડિમ તેનું મુખ્ય ધ્યાન અઘાપિ ગાયવી ગયા છે તે બે પત્રોનો ફેનાવો બહોળો અને મોટો છે, અને તેમની, વાચકને આકર્ષવાની અને તેમને મનપસન્દ અને રમુજ આપે એવું ગાયનમાહિત્ય પૂર પાડવાની, કાબેનિયત અને કુનેહ તારીફ કરવા લાયક છે સામાન્ય વાચકને તેમ સાહિત્યરમિકને તે સતોધી શકે છે એજ તેની ખૂબી છે.

એ કાટિનું પણ કઈક ગભીર વાચનમાહિત્ય આપતું, સામયિક જીવન પ્રશ્નોને, સ્વતંત્ર રીતે, વિચારાત્મક જૈવીમા ચર્ચતું, હુમ્મ 'મીરાટ્ટ'ની ગરજ સારતું પણ તેનું સ્થાન પુરતું નહિ, એવું 'કુલજાન' દુક મુદતમા મારી નામના પામ્યું છે તેની કથમ જેવી સચોટ છાપ પાડી શકે છે, તેવી મીરી અમર બહુ થોડા અઢ્યાડિકો ઉપજાવી શકના હશે તેનું લખાણ પણ પ્રગતિ-માન વિચારોથી ને રાષ્ટ્રીય લાવનાથી રગાયલું, જોગદાર હોય છે. કમ્પ તેમા

અવારનવાર આવતુ વ્યક્તિમત આક્ષેપનુ વનણુ ઓછુ થવા પામે તો તેનો પ્રભાવ કઈ જુઓ જોવામા આવે તેના નામ પ્રમાણે 'કુન જાખ'ની ફેરમ ચોતરફ પ્રસરી ગઈ, વાચના મનને તેના મધમધાટથી જરૂર રજન કરે, એવુ તેનામા સામર્થ્ય છે

લાવનગરમા ઉજવાયલી નર્મદ શતામ્લી ઉત્સવ ત્રિષે, વિનારભરી પીથી નજરે લખાયેલો વ્રતાત એ પત્રમા વાચીને મારી પેઠે ઘણાને ફોલ થયો હશે માફ નમ્ર માનવુ છે આગ પ્રતિષ્ઠિત જાપાઓએ આવા પ્રકારના એકપક્ષી અને અઘટિત આક્ષેપલયા લેખને ઉત્તેજન આપવુ ન જ ધટે

હજીવુ માહિત્ય રજુ કરનારા કેટલા આવાડિમે માહોમાહો દરીકામમા ઉતરી એ બીજા પર અગત અને હનમ આક્ષેપો કરે છે, તે વાચીને વૃણાજ ઉપજે છે

પત્રકાગિતવની અમુક મર્યાદા આપણા પત્રમરો નજ ઉપ્યધે એમ આપણે જરૂર ધરવીશુ

અત્યારે આ પત્રોની સખ્યા ઝોળી માનુમ પડે છે પણ ચાર પાચ સારા આવાડિમે બાદ કરતા તે સઘળા ઝાઝો સમય ટકશે કે કેમ એજ મને સંદેહ પડતું લાગે છે આ લેખ લખાઈ રહ્યો છે તે પહેલાજ ચાર પાચ આવાડિકો તો બધ પડ્યા છે, અને જે ચાતુ છે તેમા પણ દૈરતાનાજી તત્ત્વ થોડુંજ નવ્તે પડશે કેનામ તો દેખાડેખી, ખોળી દરીકામ ખાતર નિમળ્યાનુ મારા ગણુનામા આવ્યુ છે

પણ એમા એક તત્ત્વ વિગેર ધ્યાન ખેંચે છે અને તે સિનેમા વિરોધુ આ પત્રોમાના કેટલામને જુદી જુદી મિનેમા કપનીઓ તરફથી ઉત્તેજન મળે છે, અને તેના મ પાદમે, ટુપી વાળી, હાથગરસના કુચમ અને એમદ લાખી વાળી ગજુ કરે છે, પણ તે વાચન કેવલ રના મતોવા પુગતું હોય છે, તેનો આનંદ પણ ક્ષણિક હોય છે, ખાત્ર અત્વવાજી અને ગમમર્ધુ લખાણુ કચમિત્ત જોવામા આવે છે

અહિ મિનેમા વિરે બે સખ્દ લખવા પ્રાપ્ત થાય છે સિનેમા અને ગગનમિને લગતા ત્રણ આવાડિક અને બે મામિમે પ્રગટ થાય છે, જે ખુલી થવા જેવુ છે મિનેમાએ આધુનિક સમાજ ઇનમા નર્તમાનપ થી ખીજે નજરે મહત્ત્વનુ ગ્યાન પ્રાપ્ત કર્યુ કે, અને એ ધધો મારી ગીતે ખીજે ખીજે નમે, તે પ્રગળે બધી રીતે વ્યખાવી છે

ઉપરોક્ત સિનેમા પત્રો આપુ ચિત્રપટો વિષે તેમ નવા તૈયાર થતા ચિત્ર-પટો અને બોલપટો વિષેની જાણવા જેવી અને ઉપયુક્ત માહિતી રજૂ કરે છે અને તેમાં ભાગ લેનારા જુદા જુદા પાત્રોનો, તેમનો મુખ્ય પાર્ટ અને અભિનય વિષે રસિક વિગતો આપી, પરિચય કરાવે છે તે એક પ્રકારનું તેને સાનુકૂળ અને ઉત્તેજક વાતાવરણ ઉભું કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. આ દૃષ્ટિએ આ પત્રો જરૂરનાં છે.

તેનો ઉપયોગ ખીજી રીતે પણ થઈ શકે એમ છે. આપણા દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ બહુ મોટું છે. અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રગળે વતમાનપત્રોનો સંદેશો પહોંચવાનો નથી. એ સત્કાર્યમાં સિનેમા આપ-ણને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. અક્ષરજ્ઞાનના અભાવે પ્રગળું જીવન એલે જાય છે; તેમને આપણે ચિત્રપટ દ્વારા કંઈક શબ્દત આપી શકીશું; તેમના જીવનમાં રસ રેડી શકીશું. એ રીતે સિનેમાની શક્તિ અને સામર્થ્ય અવુલ છે.

આપણા પત્રોમાં ચિત્રપટ અને બોલપટ વિષે પ્રમાણમાં વધુ અને વધુ માહિતી અપાતી રહે છે, તે આશાજનક છે; પરંતુ હિન્દી સિનેમા કંપનીઓ જે ચિત્રપટો અને બોલપટો તૈયાર કરે છે, તેમાં સુધારા માટે મોટો અવકાશ છે. ધાર્મિક ફિલ્મોની વિરુદ્ધ મારે કાર્ષ કહેવાનું નથી; પણ અત્યારની જરૂર પ્રગળે નવીન વિચાર અને લાવનાથી પારચિત કરવાની છે; ખાગ કરીને આંસરિક અને સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન આણવાની છે. તે કાર્ય આ પુરાણી ધાર્મિક ફિલ્મોથી પાર પડવું શક્ય નથી.

આપણને ઈંગ્લેન્ડ ફિલ્મો-ચિત્રપટ અને બોલપટ-બંને સારી સંખ્યામાં જોવા સરખાવવાને મળે છે. કોઈ પણ તટસ્થ નિરીક્ષક તે અને આપણી ફિલ્મો જોઈને કહી શકશે કે એ ક્ષેત્રમાં આપણે હજી શિખાઉ છીએ. આપણા પત્રોમાં એ પ્રશ્ન ઠીક ઠીક ચર્ચાય છે. તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરના ‘વીઝમી ટ્રી’ ના અંકમાં એ વિષે નોંધ માત્રમ પડ્યો. સપ્ટેમ્બર માસના ‘નવયુગ’ ના અંકમાં “ મીસ ૧૯૩૩ ” નું અવલોકન લખતાં તેના વિવે-ચકે કેટલીક વિચારણીય પ્રશ્નોનાં રજૂ કરેલી છે. એ વિષય ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી; પણ એટલું સૂચવી શકાય કે એમાં સિદ્ધિન વર્ગે મોટી સંખ્યામાં જોડાઈ, મિતેમાને એક ધંધા તરીકે તેમ શિક્ષણના માધન તરીકે ખીલવવાની અને વિસ્તારવાની અગત્ય છે. થોડા દિવસ પર

'Saturday Review of Literature' માં સિનેમા જોનારાની સંખ્યા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૬૦ અઠવાડિયે સાત કરોડથી વધુની નોંધી હતી આપણે આંહિ પણ સિનેમા લોકપ્રિય નિવડતા જાય છે અને તેના લાભ લેનારા પણ વધતા જાય છે. આ વિષે અગ્રવેષ લખતા 'Evening News' પત્રના તત્તીએ જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે ઉતારવો વાજબી થઈ પડશે —

"The Cinema has a mission in India second to that of the Press As an instrument for the education of the rural population it has an important part to play It is therefore necessary that film producers should work with this end in view, determined to increase the significance of their contribution to national life "

હજીવુ સાહિત્ય કલ્પા પણ વધુ સંખ્યામાં જાતિપત્રો ઝાપાય છે તેની કુલ સંખ્યા ૩૬ છે તેમાં એક આદ્યાર્થિક, એ પંચાર્થિક, એ દ્વિમાર્થિક, ત્રણ ત્રિમાર્થિક અને આઠવીસ માર્થિક છે

ત્યાં જાતિની ભાનના નિર્મૂળ કુનાને પ્રયત્ન થાય છે, ત્યાં આ પ્રકારની જાતિની સુચિત પ્રગતિ આદરણીય નજ થાય ત્યાં મમાનના અને દનાનન મેગવરા માટે તત્તરીજ થતી હોય ત્યાં વાણ, એમના અને અને ધોગને તિનાજનિ જ આપની વાગ્તવિષ થઈ પડે આગ વર્ણુની ચોજના સગ અને મમજાય જોની છે, તે પછી જે કૃત્રિમ બધનો ઉભા કરવામાં આયા છે તે હંદે જ છટક છે

જે જાતિપત્રો પ્રમિદ થાય છે તે બહુધા જ્ઞાનબોધક હોય છે, અને જે પ્રમ જાતિપત્ર તેના જાતિ સુવાણના અને જાતિહિતના પ્રશ્નો અર્થે છે સમગ્ર એક વર્ણુના સમગ્ર અને એકદ મટે જે કાંઈ પ્રયામ થતા હોય તો તેનું પગિણમ નહિ જેવું જ જણાયું છે આ જાતિપત્રો તેમના જાતિ કુટાળમાં કેરી અગર પેદા કરે છે, તે જાણવાને મેઠ માધન નથી એ તો જાતિપત્રના તત્તીએ તેમના અનુભવ નદેર કરે ત્યારે ખરી દખીન બદાગ આવે દું એક જાતિપત્ર નિરે મ્દી રાકુ એમ હુ, અને

તે આપણા જાણીતા કવિ અને સમર્થ શેખર શ્રીયુત કેશવલાલ હ. શેઠના તંત્રીપદ હેઠળ નિકળતું “ખડાયતામિત્ર”. એ જ્ઞાતિએ જ્ઞાતિમાં કેળવણીના પ્રચારાર્થે એક લાખથી વધુ રૂપિયાનું કેળવણી ફંડ એકઠું કર્યું છે અને હમણાંજ સ્ત્રી કેળવણીના પ્રચાર માટે ઝુલ્મેશ ઉદાવી છે. એ વિષયમાં શ્રીયુત કેશવલાલ શેઠની કલમ કમાલ કામ કરે છે; અને એ કામે જ્ઞાતિ ઉત્કર્ષનું જે નિદાન શોધી કાઢ્યું છે તે સાચું છે. જ્ઞાતિ વા પ્રજાનો ઉત્કર્ષ તેની કેળવણીમાં રહ્યા છે અને એ માર્ગે જે કોઇ વ્યક્તિ વા સમૂહ વિચરશે તેનું શ્રેય થશે, એ નિર્વિવાદ વાત છે.

વાસ્તે જ્ઞાતિપત્રો જ્ઞાતિમાં કેળવણી પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે, કેળવણીનાં ફંડો સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે, એજ હિતાવહ થશે.

તેના પુરાવામાં વા સમર્થનમાં જૈન અને પારસી કોમોના દાખલા આપી શકાય. એ કોમોનું બંધારણ એવા પ્રકારનું ઘડાયેલું છે કે સમસ્ત કોમના હિત અને અભ્યુદય અર્થે સામાન્ય સાર્વજનિક ફંડોની યોજના અને વ્યવસ્થા હોય છે. પારસી પંચાયત ફંડ માલખર છે, એવું આણંદજી કસ્યાણજીની પેઢીનું ફંડ જૈન સમસ્ત માટે ખુલ્લું છે. કોમની ઉન્નતિ અર્થે ઇચ્છે એવા કાર્ય ઉપાડી લઈ શકે એવા તેઓ શક્તિશાળી અને સાધન સંપન્ન છે.

પણ આપણે છુટે માર્ગે જઈ ચડ્યા.

જૈન કોમ અને જૈન ધર્મને લગતાં ચાર આઘાદિક અને ચાર માસિકો નીકળે છે; તેમાં જૈન ધર્મ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રશ્નોને મુખ્યત્વે સ્થાન અપાય છે; પણ તેની સાથે સાંસારિક પ્રશ્નોને વિસરવામાં આવતા નથી. તે કોમ જેવી સંપત્તિવાળી તેવી પ્રગતિમાન છે.

ગુજરાતની બધી કોમોમાં પારસી જાતિ આગળ પડતી અને આગળ વધેલી જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં માણુમ પડશે. ગુજરાતી પત્રોનો આરંભ એમનાથી જ થયો હતો; અને ઘણાં વર્ષો સુધી મુંબાઈનાં દૈનિક પત્રોનો સર્વ વહિવટ અને કમળે એમના હસ્તક હતો. આજે એ સ્થિતિ સહેજ બદલાઈ ગઈ છે; પણ જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં લુગ્મો, એમનું સાદસ, એમનું બુદ્ધિકૃશલ્ય, એમની વિદ્વતા અને કાર્યદક્ષતા, એમની ચૂંદરચાઇ અને હિદાર દિલની સખાવત સૌ કોઇનું ધ્યાન ખેંચશે અને એમના માટે માન પેદા કરશે.

કોમની દષ્ટિએ જોતું હોય એવું એમનું એક જ પત્ર છે, જેની શતાબ્દી ગયે વર્ષે ઉજવાઈ હતી, તે “જમે જમશેદ”, નહિ તો ખીજ બધા પત્રો સર્વસામાન્ય હોય છે અને તેમાં કોમી ભેદ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. હળવું સાહિત્ય પૂરૂ પાડવામાં એમનો હિસ્સો ન્હાનોમનો નથી. હિન્દી પત્રે વર્ષો સુધી રમુજ ચિત્રો અને કટાક્ષ ચિત્રો રજૂ કરીને પ્રજાને આનંદ આપ્યો હતો. “ગપસપ” પણ આજે જ્ઞાન સાથે થોડી ગમ્મત આપતું નથી, અને એમના “કુરસદ” અને “નવરાસ” માસિકો તો વાર્તા રસિકોના માનીતા પત્રો હતા, જેની ફાઇલો મેળવવા શોખીનો મ્હો ગ્રામ્ય દામ આપતા હતા. એવું બહુ થોડા ગુજરાતી માસિકો માટે કહી શકાશે.

સન ૧૯૨૦ પહેલા બાલ સાહિત્ય સમૂજનું નહોતું; તો પછી માસિકોની વાત જ શી ? આજે બાળકો માટે આઠ માસિક નિકળે છે; તે સિવાય ત્રણે ત્રીમાસિકો તેના અંકમાં બાળ વિભાગ જૂદો આવે છે.

“સ્ત્રીબોધ” બહુ જીનું અને જામેજી સ્ત્રી માસિક છે, અને તેના નામ પ્રમાણે તે જ્ઞાનબોધક છે. “ગુણસુધરી” નીન સ્ત્રીજીવનને બંધ બેસતું અને સ્ત્રીજીવનના ગુણોને વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે “સ્ત્રી શક્તિ” આઠવાડિક આજની નવયુવતિઓની શક્તિનું માપ કાઢે છે, અને તે મર્વે સાધન અને સંલોગાનુસાર ગુજરાતી સમાજની સુદર સેવા કરે છે, એમ જણાવતા આનંદ થાય છે.

મજુર વર્ગનું દિવ સાચવતા ત્રણ પત્રો જોવામાં આવે છે, તેમાં જાણીતું અને સાધનસંપન્ન અમદાવાદ મજુર ઓશીસ તરફથી પ્રગટ થતું “મજુર સંદેશ” છે અને તે સંસ્થાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ પેઠે મજુરના મગફળન, ઔક્ય અને દિવ માધવમાં એ પત્રનો ફાળો મ્હોરો છે. “લાલ મીન” અને “બેકાર” એ નામના પત્રો હમણા જ બહાર પડવા માડ્યા છે, એટલે તેનું પરિણામ ચોક્કસ રીતે જાણવાને મમય જોઈએ.

હરિજનનો પ્રશ્ન આજે હિન્દુ જનતાને મુઝરી ગયો છે. હરિજનો ન્યાય માગી રહ્યા છે. મનુષ્ય તરીકેના તેઓ હક્ક મેળવવા ઇચ્છે છે. મમાનતા અને ગ્વાતંત્ર્ય માટે આપણે હિન્દી જનો લડી ગયા છીએ તો પછી એમને કેવી રીતે એ હક્કની ના પાડી શકીએ એ સમજાવવું નથી.

મહાત્માજીના “હરિજન” આઠવાડિકની એમાના લેખોને લીધે આપુ-

રતાપૂર્વક રાહ જોવાય છે. ગાંધીજીના, મહાદેવભાઈના અને કાશ્મીરિય કાયેવકરના એ વિષય પરના તેમ એમના અન્ય લેખો વાંચવાનો લાભ મળવો એ પણ એક ઝવનતી ચિન્ત્યત છે. એવું ઉચ્ચ કોટિનું, જનને સ્પર્શતું અને ઝવનને પ્રબોધનું ને ગ્રેરક ને લખાણુ ગામાન્યન હોય છે.

જના દરિગનોના આર્થિક, દેગવળી વિષયક અને સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચવા અને તેમના માઠ ગ્યનાત્મક કાર્યો ઉપાડી લેવા અને તે વિષે પ્રચાર કાર્ય થવા વંડુ પત્રોની આવશ્યકતા લાગે છે.

આ પ્રશ્નને અંગે આપણા હિન્દુ ધર્મનો પ્રશ્ન આપણી આખ મનીષ આવી ઉભો રહે છે. દરિગનના ઉદારથી હિન્દુ ધર્મને કદી હાનિ પહોચવાની નથી; ઉપરુ દરિગનો જેઓ પોતાને હિન્દુ કહેનકાવવાને માન અને ધર્મ મમગે છે, તેમની ગણના હિન્દુ સમાજમા કાયમ રહેતા, આપણા હિન્દુઓનું મંગલન મજસુત યરો, એ નિમદેહ છે

હિન્દુ તરીકે આપણે આપણા ધર્મ વિષે લાઝેગ ગ્યત્રપણે અને તટગ્યતાથી વિચાર કરતા હોઈશુ. આ વિષયને ચર્ચતા પત્રોની મખ્યા રપની નોધાયલી છે પરંતુ તેમાના ઘણામગ પત્રો સાપ્રદાયિક છે, અને તેમા મીસિક વિચાર, વિવેચન કે ચિંતન જેવુ જગથ્થેજ જોવામા આવગે ખરે, તેનો અભાવગ છે એમ કહેવું ખોડું નથી. તેની મરખામણીમા ઈજેગમા પ્રસિદ્ધ થતા ધર્મચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિગાત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મગ્રથોના ઐતિહામિક તુપનાત્મક પદ્ધતિએ થના નિરુપણુ અને અન્વેણુના લેખો, લાના અગ્રગવય ત્રેમામિકા-હિપર્ટ જર્નલ, ક્રિષોમાક્રિક્સ ગિન્ડુ વગેરેમા વાચનામા આવે છે ત્યારે મનને ખેદ થાય છે કે એમાનો મતાગ જેટલા વાચનનો લાભ પણ ગુજરાતી વાચનારી જનતાને મળતો નથી; એટલે અશે તેના આત્મવિકાસમા બહારના માધન અને મદદની તેને ઉણપ રહે છે, એમ મનને ખેદ થવા કરે છે.

પ્રિન્મિપાલ આનન્દગકર ક્રુવ કે દી. બા. નર્મદાશરૂ મહેતાનો, ક્રીયુન નગમિહગવ કે મહાત્મા ગાંધીજી કે કાયેવકરનો ધર્મવિષયક એકાદ લેખ વાચના, કેટલો આનન્દ થાય છે, આત્માને ંટલી જાધી રૂની મજે છે, એવી પ્રેગળા ઉપગગત ઇજેગ લેખો વાચના થાય છે, તેમાનુ ગુજરાતી ધર્મમામિંદામા કાઇ પ્રસિદ્ધ થતુ નથી એમ મખેદ કહેવુ જોઇએ

અન્ય પ્રાનોમા એવી ઉનામિનતા નગરે પડતી નથી. વેદ, ઉપનિષદ, પુગણો વિગે જોવાના આપણે તેના બાગેભાગ વખાણુ કરીએ પણ તે અથો લાઝેગ જોવામા આવ્યા હોય ' તો પછી વાચધાની તો વાન ક્યા રહી ? તેનો પરિચય ગુજરાતી વાચકોને કગવવામા આવે તો એ પણ થોડો લાભ ન કહેવાય.

થોડા મમય પર મગરીમા મુખ્ય દગ ઉપનિષદોનો અનુવાદ લીડિ-
શાસ્ત્રીએ માસિકરૂપે બહાર પાડ્યો હતો અને તે પ્રયોગ સફળ નિવડ્યો
હતો હમણા ઔધના જલ્હીતા કાર્યકર્તા પડિત માતનગેકરે ભગવદ્ગીતાનું
પ્રકાશન માસિકરૂપે શરૂ કર્યું છે, અને તેમના હસ્તે મ પ્રાદન થતું “પુરુષાર્થ”
માસિક એવું જ ખીજું ઉપયોગી કાર્ય કરે છે

હિન્દીમા “કવ્યાલુ” મામિડની મેવા મર્વત્ર પ્રશસા પામી છે, અને
તેના વિગેષાક આપણા ધર્મવિચારના નિધિરૂપ જણાયા છે

આવું ઉત્તમ ધાર્મિક વાચન ગુજરાતી પ્રગતને મળતું રહે એવો પ્રમથ
તાકીદે થવો જોઈએ એમ મને લાગે છે

સામાન્ય મામયિક પત્રોમા આપણે હવે ગુજરાતી દૈનિકો અને
અઠવાડિમનો વિચાર કરીએ.

મુખાધમા અસિદ્ધ થતા દૈનિકો પુષ્કળ અને ઉપયોગી વાચનસામગ્રી
પૂરી પાડે છે અને તે માહિતી વિધવિધ પ્રકારની તેમ મનને રજન કરનારી
પથુ હોય છે, તેની સાથે દરેક પત્રનું વ્યક્તિત્વ તેના સંપાદનમા જુદું તરી
આવતું જોવામા આવે છે.

પરંતુ તમ ગુજરાતમાથી નિકળતા દૈનિકો માટે એવું કહી શકાય એમ
નથી, પથુ તેમની લોકપ્રિયતા જોતા, તેના સચાલકો તેની સુધારણાનું કાર્ય
ઉપાધી લે તો તેનો પ્રચાર વધવાની સાથે તેની ઉપયોગિતા વધે અને તે
વધારે અસરકારક નિવડે.

થોડાક દિવસોપર મુસાફરી કરવાનું પ્રાપ્ત થતો, મે જંથુ કે ન્હાના
ન્હાના રોશનો પર અમદાવાદના દૈનિકપત્રો માટે ચાતુ માગણી થતી હતી,
જેને તેનો ન્યુઝ એજન્ટ પહોંચી શકતો ન હતો.

લોડોને નવું અને તાજું વાચવાની અભિરચિ ખીલી છે તે અને
પત્રોનું મગ્તાપણુ-એડ પેમાની કિમ્મત-આ બે તેની કતેદના કારણે છે

વર્તમાનપત્રોના ખીજા લાભોની સાથે લોડ શિક્ષણમા તેનો ફાગો
થોડો નથી, અને આ દૈનિક પત્રોના સચાલકો જ્ઞાનપ્રચારના ઉદ્દેશથી,
ચોજનાપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત રીતે જનતાના હિતને ઉપયોગી થાય એવી
માહિતી અને વાચન આપવાની તજનીજ કરે તો તેની અમર બહોળી થવા
પામે અને દેશની સુધારાની પ્રગતિમા પણ ફેર પડે.

પત્રોનું આનંદમક અગ ન્યુઝ-મમાચાર-છે; તેમ છતાં આપણી
હિન્દી-ગુજરાતી ન્યુઝ એજન્સી નહિ હોવાથી આપણા દૈનિક પત્રોમા આ
નિક-આપણા પ્રાતની ખબરો દેશપરદેશોની ખબરોના પ્રમાણમા ઓછી

આનવા પામે છે. ગુજરાતના મોટા મોટા શહેરોની ખબરો સર્વ પ્રકારની નિયમિત રીતે પ્રગટ થતી રહે તો એની અગર કંઈક જુદાજ થવા પામે.

કેટલાક વર્ષો પા એસોસિએટ પ્રેમના અમલવાદના ખબરપત્રી મી. સીમનનામ મોદીએ ગુજરાત ન્યુઝ મર્ચન્ટ ગ્રાપવાનુ કાર્ય શરૂ કર્યું હતું, પણ પુરતી નાણાની મદદના અભાવેએ કાર્ય અધવચે છોડી દેવું પડ્યું હતું. તે અખબરો ફરી અહિંના દૈનિકપત્રોએ અજમાવવા જેવો મને લાગે છે.

આપણા પત્રોનું રીપોર્ટિંગ સુધરતું જાય છે. તે અહેવાલ જેમ મુદામર તેમ ચોક્કસમાઈકિયો હોય છે, પણ કેટલીક વખત એ વૃત્તાત એકતરફી આપવાનું, તેને મચગડી નાખવાનું વચણ જોવામા આવે છે, એ દોષથી આપણા પત્રો ફર ગ્રહે એમ મી કેાઠ પગકાગિત્વમા ગમ લેનાર ઇચ્છે. રીપોર્ટ શુદ્ધ, માચો અને વિશ્વમનીય હોય, એજ આવશ્યક છે. તેમા તેની મદદતા રહેલી છે એટલું જ નહિ પણ પરકારનું તે એક કર્તાવ્ય અને આગમ્ય હોવા જોઈએ

અઠવાડિક પત્રોમા પણ મારો સુધારો થયેલો જોવામા આવે છે, તેમા મુખાઈ જ આગેવાની લેટે.

દૈનિક પત્રોનો બટોજો પ્રચાર નહોતો ત્યારે આ અઠવાડિક પત્રો સાત દિવસની ખબર એકત્રિત કરીને છાપતા હતા, એ રીતિ વાસ્તવિક હતી

પણ અત્યારે દૈનિક પત્રો નહોતી મખ્યામા બહાર પડે છે અને તેનો ખપ-ઉપાડ પણ લાગે છે દરરોજના બનાવની તાજા ખાતમી પ્રગળને મળી શકે તે માટે ખામ વધાન કાઢવામા આવે છે

આ પરિસ્થિતિમા આપણા અઠવાડિકાએ તેના મપાદન વિભાગમા કેટલાક ફેરફાર કરેલો ઘટે છે

તે બે રીતે ટગી શકાય એક તો મદદદુ અઠવાડિકનેને ઇંગ્રેજી અઠવાડિકો-ઇન્ડિયન મોનિયવ રીફોર્મ, એડેટર, ન્યુ એડમ્સને અને નેશનલ ગેગેની ધાટીએ અથવા તો ઇંગ્લાન્ડના મન્ડે ટાઇમ્સ, એ.મ્હર્સર, માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનની પદ્ધતિએ, જેમા માત્ર છેવા દિવસના તાજા મનાચાર જ આપેના હોય

તદુપગત તેની ઉપયોગિતા અને આકર્ષણ વધારવા સાડ આપણા અઠવાડિકોમા જુદા જુદા અભ્યાસીઓ અને નિણુતોના હમ્તે લખાયવા લેખો, અમુક અમુક વિષયપર નિયમિત રીતે છપાના ગ્રહેવા જોઈએ

“સાહિત્ય પ્રિય” ની સીમા નીચે પ્રજ્ઞબંધુમા સાહિત્ય અસોસેશનનું ટ્રાયમ આવવા માડ્યું ત્યારથી સર્વ પત્રોએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે, અને અઠવાડિકોનું તે અંગ આકર્ષક નિવડ્યું છે.

સિનેમા વિા પણ એવુ એક નવમ દૈનિકપત્રા અને અન્ય
ડિગ્રામા લેવામા આવે છે

આમા ભાર મૂકવાનો એ મુદ્દા પગ છે કે એ ગ્રેવમ ને લખાય તે
ભણુદાર અને અનુભવીથી લખાવણુ દોષ, જેનુ વ્યક્તિત્વ માનુષ પડી
આવે, અને તે એ નિયમા ગમ લેનાગઓને મદદગાર થાય

આપણે ઇંગ્લેન્ડ દૈનિકમા લેઈશુ તો ગમનગમન અને રેગીસ-વો-
હોડની સગ્તો પર ખૂબ ધ્યાન આપાય છે, તેનુ વ્યાયામ વિનયપર લક્ષ
જવુ જોઈએ શીએ

એ વિનયને ચર્ચતુ એક "વ્યાયામ નામનુ માસિક બહાર પડે
છે, અને તે પણ મગીન કપાન્તર છે

પ્રગજનનની અને ગટ્ટની દાદએ આપણા પત્રકારો આ વિનયને,
તેના જુદા જુદા સ્વરુપમા પ્રગ મમક્ષ દરેકે રજુ કરે, એક દૃષ્ટિ છે
આક્ષરગ્તન પ્રચારમા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ધણી મદદગાર થક શરૂ

વડોદરા ગામે એ પ્રજને ઉઠવ્યો છે, અને એ પ્રવૃત્તિના કાર્યની
ઓને, તેની ખીલવણી અર્થે એક મુખપત્રની અગત્ય જણાતા "પુસ્તકાલય"
નામનુ માસિક કાદયુ

હમણાજ નવતામા મળેલી અખીન ભાગતરવીય પુસ્તકાલય પરિ
પદે દેશમા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ આપવા, પુસ્તકાલયોનુ મગન કરવા, અને
તે પુસ્તકાલયો લોભપકાગક થઈ પડે એની વ્યવસ્થા કરવા બાગ પોકારી
હતી, આ નિયમા આપણને ઉદ્ધમીન મહેવુ નજ પગડે

આપણા પત્રોને પણ એ પ્રવૃત્તિ પોતક થઈ પડશે

આપણે દેશ ખેતીપ્રધાન છે વગ્તીનો ઉપ દાનો આધાર ખેતીની
આખાદી પર છે, તેમ છતા ખેતીવિનયક એકજ માસિક લેવામા આવે
છે અન્ય દેગોની મગખામણીમા આપણે એ નિયમને અનુગણ્યો છે એ
ખરેખર ગાયનીય છે

આપણા પત્રો આ વિનયને ચર્ચતા નથી એમ કહેગનો મહારો આશય
નથી માર કહેવુ એ છે કે આપણા પ્રગજનનના જુદા જુદા અગોની માહિતી
આપતા, એ નિયમને વિશેષે કરીને ચર્ચતા, તેની ખીલવણી અને નિમ્તાગ
અર્થે પ્રયાસ કરતા વિશિષ્ટ પ્રકારના માસિક હોના જરૂરના છે

એ દૃષ્ટિએ ઉપગ જે આપણા સામયિક પત્રોનુ વર્ગીકરણ આપ્યુ છે
તે ઉપયોગી થશે

તે પગથી સ્પષ્ટ થશે કે આપણે આદિ પત્રકારિત્વને ખીલવાનો

પુત્રો અનમન છે, અને જે પત્રો ચાલુ છે તેમા પણ સુધારાવધારો દાખવ
દર્શાવી, તેનો ઉપાડ અને પ્રચાર જરૂર વધશે

આપણે હવે એ ધધાના અગે ઉપસ્થિત થના કેટલાક પ્રશ્નો તપાસીએ
પ્રથમ તો આપણા છાપાઓનું મુદ્દલુ કાર્ય માડ અને મનાઈબલ તેમ
જુપથી કડી સકાય તે માટે જેની સુધરેલી દમના, તેના ઉપકારક માપનો
નકિત, મોટા મુદ્દલુપત્રો ખરીદ કરવા લેઈએ

અગાઉ એક છાપખાનું ટુકા ભડોગથી અને એકવે હાથે ચાલી
શકતું, પણ અત્યારે દગીદાઈ એટલી બધી વધી પડી છે કે મોટા પાયાપર
છાપખાનાનું કામ ઉપાડમા વિના નરી પગિથિતિને પહોંચી ન શકાય

આ પગિથિતિનું પગિથામ એ ઉદ્ભવ્યું છે કે એ આખોય ધધો
મૂડીવાગાના હાથમા જઈ પડ્યો છે. જમજમત પત્રો ખરીદનામા પુષ્કળ
નાણું લેઈએ છે તેમ પત્રના ચાલુ ખર્ચ માટે હાથ પર મારી ગમ શબ્દ
ગખવી પડે છે, જે મામાન્ય ધિતિના મનુષ્યોથી બની ન શકે

ધનિષ્ઠ એકવા વા એ પાચ લેઈછને આ પત્રો ખરીદી લે છે અને
તેનો એકદમ ટુકા દબાવે કરે છે, અને પડી પડતી તેઓ જે નીતિ નિર્ણય
કરે તનુમારે એ પત્રો ચનાવાય છે

નવી ગોઠવણથી પત્રગાનિતની ખીનવણી મારી થવા પામી છે એ
ખત, પણ પત્રગાનિતના મ્વાન્ય પગ તેથી તગપ પડી છે, એની ના પાડી
શકામે નહિ

તમી મડગ એક રીતે એ મૂડીવાળી સિન્ડીકેટનું વર્ગિત મર્ધ પડે
છ, એમ દહેવામા કાલ ખોટું નથી, અને એ ધિતિ હાલતુગત અનિવાર્ય છે

આપણા પત્રગાનિતને મુજબને ખીતે પ્રથ લેખકના પાગિતોપિકનો છે
છમેજ છાપાઓ તેના લેખાને સારી ગતે પૈમા આપે છે, તેનું
લેઈને આપણા લેખકો પણ તેમના લખાણના પૈમા મગરા માગણી કરે છે
અને તે માગાની પાનલિડ અને વાજખી છે.

ગુજરાતી પત્રોને આપણે ખીનવવાજ છડના હોઈએ તો લેખકોને
જેમ પત્રમા કામ કરનાગ અન્યને પૈમા અપાય છે, તેમ યોગ્ય પારિતો
લિડ આપતું જ લેઈએ અને એક મિદ્દાત તરીકે તે મીકાગતું લેઈએ

એ વાત ખરી છે કે આપણે અહિં જ્ઞાનને પગિત માનનામા આવ્યું
છે, અને તેનું નાણામા કદી મૂંચ થયું નથી, એની માન્યતાથી મહાભાજ
એમના લેખો છાપાને મર્ને છૂટ બહે છે.

વળી આપણા પત્રોની આર્થિક ગિયાત મારી નથી એવી દલીલ

ડગામા આવે છે, પણ તે દનીનો અત્યાગના બદલાઈ ગયાના મળેગોમા વાળળી નથી. તાવ તો દરેક દરેક નુતુન મૂલ્ય અડાય છે મોલિમિટર એક પત્રના વાચન માટે શી ચાર્જ કરે છે, ડોક્ટર સવાહ આપવાની શી લે છે—ત્યા ત્યા નાણ, નાણ એજ રામ સામળવામા આવે છે, તો પત્રી લેખક, ધરના કાગળ અને માટી વાપરી, તે પાછા તેનો કિમતી મમય આપી અને માનમિક અમ ઉઠાવી લેખ વળી મોડવે, તેનો કોઈ પ્રકારે બદલો મળવો જોઈએ તે બદલો પછી નાણામા હોય, પુતકકરે હોય, બેટરે હોય કે પત્રની નકલમા હોય તેની મમલુતિ લેખક અને પત્રકાર ઉભય કરી લે અને લાગે છે કે આવુ કોઈ ધોગણ આપણા પત્રકારોએ આજે નહિ તો નવદિનમા આવશ્ય ગ્રહણ કરવુ પડશે

વળી અને ડોક્ટરના ધધામા બુદ્ધિસાળી અને બાહોશ મનુષ્યો મોગી સખ્યામા એચાને પડે છે તેમ પત્રકારના ધધામા જોનામા આવતુ નથી, તેનુ કારણ એ છે કે એમા ધનપ્રાપ્તિ બહુ થોડી હોય છે અને મળતરના પ્રમાણમા કામનુ દમાણુ પુષ્કળ ગહે છે

પત્રકારનો ધધો દેખીતો જેટલો ઉજળો છે તેટલો તેમા કામ કરના ગઓને અન્ય રીતે નિચોવનાગે છે એક પત્રકારને ધરીનો જપ હોનો નથી તેનુ સપાદન કામ ગનાગને અને તેના મુદ્રકને ચોવીએ કયાક માવધ રહેવુ પડે છે તેના તત્રીને એક દિવસની વિશ્રાન્તિ મળતી નથી કામ, કામ અને કામ, ગતને દિવસ માનમિક અમનુ કામ એ લોકને હોય છે, તેથી ધણાનુ આરોગ્ય કથળી જાય છે અને તેઓ અકાગે વૃદ્ધતને પામે છે

એ ધધાની જનાનદારી અને શિષ્ટ બહુ સખ્ત હોય છે, તેમાય વાયદાની ચુગાવ તેમને મદા ચિનાઅન્ત ગમે છે

પત્રના આત-ચને એ જાપખાનાનો કાયદો નડતગરપ છે તેના વિદ્યમમા તે અતગાયરપ થાય છે કે તે વિરે કથુ જદુ તેના કરતા હમણાજ પત્ર ટાગિવતા આત ચવિરે ચાખ્યાન આપના, ધનાડના જાણીના અને અગ્રગરપ દૈનિક માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનના તરીએ હિન્દમા પ્રગટ થતા દેરી પત્રોપગના અકુશ વિરે જે ઉદગાર કાકયા હતા તે ઉનાગના પ્રમગોચિત થરો —

“In India at this day the Vernacular Press was subject to restrictions and prosecutions comparable with those of over a hundred years ago” +

આપણા પત્રપ્રેક્ષકોની આવી વિનય અને મુશ્કેલીભરી યિનિ હોવા બાદ સમજી જાય તો એ છે. આ પત્ર પ્રેક્ષકો માર્ગ પ્રાપ્તિ મળત નથી તો એમનું મનગમ નમે તો એમના વિનયમાં તેમ આર્થિક અવ્યવસ્થા થયેલો કે પડે.

આ યુગ મલયુગનો છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પત્ર ગિરિ બેસેલું ખીરેલું છે. તોપણ ત્ય પત્ર ગિના મજો અને નધો છે. તેમના હસ્ત અને હિતનું એ મધ્યાઓ નક્ષત્ર રે છે, એમલુજ નદિ પગનું એમાનો. માર્ગ મલ્ય માદગીને બહો માર્ગ અમ્મમાનથી યા વ્યાધિથી મુશ્કેલીમાં આવી પડે તો તેને મદદ કરવા માર્ગ એકે કડ પછી મધ્યાપવામાં આવેલું છે. એ કડ વધતું જતું તે માર્ગ પ્રતિ વારી જાણીના બો મુખ્ય રેખાનો માર્ગ અને મદદ પ્રાપ્ત કરી, એ પ્રમાણન મળવામાં આવે છે, જેનો નરો મદદગાર રૂના નાભાર્યો જાય છે.

મન ૧૮૭૪-૭૫ માં ગુજરાત પત્રપ્રેક્ષક મંડળે આ પ્રમાણે આપણા પત્ર પ્રેક્ષકો આર્થિક મદદાવના આપવાનું અનુદાન થઈ પડે એ આગયથી 'લેખ-મિત્ર' નામનું એક પુસ્તક દર ૨૧ મળતો નિર્ધાર થયો હતો. અને તે દિશામાં પ્રયત્ન ગામાં આવે એવામાં અમલદારની સાહિત્યો-તેજ મહા તરકથી "વિપ્લા" નામ વાર્ષિક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા, એ વિચાર પડ્યો મૂલ્યો હતો.

આપણે જેની પત્ર ગિરિમાં નવી મુશ્કેલીઓ, તેના વિનયમાં આવના

૬ મળ્યાનો

'There was in England an institution called the Newspaper Fund Grants for the relief of distress arising from sickness unemployment and other causes for the maintenance of widows and orphans and for education amounted to £ 21233 during the 1932. In India, there was greater need for the recognition of the due want that prevailed among those connected with the Press and their dependents

[The Press in India Address at Mysore journalists' meeting by Dr C V Kuman

— The Hindu 18th September '33]

અંતરાયો, તેની અપૂર્ણતાઓ, તેના વહિવટની ખામીઓ, એ બધું ઉપલક્ષ્ય રીતે જોઈ ગયા. આપણે જાણીએ છીએ કે વિદ્યુત વેગથી આજે પત્રકારિત્વ ગતિ કરી રહ્યું છે, અને જનમનુષ્યના માનવપર તે પ્રબળ છાપ પાડે છે; એટલું જ નહિ પણ તે છાપ વિચારની એકરૂપતા લાવે છે. (Mass Production) એક મામલો અને બહોળો જથ્થાની ઉત્પત્તિના જે લાભ ગેરલાભ હોય છે તે એમા મળેલા છે. પણ એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં આપણે નહિ જઈએ.

પણ આપણા છાપાએ, જે સ્થાન પૂર્વે આપણો માસ્કોનુ, મજૂરનું પ્રશ્ન હતું તે પ્રાપ્ત કર્યું છે. પત્રમા આવેલી ખબર પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેના સત્યામત્યની પરીક્ષા કરનારા થોડા હોય છે.

આવા જખરજખત શસ્ત્ર-માધનનો ઉપયોગ અને વહિવટ પ્રામાણિક, સત્યપ્રિય, બુદ્ધિશાળી અને સમર્થ દુરદેશીવાળી, દુનિયાના અનુભવી અને કસાયલા કક્ષમખાજના હાથમા હોય એમ સૌ કોઈ ઇચ્છશે.

લેખનવાચનના શોખથી અને એવાલાવી નવયુવકો એ ધધા પ્રતિ એચાય છે; નામ અને કીર્તિના પ્રયોજનો પણ થોડા નથી.

આમ તેની જનસેવા કરવાની શક્તિ અમાપ છે તેમ તેનો દુરુપયોગ પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

વાગ્દે તેનું તંત્ર થોમ્સ, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત વર્ગના હાથમા જાય એ આવશ્યક છે; અને એવા મનુષ્યો, પંક્તિ ખાતર નહિ તો પત્રકારિત્વની પ્રીતિ અને તેની પ્રતિષ્ઠા ખાતર, તે દ્વારા થતી જનસેવા ખાતર એ ધધામા જોડાય એમ આપણે વાંછીશું.

તે પૂર્વે પત્રકારોનું મંગદન થાય, તેમનું મંદખજ જામે અને તેમના હક્ક ને હિતના મંરલણ અને સંવર્ધન અર્થે એક ગુજગતી પત્રમંડળ મધપાય એવી શુભેચ્છા માથે દૂ વિરમુ છુ. એ મંડળ દ્વારા પત્રકારિત્વને લગતા અનેક પ્રશ્નો વિચારી તેમ ચર્ચા શકાશે, અને એક વ્યક્તિ, પછી તે ગમે તેટલી મહોટી અને પ્રતિષ્ઠાવન્ધ અને માધનમંપત્ર હશે તે એક મંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા, લાગવગ અને માનની તોલે આવી નહિ શકે. યત્ર કરતા મનુષ્ય મહોટો છે, અને એક વ્યક્તિ કરતા એક મઘ્યા મમાજ મહોટો છે. એવું એકાદ ગુજગતી પત્રકાર મંડળ અગ્નિત્વમા આવશે તો આ માગ લેખ પાછળ લીધેલો શ્રમ મંડળ થમયો દ સમજી.

અમદાવાદ,
તા. ૨૩-૬-૧૯૨૩

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૩)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ.

લેખક વા પ્રકાશક.

કિંમત.

અમેરિકાનાં મંયુક્ત રાજ્યો	ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર	૧—૮—૦
કેનકાલિયકનો ઇતિહાસ	લક્ષ્મણાઇ જગનલાલ દેસાઈ	૦—૪—૦
તંપોધન તત્વપ્રકાશ	ગીરજાશંકર નરભોરામ	૦—૧૨—૦
પ્રાચીન જગત	મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	જોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૧—૦—૦

રાજકારણ

આખરી ફેસલો, ભા. ૩ ને	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૩—૦—૦
કાઠિયાવાડની કાળરાત્રિ	સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી	૦—૬—૦
કાઠિયાવાડ પ્રગ્નમંચદન		
કાન્તિને પંથે રપેન	મદાશંકર ઈન્દ્રજી દવે	૦—૫—૦
ગોળમેજીમાં ગાંધીજી	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૦—૧૨—૦
જગતની રાજનીતિ અને હિંદ	વિદ્યદાસ કાનજી ભૂતા	૦—૮—૦
તર્જુ ભારત	જગજીવન કપૂરચંદ ધોળકિયા	૧—૧૨—૦
મધ્ય એશિયામાં બોટશેવિંકે	મદાશંકર ઈન્દ્રજી દવે	૦—૬—૦
હિંદ સ્વરાજનો દાવો	એસ. પી. પેરેલકર	૧—૮—૦
હિંદનો હુકાર	ભદ્રાશંકર મંજારામ ભટ્ટ	૦—૧૪—૦

જીવનચરિત્ર

આઈન્સ્ટાઈન	કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા	૦—૬—૦
અમર મહાજનો (આ. ખીજ)	કેકલભાઈ કોઠારી	૦—૧૨—૦
એડીસનનું જીવનચરિત્ર	ગુરનાથ પ્રભાકર ઔગલે	૨—૦—૦
કેસરકૃતિ ભા. ૧	કેસરભાઈ વલ્લભ દેકર	૦—૮—૦
ભા. ૨		૦—૧૦—૦
શ્રી ચંદ્રકુમાર ચરિત્ર-ભા. ૧ લો	જૈન સસ્તી વાંચનમાળા- પાલીતાણા	૧—૪—૦
જગદગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય -ભા. ૨ જો	નર્મદાશંકર અમ્બકરામ ભટ્ટ-	૧—૮—૦
જૈન સતી રત્નો-સચિત્ર	જૈન સસ્તી વાંચનમાળા- ભાવનગર	૧—૪—૦
ડી વેલેરા	શ્રી “ભારદ્વાજ”	૦—૬—૦
દાનેશ્વરી કથું	મહાશંકર પાટક	૦—૮—૦
શેઠ દારકાદાસ ત્રિભોવનદાસની જીવનરેખા	કેશવલાલ ત્રિખાલાઈ	...
નરસિંહ મહેતા	જયસુખરાય વિ. પુરષોત્તમરાય જોધીપુરા	૦—૧૧—૦
મહાત્મા ગાંધી	કેશવ સદાશિવ કુળકર	૦—૫—
વિજયધર્મચરિત્ર-સ્વર્ગવાસ પછી	મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી	૨—૮—
સર વિક્રમદાસ દામોદરદાસ દાકરસી	કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોધી	...
સંત જોગ્યન	અનંતપ્રસાદ પ્ર. પટ્ટણી	૨—૮—
હજરત મુહમ્મદ	ઈમામ અબદુલકાદર ખાવઝીર	૦—૬—

કવિતા

અનુભવખિન્દુ	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ	૦—૫—૦
અધ્યાત્મ રામાયણ (ગ્રીતમકૃત)	હરગોવિંદદાસ દા. કાંટાવાળા	૨—૦—૦
અખાકૃત કાવ્યો, ભા. ૨જો	‘સાગર’	૧—૦—૦
અમરવચન સુધા	ગિરિધર શર્માજી	૦—૪—૦
આનંદ મહોદધિ	વૈદ્ય રાધવજી શર્મા	...
કબીર સુધા		
કબીરનાં આધ્યાત્મિક પદો. (આ. ૩૭)	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૧—૪—૦
કાવ્યસરણી: પ્રથમ પગથિયું	ઉમેદભાઈ ૨. પટેલ	૦—૩—૦
કાવ્ય કુંજ, પુષ્પ ૧	મુસ્લિમ ગુજરાત સાહિત્ય મંડળ—રવિર	...
પુષ્પ ૨, ૩		૦—૨—૬
કીર્તન સંગ્રહ	મંગળદાસ અનુભુજી કવિરાજ	...
કીર્તન મંજરી	શ્રેય: સાધક આધિકારી મંડળ	૦—૬—૦
કૃષ્ણાશ્રમ	દિવેદી નરવરપ્રસાદ મણિશંકર	...
ગજરો	અન્નકાન્ત મંગળજી ઝોઝા	૦—૭—૦
મામ જીવન	મનુ હ. દવે (કાવ્યતીર્થ)	૦—૩—૦
ગીત પ્રભાકર
ગુણબાનું કાવ્યમાળા	ગુણબાનું ખરગેદજી	૦—૧૪—૦
જ્ઞાનધર આખ્યાન	રામલાલ સુનીલાલ મોદી	૦—૧૨—૦
જુલમીદાસનું આખ્યાન	માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	૦—૪—૦
દીવ્ય સંદેશ	જમિયતરામ વજ્રેશંકર આચાર્ય	૦—૪—૦
નસિની પરાગ	નસિન મણિશંકર ભટ્ટ	૨—૦—૦
પરાગપુષ્પો
પતુ કાવ્ય	પતુભાઈ જશવંતરામ દેસાઈ	૨—૦—૦
પ્રજુય કાવ્યો	રમણલાલ નરહરિલાલ વઘીલ	૧—૮—૦
પ્રાયશ્ચિત્ત	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૨—૦
પૃથુરાજ રાસા	બીમરાવ ભોળાનાથ	૨—૦—૦
બહુચરા ભક્તિભાવ	‘શોખીન’—ઉર્જા	૦—૧—૬
ભજન ભાવાર્થ પ્રકાશ	કાન્નડ પ્રધાન વકીલ	૦—૨—૦
ભક્તિભોમ, ભા. ૧-૨	ભોમરામ હેમરામ	૦—૬—૦
ભક્તિદાસ કૃત કીર્તનમાળા
મધુ બરેલી	રમણીક કીશનલાલ મહેતા	૦—૪—૦

મુકુલ કાવ્ય સંગ્રહ	જેઠાલાલ દેવનાથ પડ્યા	૦—૪—૦
મદાકિની	જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસકર	૦—૮—૦
રથુઢોડની વાણી	***	***
રાસગસિકા	જયુભાઈ મોહનલાલ રાવળ	૦—૧૦—૦
લલિતના બીજા કાવ્યો	જન્મશકર મહાશકર ખુચ	૦—૧૨—૦
વીરપસલી	કેશવ હ રોહ	૦—૮—૦
શિવમહિમ્ન સ્તોત્રનો ગુજગતી અનુવાદ	લાલજી વીરેશ્વર જાની	૦—૧—૦
સતી મહાદેવી ગરબાપલી	હરેરામ બ્રહ્મર્ષિ	૦—૨—૦
સંયુક્તાખ્યાન	ગજેન્દ્રશંકર લાલશકર પડ્યા	૦—૮—૦
હરિગીત અને બીજા કાવ્યો	હીંગલાલ દ મહેતા	૦—૮—૦
શાનગ ગા દર્શન	હરેરામ બ્રહ્મર્ષિ	૦—૩—૦
શાનપ્રકાશ (ગોપાલકૃત)	હરગોવિંદદાસ દા. કાટાવાળા	૧—૦—૦

નવલકથા

અરજણીયા	કિસનસિંહ ચાવડા	૦-૧-૦
અપરાધીની	નીતમકાન્ત જી. સાહિત્યવિહારી	૧-૮-૦
અર્ધાંગના અને ખીછ વાતો	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦-૪-૦
અવશેષ	‘ધૂમ્રદેવ’	૧-૪-૦
આફલાતુન આરાક	‘નઝમી’	૨-૦-૦
ઇન્દિરા	કિમનસિંહ ચાવડા	૧-૪-૦
ઇસ્લામ અને તરવાર
આપણા હિંબરમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦-૪-૦
એક	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૧-૦-૦
એક લાખનું ઇનામ અને ખીછ વાતો	નર્મદાશંકર વ. દિવેદી	૦-૮-૦
એક ચિત્રકારની આત્મકથા	શિવપ્રસાદ પંડિત	૦-૧-૬
ઐતિહાસિક કથામંજરી	અંબેલાલ નારણજી જોશી	૨-૮-૦
ઓલીયા જોશીનો અખાડો, ભા. ૨ જે	જગજીવનદાસ ત્રિકમજીકોહારી	૨-૮-૦
કથાવલ્લિ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧-૮-૦
કલ્પનાના પ્રતિબિંબ	ચીનુ શુક્લ	૦-૮-૦
કાચાં ફળ	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	૦-૮-૦
કાકી અને ખીછ વાતો	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦-૩-૦
કામદારોનું બલિદાન અને કુસુમનો ત્યાગ	શિવપ્રસાદ લીલાધર પંડિત	૦-૧-૬
કેટલીક વાતો અને સંસારચિત્રો	પ્રાણલાલ કીરપાસમ દેસાઈ	૧-૮-૦
ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી	પીયુષ	૧-૮-૦
ચમત્કારિક યોગ અને પ્રત્યેક બુદ્ધ ચરિત્ર	ચોકસી મોહનલાલ દીપચંદ	૧-૪-૦
ગરીબની દુન્યા
ચિતાના અંગારા, ખંડ ૨ જે	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦-૪-૦
જયન્ત (આ. ૨જ)	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
જીવનની ઝાંખી	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
જીવન દર્શી
જૈન સિદ્ધાંતની વાર્તાઓ, પ્રથમ ગુચ્છ	જીવણંદાજી જગનલાલ સંઘવી	૦-૧૦-૦
જૈન સાહિત્યની કથાઓ, ભા. ૧	જીવણંદાજી જગનલાલ સંઘવી	૦-૫-૦
જ્યોત અને જ્વાળા, દ્વિતીય દર્શન	મુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦-૧૦-૦

જ્યોત અને જ્વાળા, તૃતીય દર્શન	યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦-૧૨-૦
” ” ચતુર્થ દર્શન	”	૦-૧૨-૦
ઝાકળ	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
ઝુગતુ હૃદય	માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	૦-૫-૦
ટેકને ખાતર (પ્રેમચંદ્ર)	શિવશંકર શુક્લ	૦-૩-૦
દંડા પહોરની વાતો, ભા. ૧	જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	૧-૦-૦
તણખા મંડળ ત્રીલુ	“ધૂમકેતુ”	૧-૮-૦
દાલચીવડનો દામણ	ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા	૧-૮-૦
દિવ્યચક્ષુ	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
નવલિકા સંગ્રહ, પુ. ૨ ભું	રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ	૨-૦-૦
નવનિધાન (ચંદ્રાપાખ્યાય)	કિસનસિંહ ચાવડા	૦-૬-૦
નવો અવતાર, પ્રથમ ખંડ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૨-૪-૦
નાગની નોખન	કુમુદલાલ યુનીલાલ નાણાવડી	૧-૦-૦
પ્રણય જ્યોતિ કિંવા માયા બલિદાન	મયારામ વિ. દંકર	૦-૭-૦
પારસી શુરાતન
પાનકી પતિયા ! ક્યા છોટી છોટી	ગુજરાતી પત્ર	...
પતિયાં !!		
પૂર્ણિમા	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
બલિદાનની સત્ય ઘટના કિંવા	મયારામ વિ. દંકર	...
દિવ્ય દાપત્ય પ્રેમ		
બાલચિધવા કલ્યાણી અથવા	દંકર નારાયણ વિસનજી	૩-૦-૦
રાજા કે રાક્ષસ		
ભક્ષાઈનો ભંડાર	રતનશા ફરામજી	૧-૦-૦
ભજૂકતી જ્વાળા		
ભારતના વીરોની સત્ય ઘટના	શિવપ્રસાદ લીલાધર પંડિત	૦-૧-૩
પુનિત ગંગા
પ્રેમ ચંદ્રજીની વાતો
ભૂતના ભડકા
ભૂતકાળના પડછાયા	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧-૧૨-૦
ભેદી નિવાસ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૦-૪-૦
મધુખ	યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૩-૮-૦
મહાકાવ કાળિદામની પ્રસાદી	ચીમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી	૦-૧૨-૦
મહીપાળ દેવ	જીવણલાલ અમરશી મહેતા	૧-૪-૦
મસ્તફકીરનું મુક્ત હાસ્ય	ગોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચુરા	૨-૮-૦
મસ્તફકીરનો હાસ્યવિલાસ	“મસ્ત ફકીર”	૩-૦-૦
રાજકથા	“મસ્ત ફકીર”	૩-૦-૦
રાજપુત પ્રેમરહસ્ય	જમુ દાણી	૦-૧૦-૦
રાજસ્થાનની રાજખટપટ	ભાલચંદ્ર	૧-૦-૦

૨૭ તગ	બોલીન્દ હ દવે	૧-૪-૦
બદ્ધીના બધન	ગમણીયાન જયજદભાઈ દસા	૦-૧૨-૦
વર્તમાન મુગના બહાવગીઆ	અવેગ્યદ મેધાણી	૦-૧-૦
વાર્તા વિહાર		
વીતક વાતો	મદુભાઈ હ મટાનાગા	૨-૮-૦
વીર કથાઓ	મોતીનાન બાપુજી શાહ	૦-૧૨-૦
વિધ્યપુગણની કથાઓ		
વધ્યા	છગનવાન નાગયણુ મેશી	૦-૪-૦
શિરીસ (આ ૨૭)	ગમણીયાન વમન્તનાન દેમાઈ	૨-૮-૦
શ્રી	ગીનદાસ લક્ષ્મીદામ મુનરીયા	
શુદ્ધ મન અથવા આદર્શ માતૃત્વ	રાઝેરી એ વેગટ	૦-૨-૦
વિરે શિક્ષણ		
સમાજ બધન	ચત્રજી ભીમજી ત્રિવેદી	૩-૦-૦
સમયના બહેણ	મન્નિનાલ મણીનાન શાહ	૦-૫-૦
સંગતો અમાર	મીનારામ જે શમા	૩-૦-૦
મત્સની શોધમા	અવેગ્યદ મેધાણી	૧-૦-૦
મામાનિક દુગી વાળાઓ,	મગ્નુ માહિત્ય વર્ધ કાર્યોનય	૧-૮-૦
અથ ડાંગે, ભા ૮મો		
સીતાનાથ અથવા મૃદુઅ મન્માસી	મહાશક્ર પુન્ડ્રજી દવે	૧-૮-૦
સોગી રિખૂતિઓ	મનુભાઈ બેધાણી	૦-૧૦-૦
મેરઠની આગકથાઓ	ગુણનતગાય આચાર્ય	૦-૪-૦
સૌગંદની પ્રેમકથાઓ	તાગચક્ર પોપટનાન અનામ	૨-૦-૦
હામ્ય દર્શન	જદુગાય હી બધરીઆ	૨-૦-૦
હૃદયજ્વાળા	અમાનાન નૃ શાહ	૧-૮-૦
હૃદયમયન	શિવચક્ર પ્રાણુશક્ર ગુ ૧	૦-૧૦-૦

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ

આર્ય ધર્મ	વાલીવાલ મોતીવાલ શાહ	૦—૫—૦
આત્માનંદ ગીતાવનિ	લક્ષ્મણરામ કાશીગમ રામી	૦—૩—૦
આગળ વાચો
આત્મ-જ્ઞાતિની પ્રાપ્તિ અને	મણિવાન જાદવરાવ ત્રિવેદી	..
સત્ય સ્વરૂપમા માક્ષાતકા		
ધર્મ ચરિત	દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી	૦—૧—૩
ઓમ્નાર દર્શન	શ્રી હરેરામ બ્રહ્મપિ	૦—૧—૩
અત કંગુ અને અણુદીઠ	ડૉ જહાંગીર ખ દાજી	...
મદદગારે		
કાવ્યમંજરી	વલ્લભદાસ ભગવાનજી ગણપુત્રા	..
ખુદાનામ, ભા ૫ મો	શા મ' દેસાઇ	૧—૮—૦
ગાંધી વિચારદોહન	કિશોરવાલ ધ મશરૂવાળા	૦—૮—૦
ગાંધીજીનો અભિપ્રેશ	મણિવાલ ઠાકર	૦—૪—૦
	છન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ	
ગૃહ નીતિ	મહાશંકર કન્દજી દવે	૦—૧૨—૦
જીવન મઠ	આત્માનંદ	૦—૧—૦
જીવન શિક્ષણ	મણિવાલ જગજીવન દિવેદી	૧—૮—૦
લાગમા ભગવત પ્રાપ્તિ	ઠાકર હરિરાય ભાગ્યચંદ	...
દરેક સ્ત્રી વાચે	વાસુદેવ વિનાયક જોશી	૦—૩—૦
દીની ધર્મ, શિવાજી ધર્મ અને	ડૉ જહાંગીર ખરશેદજી દાજી	.
વેશધારી ધર્મ		
ધર્મધર્તીગ દર્શન	શ્રી હરેરાય બ્રહ્મપિ	૦—૬—૦
ધર્મ સરચાપન	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૦—૩—૦
નીતિ દર્શન	શ્રી હરેરાય બ્રહ્મપિ	૦—૧—૦
પગલોક-પ્રકાશ (આ ૩ જી)	હીરાલાલ ત્રણકવાલ દોશી	.
પરુપણપરના વ્યાખ્યાનો-	પડિત સુખલાલ પડિત	૦—૧૨—૦
પૂર્વાર્ધ	બેચરદાસ	
" -ઉત્તરાર્ધ		
" [વર્ષ ત્રીજી]	જૈન યુવક મધ	(બને ભાગના)
પ્રાત્નગિક મન	ગિણુભાઈ	૦—૮—૦
પુણ્યપથદર્શિકા	તુલસીદાસ લલ્લુભાઈ શાહ	૦—૨—૬
બ્રહ્મચર્ય સળધી લેખોનો સંગ્રહ	જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા	...
ભગવત મહાવીરના સામાયિક
પ્રયોગો

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

ભાવના શતક	શ્રી રત્નચંદ્ર	૧-૦-૦
મનુષ્ય બ્રમણ
મદા-વીર-કેદના હવા	વાદીલાલ મોતીલાલ ગ્રાહ	૦-૫-૦
મદાભારત કથા
રાગર્ષિ પ્રિયવ્રત ચરિત, દેગકાલ	સનાતન ધર્મ પ્રવર્તક મંડળ	૦-૩-૦
વિવરણ અને ધર્મની અગત્ય	ભાવનમર	...
ક્ષમનો આદર્શ	સુરેશ દીક્ષિત	૦-૮-૦
વખાણનો મૂળતત્ત્વ, નેનો	ડૉ. જહાંગીર દાહભાઈ	...
શબ્દાર્થ અને અનર્થ
વિદ્યાર્થીઓ અને પુસ્તકોને	શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ	૦-૪-૦
વેદાંત પ્રકાશ મંજરી, ભા. ૧	શર્મા રામવલ્લભ માધવજી	...
થી ૪ સાથે આ. ૨૭)
ભા. ૫
વૈદિક વ્યાખ્યાનમાલા	ત્રિકમલાલ હરિલાલ આયોપદેશક	૦-૪-૦
શત્રુંગયનો ક્યામ
સન્મતિ પ્રકરણ	સુખલાલ મધવી બેચરદામ	૧-૮-૦
મદુપદેશ ગ્રંથી (૬૭)	ત્રેલમ્માધક મડળ	૦-૮-૦
(૬૮)	...	૦-૧૦-૦
માર્ચી રીતમાન (આ. ૪થી)	ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈ	૦-૭-૦
સિદ્ધાંત મહાત્મ્ય
જોઓનું અર્થ અને ખરી	વામનમવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ	૦-૪-૦
દેગ મેલા
શ્રી શ્રવન
મુખોધિનીજી	શાસ્ત્રી હરિશંકર આંકારજી	૨-૦-૦
હરિજન સ્તોત્ર	અમૃતલાલ મુંદરજી પદીઆર	૦-૦-૩
ગાન સૂર્યોદય બુદ્ધ અંચ-	માણિકમલાલ જમનાદાસ	૧-૧૦-૦
ઉત્તરાર્ધ-(ભા. ૩નો)

ભૂગોળ, સ્થળવર્ણન—પ્રવાસ

આફ્રિકા અને હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળ	ભાષાભાષા દેસાભાષા પટેલ	૧-૧૦-૦
ગાંધીજીની લડનની યાત્રા	કવિવ્રતમાદ એમ દવે	૧-૦-૦
દુનિયાની ભૂગોળ	અમૃતવાલ મોહનવાલ પરીખ	...
પ્રભાત યાત્રાવર્ણન	શબુપ્રસાદ એમ દેસાઈ	૦-૮-૦
પાવાગઢનો પ્રવાસ	શાહ ધીરજલાલ ટાકરશી	૦-૧-૬
પેશાવરથી મોરો	ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર	૧-૪-૦
મનુષ્ય ભ્રમણ	મધુકુમાર શિવરામ દેસાઈ	૦-૧૨-૦
મહાબળેશ્વર ગાંધી	એન એમ દસ્તુર	૦-૧૨-૦
હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમા	કુરશી ધરમશી સપટ	૦-૧૨-૦
હિમાલયનો સર પ્રદેશ	ગતિવાલ મોહનવાલ ત્રિવેદી	૦-૧-૬

આરોગ્ય, વૈદક વગેરે

આરોગ્ય વિજ્ઞાન પ્રવેશપાથી	પ્રીતભરાય દેસાઈ	૦-૬-૦
આરોગ્ય-પત્રિકા	ધી જૈન સેનીટરી એમોસીએ શનની આરોગ્ય પ્રચારક કમિટી	.
ઝોરી, અઠખડા અને ખજીઆ	ડૉ બાલકૃષ્ણ અમરજી પાટક	૦-૩-૦
ટ્રેવાક રોગો ભા ૩ વ્ને	ડૉ ચકુલાન મેવડલાલ દિવેદી	૧-૦-૦
ચાલવુ એક નૈસર્ગિક વ્યાયામ
તદુગ્રંથી કેમ સચવાય
દીર્ઘાયુ અર્થે પ્રાણ સચય
રસાયન સાર સંગ્રહ	જી ટાકર	૨-૬-૦
મધુ વિદ્યા શાસ્ત્ર
વિપતત્ર	ગજનન શાંભરાવ જોખલે	૧-૬-૦
વૈદક સળધી વિચારો	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય	૧-૮-૦
સુદર સતનિ અને તેનું નિયમન	માણિકવાલ વઝીલ	૦-૮-૦
દોઢીઓપેથીક વૈદક સાગ અને	ડૉ એમ કે પાખીલ દાહોદ	૨-૦-૦
મટેરિઆ મેડિકા
દોઢીઓપેથી એટલે શુ
ક્ષયરોગ ચિકિત્સા પદ્ધતિ	નૈઘરાશ્ત્રી નારાયણુકર દેવશ કર પ્રાણુચાર્ય	૨-૦-૦

કેળવણી

મોન્ટેસોરી પ્રવેશિકા	શ્રીમતી તારાબેન	૦-૧૨-૦
યુરોપના શિક્ષણ મુધાન્દે	વિદ્યારામ વસનંત ત્રિવેદી	૧-૧૨-૦
લિલ્લાનાં વિદ્યાર્થીણી બા. ૧	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૧-૮-૦

શાળોપયોગી

ગુજરાતી નવી બાળપોથી	મણીભાઈ મોતીભાઈ અમીન	૦-૧-૩
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય.	મંજુલાલ રણછોડલાલ	૦-૧૦-૦
પુ. પદેલું	મજમુદાર	
નવીન બાળપોથી બા. ૧	મોહનલાલ પ્રભાકર ભટ્ટ	૦-૧-૦
નવીન બાળપોથી બા. ૨	" "	૦-૧-૦
નાગરિક ગણાયત્રી	...	૧-૦-૦
સાહિત્ય મંજરી ગુચ્છ ૩	સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	૧-૨-૦
સાહિત્ય મુકુર દ્વિતીય વિભાગ	ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ સાહ	૦-૧૪-૦
" " તૃતીય વિભાગ	" "	૧-૮-૦
સર્વિ નિરીક્ષણ ભાગ ૧	લક્ષ્મીલાલ એસ. પટેલ	૦-૮-૦

વિજ્ઞાન

હુન્નરકળા:		
કલા વિશે પ્રવચનો	રંજુલાલ જલુનાથ ત્રિવેદી	૧—૭—૦૦
કલા દર્શન	કુમાર કાર્યાલય	૧—૪—૦
ફોટોગ્રાફી (આ. ૨૭)	જનાર્દન યશવંત	૨—૦—૦
મીકેનિકનો મદદગાર બાને ટરનર	ડોસાભાઈ એફ લાઝન	૧—૮—૦
શીટરનો બોમીયો		
મોતીની ગુંથણુમાળા,	ડે. એ. ડોલમ્બોવાળા	૦—૬—૦
સિગ્નિ-બીજી		
રસમય વાનીઓ	સૌ. તારામતી જ. એરંજી	૧—૦—૦
રેશમ તથા જરીનું ભરતનું પણ	સુશિક્ષા દલાલ	૧—૧૨—૦
અને વેતરવાની કળા		
શિવણ ભરતગુંથણ અને	સુશિક્ષા દલાલ	૩—૧૨—૦
વેતરવાની કળા		
સ્વાદિષ્ટ વાની સંગ્રહ	નવાજખાઈ ખુરશેદજી શીટર	૨—૮—૦
સ્ત્રીઓની સલાહકાર અને ઉછ-	એ. ફરદુનજી મહેતા	૨—૦—૦
રતી દિકરીઓની ઉપયોગી		
સાથી (આ. ૨૭)		
અર્થશાસ્ત્ર		
અર્થશાસ્ત્ર	કેશવલાલ દિમતરામ કામદાર	૨—૧૨—૦
આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	પ્રો. વાડીઆ	૦—૫—૦
ઇન્ડિયન ઇન્કમટેક્સ	ફરામરોજ આર મર્ચન્ટ	૧—૦—૦
કાલિયાવાડમા કાપડ બનાવવાની
સહેલી રીત		
પરદેશી કાપડની સામે હરિકાઈ	મનમોહન પુરપોત્તમ ગાધી	૦—૮—૦
ટ્રેમ કરવી ?		
સહકાર મીમાંસા	કેશવલાલ અંબાલાલ હક્કર	૦—૧૩—૦
સંગીત		
પ્રાથમિક સંગીત	શંકર ગણેશ વ્યાસ	૦—૮—૦
સેન્ક હાર્મોનિયમ ટીચર,	અમૃતલાલ જોહાલાલ દવે	૨—૮—૦
ભા. ૧ થી ૫ સાથે (આ. ૨૭)		
સંગીત તાલ માર્ગદર્શક
ખગોળ:		
આકાશદર્શન	બોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	૦—૮—૦
ગ્રહવિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	પ્રીતમરાય વૃજરાય દેસાઈ	૦—૮—૦

બુદ્ધરવિજ્ઞાન-હિતગર્વ-	અભ્યાસાદ્ય પીનાંબજ્ઞામ દેગમરી	૧-૦-૦
આગાયતઃ ખેતીવાડીઃ	ખેતીવાડી આતું-વરોદરા	૦-૨-૦
ખેતુત પંચાંગ	મગનવાલ શુભામભાષ દેમાષ	૦-૮-૦
ગુરુદાસનો કૃત્યાગ
છોડવાનું હવન
ઉદ્ભિદ્ધ ગામ્રઃ
કુદરતનું અવલોકન	માનંડ સિમખદ પડ્યા	૧-૦-૦

સાહિત્ય-નિબંધ

સાહિત્યઃ		
ગુરુદાસ વર્તીકપુત્ર મોમાષ્ટ્રીનો	તીનાવાવ ત્રિભુવનગમ પારેખ	૧-૦-૦
હનિદામ (ઈ. મ. ૧૮૮૬ થી ૧૮૭૮)		
ગુરુદાસી સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિપાત	સુતીયાલ વર્માન ગાદ	...
(મને ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧)		
અંધ અને અધકાર પુ ૩મું.	તીનાવાવ ત્રિભુવનગમ પારેખ	૧-૦-૦
સાહિત્ય અને પ્રગત્યન	ચન્દ્રવંન સુતીયાલ ગાદ	...
નિબંધઃ		
જામે જામગે મેન્ટેનરી મોલ્યુમ	“ જામે જામગે મેન્ટેનરી વર્તીક કમીટી ”	...
પથિકના પુષ્પો	અંગાવાવ બા. પુગમી	૧-૮-૦
પ્રત્યાવમાળા	ન્દાનાવાવ દયપતંગમ કરિ	૨-૪-૦
પ્રાકૃત ભાષાની ઉપયોગિતા	પં. બાનચંદ્ર ભગવાનગમ ગાધી	...
પૃ. શ્રી. ધર્મપ્રાણ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી	પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનવાવ	૨-૦-૦
દાવિડ રમારક અન્ધ.	દૂરકાળી.	

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

આત્માને ઓળખા	ગમવિજયજી	૧—૦—૦
ધ્રુવામનુ ગૌરવ	આષ્ટ ૫ ખાન	૧—૪—૦
ઈશ્વારાસ્ય ઉપનિષદ	ડૉ. ભાઈલાલ બાનાજી પટેલ	૦—૧૦—૦
ઉપનિષદ વિચારણા	દી બા નર્મદાશંકર દેવશંકર	૧—૦—૦
ત્રેત ઉપનિષદ	ડૉ. ભાઈલાલ બાનાજી પટેલ	૦—૬—૦
ગીતામોધ	મોહનદાસ રમચંદ ગાંધી	૦—૧—૩
ગીતા ધર્મ પુસ્તક પહેલું	એ. જી. વોરા	૦—૬—૦
તપોધન તત્ત્વપ્રકાશ	ઉમિયાશંકર જીરગમ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
ધર્મ અને સમાજ, પુ ૧	મર રમણભાઈ મહીપતરામ	૧—૦—૦
ધર્મોપદેશ	ગ બા ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ	૦—૧૨—૦
ધર્મોની બાલ્યાવસ્થા	ચુનીલાલ મગનનાન દેસાઈ	૧—૮—૦
પારસી પ્રકાશ, કક્તર ૪ ભા ૪	આર જી પેમાન્તર	૧—૮—૦
પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા ભા ૩	શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર	૦—૧૨—૦
સહ્યમીમામા જ્યોતિ	મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૫—૦—૦
સહ્યવિદ્યા	મુગ્ધરામ ગણપતરામ સાર	૦—૬—૦
ભાગવત પ્રવેશ ૧	મૂળશંકર દેશવગમ શાસ્ત્રી	૦—૧૨—૦
મહાવેદ મહિતા, અષ્ટક ૧, નિ ૧	મોતીનાન રવિશંકર ઘોડા	૨—૦—૦
” ” અષ્ટક ૧, નિ ૨	”	૨—૦—૦
યુગ સ્મૃતિ	જમિયતરામ વજ્રેશંકર આચાર્ય	૦—૪—૦
નીલ શૈવ મંત્રકૃતિ	શંકર ગોવિંદ માખરપેર	૦—૧૩—૦
વૈદિક ભક્તિ યોગ	ત્રિકમનાન હગિનાલ	૦—૩—૦
શાન્ત મપ્રદાય	દી બા નર્મદાશંકર દેવશંકર	૧—૮—૦
આવના	અમાનાન બાલકૃષ્ણ પુગડી	૦—૧૨—૦
હરિજન ભાગવત, ખડ ૧	ઈન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
હાર દિગ્વિજય	માધવલાલ દલમુખરામ કોહારી	૨—૦—૦
હરિગીત ગીતા	મોહનનાન મથુરાદાસ શાહ	૨ શિનિગ

નાટકો

ધન્વકુમાર અંક ૩ ને.	ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧-૧૨-૦
હિરતાંત્ર અને નાટ્યકલા	રમણલાલ નરહરિલાલ વઢીલ	૧-—-૦
ધર દીવડી	યશવંત પંડ્યા	...
ત્રણ નાટકો; વઢીલાલ, ફેાળ્યા, મથુરીઓ	મન્નેન્દ્રગૌર લાલચંદર પંડ્યા	૦-૫-૦
નાગાયણી અને બીર્ગ નાટકો	શસિવદન મહેતા	૦-૮-૦
પ્રતિજ્ઞા	રમણીકલાલ જયમ દલાલ દલાલ	૦-૮-૦
પૂર્ણચિંતી અને ડાકધર	નગીનદાસ પારેખ	૦-૧૨-૦
ત્રેમની પ્રસાદી	એક કાલિયાવાડી	૦-૮-૦
ભણેલા જિખારી	મનનાલ હીંગલાલ બદામી	૦-૪-૦
રૂપિયાનું ગાડ	“સત્ય”	૦-૫-૦

કોષ-જ્ઞાનકોષ વગેરે રેફરન્સ પુસ્તકો

ઇંગ્લેન્ડ-ગુજરાતી ડીક્શનેરી	વિદુષરામ જી. વ્યાસ	૬-૦-૦
ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ, બીજો વિભાગ	શ્રીધર વ્યંકટેશ કેનકર	...
પારિભાષિક-શબ્દકોશ પુરવાળી	વિશ્વનાથ મનનાલ ભટ્ટ	૦-૫-૦
પૌરાણિક કથાકોષ	રાજાભાઈ પીનામ્બરદાસદેરામરી	૫-૮-૦
મંરુત-ગુજરાતી લઘુકોશ	મણેશ રાદાશિવ તંજવધકર	૧-૮-૦
બાલ માહિત્ય મર્વસ મહ	ગિલ્બર્ટ	૦-૧૨-૦

ચિત્રો

ચિત્ર શનક

| કુમાર કાર્મલવ

| ૧-૪-૦

પરચુરણ

અર્વાચીન માર્ગનિક પુસ્તકાનયો	નિજયરાય કલ્યાણગાય વૈદ્ય	૨—૦—૦
કાપડ કગવાની મહેલી રીત	રામજી હસગજ	૦—૦—૩
આણીઓ પ્રત્યે થતી કૂગતા નિનારક	ડભાભાઈ પી દેરામરી	
મડળ, અર્ધશતાબ્દિ અને		
વડોદરા રાજ્ય પ્રજામિત્ર	વકીન જીભાઈ અને જીભાઈ	૨—૦—૦
મહાભરતની પહેલી ચોપડી	નરહરિ કુરણગમ દેમાઈ	૧—૮—૦
હિન્દી બાલનીર વિદ્યા	" " "	૦—૪—૦

બાલ-સાહિત્ય

આખ ઉધાડો	રામજી હસગજ	.
ઉદર દેશ		..
ખીતિ કથાઓ	ઉમિયાશ કર જી દાકર	૦—૨—૧
રાનમા કહું ?		...
ખાતી-ખીતી બાળવાતો	મનુભાઈ જ્ઞેધાણી	૦—૭—૦
ચતુર બાથો ૩	ચન્દ્રશંકર મણિયાર ૨ ભટ્ટ	૦—૬—૦
ચતુરો	નાગદાસ ધ પટેલ	૦—૩—૦
જ્યોતિ પ્રવાસમાળા:		
પુષ્પ ૧ હિમાનયનો મગ પ્રદેશ	રતિનાલ મોહનનાથ ત્રિવેદી	૦—૧—૧
„—૨ અચનગજ આયુ	ધીરજનાથ ટોકરેલી શાહ	૦—૧—૧
„—૩ પાવાગદનો પ્રનાસ		૦—૧—૧
„—૪ દાર્જીલિંગ	રતિનાથ મોહનનાથ ત્રિવેદી	૦—૧—૧
ટચુડી સો વાતો બા ૬		
ટન-ટન-ટન-ટન	શ્રીમતી કપિલા માતંગ	૦—૨—૧
ગાથુ કોણ ?	જે સી ચેલેરી	૦—૩—૦
દેડનો બાળક	જહાગીર જ વકીન	૦—૨—૧
તફ તફ તફ તરૂરૂરૂ	ગિનુભાઈ	૦—૧—૧
તિગધ્યા, ગુગધ્યા	તાગજહેન	૦—૧—૧
દાદાજીની તનના	ગિનુભાઈ	૦—૧—૧
નવ દીવડા	ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યામ	૦—૮—૦
નસા વગેરો	ગિનુભાઈ	૦—૧—૧
પ્રદેશ વમતા પ્રેમજીભાઈનું પાપ	ગમજી હસગજ	...

પર્યટન અને બાહ્ય માનસ	બી. હી. ઠંકાર	૦-૨-૦
ધ્યાન નખી (સંસ્કૃત)	"વહરી"	૦-૩-૦
પ્રાણી પુરાણ	નરવરલાલ વીમાવાળા	૦-૩-૦
ફૂલવાદી: ક્યારે પહેલો:	ધીરજલાલ ટેકરશી શાહ	૦-૪-૦
ફૂલદોર રોડાણી અને મંગળાનાં દર્શન	રામજી હંસરાજ	૦-૦-૬
બાળકોનાં ગીતો	રમણલાલ પી. મોની	૦-૫-૦
બાળકોનું મહાભારત	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦-૧૨-૦
બાળ નેપોલિયન	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
બાળ વાર્તા	જી. એમ. વૈષ્ણવ	૦-૩-૦
પુત્રપુત્ર	કુલભજી ભ. જોશી	૦-૨-૬
ખેટરી
ભલી ભરવાડજી	જગનલાલ દરિયાલ પંડ્યા	૦-૧-૦
ભાન બૂથો વાણીઓ	રામજી હંસરાજ	...
ભોળીયા ગળ	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦-૧-૦
મણિયો	મસ્ત ફકીર	૦-૩-૦
મહાભારતનાં પાત્રો:	નાનાભાઈ	૦-૪-૦
" મણિકે ૯ મો, બીધમ	"	૦-૨-૬
" " ૧૦ મો, ધૃતરાષ્ટ્ર	"	૦-૬-૦
" " ૧૧ મો, શ્રીકૃષ્ણ	"	૧-૦-૦
" ૧૨ મો, મહાભારતકથા	"	૦-૩-૦
મૌતિયો	નાગરદામ ઇ. પટેલ	...
રતનિયો
ગમસિંહ રાહોડ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦-૬-૦
જાગિન્સન કુઓ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૧-૮-૦
વસંત આવી	ગિલુભાઈ	૦-૧-૬
વીર અભિમન્યુ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦-૬-૦
વેદનો વારો	રામનાગજી પાટક	૦-૧-૬
મતી	મૂળજી આચાર્ય ભરન	૦-૬-૦
મગાળશા શેઠ અને કેલેયો કુમાર	વાડીવાલ મોનીલાલ રૂઢ	૦-૨-૦
રવદેશીની પ્રતિજ્ઞા	ગિલુભાઈ	...
સારી સારી વાતો. ભા. ૩મે	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦-૪-૦
સીના	નાજીલાલ નંદલાલ ચૈતન્ય	૦-૬-૦
સુધન્વા	મંજુલાલ રજ્જેડલાલ મનુજી	૦-૬-૦
સોને વંચાવો	રામજી હંસરાજ	...
હિતોપદેશની વાર્તાઓ, ભા. ૧	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	...
" " ભા. ૨	"	...
હીરો મોતી	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	...

સને ૧૯૩૨ માં આસિકેમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી.

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણી વર્ણમાળા 'અઽવેદ'માં દારસી, પહેલવી, અને અવસ્તા- ના શબ્દો. યાને 'વેદ' રચનાઓના લા- ખાણોમાં જરૂરિયાતની અસર કેટલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણી જુની ગુજરાતી ભાષામાં એક દુર્લભ સમામ શિક્ષા પહોંચે ધાતુનો વિકાસક્રમ ભગવદો મંડળ વચેદરા અને હિન્દી	રા. કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી ડૉક્ટર સોહરાણજી હોરમસજી સંતોક રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ રા. કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી રા. ભોળીલાલ જ. સાડેસરા રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ રા. ચંદુલાલ બે. પટેલ તંત્રી. "સાહિત્ય"	વસન્ત નવરંગ બુદ્ધિપ્રકાશ વસન્ત સાહિત્ય બુદ્ધિપ્રકાશ શારદા સાહિત્ય	માધ ઓગસ્ટ જાન્યુઆરી આવૃત્તિ મે જુલા-સપ્ટે જાન્યુઆરી ડિસેમ્બર

સાહિત્ય

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

વિષય

કવિવર ટાગોરનું પ્રતિભાગણ્ય
 કવિવર ટાગોરની સુર રચના
 કવિ શ્રી ન્દાનાલાલની લગ્ન મીમાંસા
 કન્ઝી લોકગીત
 કેમાર સંભવ
 કેવું સાહિત્ય જોઈએ
 કેટલાંક જીવતાં સુભાષિતા
 શ્રી કેસકરનું ભાષણ
 સ્વ કાદાવાળાનું શ્રી ઉપયોગી સાહિત્ય
 ખંબરદાર
 ગુલામિની સાહિત્ય સેવા
 ચૈબાવની કળા
 જગન્નાથ પંડિત અને તેમના ગ્રંથો
 રેનીમનનું "ઇન મેમોરિયમ"
 પ્રેમીમિત્રની નીતિ મીમાંસા
 દશમી સાહિત્ય પરિષદ
 દક્ષપતરામ
 દશમી ગ્રં. સાહિત્ય પરિષદ
 દશમી કવિવર ખંબરદાર

કર્તા

રા. મહાશંકર દિલ્લ દવે
 રા. જ્ઞાનાલાલ ત્રિવેદી
 રા. રામચંદ્ર દામોદર મુકલ
 રા. માવજી ગોવિંદજી
 રા. નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા
 રા. હિમતલાલ યુ. શાહ
 રા. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા
 ...
 શ્રી પિયૂષ
 રા. સુરેશ દીક્ષિત
 રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી
 રા. રામનારાયણ વિ. પાદક
 રા. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા
 રા. જ. ન્દા. પ્રભાસકર
 'ભાગાન્તરદાર'
 ...
 રા. સુરેશ દીક્ષિત
 રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
 રા. રસજીવજીવ

કયા માસિકમાં કયા મહિનામાં

પ્રસ્થાન
 " સારથ
 શારદા
 પ્રસ્થાન
 જુલિપ્રકાશ
 શારદા
 જુ. પ્ર.
 ગુણમુંદરી
 કોમુદી
 " પ્રસ્થાન
 પુસ્તકાલય
 જુ. પ્ર.
 કોમુદી
 સાહિત્ય
 " જુ. પ્ર.
 સાહિત્ય

જેદ
 માહા
 ઓક્ટોબર
 ભેદ એક
 વૈશાખ
 મે-જુન
 ડિસેમ્બર
 જન્યુઆરિ
 ફેબ્રુઆરિ
 એપ્રિલ
 સપ્ટેમ્બર
 ફાગણ
 માર્ચ
 એપ્રિલ
 જુન
 જન્યુઆરિ
 ઓક્ટોબર
 જન્યુઆરિ
 જુન

લઘુ યાણામ્ય નીતિશાસ્ત્ર
 લખવાની કળા
 લેડી લક્ષ્મીબાઈની વિચાર સંદિષ્ટિ
 વાડીલાલ શાહનાં વિચાર સૂત્રો
 વિદ્યમતા વર્જનમ વિરે વિચાર
 રવ. વાડિલાલ શાહના કેટલાક પત્રો
 વૈષ્ણવ કવિઓ અને જ્ઞાતિભેદ
 વિકસતો કાવ્ય ક્ષણ
 શાકુંતલના યોધા અંકનું ભાષાન્તર
 સન. ૧૯૮૭ નું બાળ સાહિત્ય
 સન ૧૯૩૧ ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ
 સાહિત્યનો શોખ કેમ ફળવશે
 સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખનું ભાષણ
 સાહિત્ય તરફ એક દૃષ્ટિ.

રા. બોગીલાલ જ. સાંડેસરા
 રા. પિયસ
 શ્રી પિયસ
 રા. વિભુવત તેમણી
 તંત્રી, સાહિત્ય
 રા. ત્રિચુવન વિ. તેમણી
 રા. 'દ્વંદ્વ' બંધ
 રા. શિશિર કુમાર
 રા. ભાનુ
 રા. છોટાલાલ મા. કામદાર
 રા. હીરાલાલ વિ. પારેખ
 મનુભાઈ કન્યાશુકુલ દેસાઈ
 ...
 રા. ભગવત રામચંદ્ર બટ

જુ. પ્ર.
 જુ. પ્ર.
 ગુણસુંદરી
 પ્રસ્થાન
 સાહિત્ય
 કોમુદી
 પ્રસ્થાન
 નવચેતન
 પ્રસ્થાન
 પુસ્તકાલય
 વસંત
 પુસ્તકાલય
 સાહિત્ય
 જુ. પ્ર.
 મે-જીન
 ઓક્ટોબર
 અગ્રિક
 એક
 જુલાઈ
 જુલાઈ
 મોમ
 જુલાઈ
 ભાદરવો
 ફેબ્રુઆરિ
 માર્ચ
 ફેબ્રુઆરિ
 જાન્યુઆરિ
 મે-જીન

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અપ્પાલમ ગમયાલુ (ચાલુ)	ગ. દરગોવિદરામ ઠા. કાટાયાળા	માહિત્ય	મન્યુ.થી (ચાલુ)
અમલવાદ પર ઓગીનખાનનો હત્યો	ગ. કનૈયાલાલ ભાદશંકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ
અદારમાર્ગ એક ઉપદેશ	ગ. ભવાનીમંડર આગ	ભ્રમિ	એપ્રિલ
ગી અંમાઆનનો ગરબો	ગ. ભોતીયાવ રવિશંકર ઘોષ	માહિત્ય	મે. જુન
મરિ મરિમા	ગ. કેમવાલ કા. ચાન્દ્રી	જુ. પ્ર.	કાર્તિક
અવ ડુનું પવ કન્યા	ગ. ભોગીયાવ જ. આરેસરા	ભ્રમિ	ફેબ્રુઆરિ
રીપરિવલ દૂત વરોદગની ગઝલ	ગ. ભોગીયાવ જ. આરેસરા	માહિત્ય	જુલાઈ. સપ્ટે.
નરપતિદત નંદલગી	ગ. હન્ડવાલ જોડી	જુ. પ્ર.	એપ્રિલ
નયમુગલા કવિઓ	ગ. ભાડુભાઈ	કેમર	એપ્રિલ
પર પ્રયોગની કળા	દી. બ. કેમવાલ દર્શદસય મિલ	ભ્રમિ	જુલા. મપ્ટે.
પ્રેમાનંદ દૂત માગ	ગ. ભોગીયાવ જ. આરેસરા	જુ. પ્ર.	મન્યુઆરી
પંચદંડ અનુષ્ટુપી	ગ. ભોતીયાવ ર. મોડા	માહિત્ય	જુલાઈ
શ્રી વલગીતા (શ્રીનાથ ભવાનદત)	ગ. ભોગીયાવ જ. આરેસરા	ભ્રમિ	કાર્તિક
અનુસીઆનનું લોકમાહિત્ય	ગ. રાવરગમ ર. માકડ	જામ	જુલાઈ
મિલ્કનું પંચાશિકા	ગ. રાવરગમ ર. માકડ	માહિત્ય	એપ્રિલ
ભાનું	ગ. રાવરગમ ર. માકડ	ભ્રમિ	માહિત્ય
ગમક અને નાટ્ય રામક	ગ. રાવરગમ ર. માકડ	માહિત્ય	એપ્રિલ
વારસનું મંગ	ગ. રાવરગમ ર. માકડ	ભ્રમિ	માહિત્ય
નિધી નાટ્ય તત્વારણ	ગ. રાવરગમ ર. માકડ	માહિત્ય	એપ્રિલ

સમાલોચના

વિષય

અસંચીન યુગનું પ્રાચીન આરોપન
અખાદેત મળ્યો ભા ૧
અ મા કમારી
અર્વાચીન ગુરુશતી આલિયમરોની વર્ણણી
આપણી નિતા સમૃદ્ધિ
" "
" "
આપણ દર્શન
આપણ પુણ્યો
આપણના પ્રાચો
એમની નાદ
ઉપના ગિરો
કના દર્શ
કર્મ માર્ગના ગચિત્રો
કેનાપીનું કન અંગે પ્રવન
કન ખમરગની દાસનિકા મિત્રા
મથાનમોમની નરી કના
ગુરુશતની બૂગોળ
જયતથી પૂર્ણિમા

કર્તા

રા રતિનાન મોહનનાન
ગ કુ કે ચાલ્સી
ગ રમણનાન વ દેમાર્ષી
ગ જદુશય હી ખધીચા
ગ ગજનાન હગિનાન પડ્યા
રા "સુરેન્દ્ર" પડ્યા
ગ મ્યાગુશય ન બોટી
ગ ભદ્રમખ મ્યાલુશય વૃષ
રા મ્યોતિન્દ્ર હ દલે
ગ ભગવાનના લ મા ૬
રા રોનગમ ગ માકન
ગ ભગનીસ કર ભામ
ગ બચ્ચાપ ૨ મલાલી
ગ રમિશ કર મ ગન
ગ નવનગમ જ ત્રિવેદી
ગ ત્રિવેદપ્રમાદ , ત્રિવેદી
ત ની માહિત્ય
ગ ક્યાલુશય ન બોટી
રા નનગમ જ ત્રિવેદી

કયા માસિકમાં

કોમુદી
"
"કુદિપ્રકાશ
માહિત્ય
બુ પ્ર
"કોમુદી
બુ પ્ર
ભિગ્નિ
"કોમુદી
"બુ પ્ર
કોમુદી
માહિત્ય
બુ પ્ર
"

કયા મહિનામાં

એપ્રિન
ઓગસ્ટ
મે-જુન
એપ્રિલ
એપ્રિન
મે-જુન
જુન
ઓક્ટોબર
મે-જુન
અગસ્ટ
સેપ્ટેમ્બર
એપ્રિન
ઓગસ્ટ
ફેબ્રુઆરી
નવેમ્બર
જુન
માર્ચ
ઓક્ટો

સિ

ગ્રા. કેશવવાચ દિ. કામદાર	પ્રસ્થાન	આપાદ
શ્રી. 'સુરેન્દ્ર' પંડ્યા	કુ પ્ર.	જનન્યુઆરિ
રા. "સિધિર"	કોમુદી	"
ગ. રમિકલાય હો. પરીખ	ભિ	દેશુઆરિ
રા. દીગવાય ત્રિ. પરિખ	કોમુદી	આંગા
ગ્રા. ગોવિન્દલાય હ. ભટ્ટ	કુ. પ્ર.	ભુત
રા. ર. ન. વક્રીય	કોમુદી	એપ્રિલ
ગ. દેશવ લ. એફ	"	મટેમ્બર
ગ્રા. બનવંતરાય ક. દોડાર	ગુલુમુદરી	નવેમ્બર
ગ. બગવાનલાય લ. માકડ	કોમુદી	ડિસેમ્બર
ગ. નવવગમ જ. ત્રિવેદી	ખુ. પ્ર.	માર્ચ-એપ્રિલ
રા. સુરેશ દાક્ષિન	કોમુદી	જનન્યુઆરિ
ગ. સુનિલભાર મણિગંદર ભટ્ટ	"	એપ્રિલ
ગ. ગગનગિતારી મહેતા	"	માર્ચ
ગ. અતુરભાઇ પ. પટેલ	કુ. પ્ર.	એપ્રિલ
ગ. દીગવાય ત્રિ. પરિખ	"	જુલાઇ
ગ. ગો. ધો. ગાયનુગ	"	જનન્યુઆરિ
ગ. નવવગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી	ગાદા	માર્ચ
ગ. ધનમુખવાચ ક. મહેતા	ખુ. પ્ર.	ડીસેમ્બર
ગ. ય. હ. પ	કોમુદી	જુલા-મટે.
ગ્રા. કેશવવાચ દિ. કામદાર	"	મટેમ્બર
ગ. આન્તિવાચ મો. દાદર	"	જુલાઇ
ગ. "ગ"	"	દેશુઆરિ
	પ્રસ્થાન	નવેમ્બર
		સિમાખ-૯૮

નમન આગત
 દર્શનિમા-એક મહાકાવ્ય (૧)
 ગિતનામક કાવ્ય
 'દિવ્ય ચમુ' અભિનવ દટ્ટિએ
 દેશાગ્ર પરીમારની ડાનખાવના
 પચાસ વર્ષ પંડી
 પ્રાચીન કાવ્ય ગંગા
 ગ્રેમની પ્રમાદી
 મગનકીર્તન મુક્ત દાગમ
 મન્દાકિની
 ગોપદત્તે પ્રવેશક
 ગમની પાગ પૂતિશ
 લલિત
 વધારે પડની જોખમદારી
 વડો
 વડામંત્રી
 વડો ૧ દિલીપ અમોકન
 વડા પરિમ કમી
 મરે રિદવદામ દાદરની
 વડની ચમુવાન
 વંચા
 શાક બાકુ કૂન પાંડિની
 ચરનાવ્ય અંગે મંદુનિ
 માંમના
 નિર્મલમા જનમદિનો ગુપ્તમન્થ

સુલભ વારણ શાસ્ત્ર
સોસાયટીના પહેલા જમાનો
સંગીત રત્નાકરનું અવલોકન
મધ્યમિત્રા

રા. હ. મ. પંડોળી
પ્રો. બળવંતરાય ક. દાકર
શ્રી. નાસાયણ મોરેશ્વર ખરે
રત્ન. 'સુરેન્દ્ર પંડ્યા'

બુ. પ્ર.
કોમુદી
કોમુદી
બુ. પ્ર.

જનન્યુઆરિ
ડિસેમ્બર
મે
જુલાઇ-ઓગ્ટ.

નિર્ણય

ચાલવું
જગતના અરણ્યમાં
દાદર પરિવહ
દેવાનું કાવ્ય
પૂર્વ પશ્ચિમનો સંસ્કાર વિનિમય.
મધ્યાહન કાવ્ય

પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર જ. પાઠકજી
ચ. જયસુખલાલ કૃષ્ણશાલ મહેતા
રખડપદીશંકર ભોંડીશાલ
શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર,
ચ. રમણલાલ વસંતલાલ
શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર,

સાહિત્ય
કોમુદી
પ્રસ્થાન
કુમાર
કોમુદી
કુમાર

સપ્ટેમ્બર
ઓગસ્ટ
ઓગસ્ટ
ઓગસ્ટ
કેત્ર

નાટકો

કર્તા	કયા આસિકમાં	કયા મહિનામાં
૧ ગણિરદન મહેતા	૧૧મિ	ફાનગન
૨ ઉમાચર ત્રેલી	પ્રગથાન	ગામો
૩ યગિરદન મહેતા	૧૧મિ	જેદ
૪ ચક્રવર્તી ગીમનનાન મહેતા	ફમાર	પોર
૫ "દિરે"	પ્રગથાન	માહા
૬ મી અદમ ચાગરા	૧૧મિ	જેદ
૭ ગણિરદન મના	૧૧મિ	જેદ
૮ ગણિવદન મહેતા	ફમાર	જેદ
૯ ગી ફમગી ૧૧ રીધગણી	પ્રગથાન	જેદ
૧૦ ગ અગિર ૧૧ નાન	૧૧મિ	જેદ
૧૧ ચલિરદન મહેતા	પ્રગથાન	જેદ
૧૨ ચક્રવર્તી પાટક	૧૧મિ	જેદ
૧૩ ચિત્રોદન ચુનીસાન	પ્રગથાન	જેદ
૧૪ ફદીસાન ૨ યાગિ	૧૧મિ	જેદ
૧૫ ગીનાગમ જે નમો	૧૧મિ	જેદ
૧૬ ચલિરત પચા	૧૧મિ	જેદ

વિષય

અપગ માનાના
કુળ પગ પડી
ઉપના કિરો
અમગ ૧ જે
૨ પનાના પ્રતિનિમિત
૩ લ્યાન
૪ નાગ
૫ ગી
૬ ગી માના
૭ ગિરતન પગા
૮ મગ તોન
૯ ફદે
૧૦ તે
૧૧ નાનાથા
૧૨ પંતિ
૧૩ પ્રતીતિ
૧૪ અગ
૧૫ મુગો ૧૧મા પી
૧૬ મારી રતથા

મુવક કન્યાનો સ્વયંવર
મુઘાનું તોફાન
રથેર-રેશિ
રંગવન્તીની વસતગાંઠ
લાલા પટેલની લાલચારી
વરાળનો ફૂલ
વિગ્નળી
શરતના ઘોડા
શા માટે ?
સાપના ભારા
સીમાચપતાય
મંધ્યાની આરતી

રા. દેશભટ્ટ પરમાર
સ. આનંદેશ
ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
રા. મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ
રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
રા. કશિવદન મહેતા
શ્રી કૃષ્ણલાલ ત્રીધરાણી
રા. યસવંત પંડ્યા
રા. ચંદ્રકાન્ત પાઠક
મ. હિમાચંદર જી. જોષી
રા. શ્રીકંદ
રા. કશિવદન મહેતા

જિમિ
નવચેતન
પ્રસ્થાન
કુમાર
પુસ્તકાલય
જિમિ
જિમિ
" નવયુગ
પ્રસ્થાન
જિમિ
"

ભાદરવો
એપ્રિલ
કાર્તિક
જેઠ
ઓક્ટોબર
કાર્તિક
જેઠ
" રેણુઆરિ
માધ
આસો
માગશર

ઇતિહાસ

વિવચ

અશ્વમેધ
અતિહાસિક દહિએ વડોદરા શહેર
ઇતિહાસિક દહિએ સગવેદનું અવયોગન
સગવેદમા ઇગિની પાદશાહો અને પહેલવાનો
સગવેદીય અમયનું જીવન
કુચનું વહાણવર્તુ
કાલકાત્યાર્ય કથા
કાલીઆવાડનો અર્વાચીન વિકાસ
જિગ્મી-ભટકતી ટોળાઓ
દાનેશ્વરી
નવી જૂગોળ અને નવા ઇતિહાસ
ગ્રામીન દારિકા
ગ્રામીન શિરપમા રસ દહિ
પારગીઓના પુગતન ઇરાની પાદશાહો
અને પહેલવાનો વિશે

પુગતન ખખાત
પૂર્વ આફ્રિકામા પીર્વોય મઘ્યતા
ગેરીપમ ઓફ ધી યુરેથીયન મી.
પાય વરમમા કાગપલટ

કર્તા

રા. કુનેયાલાલ ભાઇશંકર દવે
રા. જગજીવન દયાળજી મોદી
પ્રો. સોહરાલ હોરમસજી સતોક
રા. " " "
રા. ડોલરરાય ર. માકડ
રા. જયરામદામ જેઠાલાલ
રા. ભોગીલાલ જે. સાહેબરા
રા. કન્યાલુગમ ન. જોશી
રા. દયાશંકર કવિ
રા. ધનપ્રભાદ અદલાલ મુનશી
રા. વિનોદકાન્ત
રા. " " " "
રા. ગમિકલાય પરિખ
પ્રો. સોહરાલ હોરમસજી મતોક
ગ. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ
ગ. બિહારીલાલ ના અનંતાણી
રા. ધનપ્રભાદ વ્યંદાલાલ મુનશી
રા. રવિશંકર મ. ગવળ

કથા માસિકમાં કથા મહિનામાં

પ્રસ્થાન
શારદા
નવરામ
" "
કુમાર
પ્રસ્થાન
" "
શારદા
નવચેતન
યુ પ્ર.
કુમાર
યુ. પ્ર.
કુમાર
નવરમ
પ્રસ્થાન
શારદા
નવચેતન
કુમાર
જેઠ
મહેન્દ્ર
ઓગસ્ટ
જુલાઈ
ફેબ્રુ
ભાદરવો
કાગલુ
જાન્યુઆરિ
મે
મે-જુન
ફેબ્રુ
જુલા-સપ્ટેમ્બર
ફેબ્રુ
એપ્રિલ
અપ્રાદ
જાન્યુઆરિ
માર્ચ
માગશર

ચરિત્ર

વિષય

આદિન્દ્રદાસન
શ્રી કૃષ્ણનું ચારિત્ર્ય
પણિન ઝોમકારનાથજીના જીવન પ્રમણા
અક્ષય ચરિત્ર
એણું આવરો
ભાણશ્રી અન્નારિયા
મણિનાથ નમુસાહિતો આરમ્ભ વર્તમાન
લેડી લક્ષ્મીબાઈ
વાડીનાથ શાહ
વિઠ્ઠલ અને ભાઈ
વૈદ્યાનાજી જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય

કર્તા

પ્રે કાન્તિલાલ જગન્નાથ પડ્યા
ગ્રો દિરાજ કા નિવર
ગ ભાનુપ્રભાદ ગાસ્ત્રી
રા શકુ ગોવિંદ સાખરચેકર
શ્રી અહમદ યાગલા
ગ અક્ષયકર ન પડ્યા
શ્રીમતી ગંગાગ્રેન પટેલ
રા દયાશકુભ કવિ
રા દત્તાત્રય બાવકુલ
રા દુર્ગાશકુભ શાસ્ત્રી

કયા માસિકમાં

કુમાર
પ્રગ્યાન
ગિમિ
મુ પ્ર
ગિમિ
શાકદા
વસન્ત
ગુણસદરી
નમ્યોતન
કુમાર
શારદા

કયા મહિનામાં

ચૈત્ર
માહા
ચૈત્ર
જુના-સર
ભાદરવો
કર્તિક
માઘ
ફેલ્ગુઆરિ
ફેલ્ગુઆરિ
દારત્ર
જન્ય

વિજ્ઞાન, વૈદક, કૃષિવાણી

વિષય

ઉચ્ચતા પાણીના અરા
કચ્છનું અર્થશાસ્ત્ર
ન્યેપતિય
રેલિવિઝન
તારાગ્રો
કુચ્ચાન શાસ્ત્ર
પાદરની વનસ્પતિઓ
ગોલતા ગાતા ચક્ષુચિત્રો
માનવ અને વાનર
લોહીનું ક્ષણ
વાદળ
વક્ષ પ્રેમ-પશ્ચિમ અને આપણે
શક્તિનો વિકાસ અને એકાન્ત વૃત્તિ
શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા
સમુદ્ર લક્ષ્મી
મુંદર મંત્રિ અને તેનું નિવેદન

કર્તા

મો. વિમળા એતલવાડ
રા. હિરમી સંપદ
રા. હીરાલાલ અમરનાથ શાહ
મી. ધનંજીભાઈ ફરીરવાઈ
રા. હીરાલાલ અમરનાથ શાહ
રા. પ્રતાભાઈ જાની
વૈદ્યશાસ્ત્રી મોહનલાલ જીવરામ દાકર
પ્રો. દરિલાલ મુલામી
પ્રો. નાયુભાઈ પટેલ
પ્રો. બાલકૃષ્ણ અ. પાટક
પ્રો. બાલુરાવ ના. દેસ
રા. પ્રતાભાઈ જાની
રા. મનુભાઈ પ્રા. વૈલ
બાળ્ય સિતિમોહનનેન
પ્રો. સુરેશ દીક્ષિત
રા. માણેકલાલ ઠ. વમીલ

કયા માસિકમાં

નવએતન
પ્રસ્થાન
કુમાર
બુ. પ્ર.
કુમાર
પ્રસ્થાન
શારદા
નવએતન
કુમાર
પ્રસ્થાન
કુમાર
પ્રસ્થાન
બુ. પ્ર.
પ્રસ્થાન
કુમાર
નવયુગ

કયા માસિકમાં

જન-યુઆરિ
આપાઠ
કૈત્ર
જન-યુઆરિ
વૈશાખ
માહો
એપ્રિલ
નવેમ્બર
કૈત્ર
વૈશાખ
કૈત્ર
કૈત્ર
એપ્રિલ
વૈશાખ
કૈત્ર
જન-યુઆરિ

લેખોની વર્ગીકૃત યાદી

ચરિત્ર

વિષય	કર્તા	ક્યા માસિકમા	ક્યા મહિનામાં
આ નિર્યાદન	પ્રે	કુમાર	કેન
થી દેવો આરિય	પ્રે	નર્યાન	માના
પતિ ઓમમગનાથજીના જીવન પ્રગણા	ગ	ગિ	કેન
અમલ ચરિત્ર	ગ	કુન	જુના-સરે
જેણુ મારો	મી	ગિમ	ભરેલો
ભાષી નામરિયા	ગ	શાવ	સિંસર
મગિના નભુભાષિતો આત્મ વૃત્તાન્ત	ગ	સન્ન	માધ
લેગ નક્ષત્રીમાર્ગ	ત્રીમતી ગગાત્રેન પેન	ગુણમદરી	ફેલુવારિ
વારીનાલ શાશ્વ	ગ	નાચોતન	૨૫થારિ
નિર્દ અને ભાનુ	ગ	કુમાર	મારતન
નૈવ જાનદવળ ત્રિમહા આચાર્ય	ગ	ચારન	ભનુ

વિજ્ઞાન, વૈદક, કૃણવાણી

વેળોની પરિકિત થાદી

વિષય

હિરણ્મતા પાણીના ઝરા
કમળને અર્થશાસ્ત્ર
ભ્યોતિ
રેનિરિક્ત
તામગ્નિ
કુન્દાન શાસ્ત્ર
પાદરતી વનપ્રતિભા
જોનાના ગાતા અન્વિયરો
માનન અને વાનર
સોપીન ક્યાણ
વાદળા
વક્ષ શ્રેમ-પશ્ચિમ અને આપણે
શક્તિનો વિકાસ અને જોડાન્ત યત્તિ
સિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનમાળા
સમુદ્ર લક્ષ્મી
સુન્દર મતિ અને તેનું નિવેદન

કર્તા

મી વિમળા મેતવવાડ
ગ કુચરતી સપ્ટ
ગ રીશનાન અમિતનાન શાહ
મી ધનન્દ્રભાઈ રમીરભાઈ
ગ રીગનાન અમિતનાન શાહ
ગ દાદાભાઈ જાળી
વૈદ્યાશાસ્ત્રી મોહનનાન જયવલ્લભ દાકર
જો દલિલાન મનાળી
જો નાયુભાઈ રંગ
જો આનંદપ્રય આ પાદક
જો બાપુગણ ના રૈષ
ગ નવાભાઈ જાળી
ગ મનુભાઈ પ્રા રૈષ
બાપુ ક્ષિતિસોદનસેન
જો સુરેશ દીક્ષિત
ગ માતૈકનાન દ વડીલ

કયા માસિકમાં

નવેમન
પ્રસ્થા
કુમાર
જુ પ્ર
કુમાર
પ્રસ્થાન
સાગદા
નવચેતન
કુમાર
પ્રસ્થાન
કુમાર
પ્રસ્થાન
જુ પ્ર
પ્રસ્થાન
કુમાર
નવચેત

કયા મહિનામાં

ભન્યુઆરિ
આપાદ
મેન
ભન્યુઆરિ
રૈશાખ
મોહા
એપ્રિન
નવેમ્બર
મેન
રૈશાખ
મેન
મે
એપ્રિન
વૈશાખ
મેન
ભન્યુઆરિ

તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય

આવતારરાસઃ એક દાદિ
 આવન્તાના 'આનંદ'ના ભૂદા ભૂદા રૂપાન્તરે
 કાદિયાવાકમા લોક ભજતો
 ગીતાનું વૈમાનિક વિવરણ
 ધર્મ અને મર્માન્
 ધર્મ નીતિ અને આધ્યાત્મિકતા
 પ્રાચીન હિન્દુમાં લોકાયત મત
 મધ્યયુગનો ભક્તિ પ્રવાહ
 વિચાર મથિમ
 વિનર્ત લીના
 વૈશ્યન ધર્મની દાદિએ અગ્રપ્રસ્થતા
 શાસ્ત્ર દાદિએ 'દગિળતા'નો પ્રશ્ન
 ગ્રંથમાગ્રંથયત્ન મીમાન્સા
 મીમાન્સના ભજનિન્ મતો
 હિન્દુ ધર્મનો વ્યાપક કરવામાં શૈવોએ
 કરેલા ઉપકાર

કર્તા

રા રૂતિનાલ ચોકનનાય ત્રિવેદી
 મી જોદાગીર મા દેસાઈ
 રા જો કા ગાયકવાડ
 રા પ્રસન્નનદન જીનીનારામ દીક્ષિત
 પદ્મિત સુખનાનજી
 ગ અમાનાન બા પુરાણી
 રા હન્દ્રદન ર મહેતા
 રા મહાશયર દીક્ષજી દવે
 ગ દુર્ગોતકર કે ચાસ્ત્રી
 ગ 'સોન બાગ',
 ગા નેદાનાન જો શાહ
 ગિન્નિપાલ વ્યાનંદગર દર મુવ
 ગિન્નિપાન વ્યાનંદગર દર મુવ
 રા અવેરચદ સેધાગી
 દી મા નર્મદાકર દેવ મહેતા

કયા માસિકમાં

પ્રસ્થાન
 વસન્ત
 શારદા
 જુ પ્ર
 પ્રસ્થાન
 " પ્ર
 " પ્ર
 પ્રસ્થાન
 નસન્ત
 પ્રસ્થાન
 "
 " પ્ર
 કૌમુદી

કયા મહિનામાં

ફેબ્રુ
 ફેબ્રુ
 ઓક્ટોબર
 જુલા-સપ્ટે
 આગ્રા
 માર્ચ
 જુના-સપ્ટે
 "
 અગાદ
 ફેબ્રુ
 ફેબ્રુ
 ફેબ્રુ
 પો
 ઓગ્ટો-ડિસે
 મન્યુઆરિ

પ્રવાસ-ભૂગોળ

વિષય

હિતર પંજાબમાં મારી યાત્રા
કળીરવડની મુસાફરી
કાશ્મીરનો પ્રવાસ
કાવેરીના કક્ષા પ્રદેશમાં
કેટલાંક રમણીય સ્થળો
કેલ ચિત્રો
ગિરનાર પર શરદ પૂર્ણિમા
નપાન
પૂર્વ આફ્રિકામાં પાંચ વર્ષ
બ્રહ્મદેશના ગુજરાતીઓ
મસૂરી
મદ્રાસી મહારાષ્ટ્રની મુસાફરી
મોરોક્કો, દીપોલી, કાંગો, -આફ્રિકાના કાળા
માનવની એક વિતરક કથા
માંડવગઢની યાત્રા
સુગાંડ અને ત્યાંના હિંદીઓ
લંકા
સયામ

કર્તા

રા. કુંજરશી ધરમશી
રા. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ
અવંતિકાબાઈ ગોખલે
રા. કિશનસિંહ ચાવડા
ડૉ. હરિપ્રસાદ વૃ. દેસાઈ
રા. ભોગીલાલ કે. પટવા
રા. બિપિન વૈદ્ય
રા. નટવરસાલ શેઠ
રા. હિજરમરાય કે. ઓઝા
રા. રમેશ રં. ધારેખાન
રા. રવિશંકર મ. રાજા
ડૉ. પ્રભાકર ત્રિ. કુલશરી
...
રા. ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા
રા. રામુ દક્કર
રા. માણિકલાલ પટેલ
એક અભ્યારી

કયા માસિકમાં

નવચેતન
" ગુણસુદરી
કુમાર
કોમુદી
પ્રસ્થાન
શારદા
" પ્રસ્થાન
શારદા
કુમાર
શારદા
નવસુખ
પ્રસ્થાન
કોમુદી
શારદા
"

કયા મહિનામાં

ઓક્ટોબર
માર્ચ
જાન્યુઆરિ
પોપ
ફેબ્રુઆરિ
જુન
સપ્ટેમ્બર
ફેબ્રુઆરિ
અપ્રિલ
ઓક્ટો-નોવેમ્બર
માગશર
જાન્યુઆરિ
જુલા-ઓક્ટો.
પોપ
જાન્યુ-એપ્રિલ
એપ્રિલ
ઓગસ્ટ

પુસ્તકાલય-વર્તમાનપત્ર

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણા ગુજરાતી માસિક એક સ્નેહ-સહકારની સેવના	ગ. ચક્રકર ના પડ્યા	શરદા	કયા મહિનામાં
કારિયાવાડ અને પુસ્તકાલય પ્રદર્શિ	રા. ન્દાનાભાઈ ચક્રોપર દિવાનજી	"	જાન્યુઆરિ
ગુજરાતી ભાષિકાના આધપતિઓને ખુશી પત્ર	ગ. હીરાલાલ નિ પારખ અને	"	"
નવસારી પુસ્તકાલય પરિવહના પ્રમુખનું ભાષણ	રા. ગોકુળદાસ લા રાયચુરા	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરિ
પુસ્તકાલય પ્રદર્શિને જન હતિલાસ	રા. રમણભાઈ વ દેમાઈ	"	એપ્રિલ
પુસ્તકાલયો-ગ્રામીન અને અર્વાચીન	રા. ચોપટલાલ	"	મે
પુસ્તકાલય અને પત્રકારિત્વ	રા. નાજુકલાલ નં ચોક્સી	"	જુલાઈ
માવસર પુસ્તકાલય પરિવહના પ્રમુખનું ભાષણ	આદિલાન્ત	"	ડિસેમ્બર
વડોદરા આરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ	દી બા અખાચકર ઉ મલજી	"	સપ્ટેમ્બર
વિદેશના વર્તમાનપત્રો કેમ તૈયાર થાય છે	ગ્રા. ગોવિંદલાલ હ ભટ્ટ	"	નવેમ્બર
શાળા અને પુસ્તકાલય	રા. 'પિમ્પ'	નવચેતન	માર્ચ
સહગત મી વિવિધમ એલાન્સન ગોડન	રા. મોતીલાલ ન અમીન	પુસ્તકાલય	એપ્રિલ
સાનના સદાવ્રતો	ગ. નાનાભાઈ ચ દિવાનજી	સાહિત્ય	ઓક્ટોમ્બર
	ગ. શ્રેણકર સો. ભટ્ટ	પુસ્તકાલય	

વિષય

આલિંગનું વિશ્વ વિદ્યાલય
એક હિપાસના પ્રવચન
કુમારની કાગિદિ
ચિત્રો કેમ જોશે ?
મૂલ્યોની જીવન દીક્ષા
ધર્મ, જનસેવા અને વ્યાપાર
પક્ષીઓની આતંધી યાત્રા
બનારસ તિન્દુ યુનિવર્સિટી
અબુલિખાસ નેમાસિક
ભારતીય શ્રી શિક્ષણની ખોમાંસા
મહાત્માજીનું શેષ મત
રામ પલિખત દતા કે ?
વસ્ત્રો આદર્શ
મહાદીઓને બે બોલ
રવદેશી
શ્રી કૃષ્ણગીતા સારાંશ ૨૫ સુત્રો
મંરકારકી ગજનીતિ
હિન્દી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી
હિન્દુ દારિદ્ર્ય અને એનાં કારણો

કર્તા

‘ દુરાજ ’
રા. જયસુખલાલ મહેતા
...
મી. શીરોજશાહ મહેતા
રા. ચામજી લવજી આઝગિયા
તંત્રી
રા. હરિનારાયણ આચાર્ય
રા. વિનોદરાય વસાવાડા
...
રા. ચામાનંદ ચેટરજી
કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ
રા. છોટાલાલ ત્રિ. બની
શ્રી સુરેશ કીશિત
શ્રી પ્રીતોરલાલ ધ. મથાવાળા
તંત્રી
શ્રી પ્રીતોરલાલ ધ. મથાવાળા
રા. કૃષ્ણાળ કુવ
તંત્રી
...
...

કથા માસિકમાં કથા મહિનામાં

નવચેતન
પ્રસ્થાન
કુમાર
નવચેતન
કુમાર
વસન્ત
પ્રસ્થાન
કુમાર
જી. પ્ર.
ગુણસુંદરી
પ્રસ્થાન
વસન્ત
ગુણસુંદરી
...
વસન્ત
ગુણસુંદરી
હિમિ
ગુણસુંદરી
વસન્ત
સપ્ટેમ્બર
આસિ
ફેબ્રુ
નવેમ્બર
ઓગસ્ટ
ફેબ્રુ
ઓગસ્ટ
જેટ
જુલાઈ-સપ્ટે.
જુલાઈ
ભાદરવો
ફેબ્રુ
જાન્યુઆરિ
...
ફેબ્રુ
જાન્યુઆરિ
ફેબ્રુ
જુન
માધ

ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી

— અર્વાચીન —

સન ૧૮૦૨ વસંધનું વહેતાનું

- „ ૧૮૦૩ રણુજીદાસ ગીઘરભાઈનો જન્મ
- „ ૧૮૦૪ ડૉ. ડમડે ગુજરાતી કહેતત્ત્વસંગ્રહ અને વ્યાકરણનું પાર કર્યું (ટેલર)
- „ ૧૮૦૬ દુર્ગારામનો જન્મ તા ૨૫ મી ડિસેમ્બર
- „ ૧૮૧૧ ગુજરાતી ટાઇપમા ચોપાનિયુ પ્રથમ છપાયું
- „ ૧૮૧૮ ભોગીરામ પ્રાણુનક્ષત્રદાસનો જન્મ
- „ ૧૮૧૯ સંગીતશાસ્ત્રી આદિત્યગમજીનો જન્મ—જુનાગઢમાં
- „ ૧૮૨૦ કવિ દનપતંગમનો જન્મ
- „ „ જોમદે જૈન ટેલરનો જન્મ—ગુજરાતી વ્યાકરણ રચનાર
- „ „ દેશીઓ માટે બાર શાગાઓ કાઢવામાં આવી
- „ ૧૮૨૨ મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીનો જન્મ
- „ ૧૮૨૨ ભોગીનાથ સારાભાઈનો જન્મ (વડોદરામાં)
- „ ૧૮૨૩ રણુજીદાસ છોટાનાથનો જન્મ
- „ ૧૮૨૪ ગ્રામિ દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ
- „ ૧૮૨૫ નેટિષ એન્જલિકેશન સોસાયટી ગ્રાંથપાઠ
- „ ૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલ વહેલી ગુજરાતી નિઠાગ
- „ ૧૮૨૮ સતી ચનાનો ચાલ બધ પડ્યો
- „ „ રસિક વલ્લભ અથ વિ દયારામે ગયો
- „ „ બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના
- „ ૧૮૨૯ મોહનરામ રણુજીદાસનો જન્મ
- „ „ લોર્ડ બેન્ટિન્કે સતીનો ચાલ બધ પાડ્યો
- „ „ મહીપતરામનો જન્મ સુરતમાં—૩૭ ડિસેમ્બર
- „ ૧૮૩૦ હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ ઓફિસની ગ્રાંથપના
- „ ૧૮૩૨ કમનદામ મુળજીનો જન્મ તા ૨૫ મી જુનાઈ
- „ ૧૮૩૩ કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ ૨૪ મી ઓગસ્ટ
- „ „ રામ રામમોહનરાયનું અવમાન
- „ ૧૮૩૫ નદશંકર તુલસીશંકરનો જન્મ એપ્રિલ સુરતમાં

- મન ૧૮૩૫ છાપખાનાની છટનો કાયદો પમાડ ચયો
 „ ૧૮૩૬ નરનગમનો જન્મ હમી માર્ય
 „ „ ઝવેરીનાથ ઉમિયાશકનો જન્મ એપ્રિલમા
 „ ૧૮૩૭ સુગતમા મોટી આગ
 „ ૧૮૩૮ ગણડોડલાઈ ઉદયગમનો જન્મ આનણુ સુદી ૮ મહુધામા
 „ „ ભગવાનનાથ ઈસ્ટનો જન્મ
 „ ૧૮૪૦ નેટીવ ખોડે ઓફ એન્સુગેન અપાયુ
 „ „ મરિનાનાગયણુ ગણપતિનાગયણુનો જન્મ
 „ ૧૮૪૦ મન સુખગમનો જન્મ તા ૬ મી મેન્ડિઆદમા
 „ „ વલ્લભજી હન્દિન આચાર્યનો જન્મ
 „ „ રણુડોડ ગણુગમનો જન્મ અમદાવાદમા
 „ ૧૮૪૨ કેપુશર કાબગનો જન્મ ૨૧ મી ઓગસ્ટ-મુબાઈમા
 „ „ સુગતમા પુત્તક પ્રચારક મડળની આપના
 „ „ „ ઈંગ્લેન્ડ ગૃહ અપાઈ
 „ ૧૮૪૮ કાટાવાળા હગોર્નિદદામનો જન્મ અપાદ વદ ૫
 „ „ અંમાવાય માકગવાય દેમાઈનો જન્મ
 „ „ શંકગવાય માહેશ્વરનો જન્મ-જનમનગગા
 „ „ માનન ધર્મ મક્કાની આપના સુગતમા-જુન ૨૦ મી
 „ „ મણિમાઈ જલસાઈનો જન્મ-મે માન્ડિઆદમા
 „ ૧૮૪૫ જાઈશકનો જન્મ આનણુ સુદી ૧૧
 „ „ લાલચકનો જન્મ નારદીપુરમા
 „ „ પડિત ગદુવાવનો જન્મ જુનાગદમા
 „ ૧૮૪૭ ગોળગદામ કહાનદામ પારેખનો જન્મ મહા સુદી ૮
 „ ૧૮૪૮ ગણપતગમ ગગ્ગમનો જન્મ
 „ ૧૮૪૮ (૭૬ મી ડિસેમ્બર સુન્સાત વનોકયુવગ સોસાઈટીની આપના)
 „ ૧૮૪૯ ડૉ ત્રિજુનનલસ મોતીચદનો જન્મ
 „ „ ભુતનિગમ, રાન પ્રચારક મડળની આપના
 „ ૧૮૪૦ (૪થી જુન) સુગત એન્ડ્રુઝ વાઈઝેરીની આપના
 „ „ છોટાવાય નરભેગમ ભટ્ટનો જન્મ
 „ ૧૮૫૧ દુનખાનની ચદાઈ

સન ૧૮૫૧ વલ્લભીનામક

- " " પાનનક બગ્ગે-ક દેશાધનો જન્મ-નનમાગીમા
 " " બુદ્ધિવર્ધક મળાની ગ્યાપના-મુખાધમા
 " " બીમગવ બોગાનાયનો જન્મ તા ૨૭ ઓક્ટોબરને ગુવા
 " " પ્રથમ વત દગિનાનો જન્મ
 " " અમદાવાદનો ઇનિદામ-મગનના નૃત
 " ૧૮૫૨ લનિતાગક લાવરા કરનો જન્મ
 " ૧૮૫૩ દયાનમનુ મૃત્યુ
 " " મુખાધર્મી યાગા મુખી રે-રે
 " " બેદનામક મે મનગીનો જન્મ
 " ૧૮૫૪ દોનનગમ કૃપાગમ પડ્યાનો જન્મ
 " " મગ ચાર્મ વુડનો રેગાધી વિાધ ખરીતો
 " " મુદિપ્રકાશ (એપ્રિલ) મોગાધર્મી દગ્ત-ગ્યા-યુ
 " " નમસ અનકિ મા છવથક જમમેદક મોદી
 " " કરીમઅલી ગદીમખાધ નાનકઆણીનો જન્મ
 " " નૃમિકાચાર્યકનો જન્મ
 " " મત્યપ્રકાશ-કગમનકમ મૂનક મંપાદિન
 " ૧૮૫૫ નાગવખ દેમચકનો જન્મ
 " " ગોનર્ધનગમનો જન્મ
 " ૧૮૫૬ ડવરામ અગગમ ગોરનો જન્મ
 " " ઇમનનાન દમિકદમ મોદીનો જન્મ
 " " બુદ્ધિવર્ધક માસિક-મુખાધર્માધી
 " " નિધવા નિવાદનો કાયે
 " " દગિવાન દર્પદગાય મુનનો જન્મ-તા ૧૦ મી મે
 " " અમદાવાદ કોલેજ સ્થપાધ
 " ૧૮૫૭ ડાલાખાધ પીનામકદમ દેગસરીનો જન્મ-સુરતમા
 " " કમજાર કર પ્રાણક કરનો જન્મ
 " " પિંગા પ્રવેશ
 " " મુખાધ-યુનિવર્સિટિની સ્થાપના
 " " ગિપાધનો બગવો
 " " ઇચારામ મુર્ધગમનો જન્મ

- સન ૧૮૫૮ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ હિન્દનો વહીવટ કંપની પાસેથી લીધો
 „ „ હોપ વાયનમાળા પ્રસિદ્ધ થઇ
 „ „ અલંકાર પ્રવેશ; રસપ્રવેશ; ધર્મસલાની સ્થાપના—(અમદાવાદમાં)
 „ „ જોડણી કેસ—હોપસાહેબ સંપાદિત (વિખિત)
 „ „ નથુરામ રમ્મનો જન્મ—આશ્વિન શુદ્ધ ૪
 „ „ મણિલાલ નયુભાઇનો જન્મ—ભાદ્ર. વદિ ૪
 „ ૧૮૫૬ બાલાશંકર ઉશ્વાસરામનો જન્મ—જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૫
 „ „ કેશવલાલ હ. કુવનો જન્મ
 „ „ હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનો જન્મ
 „ ૧૮૬૦ મહીપતરામ ઈલાંડ શિક્ષણના વધુ અભ્યાસ અર્થે ગયા,
 તા. ૨૭ મી માર્ચ
 „ „ દયારામ કાવ્ય—નર્મદાશંકર સંપાદિત
 „ „ ગુજરાતી પિંગળ—દલપતરામ
 „ ૧૮૬૧ મહારાગલ લાઘબીલાલ કેસ
 „ „ મણિશંકર ગોવિંદજીનો જન્મ—ગમનગરમાં
 „ „ મુંબઇમાં હાઇકોર્ટની સ્થાપના
 „ „ ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવનો જન્મ લુનાગઢમાં
 „ „ છોટલાલ જીવજીલાલ માસ્તરનો જન્મ
 „ ૧૮૬૨ નથુરામ મુંદરજી કવિનો જન્મ વાંકાનેરમાં
 „ „ ગુજરાત શાળાપત્રનો જન્મ
 „ „ કાવ્યદોહન—દલપતરામ
 „ ૧૮૬૩ કાવ્યમુદ્રા રત્નુજોડ મધુરામ ફેન
 „ „ કરસનદાસ મૂળજી વિલાયત ગયા
 „ „ કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથનો જન્મ
 „ „ ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇનો જન્મ
 „ „ પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ક. ગજનરનો જન્મ
 „ ૧૮૬૪ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના
 „ „ લલિતા દુઃખદર્શક નાટક
 „ ૧૮૬૫ નર્મજીવ
 „ „ સોરાબજી મચેરજી દેસાઈનો જન્મ—નવસારી
 „ „ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ—ગ્રાંજી વૃજલાલ

સન ૧૮૬૫ ડાહીઓ

- ૧૮૬૬ ધંજીડનો પ્રવાસ-કરસનદાસ રચિત
- „ નર્મ કવિતા
- „ નર્મ વ્યાકરણ
- „ હિતર જયદ્રુમારી
- ૧૮૬૭ અભિયાન શકુતલા
- „ મણિશંકર ગ્લગ્લનો જન્મ
- „ મિથ્યાભિમાન નાટક, ગુજરાતી પિંગળ
- „ ભદ્રનુ ભોપાળુ
- „ હીરાલાલ વ્રજભુખણદાસ ઓફનો જન્મ-પેટવાદ
- „ જેઠીસનદાસ જેઠાભાઈ કણીયાનો જન્મ
- „ સર મનુભાઈ નદશ કરનો જન્મ
- „ ગુજરાતી વ્યાકરણ-ટેવરકૃત-પ્રસિદ્ધ યયુ
- „ પાણીપત કાવ્ય-કાટાવાળા
- ૧૮૬૮ રમણભાઈ મહીપતગમનો જન્મ અમદાવાદમા
- „ રૂઢિયાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો જન્મ-ભરૂચ
- „ કરણવેનો, અવકાર પ્રવેશ-નર્મદાસ કર
- ૧૮૬૯ નનનરામકૃત નીગમતિ નાટક
- „ મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ-પોરબંદરમા
- „ આનંદશ કર બાપુભાઈ કુવનો જન્મ
- ૧૮૭૦ અમૃતલાલ સુદરશ પઢિયારનો જન્મ-ચોરવાડમા
- „ ઘોટાદકરનો જન્મ
- „ શસમાળા
- „ હિતસર્ગમાળા-ધાતુસંગ્રહ
- „ નનવરામ દ્રેનીંગ ડોવેજ અમદાવાદમા વાઈસ પ્રિન્સિપાલ નિમાયા
- ૧૮૭૧ અમદાવાદમા પ્રાર્થના સમાજની રચાપના
- „ કરસનદાસ મૂળજીનું મૃત્યુ તા ૨૮ મી ઑગસ્ટ
- ૧૮૭૨ ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા
- ૧૮૭૩ નર્મ કૅશ
- „ રણછોડદાસ શ્રીરધરદાસનું મૃત્યુ
- ૧૮૭૪ ધંજીડની સુસાફરી-મહીપતરામ રચિત

- સન ૧૮૭૮ મુરસિદજી ગોહિલનો જન્મ-કથાપી-તા. રફી મી ફેલુઆરિ
 ,, કૌશિકરામ વિદ્યારામ મહેતાનો જન્મ
 ,, મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેન્સની સ્થાપના.
 ,, ૧૮૭૫ મુંબાઈમાં આર્ચસમાજની સ્થાપના
 ,, બોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયાનો જન્મ
 ,, નીતિ વિનોદ-મલબારી કૃત
 ,, ૧૮૭૬ લેડી વિદ્યાગવરીનો જન્મ
 ,, કરસનદાસકૃત ઈંગ્લીશનો પ્રવાસ
 ,, નવલરામ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ નિમાયા
 ,, ૧૮૭૭ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ફૅમરે દિન્દુનું ૫૬ ધારણ કર્યું.
 ,, હિમતલાલ મણેશજી અંગરિયાનો જન્મ
 ,, જન્મશંકર મહાશંકર જીવ્ય (સિલત)નો જન્મ-જીનાગઢમાં
 ,, મગનભાઈ અતુરભાઈ પટેલનો જન્મ
 ,, નંદનાથ દેદારનાથ દિક્ષીતનો જન્મ,
 ,, ૧૮૭૮ વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ
 ,, કરસનદાસ મૂળજીનું ચરિત્ર મહીપતરામ રચિત
 ,, દુર્ગારામ મહેતાજીનું મૃત્યુ
 ,, ૧૮૭૯ મેધદુતનું ભાષાન્તર-ભીમરાવ ત
 ,, દક્ષપત્ર ઠાવ્યનું પ્રકાશન
 ,, દુર્ગારામ ચરિત્ર
 ,, ૧૮૮૧ ભારતાર્થ પ્રકાશ
 ,, અંધેરી નગરીનો ગંધર્વસેન રાજા
 ,, વનરાજ આવડો
 ,, હાન્તા-મણિલાલ રચિત
 ,, ૧૮૮૨ રણજિતરામ વાવાલાઈનો જન્મ
 ,, પુરગોતમ વિદ્યામ માવજીનો જન્મ મુંબાઈમાં
 ,, આરદેસર ફરામજી ખજરદારનો જન્મ-દમણમાં
 ,, ૧૮૮૨ સૌ. ચારદા મહેતાનો જન્મ
 ,, જીવજીવ
 ,, સુબોધ ચિંતામણી
 ,, ૧૮૮૪ હિતર રામચરિત્ર

- મન ૧૮૮૪ ગણકદેવી-અનતપ્રસાદ પૈષ્યુવ
 ,, ,, દાદબરી હગનવાલ હરિવાલ પંડયા અનુવાદિત
 ,, ૧૮૮૫ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક નિકળવા માડ્યુ
 ,, ,, હિંદ અને ત્રિટાનિયા
 ,, ,, ઈન્ડિઅન નેગનય કૈમ્બેમની ગ્યાપના-મુગ્ધાઈમ્યા
 ,, ,, ધર્મવિચાર-નર્મદાશ કરૂ કૃત
 ,, ,, અતિસુખગ કરૂ કમળાશ કરૂ ત્રિવેદીનો જન્મ
 ,, ૧૮૮૬ નર્મદાશ કરૂ મૃત્યુ-૨૫ મી ફેબ્રુઆરિ.
 ,, ,, બોળાનાથ સાગભાઈનું મૃત્યુ તા. ૧૧ મી મે.
 ,, ,, જુહાર કાવ્યદોહન-ભા. ૧ થો.
 ,, ૧૮૮૭ ભાગીજીપણુ-ભાવરા કરૂ મંપાદિત
 ,, ,, મરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પ્રસિદ્ધ થયો.
 ,, ,, કુસુમભાગી-નરમિહગવ
 ,, ૧૮૮૭ જ્ઞાનમુધા
 ,, ૧૮૮૮ જોડણી ત્રિપે વિચાર-નરમિહગવ
 ,, ,, ભગવાનવાલ ઈન્ડિઅન મૃત્યુ
 ,, ,, નવવગમનું મૃત્યુ-૭ મી ઑગસ્ટ ને મંગળવાર
 ,, ૧૮૮૯ ગમથાત્ર છોટાલાલ નરભેગમ
 ,, ,, મુદ્રાંગદમ-દેશવવાલ મૃત્યુ
 ,, ,, ગંગા ગુર્જર-ધ્વજગમ લિખિત
 ,, ,, કુસુમાવળી
 ,, ,, ગોદમુદ્રા
 ,, ,, પ્રમથ ચિનામણી-ગમચંદ્ર દીનાનાથ
 ,, ૧૮૯૦ ભીમજનનું મૃત્યુ. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ને મોમવાર
 ,, ,, પ્રાચીન કાવ્યમાળા
 ,, ૧૮૯૧ નવવ ગ્રંથાવળી
 ,, ,, મહીપતગમનું મૃત્યુ ૩૦ મી મે
 ,, ૧૮૯૨ ગામરૂ સતક
 ,, ,, મરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૨
 ,, ૧૮૯૩ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસનું મૃત્યુ
 ,, ૧૮૯૪ મવળારી કૃત અનુભવિકા

- સન ૧૮૬૪ ગુજરાતની જુની વાતો
- „ ૧૮૬૫ ગીનગોવિંદ
- „ „ કુંભવિહાર
- „ ૧૮૬૬ દરિયાલ કુવનું અવસાન તા. ૨૬ મી જુન
- „ ૧૮૬૬ લલુભારત-મણપતરામ કૃત
- „ „ હૃદયવિણુ
- „ „ કુંભવિહાર-દરિયાલ કુવ રચિત કાવ્યસંગ્રહ
- „ „ મોહનલાલ રણછોડલાલ ઝવેરીનું મૃત્યુ
- „ „ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું મૃત્યુ
- „ ૧૮૬૭ વાધજી આચારામનું મૃત્યુ
- „ „ પૃથ્વીરાજ રામો-ભીમરાવ રચિત
- „ ૧૮૬૮ સંસારિકા
- „ „ ગુજરાતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ-ગોવિંદભાઈ રચિત
- „ „ રણછોડલાલ છોટાલાલનું મૃત્યુ
- „ „ કવિ દલપતરામનો સ્વર્ગવાસ તા. ૨૫ મી માર્ચ
- „ „ બાલાશંકર ઉદ્યાસરામનું મૃત્યુ તા. ૨૧ મી માર્ચ
- „ ૧૮૬૮ સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩
- „ „ શોભના સાથે સુરસિંહજીનાં લગ્ન
- „ „ મણિલાલ નજીભાઈનું મૃત્યુ-૩ જી ઓક્ટોબર
- „ ૧૮૬૯ ગુજરાતી ગાનચક્ર-રતનજી શેઠનાવાણું
- „ ૧૮૬૯ ઝવેરચંદ મેઘાણીનો જન્મ
- „ „ ચંદ્રકાન્ત-ભાગ. ૧
- „ „ સિદ્ધાન્તસાર
- „ ૧૮૭૦ સુરસિંહજીનું મૃત્યુ
- „ „ ભદ્રંભદ્ર
- „ ૧૮૭૧ કાવ્ય રસિકા-ખબરદાર
- „ „ સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪
- „ „ કવિતા અને સાહિત્ય
- „ ૧૮૭૨ 'વસન્ત' પ્રગટ થયું
- „ ૧૮૭૩ કલાપીનો કેદારવ-મણિશંકર સંપાદિત
- „ „ કાવ્ય માધુર્ય

નં ૧૯૦૩ ટ્રેવાઈ કાવ્યો

„ ૧૯૦૪ યોગિની-પ્રથમ ભાગ

„ „ કાબગાનુ મૃત્યુ તા ૨૫ મી એપ્રિલ

„ ૧૯૦૫ દેનલકિના કાવ્યો

„ „ વમતોત્સવ

„ „ નદલ દરનુ મૃત્યુ

„ „ માહિલ પરિવદની બેક-અમદાવાદ

„ „ વિધામિકા

„ „ ન્યુપિંગમ-જ્યુઝોડલાઈ

૧૯૦૬ કાલાબાઈ ધોળશાનુ મૃત્યુ

„ „ વિક્રમોવર્ષ નાટક-કે ૬ ધ્રુવ

„ ૧૯૦૭ ગોવર્ધનગમનુ મૃત્યુ તા ૪ થી જાન્યુઆરિ

„ „ મન સુઅગમનુ મૃત્યુ વૈશાખ સુદ ૧૧ ને શુક્રવારે

„ „ શાકગ્રામ્ય-અનુવાદ

„ ૧૯૦૮ ઉનાકાન્ત

„ „ વમતોત્સવ-કવિ ન્હાનાલાલ કૃત

„ „ મોમાઈની હીરક મહોત્સવ

„ „ નવી વાચનમાળા

„ „ ‘ હિંદ રવરાજ્ય ’ નુ પુસ્તક ગાધીજી ગચિન પ્રમટ થયુ

„ ૧૯૦૯ ઈંદુકમાર ભા. ૧

„ ૧૯૧૦ માહાવટોન્સ અગ્રેજીઆ

„ ૧૯૧૦ ગોવર્ધનગમનુ જીવનચરિત્ર

„ „ ગીતાનો અનુવાદ-ન્હાનાલાલ કૃત

„ ૧૯૧૧ બાના

„ „ દિંદીમા ગળ્યારોહણ

„ „ લેન્ડના કાલ્પનિક મંવાદો

„ ૧૯૧૨ “માહિલ”-વડોદરામાથી

„ „ મનબારીનુ અવમાન

„ „ લાવચકનુ અવમાન

„ „ બોટાદકર કૃત કલોલિની

„ „ દન્ડાગમ સૂચનનુ મૃત્યુ

- સન ૧૯૧૨ લક્ષિતના કાવ્યો
 „ ૧૯૧૩ કંડાનકંડે પ્રબંધ
 „ ૧૯૧૪ તુષ્ટરજકાર
 „ „ રાધનો પર્વત
 „ „ જયા અને જયંત
 „ ૧૯૧૫ રમરણ મંદિર
 „ ૧૯૧૫ હાસ્યમંદિર
 „ „ વેરની વસુધા
 „ ૧૯૧૬ પાટણની પ્રજ્જ્વાલા, વીસમી સદી, ચિત્રાગદ્ય;
 „ „ આપણો ધર્મ
 „ „ હાદંબરી-પૂર્વોદ્ય
 „ „ સ્વપ્નની મુંદરી
 „ ૧૯૧૭ રણજીતરામનું મૃત્યુ
 „ „ ભણકાર
 „ „ દોષતરામનું મૃત્યુ
 „ „ ગુજરાતનો નાથ
 „ „ મલખારીનો કાવ્યમંત્રણ
 „ „ બોગીન્દરાવનું મૃત્યુ
 „ „ નંદરાજકરનું જીવનચરિત્ર
 „ ૧૯૧૮ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી સાહિત્યના અભ્યાસની પરીક્ષા
 „ ૧૯૧૯ કોનો વાંક ?
 „ „ મલયાનિવનું મૃત્યુ
 „ ૧૯૨૧ હાલ મહમદનું મૃત્યુ
 „ „ મહિલામિત્ર પુસ્તક, ૧
 „ „ ત્રિવેદી વાચનમાળા
 „ „ નવચેતન-કલકત્તા
 „ ૧૯૨૨ તનમુખરામનો સ્વર્ગવાસ
 „ „ સાહિત્ય પ્રવેશિકા
 „ ૧૯૨૩ રણજીતરામનું મૃત્યુ
 „ „ મણિરાજકર રત્નજનું મૃત્યુ
 „ „ કાવ્ય મસુમ્મય

ગુજરાતી સામયિક પત્રોની યાદી

સામયિક પત્રોની યાદી

નં.	પત્રનું નામ.	પ્રસિદ્ધિનું સ્થળ.	ફેરવાસું વર્ષ.	તંત્રીનું પૂરું નામ.	પત્રનો પ્રકાર.	માસિક લવાજમ.
૧	'અનાવિષ્ણ' ચોકર'	સુરત	૧૦-૨૬	મણિભાઈ ડાલાભાઈ	ગાંધિક	૨૨-૦-૦-૦
૨	'અનાવિષ્ણ'	સુરત	૧-૨૬	અન્નેન્દ્ર હરિભટ્ટરાય દેસાઈ	"	૨૨-૦-૦-૦
૩	'આત્માનંદ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૩૦-૨૬	શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા	"	૧-૨-૪-૦-૦
૪	'અભ્યાસ ગ્રંથ પત્રિકા'	પાટણ	૭-૨૬	નટવરલાલ માધવલાલ રાવળ	દ્વિમાસિક	૧-૨-૪-૦-૦
૫	'આનંદ વર્ષા'	વડનગર	૧-૨૬	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી	"	૧-૨-૪-૦-૦
૬	'આર્થ પ્રકાશ'	આણંદ	૨૬-૨૬	સ્નાતકશ્રી મણિગજ	અર્ધવાડિક	૧-૨-૪-૦-૦
૭	'આસુરેન્દ્ર વિજ્ઞાન'	મુંબાઈ	૧૫-૨૬	કુર્ગાશંકર કેવળરામ સાસ્ત્રી	માસિક	૪-૦-૦-૦-૦
૮	'આરોગ્ય પત્રિકા'	અમદાવાદ	૨-૭	શંકરલાલ પાનાયંદ શાહ	ત્રિમાસિક	૨-૦-૦-૦-૦
૯	'આરોગ્ય રહસ્યાક'	વડોદરા	૬-૨૬	ધી. રેડ ક્રોસ સોસાયટી-વડોદરા	"	૧-૦-૦-૦-૦
૧૦	'આસુરેન્દ્ર રહસ્યાક'	મુંબાઈ	૧૮-૨૬	ડૉ. પુરુષોત્તમ ભી. શસ્ત્રવેદ	માસિક	૨-૦-૪-૦-૦
૧૧	'આરામ'	અમદાવાદ	૨-૭	નંદલાલ ચુનીલાલ ગોડીવાળા	અર્ધવાડિક	૩-૨-૪-૦-૦
૧૨	અન્વિષ્ણન આપિનિષ્ણન	શ્રીનીકરમ (તાતાસ)	૩૧-૨૬	શ્રીમત મળીલાલ માધી	"	...
૧૩	'ઇન્સાફ'	મુંબાઈ	૧૩-૨૬	મુન્શી ફત્તુખાન અહમદખાન	"	૫-૦-૦-૦-૦
૧૪	'ઇન્કમ'	સુરત	૩-૭	મુન્શાલીમ અહમદ ખીરજા	"	૨-૦-૦-૦-૦
૧૫	'કૃતિ'	કરાચી	૧-૨૬	મન્દુલાલ માધી	"	૪-૦-૦-૦-૦
૧૬	'એમ્પાયર'	સુરત	૧-૨૬	સી. ડી. દારનાલા	"	૧-૨-૪-૦-૦
૧૭	'ઓરિન્ટલ-વેસ્ટલિ'	વડોદરા	૧-૨૬	હરજોવિંદ રેવાશંકર મહેતા	"	૨-૦-૦-૦-૦
૧૮	'ઓરિન્ટલ-પ્રકાશ'	કળસાર (તળાખા)	૧૨-૨૬	નારાયણજી જોવર્ધનરામ કળસારકર	"	૨-૦-૦-૦-૦

- સન ૧૯૨૩ સૌરાષ્ટ્રની રમધાર
 „ „ હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ
 „ „ ઉગતી જુવાની
 „ ૧૯૨૪ બોટાદકરનું મૃત્યુ
 „ „ રાગધિરાજ
 „ „ મુનશીના નાટકો, પુર હર પરાજય અને અવિલકત આત્મા
 „ „ Further Milestones-ઇંગ્રેજીમાં
 „ „ પહેલી પત્રકાર પરિપદ
 „ ૧૯૨૫ મત્સ્યગંધા અને બીજાં નાટકો
 „ ૧૯૨૬ તથુખા ભા. ૧
 „ „ અલુભાખ્ય
 „ „ રમરથુ સુકેર
 „ ૧૯૨૭ વસન્ત રજત મહોત્સવ
 „ „ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય
 „ „ આત્મકથા-મહાત્મા ગાંધીજી
 „ ૧૯૨૮ રમણભાઈનું મૃત્યુ
 „ „ સિરિક
 „ ૧૯૨૯ કાકાની ચશી
 „ „ કૌટિલ્ય ભગવાન
 „ ૧૯૩૦ પારિભાષિક શબ્દકોષ
 „ ૧૯૩૧ ખખરદાર કનકોત્સવ
 „ „ આપણી કવિના સમૃદ્ધિ
 „ ૧૯૩૨ મુનશીના સામાજિક નાટકો-

ગુજરાતી સામયિક પત્રોની યાદી

નં.	પત્રનું નામ.	પ્રસિદ્ધિનું સ્થળ.	ફટલાસુ વર્ષ.	તત્ત્રીનું પૂરું નામ.	પત્રના પ્રકાર.	વાર્ષિક લવા- જમ.
૧	'અનાવિસ ગોધાર'	સુરત	૧૦-૩૬	મણિભાઈ પ્રતાભભાઈ	માસિક	૨-૦-૦-૦
૨	'અનાવિસ'	સુરત	૧-૬	ચન્દ્ર લક્ષ્મણરાય દેસાઈ	"	૨-૦-૦-૦
૩	'આત્માનંદ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૩૦-૩૬	શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા	"	૧-૦-૦-૦
૪	'અભ્યાસ શૃંગ પત્રિકા'	પાટણ	૭-૩૬	નટવરલાલ માધવલાલ રાજળ	દ્વિમાસિક	૧-૦-૦-૦
૫	'આનંદ વર્ષ'	વાડનગર	૧-૬	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી	"	૧-૦-૦-૦
૬	'આર્થ પ્રકાશ'	આર્થુદ	૨૬-૩૬	સ્નાતકશ્રી અભિરામ	અર્થવાડિક	૪-૦-૦-૦
૭	'આર્યવેદ વિદ્યાન'	મુંબાઈ	૧૫-૩૬	દુર્ગાચંદ્ર કવળરામ સાસ્ત્રી	માસિક	૨-૦-૦-૦
૮	'આરોગ્ય પત્રિકા'	અમદાવાદ	૨-૬	ચંકરભાલ પાનાચંદ શાહ	ત્રિમાસિક	૧-૦-૦-૦
૯	'આરોગ્ય'	વડોદરા	૬-૬	ધી. કે. કોસ શોસાપટ્ટી-વડોદરા	"	૧-૦-૦-૦
૧૦	'આર્યવેદ રહસ્યાક'	મુંબાઈ	૧૮-૩૬	ડૉ. પ્રદ્યોત્તમ જી. સસ્ત્રી	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૧	'આર્થમ'	અમદાવાદ	૨-૬	નંદલાલ સુનીલાલ ગોડિયાળ	અર્થવાડિક	૩-૦-૦-૦
૧૨	'અનિવચન આધિનિયન'	ડીનીકસ (નાતાલ)	૩૧-૩૬	શ્રીકૃષ્ણ ભગીલાલ ગાંધી	"	૧-૦-૦-૦
૧૩	'હિન્સાફ'	મુંબાઈ	૧૩-૩૬	મુંબાઈ ફેલોશાપ આદિગદખાન	માસિક	૫-૦-૦-૦
૧૪	'દિગ્ધ'	સુરત	૩-૬	મુંબાઈ અદમદ મીરઝા	"	૨-૦-૦-૦
૧૫	'હિન્સા'	કરાચી	૧-૬	મુંબાઈ ગાંધી	"	૪-૦-૦-૦
૧૬	'એકપાથર'	સુરત	૧-૬	મી. ડી. દારેવાલા	"	૧-૦-૦-૦
૧૭	'ઓદિત્ય-વ્યાપ્તિ'	વડોદરા	૧-૬	હરગોવિંદ દેવાચંદ્ર મહેતા	"	૨-૦-૦-૦
૧૮	'ઓદિત્ય-પ્રકાશ'	કળસાર (તળાબ)	૧૨-૩૬	નારાયણ ગોવર્ધનરામ ફળસારકર	"	૨-૦-૦-૦

૧૯ બાળલી	અમદાવાદ	૧-૬	નિરચીરામ ભાર્ગવ ન ગોદી	હિમાસિ-	૧-૦-૦-૦
૨૦ 'કમર'	સુરત	૩-૭	સુકમદ હિમમાન સુવતવા ના	મામિક	૨-૦-૦-૦
૨૧ 'કડીઆ સુગાન્તર'	ધોગાળ	૧-૬	મગનનાન ન પગાગ	સામાહિક	૪-૦-૦-૦
૨૨ 'કલામ દિગ'	મુબઇ	૧-૬	ભાનુપ્રમાદ ન્યાસ	પાલિન	૬-૦-૦-૦
૨૩ 'કડીઆ શત્રિય પ્રકાશ'	અમર	૨-૭	દરગમ ડાઘાભાઈ ૪૩	અર્ધવાડિક	૪-૦-૦-૦
૨૪ 'કરુ'	રાણપુર	૪-૬	નાનજી લાનજી પગાગ	મામિક	૫-૦-૦-૦
૨૫ 'કાયરથ' પત્રિકા	સુરત	૪-૭-૬	પ્રાણનાન હિમેદરામ મહિલા	બાપ વીન્લી	૫-૦-૦-૦
૨૬ 'કાઠિયાવાડ દામરસ'	રાજકોટ	૧-૬	એ ની વગીગણી	નુમામિક	૦-૦-૦-૦
૨૭ 'કેમણી પ્રકાશ'	સુરત	૧-૬	મિત્ર એમ પ ન્વદન	માસિન	૬-૦-૦-૦
૨૮ 'કમર'	અમદાવાદ	૧-૭-૬	રનિય કર મહાશ કર રાગ	અર્ધનાલિક	૩-૦-૦-૦
૨૯ 'કાઠિન'	રાજકોટ	૫-૬	ગોદનાન ગામી	મામિક	૫-૦-૦-૦
૩૦ 'કસરી'	"	૫-૬	ફલચદ આનાણી	અર્ધનાલિક	૫-૦-૦-૦
૩૧ 'કસરે હિન્દ'	મુબઇ	૭-૬	એરચથા આર હીરજી રોહીન	માસિક	૫-૦-૦-૦
૩૨ 'કોમ્પી'	નડાદરા	૭-૬	નિજમગમ કલ્યાણરસ	"	૨-૦-૦-૦
૩૩ 'ખડાપતા મિન'	અમદાવાદ	૧૮-૬	ગેન ન રોદ	"	૦-૦-૦-૦
૩૪ 'ખાદી પત્રિકા'	ગાંધીપુર	૬-૬	વિક્રનદાસ વમનજી નેરામણી	અર્ધવાડિક	૧-૦-૦-૦
૩૫ 'ખિત્તી બધુ'	સુરત	૧-૬	એ એમ કનાઉ	મામિક	૩-૦-૦-૦
૩૬ 'પ્રેમ વતમાન'	એન	૭-૬-૬	કદ સોમચદ પાનાચદ	મામિક	૨-૦-૦-૦
૩૭ 'ભેતીવાડી વિમાન'	લાંબડી	૨૧-૬	ફતેનય છોટાનાય અગાસિયા	ગામિક	૦-૦-૩-૦
૩૮ 'એકલ પચાગ'	વડોદરા	૧૬-૬	ભેતીવાડી ખાણ-રોહાગ રાજ્ય	મામિક	૩-૦-૦-૦
૩૯ 'એરશેદ પ્રકાશ'	કગચી	૫-૬	એવજ ન રાદેરીયા	માસિક	૬-૦-૦-૦
૪૦ 'ગપમપ'	મુબઇ	૪૬-૬	એજનજી ભીખાજી	નુમામિક	૨-૦-૦-૦
૪૧ 'આમ્ય જનન સહકાય'	વડોદરા	૪-૬	મહાશ કર સોમચદ પાદક	માસિક	૧-૦-૦-૦
૪૨ 'ગિજરાત શાળાપત્ર'	અમદાવાદ	૭-૨-૬	મળજીખાઈ હીગનાય ચોક્સી	માસિક	૧-૦-૦-૦

૪૩ 'ગુણસુંદરી'	મુખ્ય	પુ. ૧૯-મું	પત્રેશ હ. શુક્ર	માસિક	૪-૫-૦
૪૪ 'ગુજરાત'	સુરત	૪-મું	રમણલાલ હોડવાલ દેનાઇ	દૈનિક	૧૨-૦-૦
૪૫ 'ગુવજારે લગીશી'	ભુરહાનપુર	૨૪-મું	સમન્તઅલી અગદાઅલી	આવાડિક	૪-૦-૦
૪૬ 'ગુજરાતી પત્ર'	અમદાવાદ	૩૩-મું	મોગાલાલ મગણદાસ શાહ	"	૪-૦-૦
૪૭ 'ગુજરાતી'	મુખ્ય	૫૪-મું	નરવરવાલ મુન્નાગમ દેમાઈ	"	૬-૦-૦
૪૮ 'ગુજરાત દાદિસ'	નડિયાદ	૭-મું	માલેકલાલ સરસ્વતદાસ શાહ	"	૪-૦-૦
૪૯ 'ગુજરાત મિત્ર તથા ગુજરાત દર્પણ'	સુરત	૭૧-મું	ચપકલાલ ઉત્તમરામ	"	૪-૮-૦
૫૦ 'શ્રી ગુજરાત પેત્રીવાદી અને હુન્નર ઉદ્યોગ ત્રિમાસિક'	ભરૂચ	૧૯-મું	અંબુ. ક. વણી	ત્રિમાસિક	૧-૦-૦
૫૧ 'ગુજરાત પત્રિકા'	અમદાવાદ	૨-જુલ	એ. સી. પરીખ	આવાડિક	૨-૦-૦
૫૨ 'ગુજરાત અમાચાર'	"	"	ઈન્દ્રવદન બળવંતરાય હાકોર	દૈનિક	૧૦-૮-૦
૫૩ 'પ્રજામૃતિ'	"	૩૩-મું	જયન્તિલાલ એન. માન્કર	આવાડિક	૩-૦-૦
૫૪ 'શ્રી ગોઆસ'	મુખ્ય	"	ભાઈ/વાલભાઈ પ્રસાદભાઈ પટેલ	માસિક	૧-૪-૦
૫૫ 'ચંદ્રોત્તર'	વડોદરા	૩-જુલ	નગીનલાલ શાહ	"	૧-૮-૦
૫૬ 'મિત્રપટ'	મુખ્ય	૮-મું	જયંત	આવાડિક	૮-૦-૦
૫૭ 'ચિત્રતલુક'	અમદાવાદ	૨-જુલ	તાનાભાઈ	માસિક	૪-૦-૦
૫૮ 'જાત્રાવર્ષ'	ભાવનગર	૭-મું	વધાર્યાઓ તરફથી મી. ટી. વી.	"	૧-૦-૦
૫૯ 'જાતેજ'	સુરત	૫-મું	સાચેજનિક દાદરકુલ	૭ માસિક	૦-૮-૦
૬૦ 'જળ સ્વદેશી'	રાણપુર	૧-મું	બીમજી હ.	આવાડિક	૨-૦-૦
૬૧ 'જમિ જમગદ'	મુખ્ય	૧૦૧-મું	પ્રેરોજશાહ જલાલીર મરઝખાન	દૈનિક	...
૬૨ 'જમિ સાકી'	"	૧-જુલ	સુદરજી પડથા	આવાડિક	૪-૦-૦
૬૩ 'જીવદયા'	"	૮-મું	જયન્તિલાલ એન. માન્કર	માસિક	૨-૦-૦

૧૪ 'જેન બચેતિ'	સુબાઈ	૧-૬૧	રા. ગણલાલ મણીવાળ મહેતા	માસિક	૨-૨-૦-૦
૧૫ 'જેન બચેતિ'	અમદાવાદ	"	ધીરજલાલ ટાંકરણી શાહ	"	૨-૨-૦-૦
૧૬ 'શ્રી જેન ધર્મ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૪૮-૨૫	જેન ધર્મ પ્રમારક સભા	"	૧-૧-૨-૦-૦
૧૭ "જેન પ્રકાશ"	સુબાઈ	૨૦-૨૫	સપ્તદેવદ્ર કપુરચંદ દોશી (અવેતાનગર રથાનકવાસી જેન કોન્ફેરન્સ)	અર્થવાડિક	૨-૨-૦-૦
૧૮ 'જેન'	ભાવનગર	૩૧-૨૫	દેવચંદ દામજી કુડવાકર	"	...
૧૯ 'જેન મુગ'	સુબાઈ	...	મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ	માસિક	૨-૦-૦-૦
૨૦ 'બચેતિ'	ભાવનગર	૧૧-૨૫	વેણીશકર જો. ભટ્ટ	"	૨-૦-૦-૦
૨૧ 'ગાંધીબાર વૈદ્યસ'	દારેશ્વર	...	માલિકોન્ધી હેન્ડ્રેસ પ્રેસ-દારેશ્વર	દૈનિક	...
૨૨ 'શ્રી ટાંગાનીકા હિરડ'	સરત	૪-૨૫	"મધુકર"-મારેલાલ મગનલાલ કાપડીઆ	અર્થવાડિક	...
૨૩ 'સિદ્ધિદીપ'	સુબાઈ	૧-૬૧	ઉષાકાન્ત પડ્યા	દૈનિક	...
૨૪ 'સુધી ન્યુસ'	કરાચી	૪-૨૫	ડૉ પ્રાચીલાલ જો મહેતા	અર્થવાડિક	૪-૦-૦-૦
૨૫ 'તરણી'	મુમબ	૧-૬૧	શિવલાલ ત્રિ. મહેતા	"	૫-૦-૦-૦
૨૬ 'તરણી સીરાઈ'	ભાવનગર	૨૩-૨૫	આભાલાલ શામળદાસ ભટ્ટ	માસિક	૧-૦-૨-૦-૦
૨૭ 'તપોધન'	સુબાઈ	૧-૬૧	બાબુલાલ હીરાલાલ શેક્લ	અર્થવાડિક	૩-૦-૦-૦
૨૮ 'તિલકશાહ'	અમદાવાદ	...	લક્ષ્મીપ્રસાદ ભટ્ટ	"	...
૨૯ 'ત્રિવેદી મેવાગ વર્તમાન'	અધેરી	૨૩-૨૫	કાન્તિલાલ ભગવાનદાસ રાદરિયા	ત્રેમાસિક	૧-૪-૦-૦
૩૦ 'દશાવાડ પ્રતિકા'	ભાવનગર	૬-૨૫	નૃસિંહપ્રસાદ કાન્તિદાસ ભટ્ટ	ત્રેમાસિક	૨-૦-૦-૦
૩૧ 'દક્ષિણીમતિ'	સરત	૧-૨૫	મગનલાલ વનગાળીદામ	અર્થવાડિક	૩-૨-૦-૦
૩૨ 'દશી મિત્ર'	અમદાવાદ	૬-૨૫	જહાદારશાહ બિહારી	"	૪-૦-૦-૦
૩૩ 'દીન'	સરત	૧૫-૨૫	મગનલાલ વનમાલિદાસ	"	૩-૨-૦-૦
૩૪ 'દશી મિત્ર'	નડીઆદ	૫-૨૫	જયતિલાલ મેસારજી મહેતા	માસિક	૧-૦-૦-૦
૩૫ 'દેવી રોનમ્'	અમદાવાદ	૬-૬	નગીનદાસ પુ. સવળી	અર્થવાડિક	૫-૨-૦-૦
૩૬ 'ધર્મ-મડગલા					

૮૭ 'નવરાત્ર'	૩૨-૩૩	ગોહરબાઈ માર્જીકજી દાવર	માસિક	૬-૦-૦-૦
૮૮ 'નવરંગ'	૧૬-૩૩	ગોહરા અરેશર દેસાઈ	"	૫-૦-૦-૦
૮૯ 'નવચેતન'	૧૧-૩૩	ગાપશી વિઠ્ઠલદાસ હિરેશી	"	૬-૧-૦-૦
૯૦ 'નવસુગ'	૪-૩૩	પી. જી. ભટ્ટ	"	૫-૦-૦-૦
૯૧ 'નવરાત્ર'	૧૬-૩૩	એદલજી નવરોજી કાંગા	આવાડિક	૪-૦-૦-૦
૯૨ 'નવ ગુજરાત'	...	ડા. ચીમનલાલ મગનલાલ	"	૪-૦-૦-૦
૯૩ 'નવ ભારત'	૧ સુ	જાંડેભાઈ આર. દેસાઈ	દૈનિક	...
૯૪ નવી દુનિયા	...	ધીરજલાલ ટાકરશી શાહ	આવાડિક	...
૯૫ 'નાગર-જગત'	૧-સુ	જોશલાલ નાથલાલ દવે	માસિક	૨-૦-૦-૦
૯૬ 'નાગર-જગત'	૧-સુ	ડાહ્યાલાલ જયરાંકર મહેતા	"	૨-૦-૦-૦
૯૭ 'નાગર-જગત'	૭-૩૩	અન્નદાસ રા. ગુપ્ત	ત્રિમાસિક	૩ ૦-૦-૦
૯૮ 'નાગર-જગત'	૧-સુ	વિક્રમરાય નાનાલાલ પંડ્યા	માસિક	૨-૦-૦-૦
૯૯ 'નવન સુગ'	૨-જુ	રતિલાલ બનજી રાંકર	આવાડિક	૫-૦-૦-૦
૧૦૦ 'નવન જ્યોતિ'	૧-સુ	વિષ્ણુપ્રસાદ કેશવલાલ ત્રિવેદી	માસિક	૧-૫-૦-૦
૧૦૧ 'પ્રજ્ઞાધ પત્રિકા'	૧-સુ	હિમતિચંદ્ર છોટલાલ શર્મા	આવાડિક	૪-૦-૦-૦
૧૦૨ 'પ્રજ્ઞાધ પત્રિકા'	૨-જુ	અન્નદાસ વી. સુતરીયા	"	૨-૨ ૦
૧૦૩ 'પ્રજ્ઞાધ પત્રિકા'	...	બી.પ્રભાઈ વી. ભટ્ટ	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૦૪ 'પ્રસ્થાન'	૫-૧૫ મે	રામનાથપલ્લુ વિશ્વનાથ પારક	"	૫-૦-૦-૦
૧૦૫ 'પ્રભાવતિ'	૧૧-૩૩	જીવનલાલ ગરબડાભાઈ પ્રમ્મપતિ	"	૨-૦-૦-૦
૧૦૬ 'પ્રતાપ'	૩-જુ	કાલિદાસ કે.પાસંકર શેલત	દૈનિક	...
૧૦૭ 'પ્રચારક'	૮-૩૩	અન્નદાસ ચીતીલાલ	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૦૮ 'પ્રજ્ઞાધ પત્રિકા'	૪-૩૩	પં. કેશુદત શાસ્ત્રી	"	૨-૦-૦-૦
૧૦૯ 'પ્રકાશ'	૯-૩૩	પદ્મશી દામજી ખોના	પંખવાડિક	૨-૦-૦-૦

૧૧૦ 'પ્રભુભિન-એરી'	સુખામ	૧૮-મુ	સીમાગમ ને તમો	અરસાદિ	..
૧૧૧ 'પાગી અમારે બેરે	કગાળી	૨૫-મુ	મી જહાગીર કે પથમી	માણ પીગી	
૧૧૨ 'પાગીદા'	આમદ	૧૦-મુ	નગમિલબાઈ હિજગબાઈ પોન	માસિદ	૨-૦-૦
૧૧૩ 'પિતબ્ધિ'	જમનગર	૧ હુ	જમનાદામ વસનત દર	"	૩-૦-૦
૧૧૪ 'પુતકાનય'	મોદગ	૮ મુ	નાનાબાઈ અદરેખર દીરાન	"	૩-૮-૦
૧૧૫ 'શી પુટિ પીયર'	નાડિયાદ	૧-મુ	હરિશ કરે ઓકાગળ શાસ્ત્રી	"	૨-૦-૦
૧૧૬ 'પુર્ણિમા'	સરત	૧-હુ	અનુવાન બ્યામ (મથળ)	અડનાડિક	૮-૦-૦
૧૧૭ 'ચોન પદિમ'	સુબાઈ	૬-૬	નામરદામ ગરીબા	અડનાડિક	૪-૦-૦
૧૧૮ 'પચાલ દીપક'	અમદાવાદ	૧-૬	અનુવાન એન ગળગ	મામિક	૧-૦-૦
૧૧૯ 'ફનવાડી'	"	૧-૬	કાન્તીનાન દાદા	માસિક	૩-૦-૦
૧૨૦ 'ફનબા'	રાણપુર	૭-હુ	ગુણેનતગથ આચાર્ય	અડનાડિક	૫-૦-૦
૧૨૧ 'ફગમદ'	સુબાઈ	૫૨-મુ	કે આઠ ભાથા	માસિક	૨-૦-૦
૧૨૨ 'ફવરીદ'	સુખાન	૬-હુ	નતનલાલ ફગમલ અચારીયા	"	૨-૦-૦
૧૨૩ 'ગમરી'	સુગત	૫ ૧-૬	શાતિનાલ મગનાન રોહ	અડનાડિક	૨-૦-૦
૧૨૪ 'બરેપી'	રાણપુર	૩-હુ	અનુવાન જોદનાલ બ્યામ	અડનાડિક	૫-૦-૦
૧૨૫ 'જલશત્રિપ ત્રિમામિક'	મુબમ	૨૫-મુ	કેરાવમસાદ છાટાલાન દેસાઈ	ત્રિમામિક	૧-૮-૦
૧૨૬ 'મહરેશ'	રગુન	૬-૬	એમ એસ દેમાઈ	અડનાડિક	૬-૦-૦
૧૨૭ 'બર્મા વતખાન'	ગગુન	૧૧-મુ	એ આઠ બીમાણી	"	૩-૦-૦
૧૨૮ 'બાનજીન'	વડોદરા	૧૩-મુ	ગમલવાલ નાનાવાલ શાહ	મામિક	૩-૦-૦
૧૨૯ 'બાગવાડી'	સુગત	૬-૬	મિમ એલ એડ ઓગિદન	"	૧-૦-૦
૧૩૦ 'બાગક'	ગોમગ	૧૧-મુ	બીખાભાઈ પુરોગોતમ બ્યામ	"	૨-૮-૦
૧૩૧ 'બારોવાન'	વડોદરા	૨-૬	અન્દશ કરે મહિયા કરે ભદ	"	૨-૮-૦
૧૩૨ 'બાતમિન'	આપદ	૧૨-મુ	ગમભાઈ ગ પટેન	"	૪-૦-૦

૧૩૩	‘બિરાદર’	રાગપૂર	૧-૬૬	અંદલાલ જોશવાન વ્યાસ	માસિક	૩-૦-૦-૦
૧૩૪	‘સુદિપ્રકાશ’	અમદાવાદ	૭૯-૨-૨૬	હીરાલાલ ત્રિવેનદાસ પારેખ	ત્રેમાસિક	૧-૧-૦-૦
૧૩૫	‘એ ઘડી સોજ’	મુંબાઈ	૯-૨૬	‘સપ્તા’	અઠવાડિક	૧-૦-૦-૦
૧૩૬	‘જોકાર’	મુંબાઈ	૧-૬૬	જનનાદાસ કે. પરીખ	પાસિક	૨-૦-૦-૦
૧૩૭	‘બંદુર ગુજરાત’	નાસરોળી	૧-૬૬	ઉજરગદાય કે. ઝોઝા	માસિક	૧-૦-૦-૦
૧૩૮	‘ભરૂચ સમાચાર’	ભરૂચ	૫૫-૨-૨૬	જેઠાંબીર અરેદ્વાર આંબી	અઠવાડિક	૨-૦-૦-૦
૧૩૯	‘લાડીયા સુવર્ણ’	મુંબાઈ	૪-૬૬	ફગરસિંહ હરીદાસ દગાઈ	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૦	‘લાગ્ગોદય’	અમદાવાદ	૨૦-૨-૨૬	જોશલાલ દેવશંકર દવે	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૧	‘લાવસાર અભિપ્રેય’	બરવાળા	૧-૬૬	મનુભાઈ લક્ષ્મીભાઈ દત્તેશ્વરી	ત્રેમાસિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૨	‘મહીનિર્દાન-વર્તમાન’	અમદાવાદ	૭-૭૬	શાંતિલાલ દીનાનાથ	પંખવાડિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૩	‘મનરંજન’	અમદાવાદ	૧-૨૬	શાંતિલાલ દીનાનાથ મહેતા	અઠવાડિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૪	‘મંજુર સંદેશ’	અમદાવાદ	૧૦-૨-૨૬	શામસુદ્દાદ રૂપચંદર વસાવડા	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૫	‘મલિકા લૂણવ’	સુરત	૧૩-૨-૨૬	કમળાજીદેવ પ્રભુશંકર વ્યાસ	અઠવાડિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૬	‘માતૃભૂમિ’	અમદાવાદ	૨-૭૬	શંકરપ્રસાદ એસ. નાથોવદી	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૭	‘માળી મિત્ર’	વડનગર	૧-૨૬	લલમલુરામ કાદીયામ ચામી	અઠવાડિક	૨-૦-૦-૦
૧૪૮	‘મિજલસ’	અમદાવાદ	૧-૬૬	લક્ષ્મીપ્રસાદ એ. વોરા	દૈનિક	૨૫-૦-૦-૦
૧૪૯	‘મુંબઈ સમાચાર’	મુંબાઈ	૧૧૪-૨-૨૬	જનવિલાસ હાથીલાલ અમીન	અઠવાડિક	૭-૦-૦-૦
૧૫૦	‘મોટેન્ડુ’	કરાંચી	૪-૨૬	રવિશંકર હ. પંડ્યા	માસિક	૧-૦-૦-૦
૧૫૧	‘મોઢ મહોદય’	લાવનગર	૧૬-૨-૨૬	પારેખ ભીખાભાઈ ગોપાળજી	માસિક	૧-૦-૦-૦
૧૫૨	‘મોઢ અભિપ્રેય’	ભરૂચ	૨-૨૬	કાલાભાઈ જીવનલાલ આસ્તર	માસિક	૧-૧૨-૦-૦
૧૫૩	‘મોઢ અભિપ્રેય’	મુંબાઈ	૯-૨૬	જયશંકર ગોડિદાસ દિવેદી	માસિક	૨-૦-૦-૦
૧૫૪	‘મોજ મગનદ’	મુંબાઈ	૧-૨૬	એફ. યુ. મનદર	માસિક	૪-૦-૦-૦
૧૫૫	‘મોતી રેલી ન્યૂઝ’	સ્વકાતા	૧-૨૬	વરજીવન ગોપાળજી પરીખ	ત્રેમાસિક	૦-૧૦-૦-૦
૧૫૬	‘મોઢ તરેલું’	મુંબાઈ	૧-૨૬	મજલાલ મપગિયા	અઠવાડિક	૦-૧૦-૦-૦
૧૫૭	‘મુંબાઈ’	મુંબાઈ	૧-૨૬	મજલાલ મપગિયા	અઠવાડિક	૦-૧૦-૦-૦

୧୫୮	'ସ୍ୱାଧି'	୩୫୮	ସୁନୀନାବ ପୁରୋତ୍ତମଦାସ ଯାହା	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୫୯	'କାମୀ ଶାନ୍ତପତ୍ନୀ'	୩୫୯	ଭଗବାନ ଶ୍ରୀମତ୍ତ ସାବରକ	"	୧—୧—୩
୧୬୦	'ଅକ୍ଷର'	୩୬୦	ଅ ଓ ନ ଅଧିକ	ଅଧ୍ୟାୟିକ	୧—୦—୦
୧୬୧	'ରଘୁଶ୍ରୀ'	"	ମୁଣ୍ଡ	"	୧—୦—୦
୧୬୨	'ରାମାୟ'	"	ହରିଶଚନ୍ଦ୍ର ଓ ୫୫୫	"	୧—୦—୦
୧୬୩	'ରାମାୟାମ'	୩୬୩	ନେତ୍ରଦ ଗୁଣାୟକ	ଅଧ୍ୟାୟିକ	୧—୦—୦
୧୬୪	'ରାମାୟାମ'	୩୬୪	ଅ ଓ ଶ୍ରୀ ପଦୀୟ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୬୫	'ରାମାୟାମ'	୩୬୫	ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଅଧ୍ୟାୟିକ	୧—୦—୦
୧୬୬	'ରାମାୟାମ'	୩୬୬	ସାବର ନାମକ ଗଣ୍ୟା	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୬୭	'ରାମାୟାମ'	୩୬୭	ଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଅଧ୍ୟାୟିକ	୧—୦—୦
୧୬୮	'ରାମାୟାମ'	୩୬୮	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୬୯	'ରାମାୟାମ'	୩୬୯	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଅଧ୍ୟାୟିକ	୧—୦—୦
୧୭୦	'ରାମାୟାମ'	୩୭୦	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୧	'ରାମାୟାମ'	୩୭୧	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୨	'ରାମାୟାମ'	୩୭୨	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୩	'ରାମାୟାମ'	୩୭୩	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୪	'ରାମାୟାମ'	୩୭୪	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୫	'ରାମାୟାମ'	୩୭୫	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୬	'ରାମାୟାମ'	୩୭୬	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୭	'ରାମାୟାମ'	୩୭୭	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୮	'ରାମାୟାମ'	୩୭୮	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୭୯	'ରାମାୟାମ'	୩୭୯	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୮୦	'ରାମାୟାମ'	୩୮୦	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୮୧	'ରାମାୟାମ'	୩୮୧	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦
୧୮୨	'ରାମାୟାମ'	୩୮୨	ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ	ଭାସିକ	୧—୦—୦

૧૮૩ 'સોરઠ'	વડોદરા	૯-મું	ગ્રામીણદાસ દારકાંદાસ રામચુર	ગ્રામીણદાસ દારકાંદાસ રામચુર	૧-૮-૦
૧૮૪ 'શિશુલુપત્રિકા'	ભાવનગર	૭-મું	ગિરુભાઈ	ગિરુભાઈ	૧-૦-૦
૧૮૫ 'શુદ્ધદેવ અને ભક્તિચાર્તક'	અમદાવાદ	૩-મું	વસંતરામ હરિદુધ્ય શાસ્ત્રી	વસંતરામ હરિદુધ્ય શાસ્ત્રી	૨-૦-૦
૧૮૬ 'સનાતન ધર્મ પત્રિકા'	મુંબાઈ	૩-મું	નારણજી પુરોષોત્તમ સાંગાણી	નારણજી પુરોષોત્તમ સાંગાણી	૨-૦-૦
૧૮૭ 'સમાજ સેવક'	બુરહાનપુર	૧-૬	ચલુજીલાલ મનરમામલાલ યાની	ચલુજીલાલ મનરમામલાલ યાની	૩-૦-૦
૧૮૮ 'સપાળ વિજય'	વડોદરા	૪૧-મું	માણિકલાલ એ. ડોક્ટર	માણિકલાલ એ. ડોક્ટર	૪-૦-૦
૧૮૯ 'સત્યમિત્ર'	મુંબાઈ
૧૯૦ 'સહકાર પત્રિકા'	સુરત	૧૪-મું	નાનાભાઈ લાલભાઈ વઢીલ	નાનાભાઈ લાલભાઈ વઢીલ	૨-૦-૦
૧૯૧ 'સદાચાર'	પેટલાદ	૧-૬	પદાચુ મોદભદ્રાં સરકરાજખા	પદાચુ મોદભદ્રાં સરકરાજખા	૨-૦-૦
૧૯૨ 'સમાજ જીવન'	અમદાવાદ	૧૫-મું	શ્રી વાકમીન્દ્રેન ગો. ડોસાણી	શ્રી વાકમીન્દ્રેન ગો. ડોસાણી	૪-૦-૦
૧૯૩ 'સમાજ-સ્વાસ્થ્ય'	મુંબાઈ	૨-૭	ર. ધો. કર્	ર. ધો. કર્	૧-૦-૦
૧૯૪ 'સમસ્ત લાગમિત્ર'	"	૧૧-મું	ગંગાદાસ મોતીલાલ શેઠના	ગંગાદાસ મોતીલાલ શેઠના	૨-૦-૦
૧૯૫ 'સાધુ રોતોની ફૂલવાડી'	"	૧-૬	મજલાલ લલુભાઈ શાહ	મજલાલ લલુભાઈ શાહ	૨-૦-૦
૧૯૬ 'સારસ્વત જીવન'	"	૨૧-મું	પ્રભુરામ પ્રભાકર ભેશી	પ્રભુરામ પ્રભાકર ભેશી	૨-૦-૦
૧૯૭ 'સાહિત્ય'	વડોદરા	૧-૬	મગન હરસેવિદાસ કાંટાવાળા	મગન હરસેવિદાસ કાંટાવાળા	૩-૦-૦
૧૯૮ 'સાધી'	મુંબાઈ	૩-૭	કમ્પીલ અને સરીફ	કમ્પીલ અને સરીફ	૩-૦-૦
૧૯૯ 'સાધુ પ્રકાશ'	ભાવનગર	૧૪-મું	પુરુષોત્તમદાસ ગોવર્ધનદાસ	પુરુષોત્તમદાસ ગોવર્ધનદાસ	૧-૦-૦
૨૦૦ 'શ્રીભાણી શુભચક્ર'	અમદાવાદ	૧૪-મું	તંબકલાલ સિવશંકર ત્રિવેદી	તંબકલાલ સિવશંકર ત્રિવેદી	૧-૦-૦
૨૦૧ 'રસોગા ફેન'	મુંબાઈ	૯-મું	ભોગીકુમાર બી. એ.	ભોગીકુમાર બી. એ.	૧-૦-૦
૨૦૨ 'મુસલિમ-સમાચાર'	"	૩-૭	સિયદ એ. બી. મુનશી	સિયદ એ. બી. મુનશી	૨-૦-૦
૨૦૩ 'રસોગા બુલેટીન'	મુંબાઈ	૨-૭	નરસિંહદાસ પી. દક્ટર	નરસિંહદાસ પી. દક્ટર	...
૨૦૪ 'સ્ત્રીજોષ'	"	૭-૭	શ્રી પુતળીંગાઈ કાબરાજી	શ્રી પુતળીંગાઈ કાબરાજી	૪-૦-૦
૨૦૫ 'શ્રીભાણી હિતચક્ર'	મહેલ	૩-૭	ત્રિલુપન હથરલાલ ત્રિવેદી	ત્રિલુપન હથરલાલ ત્રિવેદી	૩-૧૨-૦
					૧-૮-૦

૨૦૬ 'ઐ-શક્તિ'	સુન્ત	૨-૭૬	મૂર્ચલક્ષ્મી ધર્મદામ પ્રકર	માસિક	૫-૦-૦-૦
૨૦૭ 'સુધારક'	વગાદરા	૭-૫૬	નામજલભાષા ગ્રોવદભાષ	"અર્વાગિક	૫-૦-૦-૦
૨૦૮ 'મુદ્ગસૂત્ર'	અમદાવાદ	૧-૫૬	રમણલાલ ભટ્ટ	માસિક	૪-૦-૦-૦
૨૦૯ 'સેવા'	"	૨-૭૬	રમણલાલ ગ્રેમાનદ ભટ્ટ	માસિક	૪-૦-૦-૦
૨૧૦ 'મીરાંદ શિક્ષક'	રાજકોટ	૬-૬૬	મૂળજલભાષા ચર્ચાભાષા પટેન	માસિક	૫-૦-૦-૦
૨૧૧ 'સાન વર્તમાન'	મુગાધ	૩૧-૫૬	જહાગીર ફત્તમ નજી	દૈનિક	૫-૦-૦-૦
૨૧૨ 'મદેશ'	અમદાવાદ	૧૦-૫૬	નદલાલ ચૈતીલાલ બોડીવાળા	"અર્વાગિક	૭-૦-૦-૦
૨૧૩ 'દારજન બન્ધ'	પેના	૧-૬૬	ચક્રકર પ્રાણશકર ચૈકલ	માસિક	૪-૦-૦-૦
૨૧૪ 'હિતેચ્છ'	વલભાગ	૭-૫૬	પ્રેમગોપાલ લ'ગલાધ ગુપ્તા	દૈનિક	૫-૦-૦-૦
૨૧૫ 'હિન્દુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર'	મુળાધ	૧૬-૫૬	રવિશકર વિકલજ મહેતા	અર્વાગિક	૪-૦-૦-૦
૨૧૬ 'હિન્દુ અને હિન્દુ બંધોત'	"	૬-૬૬	કમળાદેવી ચીમનલાલ જોષી	માસિક	૨-૦-૦-૦
૨૧૭ 'હિન્દુ-પ્રાણીક'	"	૪૨-૫૬	મીસ બર્જિઆની લીમજી પાવભંકાટ	"	૦-૦-૦-૦
૨૧૮ 'હિન્દુ પત્રિકા'	ચીબોદરા	૬-૬૬	ચન્દ્રમાલ્ય મોતીલાલ	"	૫-૦-૦-૦
૨૧૯ 'હિન્દુ-સમાજ'	કગચી	૫-૫૬	મૂળશકર બદરજી બાસ	"મસિન	૨-૦-૦-૦
૨૨૦ 'હિત વર્ધક'	મુળાધ	૨-૭૬	ચૈટ્ટોડાલાલ વનસ્પતમ માની	માસિક	૩-૦-૦-૦
૨૨૧ 'ક્ષત્રિય મિત્ર'	ભાવનગર	૧-૬૬	ધીગસિદ્ધ વ્હીગલાધ ગોલિ	"	૨-૦-૦-૦
૨૨૨ 'ક્ષત્રિય માળી મિત્ર'	વજનગર	"	લક્ષ્મણગમ કા	"	૨-૦-૦-૦
૨૨૩ 'સાનધક'	મુળાધ	૫-૬૬	એસ જોરાનપુરી	"અર્વાગિક	૫-૦-૦-૦
૨૨૪ 'જહાગીર'	અમદાવાદ	૧-૬૬	શ્રી "સેલો"	માસિક	૪-૦-૦-૦
૨૨૫ 'ગુલી ગમચાર'	મુળાધ	૧-૬૬	મોહનલાલ મગગદામ શાહ	અર્વાગિક	૨-૦-૦-૦
૨૨૬ 'લાઝમિદિ'	અમદાવાદ	૧-૬૬	કાનિદાસ ફાગનકર ચોત	"	૩-૦-૦-૦
૨૨૭ 'મતાપ'	સુન્ત	૮-૫૬			

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે માર્ગદર્શક અને સહાયક ગ્રંથોની સૂચી

[આપું વર્ષમાં જે એમ રાજપૂતમન મકનિત "Courses of Study" એ નામનું પુસ્તક લેવામાં આવ્યું, અને એ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસમાં સુગમ થઈ પડે એવા ઉપયોગી પુસ્તકોની એક યાદી તેમાં ગુજરાતી વિચાર મંડળે તે માટે કાઢેલના બી એ, તા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એની એક યાદીની માગણી પણ થતી હતી ઉપનબ્ધ મદનો પરથી તે અત્રે આપી છે, પણ તે મપૂર્ણ વા મરદિલી હોવાનો ઘવો કરતી નથી..... ..સંપાદક.]

નરસિંહગવ ભાળાનાથ—

Gujarati Language and Literature, Vols I & II (MacMillan & Co)

[Wilson Philological Lectures]

ગુજરાતી સાહિત્યપર વ્યાખ્યાનો—

વમનજી માધવજી દત્ત લેક્ચર્સ (પ્રથમ અને પ્રથમ પુ ૨)

[ગુ વ મોમાઈટી]

મંગણ મુકુર

મનોમુકુર

ડૉ. મીચરસન—

Linguistic survey of India, Vol IX, Part 2

[ગુજરાતી પુસ્તક ભાગ, તેનો અનુવાદ "ગુજરાત શાળાપત્ર" મા

બાધ્યો છે,]

—ગવર્નેન્ટ મુકરીયો-દિલી

એલ. પી. ટેમ્પેરાગી—

Notes on the Grammar of the old Western Rajsthani with special reference to Apibramsha and to Gujarati and Marwadi

[Indian Antiquary, Vol 43, February 1914 and following]

મિહિ હેમચંદ્ર—અધ્યાય ૮ મો ૫૬ ૪, સૂચો ૩૨૬ થી ૪૩૬

[સદગુરુ સૂચોનો ગુજરાતી તાલુકો લેન ગુર્જર પ્રવિયો, ભા ૧ મા આપવામાં આવ્યો છે]

લે. વી. એસ. ટેલર—ગુજરાતી વ્યાકરણ

ન્યોર્મ પી. ટેલર— " " (ઈંગ્લેન્ડમાં)

[ચેકર એન્ડ કું, મુંબાઈ]

કમળાશંકર પ્રાણશંકર—બૃહદ વ્યાકરણ

શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાલિદાસ—ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

હિતસર્ગમાળા [ગુ. વ. સોસાઈટી.]

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી—

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક રત્નો

ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક રત્નો

[ગુ. વ. સોસાઈટી.]

ગદ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી—સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

[ગુ. વ. સોસાઈટી.]

હિંમતલાલ ગણેશભાઈ અંબારિયા—સાહિત્ય પ્રવેશિકા

[એન. એમ. ત્રિપાઠી કું. મુંબાઈ]

જ્ઞાનવર્ધક અંથમાળા—ગુર્જર સાક્ષર જ્ઞાતિઓ

[હવનલાલ અમરશી મહેતા.]

રમણભાઈ મહીપતરામ—કવિતા અને સાહિત્ય ૪ ભાગમાં

[ગુ. વ. સોસાઈટી.]

પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—કવિતા પ્રવેશ

લિરિક

[પ્રકાશક કર્તા]

દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—

પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આસોચના

પંદરમા શતકનાં ગૂર્જર કાવ્યો

[ગુ. વ. સોસાઈટી.]

દલપતરામ ગદ્યાભાઈ—દલપત પિંગળ

[ગુ. વ. સોસાઈટી.]

મણિભાઈ નારણભાઈ તંત્રી—ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય

[એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.]

નયુરામ મુંદરભાઈ શુક્લ—અવ્યયના

નાટ્યશાસ્ત્ર

[કર્તા પાસેથી-વાંકાનેર.]

- સાહિત્ય સંસદ—મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ, ખંડ ૫ મો .
[કોશી એન્ડ કું.]
કનૈયાલાલ માલુકલાલ ગુનશી—ધોણક રમદશનો
[જીવનવાલ અમરશી મહેતા.]
રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક—અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા
(ત્રણ વ્યાખ્યાનો)
[ગુ. ૧. સોમાઈટી.]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

- મુનિશ્રી જિનવિજય—પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય મંદર્ભ
[ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય]
રણછોડભાઈ ઉદયરામ—રણ પિત્રજ (ત્રણ ભાગમાં)
નવમ પ્રકાશ
[એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.]
મોહનલાલ દલ્દીઅંદ દેસાઈ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભા. ૧
" " ભા. ૨
[કર્ના પાસેથી—મુંબાઈ]

અંબાલાલ જીલાભીરામ બની—

- દ્વાર્જન સભા દસ્તાવિજિત પુસ્તકોની સૂચી ભા. ૧
" " ભા. ૨
[એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.]

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ—

- દક્ષપતરામ દસ્તાવિજિત પુસ્તક મંત્રહની સૂચી ભા. ૧
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૧ થી ૪
ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાઈટીનો ઇનિદામ ભા. ૧-૨
[ગુ. ૫. મોમાઈટી.]

ગુજરાતી કોશોની સંક્ષિપ્ત યાદી:

૧. નર્મદાસ—કવિ નર્મદાશંકર લાવશંકર (મળતો નથી)
૨. ગુજરાતી શબ્દકોશ—ડૉ. મુબાઈ ગોકળદાસ પટેલ
૩. " " —ગુ. ૫. મોમાઈટી (મળતો નથી)
૪. સાર્થ બોડણી કોશ—ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

૫. ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણિ-જીવનલાલ અમરશી મહેતા.
૬. ગુજરાતી ઈત્રેશ કોશ-મહાર ભીખાજી બેલસરે
૭. " " -ભાનુસુખરામ નિર્મલરામ મહેતા
૮. અંત્રેશ ગુજરાતી કોશ-સહીના અને મુસ (મળતો નથી.)
૯. અંત્રેશ ગુજરાતી કોશ-દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ
૧૦. " " " -પટેલ એન્ડ બ્યાસ
૧૧. નર્મકથા કોશ-ગુજરાતી પ્રેમ
૧૨. પૌરાણિક કથાકોશ-ડાહ્યાભાઈ પી. દેસાસરી [ગુ. ૫. સોસાઈટી]
૧૩. પારિભાષિક કોશ-વિશ્વનાથ મગનજીભાઈ [ગુ. ૫. સોમાઈટી.]
૧૪. ગુજરાતી ફારુખી અરબી કોશ-અમીરમિયા હમદુમિયા ફારુખી
[ગુ. ૫. સોસાઈટી.]
૧૫. શ્રી સમાજરાવ શાસન શબ્દકલ્પતરુ-વડોદરા સરકાર
૧૬. શબ્દ ચિંતામણિ-સંસ્કૃત ગુજરાતી કોશ-સવાઈલાલ છોટાલાલ
ભાવનગર (મળતો નથી)
૧૭. સંસ્કૃત ગુજરાતી શબ્દાદર્શ ભા. ૧ અને ૨
શાસ્ત્રી ગિરિજનશંકર મથાશંકર-અમદાવાદ.
૧૮. જૈનાગ્રંથ શબ્દસંગ્રહ અર્ધ માગધી ગુજરાતી કોશ (આર ભાગમાં)
—મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી રવામિ.
૧૯. વૈજ્ઞાનિક કોશ—ભાનુસુખરામ નિર્મલરામ મહેતા.
—ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

પુસ્તકનું રૂપવિધાન

૧ રૂપરચના અને બીજાં

અ પહેલાના ત્રણ હપતાઓમાં આપણે પુસ્તકના દેહધરતર વિશે જરૂરની બાબતો ટૂંકામાં જોઈ ગયા હવે તેના રૂપવિધાન વિશે થોડું વિચારીએ.

ધરવખરીની કોઈ મામૂલી ચીજ ખરીદવી હોય છે તોપણ આપણે તે બજારમાંથી માગતા મારી મેળવવાની ગીવટ ગમીએ છીએ. ત્યારે પુસ્તક એ તો પોતાનું સર્જન અથકાર તેના પ્રત્યેના અપત્ત્યપ્રેમને કાગળે તેને ઉત્તમ રૂપમાં પ્રકટ થએલું જોવા ઈતેન્નગ હોય એ આભાવિક છે પરંતુ હુઝોંગે આપણે ત્યાં અંધનું સુન્દર ને મનોમગ્ન મુદ્રણ કરી આપનારા છાપખાના બહુ જ ઓછા-આગળીને વેટે મણી રાકાય એટલા છે આથી પોતાના અંધના રૂપવિધાન માટે આતુર અથકારને ઘણીવાર નિરાસા થાય છે. મુદ્ર, ઉદાવદાર, મુદ્રક ગૌરવદાળા અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકો મનાદિવ્ય એના હાથમાં આવ્યા કરતા હોય છે, અને પોતાનું પુસ્તક પણ એવા આકર્ષક દેખાવ માથે બહાર પડે એવી હોશ હોય છે. પણ ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં એ બગ લાવવી દુષ્કર જણાય છે આવા મનોમોમાં, અંધનાં પોતાને જ જો કાંઈક અસુગ્રવેશ એ બાબતમાં હોય તો તેમ પણ પ્રામાણિક ઉભાલી છાપખાનદાર પાસે, સંપૂર્ણ રીતે મન માન્ય નહિ તોપણ સંતોષકારક કામ તે કરાવી શકે.

અંધના દેહધરતર જેટલું જ વિન્નાગી તેના રૂપવિધાનનું પણ શાસ્ત્ર છે, પરંતુ આ ટૂંકા લેખમાં તો થોડા માર્ગદર્શનો કરીને જ મમેદવુ પડશે. પુસ્તકની એ રૂપરચનામાં આટલી જગતુઓ મુખ્યત્વે મધાવી જોઈએ મુદ્રોળ અને યોગ્ય બીજાની પમદગી; પૃથ્થાકૃતિમાં તેની પ્રમાણબદ્ધ ગ્યના; બરોબર એકબીજાની પાછળ જ છપાએલા પૃથ્થોની સુઅસિત-સુઅયિત પૃથ્થગ્યના; મનોમગ્ન ઉદાવ આપતી ચોતરફની ત્રેરી જગ્યાની વહેચણી, સુવદ મુદ્રણ; પુસ્તકની જ ભાવના પ્રગટ કરના યોગ્ય સુસોભનો અને ચિત્રાવેખનો નથા આખરે રંગક અને મુએળવાળી રમરચના. એ બધા એક પછી એક જોઈએ.

અંધવિધાનનું મોટામાં મોટું અંગ તે બીજા, જે વડે પુસ્તકનો દેહ આકૃતિ પામે; એટલે એ દેહના રૂપનો વિચાર કરતા પહેલો જ વિચાર

ખીમાનો ઇમાનો રહે છે. નામગિદામા તો અને ૨૫ મરોડ ઘાટ,
 ૧૫ વનણુ અને ઉનાના ખીમા હયાતી ધગવે છે ને ૮૨ વર્ષે તેમા વધારો
 થતા ત્ય હ એટલે ત્યા તા અથના નિચના અમર તથા તેની લાનનાના
 અમાપુમા ખીમાની પમગી ઇવામા આવે છે આપણે ત્યા, દુલાગ્યે આ
 ધધાની શાઆન ચક્ર હને ત્યાથી ખીમા ને મરોડ ૨૦ અને ઘાટ
 મુક ૨ થયા તમા ભા ૧૦ ૮૨ નેવો મુધરા ૨ વધારો થયો છે એટલે,
 ૫૧૦ લીનું ક્ષન મયાલિન દોનાથી જુદા જુદા ઉશ મટે જરૂના નિનિધ
 ભાવન ન ૨ તા ખીમા અભારો લીરે મામ સાગમા અતિશય મુશ્કની
 પાપુ વે રી પડે છે

આપણે ત્યા ખીમાના ને ૮ તથા ૮૨૦ છે તેની નામમાર જોગ્ય આ
 લખમાગાના પદના જ હપતામા અપાર્લ ગર્લ છે ૭૧૫ ૧૦ તેના ધા
 ૨૫ અો વપગશના ગુણધર્મ વિર નિગતે વિચાર ઇવાનો દોનાથી આ
 નીચે તે રીથી બતા મા છે પ્રત્યેક લીગી જુદા ખીમા છે, અને તે લીગીમા
 જ તે ખીમાનુ નામ તથા તેની ઉપરે ગિતાનુ સચન (બની શમ્યુ ત્યા) દર્શાવ્યુ
 છે એ ઉપયોગિતાના મહત્વના અમાણુમા આપણે તેને તપામીશુ

જેને પુન ના body type મ્હે છે તે સગમ અચલમા વાપ મામા
 આવના ખીમાના નો આપણે ત્યા તો મુખ્ય એ જ ૨૬ અને ૨૫ છે એ
 પાર્લમા ખીમાને તેનાની મહેજ મોટો મનાર્ પાર્લમા અથવા ઈગ્નિશ પાછા
 દાંપોનુ કદ મમજના માંના પગિમાપુને અગ્રેમા પોર્લન્ટ મ્હે છે એ પોર્લન્ટ
 એને એ ધ્યનો ૭૦ મા ભાગ આ પગિમાણના માપે દાંપ નેટલો
 જિયો દોય તેના પોર્લન્ટનો મ્હેવામ પાછા દાર્પિ ૧૨ પોર્લન્ટનો અને
 મનાર્ પાછમ દાર્પિ ૧૪ પાંલન્ટનો દોય છે એને પાગમથી લગભગ
 મનાયો માટે મનાર્ પાછમ પણ આ જ મનાઈ પાછા ૧૦ પોર્લન્ટના
 મ્દમા પાપુ પાડેનો આવે છે એને ૨ એનો fisco-મ્દારો-મવાઈ પાગિનો,
 પણ ડિયામા તેનુ ૮ પાર્લન આ નનને પાછા નમર ૬ મુક છે
 નાં નાં લીગીઆમા જર્વુઅર્થ ગીય લખાણુ રેવુ દોષ ખીમા મોગ
 વાપ મા ૭૧ લખનાની વારે લીગીઆ મ્દમા લેની દોષ ત્યો આ દાર્પિ
 વપાય છે 'કુમાર ના પહે ૧૧ પાના ઉપર આવના મા મો મવાઈ પાર્લમા
 આવે છે મોગ દ નામાર્ ૧૧ અગ્રેષ બમા 'પાર્લમા-નમર ૬ મા
 આવના ત્યા એ જાની મરખામ ની ગનાથી લીગીઆ નનને નજમાનો
 તમામ મમજના

કુનોગેમા સ્મૃતિ પાઠકા કરતા આ ગૌરનાગર ટા પ વાપરવે વડુ ઈગિ છે
અવતરનો અને પરિશિષ્ટા માટે ઉપયોગી આ સ્મૃતિ પાઠ્ય ટાઈપ દેખાવે
અથગેદ માટે મર્ન કામમા મર્નગાન્ય મર્નગેરો આ પા મિ ગાઈપ એક જ છે
પાઠકા બલેક એટલે જાડા કદનો પાઠકા; પૃથ્થપંક્તિઓમાં તે
તરી આવે એવાં પેદામયાળાં માટે આ સ્મૃતિ બલેક ટાઈપ જેવો
સુદર મરોડનો આ સવાઈ પાઠકા અથવા ઇંગ્લિશ પાઠકા ટાઈપ
અને તેનું જ જાડું રૂપ તે આ સવાઈ પાઠકા બલેક
આ ગ્રેઈટ પ્રાઈમર અને ગ્રેઈટ પ્રાઈમર બલેકના કરતાં તો
આ સુડોળ અઢાર પૉઈન્ટ ગુજરાતી વધારે રૂપાળો
મથાળાં માટે આ દુલાઈન ટાઈપ ઉપયોગી

શ્રી લાઈન તો એમાં જવલ્લે ફોર લાઈન ટાઈપનો

નાના બાળકો (૧૪-૧૫ વર્ષની વય સુધી)ને માટેના પુસ્તકમાં મરાઈ
પાઠકા બીમા વાપરના દિનકર છે બાળકોની કુમળી દૃષ્ટિચક્તિ તથા વાચન
પર હળુ ગ્રિથ મળી આવતી નજરને માટે એનો ગોળ દખારડો મરોડ
અને મોટું કદ ગોચર છે અમલ તો એ રૂબરૂના પ્રાઈન ઈ અને યે =
મમાજતા વાચન માટે પુનઃ (બજનેની મોડીમે યુગ સોરે જેન)
માટે એ બીમા જરૂરન છે આ ઉપગત માટે એના વખા સાથે પના
સુદર રૂપરંગરનાથી મોટા કાળી એપનીની edition-તોનાર (જેને
આપણે અમીઝી આગતિ કહી શકીએ) તેમજ કન્વા માટે એ મુગેશ પામ્તો
ટાઈપ સારો પડે

સુદર મરોડનો એવે જ એક બીજો ટા પ છે તે અ - પૉ - ટ
ગુજરાતી ' નવજન પ્રગલ્ભ મદિ'ના સમપથી આ પખાને ૧૫ થી
પ્રથમ તે અતુ યો તે પદેના તે તા. ખુરેપડે દતો આ જોડે જ
કોઈ છાપખાતામાં પલ્લુ મળે આજે તો તે પેનાનુ મેગર ન્ય ન અર્થ
રથો પ્રાપ્ત કરી શકી છે તેની પદેના વપર ના લગમ તેના જ કન્વા

(૧૬ પૌષ્ટન્ટના) અને બોડીદાર 'એઈટ પ્રાઇમર' તથા 'એઈટ બ્લૅક' કન્યા તે સુડોળ, રેખાહિતાર અને સહેજ મોટા દેખાવનો જના પાતળા હોવાથી વધુ આકર્ષક છે અને ૬ થી ૧૨ વર્ષ સુધીના બાળકોના પુસ્તકોના body type તરીકે તેણે નામના મેળવી છે.

આ સિવાયના બીજાં બધા કામ માટે પાઈકા ટાઇપ વપરાય છે. સવાઇ પાઈકા કરતા પાતળા તથા જિભા ઘાટનો, પણ મુંદર રેખાનો આ સામાન્ય વાચકની નજરને ગમે તેટલા વાચનથી પણ નુકસાન ન પહોંચ એવા સુવાચ્ય કદનો એ ટાઇપ, બીજો કોઈ નવો અને વધારે મારો બોદાર એની અવેજીએ શોધાય ત્યા સુધી તો આપણે માટે સોનાનો ગુજરાતી ભાષાના લગભગ સમગ્ર મુદ્રણકાર્યમાં તે વપરાય છે.

પાઈકાથી બે પૌષ્ટન્ટ નાનો તે મૌલ પાઈકા. દેખાવમાં તે સારો છે, પરંતુ ત્રીજો હોવાથી મમમ્ર અથડેલમાં વાપરવો દિતાવલ નથી. મોટા પ્રથોમાં અવતરણો તથા પરિશિષ્ટો જે ચાલુ પાઈકા લખાણથી ગોણુ રૂપે તથા જુદા તરી આવે તેમ છાપી બતાવવા હોય તેમાં, એનું યોગ્ય સ્થાન છે. એ સિવાય ગજનામાં રાખી રાકાય તેવી ગુટકા ઘાટની પુસ્તિકાઓની મુદ્ર આ-વૃત્તિમાં એના સુડોળઘાટને લીધે એ 'બોડી ટાઇપ' તરીકે માન પામે તેવો છે.

કુટનોગે—ચાલુ વાચનમાં પૃષ્ઠ નીચે મુકવામાં આવતી પાદનોધો કે ટીપો—માં પણ આજ સુધી સામાન્યતઃ એ સ્થાલ ટાઇપ વપરાતો આવ્યો છે; પરંતુ તેનું કદ પાઈકાથી માત્ર બે જ પૌષ્ટન્ટ ઓછું હોવાથી તે ખાસ જુદા તરી આવતો નથી. એને માટે તો પાઈકા જેવા જ લગભગ જિભા કદનો અને તેથી ત્રણેક પૌષ્ટન્ટ નાનો—પોણા માપનો લોગ પ્રાઇમર ટાઇપ વધારે યોગ્ય છે. તે પાઈકાની લાથે રૂપમાં સુમેળ રચતો જતા, કદમાં નાનો હોવાથી પૃષ્ઠરચનામાં અવતરણુ અથવા પાદનોધ તરીકે વિગિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરીને તરી આવે. આપણે ત્યા આ પ્રકારે તેનો ઉપયોગ થયો બહુ બાલુમાં નહોતો, કેમકે રૂપવિધાનના આ મુદ્દાઓપર કોઇએ તેનો વિચાર નહિ કયો હોય. આથી એ રીતે તેને ચાલુ કરવાનો ધરાહો હતો; ત્યા તો આ વર્ષમાં પૂનાથી પ્રકટ થતા માટેલા ગુજરાતી 'હરિજનમંધુ'માં તેનો એ પ્રકારનો વાપર શરૂ થયોવો જોશે, અને આનંદ થયો. સૌને એ 'નેવાથી' લોગ

મેટા ટાઈપ ગ્રંથદેહમાં અને નાનો પાદનોધ અથવા અવતરણમાં વપરાય તે જ પ્રકારે, એથી ઉપરા ક્રમમાં, ઝીણો ટાઈપ ન્યા ગ્રંથદેહમાં વપરાયો હોય ત્યાં તેનો જોડીદાર એ મોટા ટાઈપ મથાળા તરીકે વાપરવાથી પણ એટલો જ ગોળી નીકળે. મોંઘ ટાઈપના સળંગ લખાણમાં પેટા-મથાળા તરીકે સવાઈ પાછકાને વાપરવાથી બહુ સુરામી રચના થશે. થી બચવનતરાય ઠાકોરના તાજેતરમાં બહાર પડેલા ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટકમાં છેડે ‘મનનિક્ષ દીક્ષ’માં આ રીતનો ઉપયોગ થયો છે તે સુંદર લાગે છે.

પાછકાની સાથે સવાઈ પાછકા એક રચણે વાપરવાથી બહુ સુમેળ માટે છે. તે તેની પૃથક્કિતઓ (જેને ફિગરવાઈન અથવા પેઈન્ટલાઈન કહે છે તે)માં. પ્રત્યેક પૃથને મથાળે ‘આવલી, તે તે પૃથનો અક તથા તેમાંના વિષય કે પ્રકરણનું નામ અને ગ્રંથનામ ધગવતી આ લીટીઓ કોઈ વાર રમોલ બ્લૅકમાં, કોઈ વાર પાછકા બ્લૅકમાં અથવા ધરેડિયા છાપખાનામાં તે વચ્ચે આવી ~~~~~ સર્પોકારી લીટી મૂકીને ચાલુ પાછકા ટાઈપમાં જ મૂકી દેવામાં આવે છે; તેને બદલે સવાઈ પાછકામાં તે લીટી લેવાથી બ્લૅક ટાઈપોની પેડે કાળા જાડા રૂપમાં આગળ એ ચાર્જ ન આવતા પૃથદેહના ખીયાની માથે સુગમ ગચતી છતી લુદી તરી આવશે અમદાવાદની ગુજરાત માહિત્ય મલાએ હમણા જ બહાર પાડેલા ‘વીગ નર્મદ’ નામના પુસ્તકમાં આ ગચના જોવા મળશે.

હવે મથાળાના ખીયા વિશે. પુસ્તકના પૃથનું કદ મોટું હોય—કાઉન આઃ પેજ (‘કુમાર’નું કદ) અથવા ડેમી ચાર પેજ (‘સ્ત્રી શક્તિ’નું કદ) હોય—તો પૃથક્કિતઓમાં પાછકા બ્લૅક અને ચાલુ પૃથદેહના પેટામથાળામાં મોંઘ બ્લૅક માફકસર આવી ગહે. મોંઘ બ્લૅક નાનો, સુડોળ ગોળાકૃતિનો અને ઘેરો-પાંગો હોવાથી ચાલુ પાછકાના લખાણમાંથી ચારો તરી આવે છે, અને પાછકા બ્લૅક ન્યા મોટા પડે ત્યાં તે બહુ જ સુંદર રીતે મધ જેસે છે પણ તેનો ઉપયોગ બહુ વિરેકલ્પિત કરવો જોઈએ. અહીં એક મૂજબ દષ્ટાંત માદ આવે છે. બૃહદ ગુજરાતના એક મામિકના તત્ત્વી-મિત્રને એ પ્રકારે એ ટાઈપનો ઉપયોગ કરવાનું એકવાર કહેલું, કે પાછકા ટાઈપના ભયો પૃથમાંથી કોઈ નાની કવિતા તરી આવે એની રીતે છાપવી હોય તો મોંઘ બ્લૅક ઉપયોગનો છે. પણ ત્યાગની એ માસિકની જાંબી જ કવિતાઓ-ગમે ત્યાં લેવાય છતાં-રમોલ બ્લૅકમાં જ આવ્યા કરે છે.

(૧૬ પોઇન્ટના) અને લેડીદાર 'એઈટ પ્રાઇમર' તથા 'એઈટ બ્લૅક' કન્તા તે મુંડાગ, રેખાહિતા અને મદુજ મોટા દેખાવનો છતાં પાતળો દોવાથી વધુ આર્પક છે અને ૬ થી ૧૨ વર્ષ સુધીના બાળકોના પુનર્જિના body type તરીકે તેણે નામના મેળવી છે

આ મિલાવના ખીન્ન બધા કામ માટે પાઈકા ટાઈપ વપરાય છે. સવાઈ પાઈકા કન્તા પાતળા તથા ઊંચા ઘાટનો, પણ મુંદર રેખાનો અને મામાન્ય વાચકની નજરને મને તેટલા વાચનથી પણ નુકમાન ન પડેાચાડે એવા સુવાન્ય કદનો એ ટાઈપ, ખીન્ને કોઈ નવો અને વધારે સારો લેડીદાર એની અવેગેએ સોધાય ત્યાં સુધી તો આપણે માટે મોનાનો છે શુજગતી જાપાના લગભગ સમગ્ર મુદ્રણકાર્યમા તે વપરાય છે

પાતકાથી એ પોઈન્ટ નાનો તે ગ્રાંથ પાઈકા દેખાવમા તે મારો છે, પરંતુ ગ્રીસો દોવાથી અમમ પ્રયદેહમા વાપરવો હિતાવહ નથી. મોટા પ્રથોમા અવનગણો તથા પગિગિષ્ટો જે આપુ પાઈકા લખાણથી ગીણુ રૂપે તથા જુદા તરી આવે તેમ છાપી બતાવવા દોષ તેમા, એનુ યોગ્ય ગ્રાંથાન છે એ મિલાવ ગજનમા ગખી નવાય તેરી ગુટકા ઘાટની પુગ્તિનએની મુંદર આ-ચિત્તમા એના મુંડાગઘાટને લીધે એ 'બાટી ટાઈપ' તરીકે જાન પામે તેમ છે

કુટનોગે—આપુ વાચનમા પૂર નીએ મૂડવામા આવતી પાઈનોધો દે દીપો—મા પણ આજ મુરી સામાન્યન એ ગ્રાંથ ટાઈપ વપરાતો આગ્યો છે, પરંતુ તેનુ કદ પાઈકાથી માત્રએ જ પોઈન્ટ એપુ દોવાથી તે ખામ જુગે તરી આવતો નથી એને માટે તો પાઈકા જેવા જ લગભગ ઊંચા કદનો અને તેથી ત્રણેક પોઈન્ટ નાનો—પોણા માપનો વાગ પ્રાઇમર ટાઈપ વધારે યોગ્ય છે તે પાઈકાની વાચે રૂપમા સુમેગ ગ્યતો છતાં, કદમા નાનો દોવાથી પૂરગ્યનામા અવનગણુ અથવા પાઈનોધ તરીકે નિનિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધાગણુ કરીને તરી આવે આપણે ત્યાં આ પ્રકારે તેનો ઉપયોગ થયો બહુ જાણમા નહોતો, એમ રૂપનિધાનના આ મુદ્દાએપર પ્રશ્નએ તેનો વિચાર નહિ કયો દોષ આપી એ રીતે તેને આપુ કરવાનો દગરો હતો, ત્યાં તો આ વર્ષમા પૂનથી પ્રકટ થતા માટેવા ગુજરાતી 'હરિન્નમધુ'મા તેનો એ પ્રકારનો વાપર રાઝ થએતો લેયો, અને આનંદ થયો મોને એ લેવાથી વાગ પ્રાઈમર ટાઈપની એ ત્રિચિષ્ટતાની ખાતરી થને એ જ પ્રમાર ગ્રાંથ ટાઈપ જે મવાઈ પાઈકાની માથે વપરાય તો મને મગીને સુઅચિત્ત પૂરગ્યના કરે.

મોટા ટાઇપ ગ્રંથદેહમાં અને નાનો પાદનોધ અથવા અવતરણુમા વપરાય તે જ પ્રકારે, એથી હિસ્ટ્રા ક્રમમા, ઝીણો ટાઇપ જ્યાં ગ્રંથદેહમા વપરાયો હોય ત્યાં તેનો જોડીદાર એ મોટા ટાઇપ મથાળા તરીકે વાપરવાથી પણ એટલો જ જોખી નીકળે. રમૉલ ટાઇપના સળંગ લખાણુમા પેટા-મથાળા તરીકે સવાઈ પાછકાને વાપરવાથી બહુ સુરાગી રચના થશે. શ્રી બચવન્તરાય ઠાકોરના તાજેતરમા બહાર પડેલા ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટકમા છેડે ‘મનનિકા ટીકા’મા આ રીતનો ઉપયોગ થયો છે તે મુંદર લાગે છે.

પાઈકાની સાથે સવાઈ પાઈકા એક રથળે વાપરવાથી બહુ સુમેળ સાધે છે. તે તેની પૃથ્વકિઓ (જેને ફિગ્યુઅર્સ અથવા પેઈઝલાઈન કહે છે તે)માં, પ્રત્યેક પૃથ્વે મથાળે ‘આવતી, તે તે પૃથ્વે અંક તથા તેમાના વિષય કે પ્રકરણનું નામ અને ગ્રંથનામ ધગવતી આ લીટીઓ કોઈ વાર રમૉલ બ્લૅકમા, કોઈ વાર પાઈકા બ્લૅકમા અથવા ધરેડિયા છાપખાનામા તે વચ્ચે આવી ~~~~~ સર્પાકારી લીટી મૂકીને ચાલુ પાઈકા ટાઇપમા જ મૂકી દેવામા આવે છે; તેને બદલે સવાઈ પાઈકામા તે લીટી લેવાથી બ્લૅક ટાઇપોની પેડે કાળા જગડ રૂપમા આગળ એ ચાર્જ ન આવતા પૃથ્વેદના ખીખાંની માથે સુરાગ રચતી છતી લુદી તરી આવશે. અમદાવાદની ગુજરાત માહિત્ય મહાએ હમણા જ બહાર પાડેલા ‘વીર નર્મદ’ નામના પુસ્તકમા આ રચના જોવા મળશે.

હવે મથાળાના ખીખા વિષે. પુસ્તકના પૃથ્વુ કદ મોટું હોય—કાઉન આઠ પેઞ (‘કુમાર’નું કદ) અથવા ડેમી ચાર પેઞ (‘સ્રી શક્તિ’નું કદ) હોય—તો પૃથ્વકિઓમા પાઈકા બ્લૅક અને ચાલુ પૃથ્વેદના પેટામથાળામા રમૉલ બ્લૅક માફકસર આવી ગહે. રમૉલ બ્લૅક નાનો, સુડોળ જોળાકૃતિનો અને ઘેરો—ઘાટો હોવાથી ચાલુ પાઈકાના લખાણુમાથી મારો તરી આવે છે, અને પાઈકા બ્લૅક જ્યાં મોટા પડે ત્યાં તે બહુ જ મુંદર રીતે બધ એમે છે. પણ તેનો ઉપયોગ બહુ વિવેકદષ્ટિથી કરવો જોઈએ. અહીં એક રમૃં દષ્ટાત માદ આવે છે. બૃહદ્ ગુજરાતના એક મામિકના તત્રી-મિત્રને એ પ્રકારે એ ટાઇપનો ઉપયોગ કરવાનું એકવાર કહેયું, કે પાઈકા ટાઇપના લખાં પૃથ્વમાથી કાઢ નફી કવિના તરી આવે એવી રીતે છાપવી હોય તો રમૉલ બ્લૅક ઉપયોગનો છે. પણ ત્યારની એ મામિકની બંધી જ કવિતાઓ—ચમે ત્યાં લેવાય છતાં—રમૉલ બ્લૅકમા જ આવ્યા કરે છે !

સવાઈ બ્લૅક, ૧૮ પૌંઈન્ટ અને ટુલાઈન ઓ, વિષય કે પ્રગ્લુના મથાળા માટે ઉપયોગના બીજા છે, પણ તેના વપગશમાં રૂપદષ્ટિ અને વિવેકસુદ્ધિ ન વપરાય તો, કા તો મથાળુ માથાભારે ચર્લ જાય છે, અથવા બહુ પાતળુ પડી જઈ વ્યક્તિત્વહીન થઈ રહે છે આના નિર્ણયનો મુખ્ય આધાર પૃથ દેહના કદ ઉપર તથા મથાળાના પ્રમાર ઉપર રહે છે મામાન્યત બધા પુસ્તકો કાઢીન સોગ પેજ ('લેણખા'ના કદના) હોય છે, કે કચચિત આ પુસ્તકના (ડીમી આઠ પેજ) કદના હોય છે એ કદમાં એક જ લીંગીનુ અને માફકસરનુ દૂક વિષય-મથાળુ હોય (દાખવા તરીકે વાર્તાનું નામ કે વિષયનું નામ) તો ટુલાઈન ટાઇપ સપ્રમાણ રીતે વાપરી શકાય પરંતુ 'પ્રકરણ પહેલુ-જૂનો અને નવો જમાનો' એવું એ પ્રકારનું અને લાખુ મથાળુ હોય તો ટુલાઈન ટાઇપ માથાભારે થઈ પડે આવા દાખવાઓમાં સવાઈ બ્લૅક અને ૧૮ પૌંઈન્ટને—અથવા એકટ પ્રાઈમર કે એકટ બ્લૅકને—પરપર બધખેસતા આવે એવા રૂપમાં ગોઠવી લેવાથી સારી રચના થાય છે માત્ર સંભાળવાનું એટલું કે મથાળુ પાતળુ ન પડી જતા તેને તેનું વ્યક્તિત્વ મળી રહે ને છતાં તે માથાભારે ન થઈ જતા સપ્રમાણ ગોઠવાઈ રહે ઉપરાત મે પ્રકાગના મથાળામાં ચડામેતરી વપગતો ગઈપિ તે તે લીંગીના મહત્વ અનુસાર વપરાય 'પ્રગ્લુ પહેલુ' એને સવાઈ બ્લૅકમાં અને તેની નીચે ૧૮ પૌંઈન્ટમાં 'નવો અને જૂનો જમાનો' એ રીતે લેવાથી આ અર્થ સરસી 'વીર નર્મદ' નામના પુસ્તકમાં આ રચના જોઈ શકાશે નૈયવ આ પેજ કે કાઢીન આઠપેજ જેના કદના પુસ્તકમાં આ જ પ્રકરે ટુલાઈન સાથે એકટ બ્લૅક કે ૧૮ પૌંઈન્ટનો ટાઇપ વાપરી શકાય

ગ્રીલાઈન ટાઇપનો ઉપયોગ મથાળા તો માત્ર અપ્રવૃત્ત-ટાઈટન પેઈન્ટ-ઉપર જ થઈ શકે એવું છે ફોરલાઈન ટાઇપ પણ મોટા કદના પુસ્તકમાં એવા ઉપયોગમાં આવે પણ તે ઉપરાત તેનો ખરો ઉપયોગ તો પ્રકરણ કે વિષયની શરૂઆતમાં પ્રથમાક્ષર તરીકે મૂકવા માટેનો છે તેની જગ્યાએ બરોગ પાછકા ટાઇપની એ લીટીન માપની હોવાથી તેના પેટામાં એ લીટીઓ બધખેસતી આવી ગહે છે પૃથ નાનું હોય કે મોટું પણ પાછકા ટાઇપની ગમે તે પૃથકૃતિમાં ઘણા ઔચિત્યપૂર્વક એ સોખી ગહે છે આ લેખની શરૂઆતમાં તે એ રીતે વપગયો છે એ જોવાથી આ હકીકત અષ્ટ સમજશે

ટાઇપોના વાપરના ઉપર જતાવ્યા તે માર્ગદર્શન તો માત્ર પ્રાથમિક

સમગ્રણ પૂરતા છે તેનો આધાર લઈ સારી રૂપદર્શિ ધરાવનાર કોઈપણ માણુમ અવનરી યોજનાઓ ઉઠાવી શકે.

અયદેહની ઉપાકૃતિ મગજવામા ખીણ એક અગત્યની વસ્તુ તે art of spacing ખીમાવાળા અને કોરી, એ બે પ્રકારની જગ્યાઓના મધ્ય મમળ તુનનાપૂર્વક તથા વિવેકદાષ્ટથી તેની રચના કરી અને પૃષ્ઠભાગ પરના એ કાગા અને ઘોળા બે મમલ એકબીજાને પડછે પરસ્પરને અતુલ ગી મોઢી રહે એમ વહેચરા એ દરેલી કલાદર્શિ માત્રી યે છે.

પૃથ્ના કદના પ્રમાણમા તેની ચારે તરફના માર્ગિન ટેલકા કોરા મૂકવા, પ્રકરણને મયાળો ટેલી નેગી જગ્યા ગખવી, પ્રકરણના નામ અને લખાણની શરૂઆત વચ્ચે કેટલી જગ્યા છોડવી, પેરેગ્રાફ કેટલે અધરેથી શરૂ કરવા, મુખ્ય લખાણ અને ફુટનોટા વચ્ચે કેટલી જગ્યા કોરી મૂકવી, આ બધી બાબતો અયદેહની ઉપાકૃતિ મરજતી વેળા ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ.

એમા મોંથી વધારે અગત્યની અને હમેશા ધ્યાનમા રાખવાની મુખ્ય બાબત એ કે ખીમાવાળા ભાગની આકૃતિ—એ સમલ, એટલે ભયોભયો અને ખીમાથી મુખ્યચિત-પ્રમાણુમ હાસેલો-હાલો જોઈએ કે મહેજ દૂરથી જોતા પૃષ્ઠ એક સળંગ કાગા મમલ જેવું જ લાગે પશ્ચિમના અથવિધાનના માન્ય કલાકારોનો એ મન છે તેઓ તો આદર્ગ તરીકે જૂના પુસ્તકો નિરખવાનું કહે છે. આપણા પૂર્વના દેગોની દમ્તચિખિત પોથીઓ જુઓ કે પશ્ચિમના પુગણા અથો જુઓ, ગ્રાચીન શિવાલેખો કે તાત્રપત્રો જુઓ,— બંને જ આ પદ્ધતિ જાણુને એકધાગ સુડોળ અદારે, શબ્દો વચ્ચે તદન ઓગી કોરી જગ્યા મૂકીને કરેલુ, પેરેગ્રાફો કે કોરી જગ્યાના કોઈપણ ગાળા વિનાનું મળગ લખાણ ધનવતા એ અથ કે પોથીનું કોઈપણ પૃષ્ઠ તમને એટલું સુઅચિત ને લર્ધુભર્ધુ લાગને કે જગ દૂર મૂકીને જોતા અમત્ર પૃથાકૃતિ, ઓએઝ મપ્રમાણુ વહેચાએલી કોરી જગ્યા વચ્ચે કોઈ ચિત આવી ગયું હોય તેની મોહામણી જણાશે. આ જ ધોરણુ નજર આગળ રાખીને આપણા અથોની પૃથરચના થવી જોઈએ.

આમ હોવાથી, શબ્દો અને લીટીઓ વચ્ચે કોરી મૂકવાની જગ્યા એ અથના રૂપવિધાનમા ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે તેનું મહત્ત્વ જો બરાબર સમજાઈ જાય તો પૃષ્ઠદેહનું રૂપ ને પ્રમાણુ ધડવામા બહુ મગતા ધર્મ પડે એટલે કોઈપની એળખની સાથોમાથ કોરી જગ્યાઓ નાખવાના સાધનોની આગમ પણ જરૂરી છે.

જે શબ્દો વચ્ચે છુટી જગ્યા પૂરવાના માધ્યમોને 'સ્પેઈમ' હે છે, અને જે લીગિઓને છુટી કરના માટે વપરાતા માધ્યમો 'લેડ કહે છે આ સ્પેઈસ અને લેડની જગ્યા તથા પહોળાઈના માપ માટે પગિમાલુ તો ઉપયોગી ગયા તે 'પોઈન્ટ નુજ ટાઇપનુ માપ જેમ જી ચાર્થી દે, તેમ સ્પેઈસનુ માપ તેની જગ્યાથી પાતળામા પાતળા સ્પેઈસ જે પોઈન્ટનો અને જગ્યામા જગ્યા ૧૨ પોઈન્ટનો હોય છે

૫જી પહોળાઈમા ૧૨ પોઈન્ટ એ ટાઇપ-લીગીની લખાઈ માપવાનુ પણ એ પગિમાલુ છે તને એમ કહે છે ૧૨ પોઈન્ટનો એ એમ અને ૭ 'એમ નો એ ઇચ એ જે પરિમાણો સિરાય લાખુ કાષ્ટક એમા નથી

છાપખાનદારો આ રીતે આ એમ ના વિભાગોના નામથી સ્પેસ તથા લીગિઓને છે જે પોઈન્ટ એ એ એમ નો ૭૫૦ ભાગ એટલે તેમા સ્પેઈસ મને તેઓ 'જવાળા સ્પેઈમ કહે છે એટલે એ એમમા જે ૭ સમાય તે સ્પેઈમ આ રીતે ત્રણ પોઈન્ટ પહોળા સ્પેઈસને ચારવાળા, ચાર પોઈન્ટ પહોળા સ્પેઈમને ત્રણવાળા અને ૭ પોઈન્ટ સ્પેઈમને અઘો એમ કહે છે આ જ રીતે ૧ પોઈન્ટ જગ્યા લેને બારવાળા, ૧૧ પોઈન્ટ જગ્યા લેને આઠવાળા જે પોઈન્ટના લેને જવાળા, એમ જોળખે છે લે પાતળામા પાતળા ૧ પોઈન્ટનો અને જગ્યામા જગ્યા ત્રણ પોઈન્ટનો આવે છે

જેને 100૦૦ compo૦૦ કહે છે તેવુ વચ્ચે ધરી જગ્યાની નદીઓ વહેતી હોય એવુ દીડુ વેરવિગે ટાઇપિંગમોઝ રૂપદાઈએ દૂરિત ગણાય છે આજે આમાન્ય નિયમ એ ગણાય છે કે શબ્દો વચ્ચે ત્રણવાળા અને અઘો 'એમ'ના એમ વપરાય, આ એ વાક્ય પૂર્વ થયા પછી એ એમ જગ્યા ડોઝી મૂકીને નવ શરૂ થાય આ નિયમોની માથે ડાઈપોઝિટરો પોતાની સગરુ ખાતર થોડી હટ તે એટલે પછી પૂરુ વચ્ચે ધરી જગ્યા 11 ધોધ વહે એમા નવાઈ નહિ પશ્ચિમના અચનિધાય આદર્શ ગ્યનામા તો આમા આગી મે પોઈન્ટની અને નધારેમા વધારે ચાર પોઈન્ટની સ્પેઈસ 11 ટાઇપવાના મનના છે પરંતુ આ જ મનુ તો એક 'એમ નો મે ધરેઆદો વચ્ચે વધારો તેડ નહિ અને લીગિઓ વચ્ચેના તેડ પણ પાતળામા પાતળા—તેડ કે જે પોઈન્ટના આપણે ત્યાં તો આટના બારી સ્પેઈસિંગના સાધન પણ મેઈ વિગ છાપખાનામા દરો તાત્પર્ય એ કે પૃથો દેખાવ મુખ્યત્વે નાગે એ મુદ્દો નજર આગળ રાખી એ અચમ્મની ગ્યનાનો તથા સ્પેઈસ એકસરખી, એકધારી નખવાનો આગ્રહ ધગવો

કોરી જગ્યાની છટ મૂકવામા જે તોલનશક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિ જોઈએ તેની વાન ઉપર આવી ગઈ. એ તોલન અને ગણતરી પૃથ્થના કદ અને તેમા આપણને મળતા black mass-ટાઇપથી ભરેલા મમૂદ-ના કદ ઉપર અવધ બે છે માર્ગિનો કદ દબે રાખવા તેની વિસ્તૃત અને ચિત્રો સાથેની સમજણ આ લેખમાળાના બીજા હપતામા આવી ગઈ છે, એટલે અહીં તેનું લખાણ કરવાની જરૂર નથી; અને એકવાર એ પ્રમાણબુદ્ધિ આવી જાય એટલે કોઇપણ ચમગક માણસ તેમાથી અવનની રચનાના ઉદાવ ઉપજવી શકે. પ્રકરણના મથાળા ચીવાચાલુ પદ્ધતિએ વચ્ચે જ ન ગખતા એક છેડે ગોઠવી શકાય; પ્રથમાક્ષરોના પેટામા ભક્ષેને બે-લીટી બંધબેનતી મમાઈ જતી હોય છતાં એ મોટા ટાઇપને એકવો મિનારા જેવો છુટો પણ બનેા કરી શકાય, પ્રથમાક્ષરો લીટીની ચરૂઆતથી જ ન લેતા લીટીની વચ્ચેથી પણ ચરૂ કરી શકાય. પરંતુ આ બંધી છટ લેનારમા કોરી અને ભરેલી જગ્યાઓમા પ્રમાણ મમજવાની તથા તેનું તોલન કરવાની સારી શક્તિ આવી ગએલી હોવી જોઈએ. અંતે તો માણસની રમજ્જિતિ અને રૂપદષ્ટિ જ મદત્વની છે. એવી દષ્ટિ વિનાનો છાપખાનદાર સાધનોના ખડકલા પોતાને ત્યાં હોવા છતાં પણ તમને મતોપકારક કામ ન આપી શકે; જ્યારે બહુ પતિમિત તથા નજીવા માધનો વડે ચલાવનો પણ એ દષ્ટિ ધરાવતો મુદ્રક તમાગ પુસ્તકનું મનમોહક રૂપ સરજી શકે.

કલાનુ મ્થાન જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમા છે. એક નાચીઝ ચકોઈ ધડ નાં કુલકારથી માડીને મોટા ચિત્પી સુધીના બધા ધધાઓમાના એવા કલાકારો એ મમાજનુ ઉત્કૃષ્ટ અંગ છે, સમાજની મમૂદિ છે પ્રજાની જાંચી રમદષ્ટિ અને મુકપતા માટેનો શોખ જ તેને મગ્નવમે.

પુસ્તકના સર્વમામાન્ય રૂપવિધાનનું મુખ્ય અંગ આપણે જાણ્યું હવે તેના સુશોભનો તથા ચિત્રાલેખનો વિશે વિચાર કરીશું.

બચુભાઇ રાયત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠકોની યાદી

વર્ષ	અમુખ	સ્થાન
મન ૧૯૦૫	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.	અમદાવાદ
„ ૧૯૦૭	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષરાય કુવ.	મુબાઇ
„ ૧૯૦૯	દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.	રાજકોટ
„ ૧૯૧૨	દી. બા. રણુભોડભાઈ ઉદયરામ દવે.	વડોદરા
„ ૧૯૧૫	શ્રીયુત નગસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા.	સુરત
„ ૧૯૨૦	સાહિત્યભાર્તી રા. બા. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાટાવાળા.	અમદાવાદ
„ ૧૯૨૪	રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.	ભાવનગર
„ ૧૯૨૬	સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ	મુબાઇ
„ ૧૯૨૮	ત્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ.	નડિયાદ
„ ૧૯૩૧	શ્રીયુત ભુત્તાભાઈ જીવણજી દેસાઈ.	નડિયાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું હાલનું અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ :

શ્રીયુત સુભાભાઈ જીવણજી દેસાઈ.

ઉપ-પ્રમુખ :

શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

મંત્રીઓ :

શ્રીયુત મનદરરામ હરિદરરામ મહેતા.

શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિજીવનદાસ પારેખ.

ડૉ. હરિપ્રસાદ વૃન્દાવ દેસાઈ.

શ્રીયુત ગોકુળદાસ દાદરાદાસ રાવચુરા.

અગ્નિનચી :

શ્રીયુત મણિલાલ કાઠાભાઈ નાણાવડી.

શ્રીયુત જ્યે-દરાય ભગવાનલાલ દુરઘાળ.

પરિષદનું કાર્યાલય

c/o ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

અમદાવાદ

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવલી

(અર્વાચીન વિદેહી)

[અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ગણેશ આપણા આરંભના કેળવણી-કારોના હસ્તે મંડાયા હતા; તેથી વિદેહી અંથકારોની ચરિત્રાવલીની શરૂઆત એમનાથી કરી છે. તેમાં સતોપ પામવા જેવું એ છે કે એમાં કેટલાકનાં આત્મવૃત્તાંત મુલાએ મળી આવ્યાં છે.

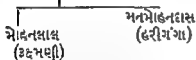
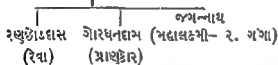
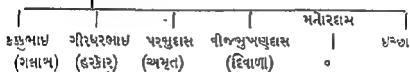
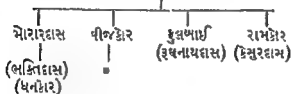
સદરહુ કાર્યમાં સહકાર આપવા માટે દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીગો અને શ્રીકૃત ગોવિંદરામ ગણપતરામ ભટ્ટનો અમે ઉપકાર ખાતીએ છીએ. સંપાદક.]

રણછોડદાસ ગીરધરભાઈનું જન્મચરિત્ર

ઝવેરીના મૂળ પુરૂષ.

આસરે ઈ. સ. ૧૬૨૦ની માત્રમાં અમદાવાદથી લઈય આવી રહ્યા.

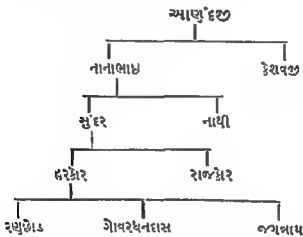
જીવણદાસ

[* જુજરાતના કેળવણીખાતાના પિતા મહંમદ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈનું આ જીવનચરિત્ર મહંમદ રા. બા. મોહનદાસ રણછોડદાસે લખેલું તે હિ. બા. કુમ્ભનાથ મોહનદાસ ઝવેરી પાસેથી અમને મળ્યું છે. અને તે માટે અમે એમનો હપકાર માનીએ છીએ. જુજરાતના મહાન પુરૂષોના આવા જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થવાની ધણી જરૂર છે. આ જીવનચરિત્ર કેળવણી ખાતાની સરચાત હપર કેટલુંક અગત્યનું અગત્યનું નાંખે છે; એટલું જ નહિ પણ તે સમયના જુજરાતની રાજકીય આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક નિયંત્રિત પણ સારું ચિત્ર દોરે છે. ભાષા તથા ભેદભૂમિ મૂળ લેખ પ્રમાણે જ રહેવા દીધી છે. જેથી તે વખતની લખવાની રીતનું સ્વરૂપ પણ વાચકના સમજવામાં આવશે. સંપાદક]

જે પુરુષનું જન્મચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કરું છું, તેનો જન્મ સંવત ૧૮૬૦ કારતક શુદ્ધ ૧ વાર સ્વીને દીવમે થયો હતો. એ દિવસ દિંદુઓમા ધણો મોટો તેહેવાર ગણાય છે. કારણુ ઈંદ્રની પુત્ર વૃજમા લોકો કરતા હતા તે બદલીને કૃષ્ણે ગીરીરાજની પુત્ર દાખલ કરી ને એ મોટો અનકુટના ઓછવનો દહાડો વિપ્લુમારગી કરે છે. અને મારી રીતે મામત્રો તૈયાર કરીને દાદારજીને ધરે છે. જેવો એ દિવસ યશસ્વી ગણાય છે તેવોજ એ દહાડો જન્મ પામેલા રણજોડદાસ પણ યશસ્વી નીવડ્યા હતા.

એનું મોસાળપક્ષ પણ સારા પ્રખ્યાત કુળનું ગણાતું હતું. તે કુલના પુરો ભાવનગરના રાજ્યમા સારા નામીયા કારભારી ગણાતા હતા. એમના માતૃપક્ષનું વક્ષ નીચે દરશાવેલું છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ના વરસમાં એ પુરુષનો જન્મ થયો. તે વરસ પણ દત્તિદામમાં પંદાએતું છે. કેમકે શ્રીરીશ સરકારે એજ વરસમાં આગ-ખટની તા. ૨૯ મીએ મોંઘીઆ પામેથી ભર્ય શહેર લડીને જીતી લીધું હતું. તદીને રસ્તે એ વહાણોમા સૈન્ય તથા તોપો લાવી પશ્ચિમ દિશાપરથી એટલે કુંભારીઆ ટોળપર તોપનો ગોરવો બાધી ભર્ય શહેરના મજબુત કાંટમાં અખાર પાડી ત્યાંથી લસ્કર શહેરમાં દાખલ થયું ને અંગ્રેજ મગકારનો વાવટો કીલાપર ફરકવા લાગ્યો. તે વરસથી આજમુધી ભર્યની પ્રગત શ્રીરીશ સરકારના રાજ્યનો લાભ ભોગવે છે. મુખ્ય લાભ યદ્યારદ્દિનો છે. ગુજરાતમાંથી કેળવણીખાનામાં એજ પુરુષ જેનું આ જન્મ ચરિત્ર લખું છું તે પ્રથમજ ભેડાયા ને પોતાના તનમનથી શ્રમ કર્મને ગુજરાતમાં

વિદ્યાનો ફલાનો ક્યો. એક મોટા સરકારી કેળવણીખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર એ પુરુષને “Father of Education in Gujarat” એટલે ગુજરાતની કેળવણી ખાતાનો પિતા એવી ઉપમા આપી મળે છે, તે કેટલેક દરજ્જે ખરું છે એવું આ જન્મચરિત્ર વાંચવાપરથી જણાયે.

એ પુરુષની કેળવણી વિશે તથા એમનાં લાગ્યોદ્દય વિશે વર્ણન કરતાં પહેલાં તેમાં જે સાધન ને મદાય રૂપ એમના પિતા તેમનું થોડુંક જ્ઞાન લખવાની જરૂર છે. એમની માતાથી એમને બાળપણમાં એટલે આશરે () વરસની ઉંમરે મુકીને મરણ પામ્યાં હતાં. માટે સારી આગેગ્યતા રાખવાનું તથા સદાચાર શીખવવાનું તથા કેળવણી આપવા વગેરેનું કામ એમના પિતા ગીરધરભાઈનેજ કરવું પડ્યું હતું. તેમના હસ્તગત રહી ધૈર્યવાન સદગુણી, ને વિકાસ થયા હતા, એ કુસંગના પોતાના પિતા ધત્રી જ એમને મળી હતી.

જે ઝવેરી કુટુંબમાં ગીરધરભાઈનો જન્મ મંવત ૧૮૩૩ મા થયો હતો તે ધણી સારી સ્થિતિમાં નહોતું. કુટુંબમાં માણસો ઘણા હતા પણ તેમાં કોઈ પરાક્રમી ધન્યા કે રોજગારમાં કુસંગ ન હોવાથી પોપણ ઘણી સુશ્લેષીથી ચાલતું હતું. કુટુંબમાં ચાર ભાઈ, એક બેહેન, ચાર ભાઈઓની વધુઓ તથા જૂદ માતા, તથા ભાઈઓના છોકરા મળી પંદર વીસ માણસો હતાં. રેવાજ જવાના ઢોળાવપર માંકડા એક માળવાળા ઘરમાં કે જેનું ક્ષેત્રફળ પરાકાષ્ટાએ ૩૦૦ ચો. ફ. થાય તેમાં રહેતા ને ગરીબી હાલતથી ગુજરાન ચલાવતાં.

ગીરધરભાઈના મોટાભાઈ કંકુભાઈ નામે હતા. તે એક વેપારી માર-ફતીઆને ત્યાં ગ્રામાસ્તા રહેતા ને (જારસિક) સો સવાસો રા. કમાય તેપર સૌને ઉદર નિરવાહ ચાલતો હતો. એમના પિતા ભક્તિદાસ પણ ધણી સારી સ્થિતિમાં કે ધનવાન નહોતા. તે પોતાના દીકરાઓને નાની ઉંમરમાં મુકી મરણ પામ્યા હતા.

પોતાના મોટાભાઈને કુટુંબનું પોપણ કરવામાં મદાયજૂત થવાને ગીરધરભાઈએ નાની ઉંમરથીજ ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. ભરૂચમાં સન ૧૮૬૦ પહેલાં બદામોનું ચલણ હતું. બદામો પૈસાની પચાસ એકાવન ચાલતી. એટલે દુકાનદારોને ત્યાંથી પચાસ કરતાં વધારે ભાવની બદામો વેચાતી. તે ને બીજા કોષ્ટ્રને ચાલુ ભાવથી આપે એટલે સાંજ લગીમાં કામ કર-

નાગે આને એ આના કમાય એ રોજગાર કરવામા ગપડાટ ઘણો હતો પણ ગીરધરભાઈ તેવું કામ કરીને પૈસા લાવી પોતાના ભાઈને મદદ કરે. તેમ કરતા થોડાક નાણાની ગૃહમ મેંઘદ કરી સુતરીઆનો રોજગાર કરવા વાગ્યા એટલે સુતર કાતનારીઓ પામે મુતર ખરીદ કરી વણકરોને ત્યાં વેચ તે વખતમા એ રોજગાર મારો હતો કેમકે તે દહાડે આજના મમય જેવા વગળય ત્રથી ચાવનારા સુતર કાપડના કારખાના ન હતા, તથા ભર્યનો વણાટ સારો પડતો ને તેમા બનેલો માલ બહાર ફેલાવગ ખાતે જતો એવા ધધા કરતા ઉઘરનીરવાહનુ કામ ચાવવા લાગ્યુ. ગીરધરભાઈ ધણી તીવ્ર બુદ્ધીવાળા હતા તથા સદાચરણી પુરુષોમા તેમનો મમાગમ ઘણો ગુંથેતો તેથી જૈનમાગી ગોરજોની તથા એવાજ બીજા કેટલાક સાધુઓની નગતથી ગુદ્ધ લખવાનો તથા બોવવાનો સારો અભ્યાસ થયો. દેવનાગરી લીપી તથા ગુજરાતી લેખ ઘણો મુદર તેમને હાથ લાગ્યો તેમજ તે પુરુષોની મોખતથી વિચાર પણ ઘણા ઉચી તરેહના એમના મનમા ઠસવા લાગ્યા આ જગાએ મારે કલા વગર છુટકો નથી કે ગીરધરભાઈના વડીન ભાઈ કકુભાઈ ઘણા દેવબોળા તથા મુનિપુત્રપર ધણી અધ્યાવાળા હતા. તે પોતાનો ઘણો કાજ દરરોજ પાડપુત્ર કરવામા તથા ભર્ય સહેગના ધણા દેવાવયોમા મુનિઓના દરશન કરવામા કહાડતા તથા જાદુમન વગેરે ખગ અત કરજીથી માનતા પણ એ જાતે પોતે એક હથગને માનતા. લોકોમા ચાવતા અનેક પ્રકારના ખોટા વહેમોને જગપણ માન આપતા નહોં, હોંદુ શાસ્ત્રનુ ખડં તત્વ મમજતા ને તે પ્રમાણે વગતા. તેમને માગ માધુના મમાગમવાળા માગ માગ માણોમા માંધે ઓળખાણ થઈ ને તે તેમને ધણી ખપ લાગી. એમના બાપ ભગતીદામ ભર્ય મહેગના આગવા નામીયા હાકેમ લગ્નમાઈને ત્યાં ગોકર હતા તેને એકવાર દુકાળના વગમમા લખુભાઈએ અનાજના ટોમગનુ કામ મોધુ કે આ અનાજમાથી ગરીમ જૂખે મગતા લોકોને અનાજ મકન બીખ દાખવ આપવું તે વેળા એ ભગતીદામના પ્રમાણિકપણા વિશે એરી વાન જાણવામા આવી છે કે પોતાની ગરીબી દાનને છતાં ખનુ મરકારી ટોમગમાથી પોતાના કુટુંબના ઉપયોગને માત્ર અલ વાવતા નહી. પણ તેને બદલે પોતાની ધરમવામના એવી રીતે દેખાડતા કે પોતાને મેરથી મવારે મારે જવ ત્યારે જો જુવાર પોતાના કેપાડને છંટે બાધી લઈ જવ તે પેલા અનાજના દગવા પડવા દોષ તેમા ને નાખી દે અને એમ બોલે કે “લખુનુ મજ તથા માઈ કણ,” મનખ કે

લગુભાષ તરફથી દોષને મણુ અનાજ મળે તો તેમા ધરમાદા દાખલ માઈ એક કણુ પણ જરે નો ખરૂ

એ જગતીયસના ઝોગખાણુને લીધે તથા પોતાના સાગ ગુજગતી બાગમોધ લેખને લીધે એ ગીર્ધ્યભાષ ઉપર લગુભાષની મમતા ચોટી ને પોતાને લા આપવા જવાની પગવાનગી એમને આપી એવુ કહે છે કે લગુભાષને ત્યારે મીલીઆ સગરે પાવાગ ઉપર કેદ મોકલ્યા હતા ત્યારે તે જતી વખત પોતાના માણસોને એમ કહી ગયા હતા કે ‘આ ગીર્ધ્યભાષ દાખલો લખેનો કાગળ મોકલનો તો તે માગથી વચાજે, બીજા મેઈના લખેના કાગળો મોકલરો તો તે માગથી વચાજે નહિ’ એવી મમતા ચોટવા પડી તેનો વાખ લગુભાષએ મારી પેડે ગીર્ધ્યભાષને વાગી આપ્યો મજબુદાર બીજાભાષ જે લગુભાષના મિત્ર હતા તે ઘણા પેસાદાર હતા તેમનો એક પુત્ર પ્રાણનાથભાઈ ડરીને હતો, એ મજબુદારને લગુ ભાષએ મનાવ આપી કે તમે આ તરફ પુરુષ ગીર્ધ્યભાષ જે આપણી ન્યાનનો છે તથા ધણે મિત્રમણુ, બુદ્ધિમાન, ને પ્રમાણિત છે તેને શુભાગ્તો મળી તમાગ નાણાનો ઉપયોગ વેપાર રાજવાગમા કરા એ મનાવ બીજા ભાઈએ માન્ય કરી ત્યારથી ગીર્ધ્યભાષનુ નમીમ તેમની માથે સનત [] ના વગમમા જોડાયુ, એ દુકાન પ્રાણનાથ બીજાભાષના નામથી ચેતે મુનીમ દાખલ ગરીને ગીર્ધ્યભાષએ ચનાની તેમા અનેક પ્રકારના મેગગાર કર્યા મગરી રાજવાગ નાણાવગી તથા મુડીયામણ વગેરેનો, તેમજ માગફતીઆનો એટલે ડરીયાહ ખાડ વગેરે માન દેશાવગથી મગાનવો તથા દેશાવગ ચકાવવો રનો ધણે પણ કર્યો તેમા કપામ લોદવાના આડ માડના અને કે મુખાઈ ચકાવના લેણુ હનો રાજવાગ તે વખતમા મારો હતો તે પણ ચનાવા માડ્યો પરગણામા તથા રોલેગમા તથા દેશાવરમા “પ્રાણનાથ બીજાભાઈની” પેઢી પકાઈ ગઈ ને તેમા લાલ પણ મારો પ્રાપ્ત થયો આજે મુનીમ દાખલ ગરી કામ કરવાથી બીજાભાઈ ઘણા ગજ થયા તેથી ગીર્ધ્યભાષને પ્રાણનાથનો પત્યાજો મેગગાર ચાનવાની જોઈવણુ કરી એ પેઢી વગમ લગી ચાલી અને પ્રાણનાથભાઈ મગણુ પામ્યા પછી તેમના પિત્રાઈ ભાઈ રુણાઈ જે તેમના વાગસ થયા તેમજે થોડી મુદત ચવારી ને અને ગણુભાષના મૃત્યુ પછી મધ પડી ત્યારમાદ ગીર્ધ્ય ભાષ [] વરમ જીવ્યા ને મવન ૧૯૨૨ના ભાદરવા વ ૧૩ ને ગઈ [] વગસની ઉમરે મગણુ પામ્યા

ગીરધરભાઈ પિંડપોષક નહોતા પણ કુળપોષક હતા પોતાનો ભાગ્યે દય થયા પછી પોતાના મોટાભાઈની તેમણે ઘણી સારી રીતે બરદાસ કરી હતી કાગળ તેમના શેઠની દુકાન ભાગ્યા પછી તે છેક બેરોજગારી થયા હતા તેથી તેમને જે આશ્રયની અગત્ય હતી તે પોતાના ભાઈ તરફથી મળી તેમનું ઘર બંધાવી આપ્યું તથા કકુભાઈને એટલું પુત્ર જે મોટી ઉંમરે એટલે પચાસ વરસે થયો હતો તેને લણુની ગણુની પાવરધો કીધો ને ધધે લગાડ્યો પોતાના બીજા ભાઈ પરભુદામનુ સગાણું કર્યું એટલું જ નહીં પણ તે મુલા પત્રી તેમની ધણીયાણી તથા દીકરીને પાળી દીકરી પરણાવીને તેને છોકરા થયા છેક કનિષ્ઠ બહુ વિગ્નભુખણુદામ હતા તેમને પણ મારી રીતે બરદામથી ઉછેરી વકીલાતની પરીક્ષા અપાવી, ને ધધો શીખવ્યો તે પણ સાગ સમૃદ્ધિવાન પછવાડેથી થયા અગ્રેજ મગકારે પ્રથમ તે વખતે ગ્ટાપના કાગળ કાઢાડ્યા હતા ભગ્યની રૈયતે સંપ કીધો કે એ કાગળ કાઢ્યો દમ્તાવેજના કામમા વાપરવા નહીં વીજભુખણુદાસ જાતે વકીલ હતા તેણે હીમત ચલાવી ને કાગળનો ઉપયોગ કર્યો તેથી લોકટોળે મળી તેનો જીવ લેવા તૈયાર થએલો એ ખબર ગીરધરભાઈને પડવાથી તરત તેની મદદે ગયા ને લોકને સમજાવી તે સંકટમાંથી પોતાના ભાઈને કષ્ટમાંથી દુર કર્યો એ પરથી ગીરધરભાઈની રામચરણકતા તથા બાત-ભાવ જણાઈ આવે છે.

એ સદૃશ્ય પોતાના કુટુંબની સલાહ લેતા એટલું જ નહીં પણ મિત્રમણની તેમજ પોતાના તાબાના નોકરો કે દેણુદાર આસામીઓની પણ બરદાસ કરતા વખતોવખત અનાજ ફસલ ભરાવી આપતા તથા તેમના શુભાશુભ કાર્ય વેળાએ પણ સારી તપાસ રાખતા વેપારી મહા-ળમા સારી પ્રતિષ્ઠા હતી ઘણા લોકો એમના અનુભવનો લાભ મેળવવા સલાહ પુઝવા આવતા અને કજીઆ કકાસનુ સમાધાન કરવા પાછળ ઘણી કાળજી રાખતા

બજાર એમના મોટાભાઈ કકુભાઈની પેઠે એમણે ધર્મને બહાને પ્રવાસ કરેલો જણાતો નથી તોપણ પ્રવાસમા એમની અચળાઈને ખબર-દારીનો એક દાખલો જણવામા આવ્યો છે. એ પોતાના શેઠ પ્રાણનાથ બીજાભાઈને પરણાવા સારૂ બરાત લઈને ભાવનગર તાબાના સાવરકુંડલા ગામ તરફ જવા સારૂ ભણ્યથી નીકળ્યા તે વેળા શેઠના પીત્રાઈ વરગની

ત્રીઓએ ઘણું જોવું સાથે ગળ્યું હતું. મહી નદી ઉતરતા જે ગાડામા ને ત્રીઓ, બેઠેલી હતી તેને અકસ્માત થવાથી તે ઉધું વળ્યું ને પોટવા પાણીમા પડ્યા. તે વેળા એક ગાડાવાળો પેલો જેવરવાળો દાખડો પાણીમાથી ટદારી થઈ ચાલતો થયો ને એક ધામના ગાડામા મતાડયો. ત્રીઓએ પાણીમાથી બહાર નીકળી પોટલા તપાસ્યા તો જેવરનો દાખડો ન મળ્યો. તેથી રણપીટ ઠગવા માડી આ બાબતની ખબર ગીરધરભાઈને થતાજ તેમણે પોતાના માણસોની મોટી નદીના કીનારાપર તથા ગરતાપર મુકી દીધી અને પોતાના એક પુત્રને તથા શુભાગ્નાને ઘોડા આપી પાસેના ગામમા ગાયકવાડી ચાણુ હતું સા ચાણુદાને જાહેર કરી મદત માગવા અરજ કરવાને મોકલવા માર તૈયાર કર્યો તે દાખડા પેલા ગાડીવાળાથી ન જેરવાયો એટલે તેણે આવી જાહેર કર્યું કે તમારો જેવરનો દાખડો અનામત દાય લાગે તો મને શું આપશો. તેને જવાબ મળ્યો કે આ સોનાનો વેહેક રૂ. ૫૦) નો છે તે મળે એટલે પંડી માડીના ઝાડા સેના તે ગાડીવાળા-એજ દાખડો ગળુ કર્યો. આ દાખડો આપવાની મનમળ એટલીજ છે કે અગાઉના વખતમા મહીકાદાપર કાળા ને લુટાગનો ફટવો હોતો તે મીને જાણીતો છે. તેવા મમયમા રીમત રાખી સાવચેતીથી તપાસ મહી-કાદાપરજ કરની એ મહેલુ કામ ન ગણાય

ગીરધરભાઈના મેઠ પ્રાણનાથભાઈ ત્રીજવા પરણવાને શુભ જવાની તૈયારીમા હતા તેવામા તેમનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી મુશ્કેલી દુકાન સર્જ-ધીનો કાગલાઠ તથા તેમની મીચકત જેવર સીવક વગેરે તેમના પીત્રાઈ ભાઈ વારમ ગુણભાઈના હસ્તકમા ગયું. મેઠની હવેલીમા ચોરી થઈ તેમા વાગમામા મળેલું મનજી જેવર (આશરે બાર હજારનું) ચોરાયું એ વખત ગીરધરભાઈનું દૈવ પાકક કે તે પરગણામા ઉધગણી ગયા હતા શહેરમા નહોં તેમજ હવેલીમા તથા દુકાનમા પણ તે દાખર નહોતા. ગુણભાઈની બુદ્ધિ કેવવાને તથા ગીરધરભાઈ ઉપર શક લઈ જઈ મગકાગમા જાહેર કરી તેમના ધરના ઝાડા લેવાને ફેટવાક તેમના મગાઓએ સલાહ આપી. ગુણભાઈનું કાળ જોઈને તથા તેમની વિચિત્ર બોલવાની વ્ધ ઉપરથી કાંઈને એવો વેહેમ કે તે કમચાકલ આદમી છે. પણ વાસ્તવિક તેમ નહોતું તે ઘણા વિચારશીલ ને મમજી માણુમ હતા. તેથી તેમણે પેલા નીંદાખોરોની વાત માથી ન માની ને તેમને એવો ઉત્તર દીધો કે ગીરધરભાઈ એવા પ્રપત્ની પુરૂષ નથી તે પ્રમાણિત છે ને એવું કામ કદાચિ કરે નહોં માટે મારે

એના ધરનો ઝાડો લેવડાવવો નથી મારા નસીબમાંથી એટલું દ્રવ્ય ઉતર્યું ને ગયું પરગણામાં ગીર્ધરભાઈને ખબર પડવાથી તે શહેરમાં આવ્યા ને પેશગેબત તપાસ ચલાવના એ કામ મરનાર શેઠના જુના રમોઢામાં તથા ચાકરનું છે તવી ખાતમી લાગવાથી ઘણી મુકિતથી તત્ત્વીજ ચલાવના તેજ ચાકરથી પત્તા મળ્યો કે ચોરાયતું વરેણું એઈઆની ઓગડી દશાશ્વમેધની ધર્મશાળામાં હતી ત્યાં સત્તાડેલું છે ને લટનો પગ ભોગબેગે લાગેલો તેથી તેનાથી ચનાતું નહોતું માટે તેની પામે તેની ઓરડીની કુચી મેળવી પોતાના શેઠ રઘુભાઈને તથા તેના એક વિશ્વાસુ માણસને માથે લઈ ગીર્ધરભાઈએ પાછલી ગમે દશાશ્વમેધ પર જઈ તે મટડી ઉઘાડી તેમાં તપાસ કરી પણ કાંઈ દીકામાં ન આવ્યું મૌ ત્યારે નિરાશ થયા પણ ગીર્ધરભાઈએ હીમત ન હારતા એવું વિચાર્યું કે કદાપિ આ લાડાનો ગજા મારેલો છે તેની નીચે ભોયમાં દારૂલું હશે તથા જણાવે મગા લાકડાની થડી ખસેડી તો તેની નીચે જમીનમાં માળવા દાગી તેમાં જેવર ભરેલું હતું તે શેઠને ખતાયું ને તેમને હવાયે કર્યું એ રીતે પોતાપર આવેલું કનક ફૂગ થયા પછી કેટલાક વગસ દુઝાન નના શેઠના હાથ તળે આવી પછી તે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમનો દીસો તેમના બે જમાઈઓને ત્રેવી આપ્યો ને પોતે પોતાનો દીસો લઈ જુદા પડ્યા (મવત ૧૮ [])

ગીર્ધરભાઈને ત્રણ પુત્ર, વડીન ગણુઠોડદામ, વચલા ગોવરધનદામ ને કનિષ્ઠ જગન્નાથ તથા પુત્રોને કુમળા વયથીજ સદાજાતી ને મદાચાર શીખવેલો. સ્વચ્છતા રાખની, પ્રમાણિકપણ સાચવતું એની ઘણી શીખામણો દેવાથી તે પણ મારા કેળાયા દેશી નામાની રીત, સરકૂત તથા ભાપાના (હોંદુઆની ભાપાના) પુસ્તકો વાચવા મમજવા ને શુદ્ધ લેખનપદ્ધતી તથા સારા મરોડદાર અક્ષર લખવા વગેરે બાબતોમાં એ પુત્રો સાગ શીઆર નીવડ્યા ગીર્ધરભાઈની જાતનું લખાણ પણ શુદ્ધ ને વ્યવસ્થિત તેજ મુજબ તેમના પુત્રો પણ શીખ્યા

એ ગૃહસ્થના સરાશી દફતર ગણવાની રીત તથા લખાણ તથા સ્વચ્છતા બેઈ તે વખતના યુરોપિઅન અમલદારો પણ ઘણા રાજી થએલા કેટલીક્રાર અદાનતમાં એમની પેઢીના ચોપડા ગુજારવામાં આવેલા પણ તે ઉપર જડબેનો એટલો વિશ્વાસ બેઠેલો કે એમાં કંઈ દોષ કે અપ્રમાણિકપણ હોયજ નહીં

એમની ઉપર એકવાર ફોજદારીનો ચારજ આવેલો. એક ધાંચીના ખન પાછળ વસુલ ભરવામાં ચેરમચુંથ થએલું તે પરથી કામ મેલન કોરટમાં રણ થએલું. તે દબાવેજ તથા ચેરાએલું બેઈ તપાસ કરી જડજો એવો દુકમ આપેલો કે આવા વૃદ્ધ માણસથી એ કામ થાય નહિ. સખખ આરોપી ખીન તકમીરવાર છે એમ કહી રજા આપી.

એ પુરૂષની મુખચર્ચા ઘણી તેજસ્વી તથા ભવ્યાકૃતિની હતી. કંઈ દીંગણા, ગીરવર્ણ, ચપળ નેત્ર, શરીર આરોગ્ય ને કમાએલું હતું. છેક દેખી બામી વરમની ઉમ્મર લગી ધરમંચાર ચલાવવામાં મગેલા રહેતા. પોતાની સ્ત્રી સુવાચન્યામાંજ મરણ પામતા બીજાવાર લગ્ન ન કર્યા ને બ્રહ્મચર્યન પાળ્યું. પોતાના પુત્રોની વડુઓ નાહાની વયની હતી તેમને ધરધો, સ્વયંપાક સ્વાદિષ્ટ બનાવવો, સ્વસ્થતા ગમવી ને પોતાની પ્રજાનું મારી મીતે રક્ષણ કરવું વગેરે વગેરે બાબતોમાં મારી શીખામણ આપી તેમને સુધાર્યા તે પછવાડેથી તેમને ઘણું શ્રદ્ધ કરતા હતા.

સ્વભાવે ઉગ્ર હતા પણ ઉગ્રપણું વિવેકબહાર નહતું. કેટલાક તમો ગુણી માણસો જેમ હલબહાર જતા ગદી પોતાના કાર્યમાં વિદ્ય આણે એવો તમોગુણ એમનામાં નહોતો. પગપકારી હતા ઘણા ચોગ્ય મત, માધુ, બ્રાહ્મણ વગેરેને યથાયોગ્ય મદાય કરતા. એ ગુણને લીધે પોતાની નાતિમાં મારી પદવી ધરાવતા હતા. દયાનો ગુણ પણ એમનામાં સારો હતો ઘણી વખત દાય તમેના માણસો કે પરગણાની આમાંથીઓ પર વાકને લીધે કોઈ ભરાના ખગ, પરતુ થોડીવાર પછી કોઈ મમાવી તેમને સારી શીખામણ દઈ તેમને ક્ષમા કરી તેમના મનનું સાત્વન કરતા. માહસિક-પણનો ગુણ એમનામાં જન્મથીજ હતો; જે તેમ ન હોત તો કગાલ મિતિમાંથી ઉર્લાગ ને આગ્રહે કરીને મારી હાવનમાં જઈ ગણાય નહિ એમના પુત્ર રણછોડદામને મુખર્ષ મોકલ્યા તે એમના કાળમાં એક પ્રકારનું સાહસ ગણાય. મુખર્ષનું ગ્યગ એટલે દાણું પાણી ને મૃતપુસ્થાનની જગા એ સમયમાં ગણાતી હતી. ને સોનાના જુવાનગમ્પદ જેવા હોડનને પોતાની મારી હાલત છતાં મોકલવા એ થોડું ધૈર્ય ને હીમત ન કહેવાય.

એ પુરૂષમાં એક ગુણ એવો મારો હતો કે એમના વખાણ કોઈ એમને મોટે કરે તો તે પોતાને બીવકુચ ગમતું નહોતું. ઘણી વેળા એવું બનેલું કે કોઈ અગણ માણસ આવી એમના મહાગુણના કે સત્કર્મના

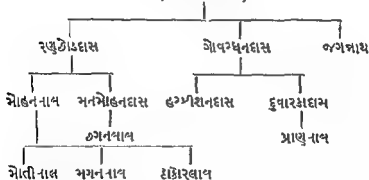
વખાણ કરના લાગે તો તેને કહેરો ? તમે જાણ છે ? ભાટાઈ શુ કરવા કરે છે ? તમને જે પ્રયોજન હોય તે કરો એમ કહી તેને વારતા

સાર વિગતારવાળુ કુટુંબ સારી ગિયતિમા મૂકી એ પુરુષ સવત ૧૯૧૨ ના ભાદરવા વદ ૧૩ ને રોજ દેવનોક થયા, ત્યારે એમની પાછળ ઓછવ થયો હતો જે મૃદગ્ય મોટી વયે પોત્તી આગાદી અવસ્થામા મરણ પામે છે તેમની પાછળ મુજરાતી રીવાજ પ્રમાણે ગડકુટો કરના નથી, પણ ભગતોની ટોળા બોવાની વાજતે ગાજતે ભજન કરતા સ્મશાન લગી તેનુ શબ બાગવા લઈ ગય છે તેમજ ડાહ્ય પાછા આવતી વખત પણ તેજ મહાશયોનું ભજન થાય છે બેસા પણ કુટતા નથી ને ભજન ગાય છે. એ મરી ગયા ત્યારે લોહ કરેલા કે બાં દીકરાનો માપ મુઓ એ ધણો લાગ્યતાળી છે

ખાવા પીવામા ગ્વાદીઆ હતા, પણ નિયમિત આહારી અને શરીર સ્માએલુ તેથી ઉત્તર અવસ્થામા પણ શરીર ઘણુ આરોગ્ય ગહેતુ મરતી વખત જ એક દોઢ માસનો મદવાડ મોગ-યો હતો

મરણ વખતે એમનો સ્વાગી વશ પુકર વર્ગનો નીચે મુજબ હતો

ગીરધરભાઈ
(હરે જીકાકા)

એમને ઈંગ્રેજ લાપાનુ જ્ઞાન ન હતુ તથાપિ સુર અને વિદ્વાન પ્રદી ઈંગ્રેજ સાથે મુલાકાત લેવાની ઈચ્છા રાખતા પ્રથમ ભર્યમા સદર અદાવત હતી તે વખતે ત્યાનો એક જડજ મી રોબર્ટ નામે હતો તેમની મુલાકાત એમને થયેલી, અને તે એમની પાસે હિંદુસ્તાની લાપાની સુદર દાસની તથા ઘડૂજ વગેરેની વાણી સાલજવાનો બહુ શોખ રાખતો હતો

વારવાર એમને તેડાવીને નાના પ્રકાગની વાણી એમના મુખારવિંદથી સામગી ખુદી થતો અને તે પોતે પણ યાદ કરવાને માટે શ્રમ કરતો હતો.

એ પોતે ત્યારે જદ થયા ત્યારે પોતાના ઓગડામા નિત્ય પોતાના પુત્ર તથા પૌત્રોને સાથ મમય વીત્યા પછી મરેને બેસાડી પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા મહાબોધ વાણીના પ્રમંગથી નાના પ્રકાગનો નીનિનો અને સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરના હતા. ધણ પ્રધોની વાણી એમને મુખે રહેતી હતી.

હવે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. રણુઠોડદામનો વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ થયો ત્યારે કેળવણીના માધન કયા હતા તે જણાવવું જોઈએ. વાણીઆના છોકરા આઠદમ વરમની ઉંમરે ગામડી મહેતાજીની નિશાળે લખના એમતા, ત્યાં બે ત્રણ ચાર વરમની મુદન સુધીમા આઠ, વડો, નામા વગેરે શીખના આવતા કોઈકોની ધાતો કે ગેગીઆ મણીકા લેખા થોડા ધણા આવડે. વાચવાના પુસ્તકો તો હોયજ શાના અશુદ્ધ લખના શીખે. એ રીતે કેટલોક વખત ગુમાવ્યા પછી પદર મોજ વગમની ઉંમરે કોઈ ગગા કે માગ્દીઆની દુકાને દાખલ થાય ત્યાં કેટલીક મુદત લગી ઉમેદવારીથી કામ કરે. નામુ લખવાની મમજ તથા તેમ બાગદાન, વીઆજ ગણવાની રીત, વટાવ, મુદન કાપરાના દિસાગ વગેરેમા માહીતી મેળવી હતીઆર થાય તો તેની લાભથી મુજબ જ દશ કે બાર રૂપીઆનું વગમાન જારી થાય. બહુ કુશળતા પ્રાપ્ત થાય તો વીરોક વગમની ઉંમરે ગુમાવે તો થાય. ચડના ચડતા મુનીમ કે કીવીદાર થાય. નોકરી મેળવનારને વારતે એ ઉપક્રમ હતો. કેટલાકના બાપ નેમ્તી ગાંધી વગેરેની દુકાન માડના હોય તો તે ધધામા પડે ને માહીતી મેળવે. વાણીઆઈ લખાણ એટલે કાના માત્રાના ઠેકાણા વગમ્નુ. જે લખાણમા કાનામાત્રાનું ઠેકાણું નહિ તો પછી હમ્વ દીર્વ કે બેગાસગ તો તેમા હોયજ ક્યાથી.

એવી ગિચિતિમા આઠ, હીમાખ, લખવું, વાચવું, વગેરેનો અભ્યાસ કરી આમરે પદર મોજ વગમની ઉંમરે પોતાના પિતાના હાથ તળે રણુઠોડદામ દુકાનમા રહ્યા. ત્યાં અઠાસ સુધારવાનું તથા નામુ લખાવવા વગેરેનું જ્ઞાન મેળવના ચાર પાય વગમ લાગ્યા. એ મુદતમા એમણે ધર્મ મંમંધી પુનકો, જેમા કે જગવદ્ગીના, નિષ્કલસદસનામ વગેરેનો અભ્યાસ વિમળાનંદ સ્વામિ તથા કોઈ તેજજ પુગોના હાથ તળે કરેલો જણાય છે કેમકે એમના હાથના લખેવા મમ્કૃત કે લખાના પુસ્તકો ધણા જોવામા

આવે છે દાદુપથીબાવા અમૃતરામજી તથા ગિદ્દિગમજીનો સમાગમ એ મુદતમાં થવાથી હોંદુસ્તાની ભારાના પુસ્તકો વાચવા સમજવાનો સારો મહાવરો કળામાં આવ્યો હતો એવા મતસમાગમને લીધે બાળમોઘ લખાણ માટે ને શુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું એટલુંજ નહીં પણ હોંદુધર્મની ડેટલીક અથોડી રૂઢીઓપઠથી પણ તેમને નિગરકાર આવના લાગ્યો એ બાવા અમૃતરામજીનો એમના પગ ધણો પ્યાર હતો કાગળુ & મુદગદામજીની વાણી એઓ ઘણી મારી રીતે વાચી મનજતા હતા એ બાવાએ પોતીકા અતકાળ મમયે એમના મુખાન્વિદથી વાણી શ્રવણ કરતા કરતા તેમાં તક્ષીન થઈ પોતીકા દેહ છોડ્યો હતો

એમની એકવીસ બાનીસ વગસની ઉંમર થઈ તે વેળા બ્રિટિશ મરકાગને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લડાઈઓ ચાલતી હતી તેથી તોપખાનુ વગેરે ગોરૂ લશ્કર લશ્ચમાં ગ્રહેતુ હતુ ને તેથી કેટલાક અગ્રેજોને પણ લશ્ચમાં ગમવાની જરૂર પડતી સરદારી કીશીઅન દેવજ હતુ તેના રક્ષણ માટે એક અગરેજ મિ ટકર નામે રહેતો હતો અસ્ય તે લશ્કરમાં હતો પણ લડાઈના કામ માટે નિર્બળ પડનાથી ગરકારે તેને લશ્ચમાં ગમેતો હતો તે માસીક પગાર લઈ કોઈ અગરેજી લખુના ચાહે તો તેને શીખવતો ગણુછોડદાસને અગરેજી લખુનાની મગજ થનાથી એમના પિતાએ મીસ્તર ટકરને મોખ્યા ને માસીક લવાજમ આપવા કહ્યું અગરેજી લખુના નાગને શુજરાતી કે હોંદુસ્તાની કમળ આવડતુ નહોતુ, તોપણ માયાકુટ કરતા અગરેજીનો થોડો અભ્યાસ ચાલ્યો વાચના આરડ્યુ, લખતા આનડ્યુ, પણ તરણુમાંની બહુ હકત પડતી ગિક્ષક ને શિષ્ય બેઉ ચાનાક તેથી તે અવરે લામ પણ કેટલેક હરળો પાર પડ્યુ મીસ્તર ટકર પોતાના વિદ્યાર્થી પગ ધણી મમતા રાખતો તેમાં વિશેષે કરી રણુછોડદાસ ઉપર અગરેજના હાથ તમે શીખવાથી અગરેજ બોલવાનો મહાવરો એમને મીક થયો

એક વખત મુખઈના લાર્ડ બીરપ કાગ સાહેબ લશ્ચમાં દેવળની તપા સણી કરવા આવેના તે વખતે મીસ્તર ટકરે પોતાની કને અગ્રેજી લખુનાર શિષ્યોની પરીક્ષા લેવા બીપપ સાહેબને વીનતી કરી તે પરથી તપાસતા તેમની નજરમાં રણુછોડદાસની ચાલાકી સારી આવી તેમણે પુછ્યુ કે તમે મુખઈ આવશો તો સારી નોકરી હું તમને આપાવીશ તેમણે પોતાના

તીર્થરૂપને પુછી તેમની આજ્ઞા મેળવી સાહેબને હા કહી. બીપપ. સાહેબ ગુજરાતની સરકાર પુરી કરી પાછા મુંબઈ ગયા ત્યારે એ વાત / કરનલ જર્વીસને કહી કે ગુજરાતમાં ભાર્ય સહેરમાં એક અંગરેજ ભણેલો તરણુ પુરુષ ઘણો દુશિઆર મારા જેવામાં આવ્યો છે. તેને જે તમારા હાથ તમે કેળવણીખાતું છે તેમાં રાખજો તો તે ઘણો ઉપયોગી પડશે.

ખીડકીની લડાઈ ચલાવ પછી એકલા પેશવાનું રાજ અંગરેજ સરકારને સ્વાધીન થયું તે અવસરે મુંબાઈ મધ્યે એક મંડળી સ્થાપન થઈ. તેનો ઉદ્દેશ કેળવણી આપવાનો તથા તેને સારૂ સારાં લાયક પુસ્તકો તૈયાર કરવાનો હતો. તે પરથી તેનું નામ Bombay Native Education and School Book Society-મુંબઈ હિંદ નિયાળ તથા પુસ્તક-મંડળી એવું પાડ્યું હતું. તેનો વડીવટ એક સરકારી લશ્કરી અમલદાર જેનું નામ ક્યાપટન જર્વીસ હતું તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો. સરકાર તરફથી પણ તેને સારો આશ્રય મળતો. એવા કારણાનામા આરંભે લાયક માણસોની જરૂર હતી. મુંબઈમાં દક્ષિણી મંડળમાંથી તો યોગ્ય પુરોષ જડી આવતા પણ ગુજરાતી માણસો મળવા મુશ્કેલ હતા. તેવે વખતે લાર્ડ બીપપ કાર સાહેબની ભલામણ મંજૂર થઈ ને રણછોડદાસને ભર્યથી બોલાવવાનો ઠરાવ થયો.

ઇસવી સન ૧૮૨૫ માં એ ખાતામાં રણછોડદામ જોડાયા. તે વખત ૩. ૪૦) નો દરમાયો ક્યો હતો. ને વાટખરચી એટલે ભર્યથી મુંબઈ જતાં સુધીનો ખરચ તથા ભર્યથી નીકળ્યાને દીવમર્થી પગાર ચડતો. એ વખતે દેશી નિશાળોને સારૂ પુસ્તકો રચવાનું કામ ચાલતું હતું તે એમને સોંપવામાં આવ્યું.

મરાઠી તથા ગુજરાતી બેઉ કામ સાથે ચાલતાં હતાં. પ્રથમ વર્ણુ-માળા તૈયાર કરવામાં આવી. વર્ણુમાળા એટલે મોટે અક્ષરે ગુજરાતી તથા બાળબોધ મૂળાદારો કાગળો પર છાપેલા. અ. આ. ક. કના અક્ષરો પછી બારાખડી પછી જોડાક્ષર-પછી એકાક્ષરી શબ્દ, દ્વિઅક્ષરી શબ્દ વગેરે પાંચ. છ. સાત અક્ષરોના શબ્દો, શબ્દોના અર્થો, તેમજ ગણિતકામ સારૂ અંક તથા રકમો તથા માદા સરવાળા બાદબાકી-ગુણાકાર-ભાગાકાર-ભાંજણીને વિવિધ મરવાળા બાદબાકી ગુણાકાર વગેરેના કાગળો તૈયાર કરી પાટીઓ પર કે લુગડાના લાંબા પંખા પર ચોડી છોકરાના વગ આગળ

તે ટાગતા ને તેમાથી શીખવતા. એ રીતે ઝળવણી આપવાનું કામ તે વખતના ઈન્ચાડમા ચાવતા લાનક્યાન્ડ્રીઅન ધોરણને અનુસરીને ગુજરાતમા ચાલતુ વર્ણમાળાના અક્ષરો ધણુ મારા ગણાય છે હવે પશુ તેનો જોડો મળી શકતો નથી એ સિવાય નિપિધારા-જોધવચન-કાડલીની વાતો-ઈસપનીતિની કથાઓ, બાગમિત્ર-પચોપાખ્યાન-ભૂગોળ-ખગોળ, વિદ્યાના હિદેશ લાભ ને સતોષ વગેરે પુસ્તકો વાચન કામને માર, તથા ગણિતને સાફ પૂર્ણક, અપૂર્ણક (હદનકૃત) તથા શિક્ષામાળા ભાગ-૧ અને ૨, કર્તાવ્ય ભૂમિતિ વગેરે એ જવા શાળા-પુસ્તકમંડળી તરફથી તૈયાર થતા હતા તેમા રણુછોડદાસની મદદ ચેવામા આવી પણ દક્ષિણ તથા ગુજરાતમા દેશી નિશાળો સ્થાપન કરવાનું મરકારે વધારે અગત્યનું જાણી તેને સાફ મહેતાજીઓ થવાને યોગ્ય માણુઓ શોધી કાઢવાનું તથા તેમને લણુારી તૈયાર કરવાનું કામ રણુછોડદાસને માથે પડ્યું તેથી થોડી મુદતમા મુખ્ય-ઈથી તેમને પાછા ગુજરાતની મુસાફરીએ મોકલ્યા અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે ફરીને તથા મુખ્યમિત્રીજ દેવલાક માણુઓ શોધી કહાડ્યા પ્રથમ સુરત ભડચ ને અમદાવાદને માર છ માણુઓ તૈયાર થયા તેમની સાથે જઈ તે શેહેરામા નિશાળોનો આગલ કર્યો

મરકારી નિશાળો સ્થાપન કરવી ને તેમા લણુનારા આવે એવી રીતે કામ કરવું એ તે વખતમા આજના જેવું સેહેલું નહોતું ગામડી મહેતાજીઓનું જોર, લણુતરનો પ્રકાર ચાલુ રિવાજથી જુદો, લોકને ડર કે સરકાર અમારા છોકરાને લણુવીને લરકરમા રાખશે કે વટલાવશે વગેરે અનેક વિધ્નો હતા તે ખસેડી નિશાળો આબાદ કરવી એ સેહેલું કામ નહોતું. માટે તે કારણથી રણુછોડદાસને એ શેહેરામા કાંઈક મુદત ગાળવી પડેલી સારા સાગ લોકોને સમજાવી તેમના છોકરા નિશાળમા દાખલ કરાવ્યા. એવી રીતે કામ કર્યા પછી પાછા મુખ્ય ઈર્ષ બીજા મહેતાજીઓ તૈયાર કરી કંબાઓમા નિશાળો કહાડવી જેવા કે જ્યોરપાડ-કાલીઆવાડી વલસાડ-બમવાડી-અકરેધર-જાણસર-આમોદ-નડીઆદ વગેરે મોટા કંબાઓમા નિશાળો સ્થાપન થઈ. ગુજરાતમા આશરે વીશેક નિશાળો થઈ ત્યારે સરકારે રણુછોડદાસને ગુજરાતની નિશાળોના ઈન્સ્પેક્ટર એવો એલ્દો આપી રૂ ૮૦) નો દર માસે પગાર કરી ગુજરાત ખાતે મોકલ્યા નિશાળો આબાદ હાલતમા આવતા ઘણી મુદત ગઈ.

એ નિશાગખાતુ સગકારે પ્રથમ દરેક જીતાના કનેમ્પરેના લાખામાં મોપેલું, તે ખવો વહીવટ કરે, પગાર આપે અને રેખરેખ નામે ટ્રેનાક વગમ પત્રી એવો દગમ કરનામાં આ-ચો કે મુનર્ની મદગ આદાવત (એટલે હાનતી હાર્દિગટ) ના એક જડજ મગમીટ ઉપર પીકળના તેમણે એ નિશાગોની વાર્ષિક પગીયા લેતી, એમને તે જડજ સાહેબ જ્યાં મુજગાનમાં પધારે ત્યારે તેમની આથે ગદી નિશાગોની પરીક્ષા કરી તે વ્યામનને ગિપોટ' તે જડજ મરકારમાં દર વગમે કરતા, એવું સન ૧૮૩૪-૩૫ સુધી કામ ચાલ્યું

એ વખત જમરીન સાહેબ નામે સગકીટ જડજ આ-ચા તેમણે જૂગોળ-ખગોળ નિમે ટ્રેનાક મવાનો જીતાની નિશાગોમાં પૂઠયા છોકગને ન આવકનાથી તેના મહેતાજીને પૂઠયા, પણ તે વખત જૂગોળ કે નકશા કાઈ જ નિશાગમાં ન હોવાથી તે અભ્યામ ચારતો નહીં, એટલે મહેતાજીને પણ ન આવડ્યું, માટે તે સાહેબે મગકારમાં ગિપોટ' કરી મોકલે કે માન્તરેને વિદ્યા મનની વિરયોનું જ્ઞાન લઈ છે નહીં માટે તેમને મુખાર્ધ ખોનારી ભણાવવા જોઈએ, અને તે વિરયોનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ તે ઉપરથી મગકારે ચક્રે પગારે તમામ મહેતાજીએને મુજરાતમાંથી મુખાર્ધ મોની જૂગોળ, વ્યાકરણ, ગણિત વિરયમાં બીજગણિત-ભૂમિતિ, ત્રિકોણ-મિતિ વગેરેનો અભ્યામ કરનાની ગોવણ કરી, ને તે કાગણમગ સન ૧૮૩૬ મા રણતોડદામને પાણુ મુખાર્ધ જવું પડેલું તેમણે મધગા મહેતાજીએને અભ્યામ કરાવી પગીક્ષામાં પમાગ થયા તેમને પાઠ પોતાની જગાપર મોકલ્યા બીજા ગદેના માન્તરે પણ પોતાનો અભ્યામ બીજા બે માસમાં પુરે કરી પામ થઈ પાઠ પોતાની જગાપર ગયા, એટલે સને ૧૮૩૭ મા ગણતોડદામને મુખાર્ધથી મુજરાત ખાતે પાણુ જવાનું થયું

મને ૧૮૪૦માં મગકારે કેગવણીખાતાની એક કારોબારી મડળી સ્થાપીને પ્રથમની મુખર્તની 'નેગીન નિશાગ પુસ્તકમડળી' રદ કરી તેમાં ત્રણ યુરોપીઅન ને ત્રણ નેગીન ગખવામાં આવ્યા ને તેનો વહીવટ કરવાને એક પગારદાર સેક્રેટરી દગ થો એ મભાનું નામ 'જોગડ એડ એન્ડુકે જન' આપ્યું, એટલે કલેક્ટરના નાનામાંથી નિશાગોનું મામ હાડી વડી મગકારે જોગડ એડ એન્ડુકેશનને મોધ્યું, તેથી ગણતોડદામને તેમના હુકમ મુજબ રગનનાનું થયું એ જોગડે ના નિરમો દરાવ્યા નરી નિશાગો

કાઢવાને નિયમ દરાવ્યા નિશાકોમા શ્રી દાખન કરી-એ વગેરે ઘણો ફેરફાર થયો ખોરડ ગુજરાતી કેવળસીની માથે અગરેજી, જાવણી આપનાની શાળાઓ પછુ ઝાઝાડી મગાર અમુક રમ્મ આપે તેમાથી તથા લોડની આતુરતા ટોચ તો તથા મન નીજટ રંગેલી શ્રી એન્ડ્રુ આપે તો ખોરડ ગુજરાતી તથા અગરેજી મૂલા મ્યાપન મ્તી તે ખોરડના હાથમા મગમાર આયાથી કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થયા હાજ્યો પુસ્તક રચનાગ્ને હિતેજન મળના હાજ્યુ એટલે ઇતિહાસ-ભૂગોળ-વ્યાકરણ-વગેરે નવા નવા પુસ્તકો ધર્મબહાર પડવા લાગ્યા નમ્શાનુ પુસ્તક તૈયાર થયુ એટલે જાવણીનો પ્રચાર ધણો થયા હાજ્યો, એટલે વધારે શિક્ષાનો ખપ જાગ્યો તેથી મુબઈમા મરાઠી અને ગુજરાતી એવા બે નોગમલ લાસ મહયા પાચ કપીઆનો પગાર વિદ્યાર્થીઓને સગમરથી મળતો ને ગેવાનુ મ્થળ એ જ્ઞાન સન ૧૮૪૫ મા રથાપન થયો ખાટે ખોરડે રણુઝોડાસને પાછા મુબાઈ તેજાયા ને નોરમન જ્ઞાસના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ બાળમગધર રાસ્ત્રી હતા તેમના હાથતળે મદદગાર બનાવ્યા

ખોરડ એન્ડ્રુ એન્ડ્રુ શન રથાપન થયા પછી એટલે સન ૧૮૪૨મા પ્રોફેસર આગલીમાર સાહેબને ગુજરાતની નિશાળોની પરીક્ષા લેવાને સરખારે દરાવ્યા તેમણે ગુજરાતની નિશાળો તપાસવાનુ શરૂ કર્યુ તે વેગાગ્યુઝોડાસને સાથે રાખી તેઓ અમદાવાદ, ખેજા, લણચ, ને સુરત જલ્લાની તમામ નિશાળોની પરીક્ષા લઈ મુબઈ ગયા ત્યારબાદ સન ૧૮૪૦ થી ગુજરાત ખાતે એ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ નીમાયો, ને તે જગા પ્રથમ ખાસ્તર આરલીબારને મળી પછુ તે તેમને અનુકૂળ ન પડનાથી થોડી મુદતમા રાજીનામુ તેમણે આપ્યુ એટલે પ્રોફેસર હાર્ડેનસની નીમણો મ્થમ તેમના હાથ નીચે એક પચીસ રૂ પગારનો વારકુન અને ગુજરાતના ઇન્સ્પેક્ટર રણુઝોડાસને સોંપ્યા એમને હરતક બે કામ હતા એટલે એનશીન્ટન કોલેજમા લાણુ વગાનુ તેમજ શિઆળોની મોસમમા ગુજરાતની નિશાળોની પરીક્ષા લેવાનુ રણુઝોડાસને ગુજરાતમાજ રહેવાનુ હજુ હે-જ્ઞાર્ટર લણચ કે સુરત બમા ફાવે ત્યા કરે સુપરીન્ટેન્ડન્ટને પગાર = ૧૦૦) તથા મુમાફરી નીડો ત્યારે જે ખરચ થાય તે આપતા, એટલે ગાડી તથા ગાજનુ ભાડુ એ પ્રમાણે સન ૧૮૪૫ લગી રામાગ ચા પો ને વધારે ખાસ્તરોનો ખપ પડનાથી નોરમન મ્નાસ મરખરે મુબઈમા ઝાઝાડી ત્યારે ત્યા-મુબઈમા-ભણાવાના મમ પર એમને જવુ પડ્યુ

પ્રોફેસર દાગ્દનેમના વખતમા ગુણોડદામે ટેનાક પુસ્ત । ન્યા હતા
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ધીરેશ ઇંદીઆ વાચન પાઠમાળા વગેરે

મને ૧૮૪૫ના જુનથી મને ૧૮૪૮ ના ડીસેમ્બર લગી મુબાઇમા
ગયા પડી ગુણોડદામને સુગત જવાની જરૂર પડી કેમકે પ્રોફેસર દાગ્દ
નેમે સુપરીટેન્ડન્ટના કામનુ ગણનામુ આપનાથી તે કામ મુગનની અગરેજ
નુવના ટેડમાત્રતર મીસ્ટર ગ્રીનને મોપગમા આ મુ, અને તે માહેમે બોરડ
પામે ખીજ માણમની મદદ માગવાથી બોરડે ગુણોડદામને પાઠા પોતાની
અમન જગાપર મોડ્યા મુબઈનો નોગમન કવામ પણ સમાપ્ત થવા
આયો હતો પામ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને મદદતાજની જગાઓ મળી હતી

મીસ્ટર ગ્રીનના હાથ તમે કામ ના ટેલીક અન્યથુ પડેલી ખરી
દુગ્ગાગમ મ ઠાગમ સુગત આક ૧ના મેરેતાજ ગ્રીન માહેમની પ્રીતિના
પાન થયા હતા, ને તે માહેમને બોરડ પામે માણમ માગવાની જરૂર એ
મેહેનાજને ઇન્ડિયન બનાવનાના હિંદેશથીજ હતી

ગ્રીન માટેન આગળ દુગ્ગાગમનોજ કાગલા નવી નિશાળો કાઢવી,
તેના મેદનાજ નીમવા, મેદનાજઓની રે બદલી કરવી વગેરે બધુ કામ
મેદનાજની મનાહથીજ ચાનતુ ખગ ઇન્ડિયનની મનાહ તે ખીનડન
દેનામા આવેજ નહીં પણ એ અન્યાય થણા દીરસ આયો નહીં, કેમકે
પ્રોફેસર દાર નેમ ગળપર બીનામન જવાથી તે જગા ખાલી પડી તે બોરડે
મીસ્ટર ગ્રીનને આપી અને તેની જગા પર મીસ્ટર ગ્રેલામને સુગત અગરેજ
રકુનના ટેડમાત્રતર અને ગુજરાતી નિશાળોના સુપરીટેન્ડન્ટ નીમ્યા
તેમના હાથતમે અન્યાય દૂર થયો દુગ્ગાગમનો કાગલા ઘટયો, ને રણુ
છોડદામની મવાદ મુજમ કામ ચાનવા વામુ એ વખતે ગુણોડદામનુ
આથી મહેતુ સુન્તમા જ થતુ

મુરતમા સન ૧૮૫૭ મા રણુજોડદામે પોતાની જગા છોડી, કારણુ
બોરડે ઇન્ડિયનની જગાઓ કાઢાડી નાખવાનો દરાન કર્યો દ્રવ્ય મંચાયને
લીધે એમ કરવાની બોરડને જરૂર પડી હતી નિશાળોની તપાસ રખવાને
સુપરીટેન્ડન્ટ તથા તેના કાગુનો બસ હતા એ રખને કેગવણી ખાતા
વાળાને પેનશનનો ધારો સરકારે લાયુ ન કરેલો તેથી બહીસ દખલ રકમ
આપવામા આવતી, તે મુજબ સગકારે રણુજોડદામને રૂ ૧૪૪૦૭ એટલે
અધાર મામનો પગાર આપ્યો

નોકરી છોડ્યા પછી એ પુરૂષે પોતાની જીવગી પરાંપકારી કામમા કાઢી હતી. મ્યુનીસીપાલ કમીશનર સરકારે નીમવાથી તે કામમા ઘણી ચાલાકીથી પોતપોતાનું કામ બજાવેલું મીઠા કરડીમ અમદાવાદ હાઈ-સ્કૂલના માન્તર તથા ગુજરાત વર્નિક્યુલર મોમાઈટીના મેકેટરી હતા જેમની સલાહથી કેટલાક પુસ્તકોનું લાપાતર એ મલાને વાસ્તે કરેલું અને તે સોસાઈટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલા એ ગ્રંથોના નામ — મીમર દેશનિષ્ઠિ-હાસ, પ્રાચીન ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ, બાબીલોન તથા આસુરી દેશનો ઇતિહાસ, રોમના રાજ્યનો ઇતિહાસ એ પુસ્તકો અસલ મગેડીમા મેડમ વીલસને કરેલા તેના ગુજરાતી લાપાતર રણુઝોડદામે સોસાઈટીને કરી આપેલા પછુ તે બદલ ઠઈ રકમ મોમાઈટી પાસે લીધેલી નહીં.

શેરસટાનો વખત સન ૧૮૬૧-૬૨મા આવ્યો. રૂનો પાક અમેરિકામા ખરાબ થવાથી તથા લડાઈ ચાલવાથી ત્યાનો રૂ ઈંગ્લાંડને મળી શક્યો નહિ. એટલે હિંદુસ્તાનના રૂનો લાવ પાચ છ ગણો થઈ ગયો ને હિંદુસ્તાનમા વિલાયતના રૂની રેલ આવી, એટલે વેપારીઓ પુષ્કળ કમાયા ને મેળવેલું દ્રવ્ય સારે મારગે ખરચવા લાગ્યા. તે પ્રમાણે મુબાઈના નામાકિત વેપારી પ્રેમચંદ રાયચંદ ભરૂચની લાયબ્રેરીને પુષ્કળ નાણાની મદદ કરી તેમજ કન્યાશાળા હોંદુઓને વાસ્તે ગ્યાપન કરી. બને કામ ભરૂચમા નવા નીકળ્યા તેને સુધારવા તથા કાયમ પાયા પર મુકવા રણુઝોડદાસને હાથ આવ્યું. તેમા પોતાની જવાબગીરી થતા પછુ ધણો શ્રમ કરી લાયબ્રેરીને સારૂ સારા ઉમદા પુસ્તકો ખરીદ કરવાનું તથા તેની વર્ગવારી કરવામા પોતાનો ધણો વખત કહાડ્યો. કન્યાશાળા પછુ સ્થાપન થઇ તેમા લોકોને બોધ દઇ છોકરીઓ લાણુવા આવે એવા ધણો ઉદ્યોગ કર્યો ને તેમ થતા તેમની મેહેનત મફત થઈ ને તે શાળા સારી ગિતિમા છે. એ શાળાને જે રૂપીઆ રોક પ્રેમચંદ તરફથી મળેલા તેમા કેટલોક ઉમેરો કરી એક મકાન ખરીદ કરી લીધું એ મકાન શહેરની સારી વસ્તીને મધ્યભાગે છે, ને સારી મજબુત બાંધણીનું છે.

સન ૧૮૫૨ ની આખરે નોકરી મુક્યા પછી ઝાઝો વખત એનણે પ્રવાસ કરવામા કાઢ્યો નથી. એક વખત પોતાના મિત્રના કામના અર્થે મુબાઈ યાણા વગેરે સ્થળે ફરવા ગયેલા, તેમજ એક વખત પોતાના પૌત્રોને સાથે લઈ મુબાઈની શોલા દેખાડવા સારૂ પ્રવાસ કરેલો.

સને ૧૮૭૩માં ઓગષ્ટ માસની તા. ૨૩મીએ મેહેજ મંદવાડ બોગવી એએ મરણ પામ્યા. છ દિવસ પથારીમાં પડી રહેલા એટલે ત્રોકળઆદ-મને દિવસે આગરી પડ્યા ને લાદરવા શુદ્ધ ૧ ને રોજ અંતકાળ આવ્યો. ત્યાંસુધી સારી સાવચેતીમાં હતા. અમર આત્માએ એમના દેહનો લાગ રાત્રીએ એકાદ વાગતાને સુમારે કર્યો, તેના બાર કલાક અગાઉ સાવધપણે સાફ હતું. તે વખતે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે મારું મરણ સાચવજો એટલે કહેવાનો ભાવાર્થ એવો કે, લોકકર્મ પ્રમાણે મરણકાળે ઝટપટ નવકાવી જોમ ચોટા કરી સુધારે છે તેમ અને ન યાય, પણ સ્વસ્થ ચિત્તે અને મારા બીજાના પર રહેવા દેજો. લોકવ્યવહાર પ્રમાણે અંતકાળનું પુન્યદાન સ્વસ્થ-તાથી શુદ્ધિમાં જ કરેલું.

એ પુરૂષ શરીરે આગેઅ મરતા સુધી રહ્યા. એવું એ જાતે કહેતા કે પચાસ વરસની ઉંમર સગી મારે કોઈ વાર પણ જીજ્ઞાસની દવા પીવી પડીનથી. એ જી મિતાદાર કરવાથી તથા પ્રત્યેક દિવસે સવારસાંજ વ્યાયામ લેવાથી તથા નિયમિતકાળે ખાવા પીવા તથા સુવાની ક્રિયા સાચવવાથી મળે છે, તેમજ એમને પણ થએલું. એમની દીનચર્ચા તથા રાત્રીચર્ચા ધણીજ યોગ્ય અને નીયમિત હતી. સવારમાં પાંચ છ વાગે ઉઠવાનો સમય તે પ્રમાણે ઉઠીને દંતધાવન કરી બહાર નીકળવું, રતનતળાવને કાંઠે નારણદાસ બાવાના મઠમાં નિયમિત જતા. એ મઠને એમનોજ આશ્રય હતો. તે મેદાનની જગામાં અગર મઠમાં જઈ ત્યાં પોતાનાં ધોતીઆં વગેરે સ્વહસ્તે કુવામાંથી પાણી કાઢાડી ધોવાં પછી સ્નાન જળે સ્નાન કરી આંદને સુમારે ઘેર આવી ચાહ પીધા પછી દેવ સેવા પોતાને હાથે કરતા. લાયભેરીમાં જવું, ત્યાં પુસ્તકો વર્તમાનપત્રો વગેરે વાંચવાં ને બારને સુમારે ઘેર આવી બોજન કરી જે દસક આરામ લઈ વાંચવા લખવા વગેરેનું કામ હોય તે કરવું, ને સાંજે પાંચ છ વાગે પાછું ફરવા નીકળવું. તે માર્ગે દોઢ બેની સુમારે કરી ઘેર આદ નવ વાગે આવી નવ ને દશની વચ્ચે વાળુ કરી, ધર્મ સંબંધી અગર બીજાં કોઈ વિષયનાં પુસ્તકો વાંચી અગિઆર બારને સુમારે સ્થન કરવું. એ પ્રમાણે પોતાની તંદુરસ્તી સાચવના.

કંઈ ઉંચા, શરીરે પ્રચંડ, સુખારવિદ મળકતું, આંખોના ડોળા ચક્ર-ચક્રીન, પણ જરા મોટા, અત્તપ્પા માણસને લપંડર લાગે પણ વસ્તુતઃ તેમ નહીં, કેમકે સ્વભાવ ધણે દયાળુ હતો. પોશાક સાદો પણ સ્વચ્છ પહેરતા હતા.

સ્વભાવે દયાળુ ને માયાળુ, ન્યાયી, પ્રમાણિક, સંતોષી, ખોટા આડં-
બરનો તિરસ્કાર કરનાર, યુદ્ધીમાન, વિચક્ષણ, નિસ્પૃહી, સત્યવચન વદનાર,
પરોપકારી પિતૃભક્તિભાવનાવાળા હતા.

આ પ્રત્યેક ગુણ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતાં એટલું જ કહેવું ઘટીત
છે કે દયા પ્રીતિ વાળખીપણું અને પ્રમાણિકપણું એ ગુણોને લીધે લાંબી
મુદત સરકારી નોકરી કરવા છતાં પણ કદી દુષ્કાપાત્ર એ પુરૂષ થયા નથી.
તાબાના માણસો તેમજ જેની સાથે સમાગમ થએલો તે બધા એમના પર
ધણું જ હેતુ રાખતા. એ ધ્યાર મેળવવાને ઉપલા ગુણોની આવશ્યકતા છે
જ. એમના ઉપરી સાહેબ લોકો જે ધણા ઉચ્ચ સ્વભાવના ગૃહસ્થો હતા-
એવા કે કરનલ જરવીસ, અને ડાક્ટર હારકનેસ-તે પણ એમના કામથી
રાજ થતા તથા એમની ભલામણ માન્ય રાખતા. જો પ્રમાણિકપણું ન
હોય તો તે લોકો ખત કરે નહિ.

સંતોષગુણનું પ્રદર્શન સેહેજ દીદામાં આવે છે. કટલાક મિત્રોની
તથા પોતાના પિતાની મૃત્યના છતાં પણ વધારે પગાર મેળવવા પ્રયત્ન
કરેલો નહીં. એ વખતમાં એમના જેટલી વિક્ષતાવાળા પુરૂષો અંગરેજ
સરકારને ખેસતે અમલે સારી પદ્ધતી ને પગારની જગા સેહેજ મેળવી
શકે તે છતાં ચાળીશના પગારથી વધીને એંસી મળ્યા કે તેમાંજ આનંદ
પામી નોકરી મુકતાં લગી પોતાનું કામ નિરવિરોધે બનવું. એ બનવાનું
કારણ કદાપિ એવું હોય કે સ્વતંત્રતાની સાથે એ નોકરીમાં પ્રપંચ ભાવ
કરવો ન પડે એવું હતું તેથી પણ એ જગાપર રહ્યા હોય. ગમે તેમ હોય
પણ એ પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે એ રૂજ સફળશીલું છે.

વિદ્યા સંપાદન ધણે શ્રમે ઠરી હતી. પોતે હિંદુસ્તાની એટલે પુરબી
લાખા સારી સમજતા. દાદુપંથી સાધુઓના અથો ધણી સારી રીતે વાંચીને
સમજી શકતા. ઉરદુ ફારસીનું પણ કોંચીત જ્ઞાન સાગરની મોલવીની
સોબતથી મળેલું. મુંબઈ ગયા ત્યાં ગાદી ભાષાને સારો થયો
ને ધણાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર કર્યું. અંગ્રેજી મૂળતત્વો
ભારતમાં સંપાદન કર્યા પછી અંગ્રેજી ભાગમથી
તેમજ સારા વિદ્વાન નેદીવંશી કે હરી નાથ
છત્રેના સહવાસથી જ્ઞાન વધેલું. મિત્ર
વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. શુભ

તથા બીજાણિન લખ્યા પછી યંગકૃત બીજાણિનના મમીકગણના મનોવાન
જાતિ કરતા જણાયા હતા. તે વખતના આચનશાસ્ત્ર તથા મિદ્ધપદાર્થ
વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઘણું મારૂ હતું. ભાષા તેમજ ગણિતમા સારી માહિતી
મેળવી હતી. દેખી ગગની પરીક્ષા ઘણી મારી હતી.

ધર્મ મંબેવી વિચાર: સોકરૂદી પ્રમાણે મૂર્તિપૂજન કરતા. યે દંડાર-
છત્રી મેવા હતી તે રોજ જાતે કરતા પણ તે મંબેવી વિચાર સુધરેલા હતા,
એટલે એક ઇશ્વરને માનનારા, જાદુ જાંત્ર મત્ર તત્રને ધીકારતા ને ખોટું માનતા.
સુરતમા દુરગાગમ મહેતાજીએ ત્યારે જાદુ ખોટું છે, કેટલીક ડીઓ ધણી ખોટી છે
વગેરે બતાવવાના મંબધમા માનવધર્મભલા સ્થાપન કરી હતી તે વેળાએ
તેમાં એ જાતે આગેવાની ધરાવતા તે મમામા જતા ને વાદવિવાદમા ધણો
ભાગ લેતા. સુરતમા પ્રથમ શિલાજીય કાટવામા, પુસ્તક પ્રમારકમડળી
મન ૧૮[] મા સ્થાપન થઈ તેમા પણ એ એક ભાગીઆ હતા. ને
મધળી વાતની સુઝ પાડતા. સુરતમા એ વખત પાય સુધારાના અગ્રેસર
ગણાતા. એટલે દીનમણીય હર, દુરગાગમ, દાદોળા, દોલતરામ ને દામોદરદાસ
એ પાંચની ટોળી હતી; પણ તેમને અદરખાનેથી સુઝ મમજ આપનાર
રણુઠોડદામ હતા. જાતે કમચુકન હોવાથી ભાવણો કગવામા આગેવાન થતા
નહિ પણ અદરખાનેથી માગ વિચાર બતાવતા તથા મદદ આપતા.
સુરતમા જેમ વિદ્વામડળમા આગેવાની ધરાવતા તેમજ મુખ્યમા પણ
પ્રથમ જ્ઞાનપ્રમારક સન ૧૮૪૮મા સ્થાપન થઈ, તેમા રણુઠોડદામ પહેલા
પ્રમુખ થયા હતા.

મોહનલાલ રણુઠોડદાસ

[સંપાદક કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.]

મ્હાગ મુરખી ડાકા રા. મનમોહનદાસ રણુઠોડદામ જોડે આ
જીવનચરિત્રના વિષય મંબધી મ્હાજે વાતચીત થતા ત્હેમનું કહેવું એવું
થએલું કે આ મુજબ કાઈ નહિ તો મક્ષિતરૂપે પણ મ્હાગ પૂજ્ય દાદાનું
ચરિત્ર લખવાનો પહેલો વિચાર મ્હાગ પિતાના મગજમા મૂકનાર અર્ગઅથ
ગ. ઝવેરીવાવભાઈ ઉમીયાગકર યાત્રિક હતા. મુનડમા ત્યારે સન ૧૮૮૬મા
કોંગ્રેસને મમથે મ્હાગ પિતા આવેલા ત્યારે ગ. ઝવેરીવાવભાઈ જોડે
ત્હેમને ઉપર મુજબ વાતચીત થયેલી. મુજબતની કેળવણીના પિતા તરીકે
ગ. રણુઠોડદાસનું નામ હતું મુજબતમા પ્રમિદ્ધ છે. એ કેળવણીનો પાયો

:: એમની કૃતિઓ ::

ઈસપ નીતિની વાતો
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ
ખીજગણિત
વાચન પાઠમાળા
ક્રીડાશ ઇડીઆ

પરિશિષ્ટ ૧

[ગણકેડઠાસની શૈલીના નમુના નીચે આપ્યા છે]

“ તેણે નીતિ બનલાવના માર જે વાતો જોડિયો હતિયો, તેઓ ઉપર લેના મુઆ પછી લોખેની પ્રીતિ વત્તી વત્તી થતી ગઈ, અને બાજકોને સદાયચરણને મારે લગાડવા સાર તે વાતોનો ફેરાન ધણો થતો ગયો. આગળ ધણે વગસે, આથેન્સના લોકોયે જે વારે પેના સપ્ત મહા શાનિયોના પુનગા કરીને રચાયા, તે વારે તેમની સાથે ઈસાપનુ પણ પુતળુ કરીને સર્વની આગળ મહોખરે બેમાડ્યુ એ ઉપરથી લેની કેટલી પ્રતિજ્ઞા થઈ, એ સાર જણાય છે ’

“ ઈસાપનો જ્ઞાત ”

“ ઈમાપે એ વાતો ગ્રીક ભાષામા રચિયો, પછી તે ભાષામાથી ધણી ભાષાઓમા તેઓના ભાષાતરે થયા, તેમાથી મગરી બોલીમા થઈ, તે ઉપરથી ગુજરાતી બોલીમા એનો તરણુઓ થયો ”

“ ઈસાપનો જ્ઞાત ”

ભાષાનગ્ની શૈલી

“ પોતે સર્વ અંગે મુદ્દ નથી, તેથી નિયોયે ખેદ કરવો નહી ખોડીતો અવધવ છે તે જોવો વખતે તેઓના પતિનતપણુના ગ્હણ નિશે કામ લાગે છે, તેવો મુદ્દ અન્યવ લાગતો નથી પતિનતપણુ સ્ત્રિઓનો પ્રાણ છે, તે જોને નથી દોલું તે ગ્રેનના જ્ઞેરિયો જણવિયો ’

“ ઈમાપનીનિની વાતો ”

નાખતા શી ની ગીનની મુરકેડીઓ પડેની, તેનો મધક અંગે આપજને-એવે તે રંગરણીડુ ફળ બોમવનાગે-જે ચિનાગ મળ્યો છે તે ગા ઝવેરીનાનખાઈની મુચનાનુ ફળ છે, એ જણી દેઁ ગુજરાતીને આનં થયા નગર ગ્દુમે નહિ

દૃ. મો. ઝ.

પરિશિષ્ટ ૨

[અમારા મરદુમ કાકા દુવારકાદાસ ગેરધનદાસે અમારા કુટુંબ સંબંધી કેટલુંક ટાંચણ કરેલું તે અમારા ભાઈ જિજ્ઞોહનવાલ દરદીસનદાસની સૌજન્યનાથી પ્રાપ્ત થયું છે, તે અહીં મરદુમની પોતાની ભાષા અને શબ્દો-માંજ ફેરફાર સિવાય દાખલ કર્યું છે:—]

શ્રવણદાસના બાપનું નામ દામ માવમ પડતું નથી પણ હેમનાથી ચોથી અથવા પાંચમી પેઢીએ વેણીદાસ કરીને હતા જેવો ઝવેરીનો ધંધો કરતા ને મોઢોડાશમાં રહીને પાટણમાં ધંધો કરતા પછી પાટણમાં ધંધો કરવાની રમુજ નહીં રહેવાથી અમદાવાદમાં આવેલા તે પ્રથમ કોણ અને ક્યારે આવેલું તે બરાબર માવમ પડતું નથી પણ શ્રવણદાસ શને ૧૭૩૪ થી તે શને ૧૭૩૭ મુધીમાં અમદાવાદમાં ગાએકવાડ શરકારના કારભારમાં હતા. માછ રાગનો દ્રવ્યશંકર કરવાને ધણા ખંતી રહેતા હતા તેથી જે નોકરોથી ધણા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થતી તેના ઉપર શરકારની મેહેરબાની રહેતી તે તે નોકરીમાં કામ નહીં શકતા. તે મુજબ શ્રવણદાસને કરવું પડતું તેથી ધણા બેગુનેગારો વગર છનસાઈ ધોળે દાહાડે શરકારના દંડથી લુટાતાં તેથી ધણી રધંબેન એ શ્રવણદાસ ઉપર નહીં રાજ હતી. એ અરશામાં એક ભાટણ ઉપર ખોટું તોમલ મુકવામાં આવું તેથી શકસા ભાટોએ એ શ્રવણદાસને મારી લાખવાનો હુમલો કરેા તે વખતે ગાયકવાડ શરકારે એ શ્રવણદાસને છુપાવીને રતોવાઈ નસાડી મુકા. એ વખતે શ્રવણદાસની બિમર આશરે વરસ ઓગપચાશ પચાશની હતી તેમને એ વખતે એક છોકરો નામે મોરારદાસ આશરે વરસ બાવીસ તેવીશની બિમરનો હતો. શ્રવણદાસ નાહારીને કાઢા છુપાઈ રહ્યા ને ક્યારે મૃત્યુ થયે તે માલમ પડતું નથી પણ દુખને લીધે એ ઈચ્છા લણ વરસમાં મરી ગયા. મોરારદાસ પોતાનાં આં સાથે શને ૧૭૩૯માં ભરૂચ આવા તાર પછી તરત એકાદ વરસમાં એક છોકરો નામે ભગતીદાસ કરીને થયો તારપછી ચાર છોકરો-ઓ થએલી. દેશવટો લઈને આવેલા તેથી ધણી ગરીબી હાલતમાં હતા તોપણ સ્વભાવે શાસ અને મુણવાન હતા. કુલવાન જાણીને ભરૂચના મોટા વતનદાર ભાઈદાસભાઈએ પોતાની છોકરીનું લગન ભગતીદાસની સાથે કર્યું. એ છોકરી પગે ખોડવાડી હતી અને ભગતીદાસ ગરીબી હાલતમાં હતા

તેથી નામ કરવાને એક ચાકડી આપેવી હતી આ અરશામા આ છલા
મા વગમાદ નટી પડવાથી દુમનની અમર થએની તેથી ગરીબોને અનાજ
આપવા શાર ભુખણુભાઈએ અનાજના ટ્રાયર ભગવેના તે ઉપર ભગતી
દાસને નોકર રાખેના તે વખતે હેમની ગરીબી છતા પોતાને ઘેરથી જે
એક બે મુઠી અનાજ બની આવતુ તે ટ્રાયરમા નાખતા એવી તરેહની
ધરમની નીરકા જ્ઞેઈ તેથી લતુભાઈને પ્યાર હેમના ઉપર ધણો થયો અને
મારફતીઆની દુકાનના મુનીમ કરા વની એ વખતમા ભડચ શેહેરના
મોહોડ વાણીઆની નાતના વહીવચા આવેલા તે ખબર લતુભાઈને થવાથી
તે લોપેના દફતરો બાલી લખાવી તે લોપેને કાહાડી મુનેના તેતુ મગણુ પણુ
એજ કે જે છત્રણુદાસના વરા જીવના છે એમ માલમ પડે તે અમદાવાદના
ભાટો આવી તોફાન કરશે હવે લતુભાઈના માણી તે ભુખણુભાઈના બેહન
જે કે ભગતીદાસ સાથે પરણેલા તે નાંધલી વયમા એટલે શોભ સતર વર
સની વયમા મરણુ પામ્યા તેથી ભગતીદાસ ફરીથી એક ધનકાર નામની
કન્યા સાથે પગણુ જેને પેટે સને ૧૭૭૩ મા કકુભાઈ શને ૧૭૭૭ મા
ગીરધરભાઈ સને ૧૭૮૦ મા ઇજ બેહન શને ૧૭૮૪ મા પરભુદાસ સને
૧૭૮૬ મા વીજભુખણુદાસ શને ૧૭૮૪ મા મનોભાઈ મળી પાચ છોકરા
ને એક છોકરી થઈ ખગ ખરબચગવાય થયા પણ એ અરશામા મોટા
છોકરા કકુભાઈ તા ગીરધરભાઈ આવી મલા તેથી ખરબચની શીકર ઝોડી
થતી ચાલી

૨૧.બા. મોહનલાલભાઈ રણછોડદાસ ઝવેરીનું આત્મકથન

મારો જન્મ મ ૧૮૮૪ ના ચર્ચિત માસમા સુદ ૧૪ વાગે રાત્રી (મદ વામરે) થયો તે વખત શાલીવાહન તક ૧૭૫૦ તથા અગ્રેજી સન ૧૮૭૮ ના માર્ચની તારીખ ૩૧ મી હતી મારો જન્મ માના મોમાળમા પોતાની માખીના વગમા થયો હતો મરણ મારી માતોશ્રીના બાપ વિચિત્ર વર્તણુકના હાનાથી પોતાનો જન્મમાગ ચનાવી શકેના નહીં પોતાની બહેનના ઘરમા ગદી દીવમ નિર્ગમન કરના મારી માની મા જીવકારના કાખી મદામા (જેને જમા મ્હીને બોનવતા તે) નદમીશોરભાઈ ભગવાનભાઈમજા મુદાગની ખડખીમા, ગીરો ગખેના ઘરમા રહેતા હતા અસન તેમના ધણી વગેરે ધણી મારી હાનતમા હતા તથા તેમની મોગી હવેરી દાકા કુવાવાગી તેમના ઘરની સોડેજ હતી તે પડી ગઇ તથા તે કુટુંબ ધણી ગરીબ રિયતિમા આવી ગયુ હતુ જમાનુ પીરો પચમહાનમા વેજનપુર મામમા હતુ તે ધણા મદ હતા, પણ અગે તથા મને સુદદ હતા, તેમણે પોતાની જમીને પોતાને ઘેર ગખી તેના છો ચતુ પોણુ કરેલુ મારા મામાને મારી મનાપી આપી મગમરી નામુ તથા શુદ સાદ લખાણુ કરતા રીખ વાડીને અદાનતમા જતા આનતા કર્યા હતા તેમણે પારસી વમીન શેરીઆરજી (સદગ અદાનતના વમીસ) તથા તેમના ભાઈ જમનસા વમીનને ત્યા વાણેતર મટેતાનુ ૧૫ કરી મારી મપત્તિ મેગની હતી

જે ઘરમા મારો જન્મ થયો તે ઘરમા બે ઓગડા હતા, એક પગ માન ને બીજી ગધણી તેમા અજવાણુ તથા હના આવવા જવાની ધણીજ નસારી ગોદવણ હતી એકજ બાગણુ આગળ પગમાળમા ને અગારીનુ એક જમીઈ પાછની ગધણીન ઓગડામા ઘરમા શગદી પુષ્કળ હતી-મુનાવડ ખાતુ પણ પગસાનના એક પાસા પગ એવા ધરમા ઉઠરી મોટો થયો એવી સોજી જગા હતી, પણ દશ વગમની ઉંમરનો થયો ત્યા લગી મને તેમાજ રહેનાનુ ગમતુ મારા જમા તથા મારી બા (માની મા) તથા ધીગજ માસી, એક ડોસી પાડોશણુ મતની કાયથ હતી તે સવળાનો માગ પગ અનિશચ ગ્રેમ હતો

માગ પિતાને મુખર્જની નોમરી હતી એને મને બાપને ધેરન ગમતા મોમાળજ રહેલુ પમદ પતુ ૮ પાય વગસનો થયો ત્યા લગી મોમાળમા ઉઠોને તે તે કમીઆમા જ માટે નણ ગોમખાણુ ત્યાના પાડોશીના

છોકરો બેઠે રમવા કરવાનું થતું, મારો બચપણનો મેસ્તર આદીતરામ નથુરામ હતા.

પાંચ વરસ પુરા થયા પછી મારા મામા મને સરમરી ગુજરાતી નિશાળે બેસાડી આવ્યા. મારા મહેતાજી મુકુદતમ આચારામ રીને મોતાળા બ્રાહ્મણ હતા. તેમની નિશાળ મારા મોસાળના કૃષ્ણાની નજીકમાં હતી એટલે મને લાલ્લુના જવાનું વણું સગળ હતું.

તે વખત સરમરી નિશાળ શહેરમાં આવ્યાને આઠજી વગમ થયા હતા. શીક્ષણ પદ્ધતિ ગામડી નિશાળો કરતાં જુદી હોનાથી લોકોને વિચિત્ર લાગતું. મારા મામા તથા મારા મમ જગબાઈ પણ એજ મહેતાજીના હાથ ને શીખેના. પ્રથમ વર્ણુમાળા શીખવતાં એટલે અ આ આદિ એળખાર અને ક છ આદિ છત્રીસ વ્યંજનથી ચારલ થતો. તે શીખનાના સાધન ઘણા સારા હતા એટલે મોટા સુશોભિત અક્ષરો કાગળ પર ડાખેના. ને તે પાંચ પગ ચોડેલા વર્ગની સન્મુખ મુખી તે પરથી બોલતા તથા લખતા રીક્ષકો રીખવતા શીલો. એટલે પગાગદગ લખાવનારા નહો, પણ ઉપના વર્ગના વડા નિશાળીઆ વારાફરતી લખાવતા. તે વખતે મ્લેગ મળતી નહોતી માટે પાંચ પગ સરેતાના પાણી વડે લખતા ઘણી ગમત સાથે બાવન અક્ષર આવડ્યા એટલે મહેતાજીએ અમારા વર્ગની પરીક્ષા લઈ મને ઉપના વર્ગમાં મુક્યો. ત્યાં બારખંડી શીખનાની આવી તેના પણ ઉપર પ્રમાણેજ લ ય અક્ષરો ડાખેના મગરો પાંચ પગ ચોડેલા ને ઘોડી પર ટાંગેના હતા. છત્રીસ વ્યંજનની બારખંડી શીખી પરીક્ષા આપી. ઉપના વર્ગમાં ચડ્યો એટલે બેઠાક્ષર, પછી એકાક્ષરી, બે અક્ષરના, ત્રણ અક્ષરના એવા સાત અક્ષરના શબ્દો લગી લખવાનું કામ આપ્યું. સાત અક્ષરના શબ્દો વાચતા લખતા શીખના પછી શબ્દોના અર્થો શીખવતા, આવી રીતે વર્ણુમાળા પુર્ગી ચાલ એટલે ચોપડી લેવાનો વખત નિશાળી આને આવતો—તે ચોપડીનું નામ લીપીધાગ—જે બધા વર્ણો તથા શબ્દો મોટા ઝાગજો પગ છાપેના હતા તે બધા ઝીણે અક્ષરે ચોપડીમાં છાપેના ને તેની સાથે ટેલીડ નાની નાની વાર્ગોઓ હતી તે વાચના શીખવું પડતું. સારી વાચનશક્તિ આવવાને નાના ડોઝગને બે વગમ લાગે.

ઉપરોક્ત મનાગના શિક્ષણનો મેન્દાય એ રીક્ષણમાં બે લીપી આવતી, બાળમોઘ (એટલે દેવનાગરી) તથા ગુજરાતી બપોગ પછીના

અબ્યામના ક્રમમાં આક તથા ગણિત આવતું આક વધારે આવતા નહીં, કારણ તે વખતે એવો રીવાજ આવતો હતો કે આક ધાનો મુજગતી ગામડી નિગાળે લાખીને વિદ્યાર્થીઓ આવતા. માટે મળતાં આક પર ઘણું થોડું લલ આપી, મંખ્યા પરિભાણ ચલાવતા-આકને વાગતે ચોંચી ભણી ગયાની ચીરી કાવે એટલે મળતાં મનોપ પામે

એ કામ મને ઘણું અડ પડ્યું, ક્રમકે મે આગળે ગામડી નિગાળે ન ભણતા મારી કેળવણીની ગરજાન મગદારી નિગાળે કરી હતી મખ્યા પરિભાણ શીખ્યો. મરસાળા-માદમાકી તો મહેવા પડ્યા પણ ગુણકાર ભાગાકારમાં વધારે મુશ્કેલ લાગ્યું

આક વરમની ઉમર થતા લગીમાં દુ વર્ષુમાળા-લીપીધારા અને એધવચન તથા ગણિતમાં લાજુલી લગી લખ્યો. એટલે મારી રીતે વાચના-લખના-ચેગતી લગી ગણિત શીખ્યો.

માનવરમની ઉમરે મારે વિગદ (વેગવાળ) વનમાળીદામ કન્યાણુદામની ત્રીંદીકરી ઉકમળી માથે મારા દાદાએ ક્યો મારા દાદા એના કામમાં ઘણા ઉત્સુક નહોતા, પણ તેમના પંતીયાવા જે પ્રાણનાથ બીજાભાઈ મગ-મુદાગ, જે અમારા ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા તેમણે આગેવાન થઈને ક્યો.

મન ૧૮૩૫ ના સીયાળાની મોમમમાં મદર અગવતના મગદારી જાણ એટલે જુડીશીઅય કમીનર કમનીન માહેન લગ્યમાં આવ્યા તે વખતે મગદારી નિશાળાની પરીક્ષા લેવાનો આધકાર મગદારે એમને સોપેલો હતો. એ મારેએ અમારી નિશાળાની પરીક્ષા લીધી તે વખતે છોડરાનું વાચન-મમજુતી-ગણિતકામ વચેરેથી તે ગત થયો પણ ભગ્યમાં બીજા નિશાળ વગવાગમાં હતી તે લેવા ચ્યો, ને ત્યાના નિશાળાઆએને જૂગાળના મવાય પુઝ્યા કે, પૃથ્વીના ક્રેટવા ખડ છે છોકગથી જનાય ન દેવાયો એટલે મહેતાએ પુઝ્યુ કે તમે જનાય છો. તે મિચાગથી નર ખંડ બોવાઈ ગયા એટલે માહેન ઘણા નાગજ થયા. મગદાર કરી આવ્યા પત્રી મગદારમાં રીપોર્ટ કર્યો કે મુજગાનના મળતાંએને જગોળ આવડતી નથી, માટે તેનો અબ્યામ થવા જોઈવલુ થરી જોઈએ તે પગથી મગદારે હુકમ લખી બધા મળતાંએને મુજગ તેડી ત્યા વ્યાકરણ, જૂગાળ, બીજ ગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ, ક્ષેત્રકળ, ધનકળ વચેરે રિપ્યો શીખવવાની

ગોઠવણ કરી. દશ માસ ત્યાં ગમ્યા તેટલી મુદત જીવાઓમાં નિશાળો બંધ પડી.

આ અવસરે મને મળનાથી માગ દાદાએ મને આક તથા ધાતો તથા લેખા શીખવા સાડ ગામરી નિશાળે મુક્યો એ માગ મહેતાજીનું નામ હરીનારાયણ કામયુગીએ હતું અને તેની નિગાળ લખુભાઈના ચડવાના ગ્રાણુનાથ બીજાભાઈની દેવેલી પાસેજ હતી માગ દાદાએ ગ્રાણુનાથ બીજા ભાઈની દુકાનના ભાગીઆ હોવાથી તેમનું બેસવાનું એ દેવેલીમાં જ થતું તેથી મને પણ ધણું સુગમ પડ્યું આઠ નવ માસ લગી એ નિશાળમાં રહ્યો. આક પાઠ થયા એ નિશાળમાં સાગી ગમત થતી મહીનામાં બે ચાગ વાર છુટી લેવા જવું પડે તે વખતે ઘણો હર્ષ થાય ગાવાનું, જોળ ખાવાનું ને સાળના છુટી મળે

મને ૧૮૩૭ માં સરકારી નિશાળો પાછી ઉઘડી એટલે મને પાછો એજ નિશાળે બેસાડ્યો. માગ મહેતાજી મુકુદરામ જી માસમાં લણીને પાસ થઈ પાછા ભડચ આવેલા તેમનો તાત્તે અભ્યાસ તથા નિશાળ સુધારવાના ઉમમને લીધે ઘણોજ શ્રમ લેતા.

મારો અભ્યાસ બોધવચનના વર્ગ લગી થયો હતો. બે વરસમાં મારો અભ્યાસ છેક પહેલા વર્ગ લગી આવી લાગ્યો એટલે ડાડરલી નીતિ કથાઓ, ઇસપનીતિ ને બાળમિત્ર, તે સાથે ભૂગોળ ને વ્યાકરણ ગણીત વરગમાં પૂર્ણાક અપૂર્ણાક, વર્ગમૂળ, ધનમૂળ, પત્યાણ, ઇંદિરાશી વગેરે પુઝ થયું. એ પછી બીજાગણીત, ત્રિકોણ મિતિ, કર્તવ્ય ભૂમિતી, લાગ્રતમ ક્ષેત્રફળ, ધનફળ લગી, શિક્ષામાળા બીજા ભાગમાંથી શીખ્યો. મારી સાથે શીખનારા સોમતીઓમાં મૂળચંદ મકનદાસ, કીશોરચંદ હરગોવિન્દાસ, લાલભાઈ નથુભાઈ, રામચંદ્ર મોહનલાલ એટલા હતા. એ વખતે ગણીતના પુસ્તકો જર્વાસ સાહેબના કરેલા શિક્ષામાળા પહેલો, તેમાં પૂર્ણાક તેમ અપૂર્ણાક

એ ભાગ બીજો, એમાં બીજા ગણીત, ભૂમિતિ, લાગ્રતમ, સગતી-જીણ, સીધી લીટી, ત્રિકોણમિતિ, ક્ષેત્રફળ, ધનફળ, કર્તવ્ય ભૂમિતિ, એમાં ઇંગ્લેન્ડની કામના નકશા જમીન માપની વગેરે બાબતો હતી.

સન ૧૮૩૭માં એટલે સવત ૧૮૬૩ના વૈશ માસમાં મુરતમાં આગ લાગી ને ગહેરનો ઘણો વસ્તીનાળો ભાગ નાશ પડ્યો ને નાશ મન લગી

બાપ્પો તે વગમતા હું મુગ્ધ મારા પિતાજી માથે ગયો હતો મુગ્ધતા જોટલા લાગતા હું ક્યો તેના જ્ઞા ધણુ માડા ને હવેલીઓ રત્તાની બાણુ ઉપર ઘણી ઉચી આની રહેની તેથી ખરે બપોરે પણ રાહદારીને છત્રીની જરૂર પડતી નહીં મારા પિતાજી માથે બગનખોરી લાગને ફરતા એ કમાગની દુકાનપર પીતળની નાની મોટી મૂર્તિઓ વેચાતી હતી તેમાંથી એક મેં મારા પિતાને લેવાને કહ્યું—મશેર ઘી આપી તે બીધી લાનગની મૂર્તિ હાથમાં માખણનો પીંડો ને નાદાની બચ્ચાની પેઠે એક તગડી નીચી ને એ તગડી ઉચી ગખી ચાનના હોય, માથે કેસનાગ ગુચીને તેનો ઉભો મોચનો મુકેલો એ મૂર્તિને નાનપણથી પણ મેં સેવા પૂજા કરવા માડી ભરૂચ આ યા પત્ની હુંને મારા ભાઈએ તેના હોડિંગા પારણા મરી જુનાનતા ને સાગ નત્ર પહેગની અનકૂત કરતા, મારી ઉમ્મરમાં ભરૂચની બહાગની પહેલી મુમાફરી મુગ્ધનીજ હતી

મારા મહેતાજી મુદ્દગમે પૃથ્વીનો ગોગો તથા સૂર્યભાળા બનાવ્યા હતા એ ગોળા ઉપર જમીનને પાણીના તમામ ભાગો ચીતેના હતા તથા ખડો, પર્વતો નદીઓ, અખાત ભૂચિર વગેરે નકસા પ્રમાણે ચીતરી તે પર નામો લખ્યા હતા વીનાયતી ભૂગોળનો ગોગો આવે છે તેજ નમુના પ્રમાણે કયો હતો એક આનાના નાકડાના કકડામાંથી મોગો ગોળ દોડા ખગદી પામે ઉતરાવ્યો તેનો વ્યામ આશરે એક ફૂટનો હતો, તે ઉપર દાગળાચોડીને જાડા પુગા જેવું મરી તેને વચમાંથી મપી કહાડી બે અર્ધ ગોળ થયા તેમાંથી લાખડાનું બોખુ કહાડી લઈ તેને માધી દીધા તે ઉપર મારા જીણા મગગ ચોટોડી ગયો ને પત્ની ખડ મારગ વગેરેના વ્યામગ પાડી નામ લખ્યા ને જુદા જુદા રંગ પૂર્વા એ મારી ગીરી જોઈ પ્રોફેમર ડાખટો હાકનસ સાહેબ જે મુજગતની નિશાગોના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ હતા તેમણે મગકાગમાંથી મુકુદગમ મેહેતાજીને રૂ. ૨૫)નું ઈનિમ અપાડુ હતું સૂર્યભાળા પણ લોહના બા ને લાડના ગોળાથી બનાવી હતી તે વીનાયતી નમુના મુજબનીજ હતી

આવી રીતે અભ્યાસમાં વધારો કરવાને મારા પિતાની મદાયતાની જરૂર હતી માટે મારૂ રહેણાણ મોચાગ તથા બાપને ઘેર બે રેખલો વેચાઈ ગયું

જે મળે નિશાગમાં આ અભ્યાસ તથામાર ચાલતો તે વેળા મારા દાદા તથા પિતાની આગાથી મોચનદય પાસુ કામનાથના રેટેગની ધર્મ

શાળામાં વિમલાનંદ શ્યામિ રહેતા હતા, તેની પાસે દમ્ભેજ સાળના પાત્ર વાગતે વિષ્ણુ સદસ્ય નામ અને આદિત્ય હૃદયના પાદ સીખવા જતો એ અભ્યાસમાં મારા સોજતી માગ કાકા ગોવિંદલાલ વીજભુખણદાસ તથા માણેડલાન કકુભાઈ હતા રાજ આ પાત્ર શ્લોક લખાવે (એન્ડે વાચતા સીખવે) તથા આગના દિવસના આપેલા મોડે લખાવી જુએ ટેલાડ શિક્ષકો એ મોત્રોમાં આવેલા મત્ર અને ન્યાસનો ભાગ સીખવવાને હરકત લેતા ને સુદ્રોને તો લખાવતાજ નહી, પણ વિમલાનંદ એ રીયાજને ધીમારતા-અમને તો ઘણી ખુશીથી તેમણે એ ભાગો લખાવ્યા-લખાવ્યા એટલુજ નહો પણ તેના અર્થ તથા વિધિ સુદ્ધાત સમજાવ્યા હતા વિમલાનંદની વાણી ઘણી શુદ્ધ હતી ટેલી વાર પચમ્શ રાખી બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધારણ કરતા ને વળી તેનું વપન કમળી સન્યસ્ત બ્રહ્મ કરતા મધ વેળા મનમાં આવે તો દશપદ્ય દિવસ લગણુ અમ ખાતા નહો, ને વળી કોઈવાર ફાટો આવે તો એ ત્રણ દહાડા લગી શેડલા ઘડી ઘડીને શેકીને ખાયાજ કરે કાંઈ એમનું વય પૂછે તો એવી કક્ષાસ હાડે કે “હમકુ તીસરી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા પૂર્ણ ચીર જળ હમ ભડોકમે આયે તમ લગુકા જન્મ દુઆ થા”

સન ૧૮૭૭ થી સન ૧૮૪૧ સુધી મારો વખત ગુજરાતી નિશાળમાં અભ્યાસ કરવામાં તથા રનામીને ત્યા પાદ સીખવા જવામાં તથા જૂતનાથમાં અગર રેવાજ કિનારા પર મિત્ર મડળ મળી શ્લોક વગેરે લખવામાં તથા વિદ્યા મંડળી ચગ્યા કરવામાં હું ગુજરતો. એ સમય મને ઘણો આનંદ કારી હતો અમારા મેહતાજીનું ત્રિકોણમિતી અગર કર્તવ્ય ભૂમિતી અગર ખીજ ગણીત સીખવવામાં હરકત પડતી ત્યારે અમારા વર્ગને માગ પિતાજી કને મોકલતા ને જે અમારા મદેહ પડે તે તે દૂર કરતા ખાનગી-ધર્મ આગળ મારા પિતા સાથે જળ ભાષાના અથો જેવા કે પ્રેમ સાગર, સભા વિવાસ, દાદુપથી સુદરદાસજીની કવિતા વગેરે વાચતો, તેથી કવિતા વાચવાનો શોખ મને નાહનપણથીજ હતો વળી તે ઘણી સારી રીતે વાચીને સુગ્ધીકરણ કરતા તેથી મને ઘણોજ હર્ષ થતો મારા કાકા ગોવરધનદાસ તથા જગન્નાથ પણ એના પુત્રમે વાચી સમજાવવામાં મને વણી સહાય કરતા

ગુજરાતી નિશાળના અભ્યાસનો કમ પુરો થયા પછી એ અગ્રેજ અભ્યાસ ભણવાજ કરવા માડ્યો મી ટાઉનસેંડ કરીને કોઈ યુરોપીઅન

ભર્યના કીશીઅન દેવળની સંભાળ રાખવા સાર આવેતો તેણે એક રકુલ કહાડી હતી; તે છોકરા હોઠ દર માસે એક રૂપીઆ શ્રી લઈ અંગ્રેજ અધ્યાસ કરાવતો. કમનસીબે તેને ગુજરાતી કે હીંદુસ્તાની કંઈજ દેશી ભાષા આવડતી નહોતી. એટલે વાંચવું લખવું ને શબ્દોની જોડણી સીવાય તે વધારે શીખવી શકતો નહોતો. પ્રથમ તેણે રકુલ સુનારવાડામાં કહાડી હતી અને પછી લાસ જગરમાં દાદાભાઈ મુનસફના તબેલા પર કહાડી હતી. શીખવામાં આસરે વીસેક વિદ્યાર્થી હતા. તે વખતમાં મરેની અને મેયરની રીઝોંગ બુકો ચાલતી તેમાંથી છવીશવર્ણ ને તેની જોડણી (બારાખડી) શીખ્યા પછી એક પદના, બે પદના, ત્રણ પદના એવા સાત પદ લગીના શબ્દો ચાલતા એટલે તે વાંચવાને જોડણી કરનાં શીખવતો અને તેની સાથે પંચકના વાક્યો જે પદોને લગતા શબ્દોનાં બનાવેલાં હોય તે વાંચતા શીખવતો; તરબુખાતું તો ઘણું અંધેર જેવું હતું, પણ ઉપલા વર્ગના છોકરા નીચલા વર્ગવાળાને શબ્દો તથા વાક્યોના અર્થ શીખવતા. અક્ષર સુધારવા પછવાડે ધણો શ્રમ લેવામાં આવતો. કોપી બુકો સારે અક્ષરે લખાતી ને જે સારા અક્ષર લખે તેનાં વખાણુ થતાં. જેમ આજ પુછવામાં આવે છે કે કંઈ બુક શીખો છો તેમ તે દીવસમાં અંગ્રેજ ભણનારને પુછાતું કે કંઈ વચડી શીખો છો. પહેલી, બીજી, કે ત્રીજી વચેરે—સાતમી વચડી શીખતો હોય તો ગ્રેન્ટ ગણાય—વચડી એટલે સીલેબલ (પદ): સાત પદનો શબ્દ તે સાતમી વચડી કહેવાય.

મરેા ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો થયો હતો તોપણ મારા મહેતાજીએ માઈ નામ રજીસ્ટરમાં રાખ્યું હતું એટલે મારે નિયાજમાં હાજરી પુરવી પડતી. સવારે અંગ્રેજ રકુલ, દસ વાગ્યા પછી સરકારી ગુજરાતી નિયાજ, તે ચાર વાગતા લગી, પછી સ્વામીની પાસે પાઠ શીખવા જવાતું તે સંખ્યાકાળ લગી, ત્યારબાદ મિત્રમંડળ સાથે રેવાજ પર ગમત કરવાતું, એવી રીતનો ક્રમ સુરત અભ્યાસ કરવા ગયો ત્યાં લગણુ ચાલ્યો.

વાર્ષિક પરીક્ષામાં એકે વરસ ધનામ લીધા વગર મારે ચાલતું નહોતું. મારી પાસે નિયાજોમાં ચાલતી ચોપડીઓ તો હતીજ. સખજ મને રોકડા રૂપીઆ કે અંગ્રેજ ચોપડી ધનામમાં મળતી. સન ૧૮૪૧ના વરસમાં છેલ્લું ધનામ મને ભર્યના કલેક્ટર સાહેબ તરફથી કેવીસફૂત ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ અંગ્રેજ (ગુજરાતી તરબુખા સાથે) રૂ. ૫ની કીમતનો તથા રૂ. ૫) રોકડા મળ્યા હતા.

મુખર્જી તરીકે તથા જીવ્યામાં સરકારી નિશાળો ગ્યાપન થઈ તેનો વહીવટ સરકાર તરફથી The Bombay Native Education Institution નામે સભા ચલાવતી ઇસવી સન ૧૮૩૬માં એ મલાને મોકલ કરી Board of Education એવે નામે જ મદદગારોની કારોબાર મળી નીચી, તેમાં નણુ નેટીવ ને ત્રણુ યુરોપીઅન હતા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડેપુટી આપવાના મરકારીખાતાનો વહીવટ સરકારે તેમને સોંપ્યો અને તેમના તામામાં એક પગારદાર યુરોપીઅન મેકેટરી નીમ્યો. તે મળીએ વિદ્યાવૃદ્ધી અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લાપામાં કંઈ માનવ નિયમો ગ્યા ને તે પ્રમિદ કરી ખામ ગાખનાગ રચણોના લેખ પામેથી જુગ મદદ લેવા ઇરાબુ ફ્રેંચ નિશાળોમાં છોડગ દીઠ એક આનો રી તથા અંગ્રેજોમાં આ આના રી લેતી ફ્રેંચ બોર્ડના વખત પહેલાં ચોપડીઓ મેલે. વગેરે છોડગઓને મગ્ગ તરફથી મળતુ તે બધુ ફ્રેંચ બોર્ડે છોડગઓને તે વેચાતા લેખને અબ્યામ કગ્ગની ફરજ પાડી એ રીતે નણુ વગમ વહીવટ ચાલ્યા પછી તેની ગુજરાતમાં તપામ કગ્ગને પ્રોફેસર ઓગ્લીયાગ માહેબને સને ૧૮૪૨માં સરકારે મોકલ્યા તેમણે ઘોષેથી પોતાની તપાસણી ખગી ફ્રેંચે અમદાવાદ ને ખેડ જીલ્લો તપાસી ભરખમાં ચાલ્યા ને અમારી નિશાળની પગીલા લીધી પહેલા વર્ગમાં હુ તથા માગ ચાગ સોખતીઓ હતા તેનો અબ્યામ બેઈને ઘણા રાજ થયા નિશાળના અબ્યામકમ સીવાય મારી પરીલા મરાડી તથા હિંદુતાની લાપાના પુસ્તકો વચાવી તેની સમજુતી કરવામાં તથા થોડુ અંગ્રેજ શીખ્યો હતો તેમાં પણુ ફ્રેંચે ઘણા ખુશ થયા ને મને પુણુ કે તારે કઈ ચોપડી છનામમાં બેઈએ મે જ્યાં દીધા કે માહેબ મારી પાસે ગુજરાતી તથા મરાડી નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓ બધી છે માટે મને અંગ્રેજ પુસ્તક શીખવામાં ઉપયોગી પડે એવુ આપો તો ઘણી મહેરબાની તે પરથી માહેમે મારે વાગ્તે એક અંગ્રેજ ભૂગોળવિદ્યા નામે Goldsmith's Grammar of Geography ૩ ૨) ની કિંમતની મુખર્જીથી મોકલી તથા મને “ગવનમેટ સ્કોલરશિપ” સુરતની અંગ્રેજ સ્કૂલમાં આપી તે સ્કોલરશીપનો લાભ એટલેજ કે માસીક રી ભરવી ન પડી તથા વર્ગમાં ચાલતી ચોપડીઓ મદત લણુવા મળે.

સન ૧૮૪૨ ના વરસમાં સુરતમાં અંગ્રેજ સ્કૂલ મી દાદોબા પાકું રંગે સરકારના હુકમથી સ્થાપન કરી હતી, તેમાં અબ્યાસ કરવાને તેજ

વરસની આખરે એટલે નવેમ્બરમા મારા પિતા મને મુકી ગયા. મેં એક વરસ ભર્યમાં અભ્યાસ અંગ્રેજીનો કર્યો હતો તેથી સુરતમા છેક છેલા ક્લાસમાં મને ન બેસાડતાં તેથી ઉપલા વર્ગમા દાખલ કર્યો. તે કાળે મારી સાથે શીખવામા ઉમેદરામ આણંદરામ તથા ગ. બા. ઉમેદરામ રણછોડદાસ વિગેરે હતા. અમાગ વર્ગના પાંડે મી. લાડકેઆ આત્મારામ ચક્રીલ લેતા હતા. તે પહેલા વર્ગમા હોવાથી વડા નીરાળીઆ માફક નીચલા વર્ગો ભણાવવામા મી. દોદોજાને મદદ કરતા. વંચકમા હું નીચલા વર્ગમાં હતો પણ અભિન કામમા પહેલા વર્ગમા હતો. કેમકે મુજરાતીમા ગણીત શીખેલો હતો. વંચકમા મારે નમ્ર ત્રીજે ચોથો ગહેતો પણ ગણિતમાં ઉપર નજર રહેતો. મારો અભ્યાસ મારો હોવાથી મને ૧૮૪૩ માં મને પ્રોમોશન મળવાથી ઉપલા વર્ગમા અગવ્યો ત્યાં મેકલકમ Mc Cullouch's થર્ડ રીડીંગ બુક આલતી. સુરતની અંગ્રેજ મુકલનું કામ માત્ર આલવાથી તથા વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા વધવાથી બોર્ડ ઓફ એન્ડુગ્રન તરફથી ઇંગ્લીશ હેડમાસ્ટર વિદ્યાવતથી મંગાવ્યો હતો, તે મને ૧૮૪૩ માં આવી પહોંચ્યો. એ હેડમાસ્ટર તે મી. ગ્રીન હતો, જે નેટીવોના હકમાં ધણી મારી ઇચ્છા રાખતો હતો. તેને હાથ નેટીવોનું થણુ ભણુ પણ થયું છે. એ માસ્ટર આવ્યાથી ભણાવનાર બે જણ થયા, તેથી વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ ઘણીજ મારી રીતે ચાલ્યો. સને ૧૮૪૪ ના જુન માસમાં સ્ટોલરશીપની પરીક્ષા આપવા માર મુરતની મુકલમાથી નોશરવાનજી ચંદાભાઈ તથા કહાનદામ મંછારામ મુખર્ષિ એ'શીન્ટન કોલેજમા પામ થવા મારૂ ગયા. તેમાથી નોશરવાનજી પામ થયા ને કહાનદામ રહી ગયા, તે તથા આનંદરાવ માંપાજી સુગનથી નવા હિમેદવાર ગયા, તે એજ વરસના ડીસેમ્બરમા પાસ થયા. મને ૧૮૪૫ માં મને મુખર્ષિ મોકલવાને મી. ગ્રીને મારા પિતાજીને કહ્યું. મારા નસીબે એજ વરસમા મારા પિતાને પણ બોર્ડે મુજરાતી નોરમવ કક્ષામના શીક્ષકનું કામ કરવાને હુકમ કર્યો હતો, તેથી મને ઘણું અનુકુળ પડ્યું. તેમની સાથે જુન માસમા આગ-બોટની મુસાફરી કરી મુખર્ષિ ગયો ને ત્યાં કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષામા દાખલ થયો. સારા નખીબે હું પાસ થયો ને મને દસ રૂપીઆની સ્ટોલર-શીપ મળી તથા આગબોટના ભાડાના પણ રૂ. ૧૦) મળ્યા.

આ વરસમાં એલશીન્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનના મકાનની પાસે ફરામજી કાવસજીના તલાવ પાસે નવી પુસ્તકશાળા સ્થાપન થઈ હતી, તેમાં અમારી

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સલામત થયા હતા ને હું પણ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૪૫ થી દાખલ થયો હતો તેમા વર્તમાન પત્રો, માસીક ચોપાનીઆ તથા નવા પુસ્તક ઘણા આવતા હતા

કોલેજમા મારા પ્રોફેસરોમા ડા. હાર્મનેસ, પ્રોફેસર ઓગલીબાર, પ્રોફેસર હેડરમન ને પ્રોફેસર બેલ માગ શીક્ષક હતા Literature, Mathematics, History and Geograply, Chemistry તથા એ નિયયો અનુક્રમે એ પ્રોફેસરો શીખવતા હતા

સ્કોલરશીપ રૂ ૧૦ ના પગારની દોઢ વરસ સુધી ચાલી, અને તા ૧લી જાનેવારી ૧૮૪૭ થી અને વેસ્ટ સ્કોલરશીપ રૂ ૧૫) ના પગારની મળી હતી સને ૧૮૪૬ મા એ સ્કોલરશીપની પરીક્ષામા પાસ થયો ત્યાર પછી એજ વરસના જુન માસમા મે નોરમલ સ્કોલરશીપની પરીક્ષા આપી ને તેમા પાસ થયો એટલે રૂ ૨૦ ના પગારની સેકન્ડ ક્લાસ નોરમલ સ્કોલરશીપ મળી તે સને ૧૮૫૦ ના મેની આખર લગી ચાલી તા ૧લી જુન સને ૧૮૫૦ થી એલફીન્સ્ટન ઇન્ટીન્યુશનમા આસીસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગા રૂ ૪૦) ના પગારથી મળી

એ રીતે કોલેજમા કુલ ત્રણ વરસ ને અગીઆર માસ મે અભ્યાસ કર્યો, તે દરમ્યાન મારા ઘણા શિક્ષક થઈ ગયા Literature ને Political Economy શીખવવામા એ જાણુ વારાફરતી થયા પ્રોફેસર હાર્મનેસ અને પ્રોફેસર ગ્રીન (મારા સુસ્તના હેડમાસ્ટર), ગણિત વિષય ને ખગોળ વિજ્ઞાન શીક્ષક પ્રોફેસર ઓગલીબાર) ત્યાર પછી પ્રોફેસર પાટન ને પ્રોફેસર મેન્ડુગાલ ને છેલ્લે દાદાભાઈ નવરોજી, ઇતિહાસ બુગોળ શીખવનારામા પ્રોફેસર હેડરમન ને પ્રોફેસર રીડ, ને રસાયનશાસ્ત્ર તથા વન અપતિશાસ્ત્ર શીખવનાર પ્રથમ મી બેલ અને પછી ડાક્ટર ઝીરો સરકૃત ફાગસી વગેરે કલાસીકલ ભાષાના શીક્ષક કોલેજમા ન હોવાથી પહેલા વર્ગની નોરમન સ્કોલરશીપ મેળવવામા હું રૂ મારા સોળતીઓ પ્રાણનાલ મથુરા દામ, અરદેશર ફરામજી મુસ વગેરે યાદી પણ ફતેહમદ થયા નહીં જારણુ તે અભ્યાસ અમે ખાનગી શાસ્ત્રી કે મુનશી પાસે કરતા ને પરીક્ષા લેવા ના વિતસન જોવા કામેન પુરુષ કોલેજમા આવતા તેની પરીક્ષામા યાદી પણ ઉમેદવાર કાયા અભ્યાસી દોવાથી પાસ થતા નહીં એટલે મને રૂ ૩૦) ના પગારની સ્કોલરશીપ મળી નહીં જેવાર પરીક્ષા આપી પણ તે નિફાઈ ગઈ

એવરીન્ગટન ઈન્સ્ટીટ્યુટને લગતા મગદી તથા ગુજરાતી નોત્તમ ક્લાસ સન ૧૮૪૫ ના વરમમા બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને મરદુમ બાળ ગગાધર સાસ્ત્રીના ઉપરીપણા દેડે સ્થાપન કરીધા હતા. તેમા ગુજરાતી તથા મગદીના ઈન્સ્ટ્રુક્ટરો રા. રણડોડદામ તથા ગ. ગગાધર સાસ્ત્રીને સદાય કરી રાખ્યા હતા બાળગગાધર સાસ્ત્રી જાહેરનું મગણ એક વગમની મુદતમા થયુ તેથી તે વર્ગનું ઉપરીપણુ રા. બા. દાદોબા પાટુગ તંત્રખડને સોંપ્યુ પણ એ મહશ્વર્ય ગણિત કામમા ધણા કુશળ ન હોવાથી ગણિત સાસ્ત્ર શીખવવાને બોર્ડે મને ૩ ૧૫) ના માસીક પગારે નીમ્યો હતો. તે કામ મે તા. ૭મી જુન સને ૧૮૪૭ થી તા. ૩૧ અક્ટોબર મને ૧૮૪૮ સુધી ચલાવ્યુ, ત્યાર પછી તે વર્ગના સધળા વિદ્યાર્થીઓને મહેનાડની જગા મળવાથી તે બંધ કરવામા આવ્યા. હું એ વગોના વિદ્યાર્થીઓને એટલે મગદી તથા ગુજરાતી બેઉ જાતના વિદ્યાર્થીઓને બીજા ગણિત-બુધ્ધિ મગતી કરણુ-ત્રિગોણુમિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરાવતો હતો.

કેવેજમા અભ્યાસ કરતો હતો તે વેળા મને મુબારકના નામાખીન મહશ્વર્ય જગન્નાથ શકરજીએ પોતાના પુત્ર વિનાયકગવને ગણિત શીખવવા માટે ૩ ૧૫ ના માસીક પગારે શિક્ષક રાખ્યો હતો દરરોજ એક દવાક ભણાવવા જતો હતો એ કામ મે સને ૧૮૪૮ ના અક્ટોબર મારાથી મને ૧૮૪૯ ના નવેબર સુધી કર્યું હતું.

સન ૧૮૪૮ ના નવેબર માસમા મારા પિતાજી પાછા ગુજરાત નરૂં સિધાવ્યા, ત્યારે અગ્રેજ રકુલના હેડમાસ્ટર મી ગ્રીન જે ગુજરાત ખાતે દેલી નિરાજોના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ હતા તેમને એવરીન્ગટન ઈન્સ્ટીટ્યુટના ગ્રીન્ની પાવની જગા મી હારકનેસ રજા પર વિનાયક જવાથી મળી હતી, અને ગુજરાત ખાતે નીરાજોની કોઈ દેખરેખ રાખનાર હવુ નહો. વળી નોત્તમ ક્લાસ પણ બંધ થયો હતો એમ થવાથી મારે એકવાજ મુબારકા ગદી માં ગુજરાત ચલાવવુ પડ્યુ આ અરમામા હું કાળકાદેવીના રસ્તા પર એક રામદામ દીગાનાની ચાવમા ત્રીજે માલે ગહેલો હતો.

હું કોલેજમા દાખલ થયો ત્યાર પહેલા "Students' Literary and Scientific society" નામે વિદ્યાર્થીઓની સભા સ્થાપન થએલી હતી જેના પ્રમુખ બાળગગાધર સાસ્ત્રી જાહેર આપીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર હતા. એના મહાસદ નવરોજી કુટુંબજી, દાદાભાઈ નવરોજી, નારાયણ દીના નાથજી વગેરે વિદ્વાન ગૃહગ્યો હતા તેમા કેવેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા આત્મી-

૨૮૮ માનસા પગેરે મામેન થયા હતા. હું પણ એ સભામાં સન ૧૮૪૬ ના માર્ચથી મામેવ થયો હતો તેમાં વાન પ્રમાણે દરેક જણુ અગ્રેજી નિબધ કોઈ વિષયપર લખે તે વચ્ચે તેને તે પર વાદવિવાદ ચાલતો. એક વેળા એક મોટો પ્રશ્ન એ મલામાં નીકળ્યો કે સોળમી મદીમાં માણસ જાતનો સૌથી મોટો પરોપકારી પુરુષ નહીં થયો ? તેમાં બે પક્ષ બંધાયા હતા એક તરફ નવરોજી કુટુંબજી તથા બીજી તરફ દાદાભાઈ નવરોજી હતા. એક કહે માર્ગીન હયુયર અને બીજો કહે મગ એસાક ન્યુટન એ વાદ ઘણી મલા જોમાં ચાલ્યો. બાળગજાધર નાસ્ત્રી પ્રમુખના મરણ પછી એ સભાનું કામ જરા મદ પડ્યું હતું પણ નિરાયતથી આવેના નવા પ્રેસિડેન્ટો મી પાટન, મી રીડ, મી મેકગુન એમાં દાખલ થવાથી સભાનું કામ ઘણુંજ મતેજ થયું પરંતુ પાટનના વિચાર મુજબ એવી સભાઓ દેવી લાપામાં એટલે મરાઠી તથા ગુજરાતીમાં ગ્થાપન કરવાનો નિશ્ચય થયો, અને તે ગુજરાતી તથા મરાઠી જ્ઞાન પ્રમાણ સભાએ નામથી જોળખાવા લાગી સન ૧૮૪૮ના અક્ટોબરમાં ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક સભા સ્થાપન થઈ, તેના પહેલા અધ્યક્ષ મારા પિતા ગણેશદાસ ગીરધરભાઈ હતા એ બેઠે મલામાં મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષાઓમાં વિદ્યા વિશે તથા સસારી રહીઓ વિશે લાપણો થવા લાગ્યા, નિમ્નો વચ્ચેના માણસો ને એક વરમની મુદતમાં તે જ્ઞાન પ્રસારક નામે ચોપાનીઓ દરેક સભાના કાગલારીઓ કાઢવા લાગ્યા તેમને સરકાર તરફથી તથા પ્રજા તરફથી સારો આશ્રય મળવા લાગ્યો. વળી એજ સભાઓની મારફતે કન્યાશાળા પારસી તથા દક્ષણી લોકોને આરંભ સ્થાપન થઈ તેમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા આસીગ્ટટ માનસેરો મનાગ-સાજ જોડરીઓને અભ્યાસ કરાવના ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક સભાનો તથા ગુજરાતી કન્યાશાળાઓનો લાભ મુખ્યત્વે પાગસીઓજ લેતા હતા તેથી મારા મિત્ર ગગાદાસ કીશોરદાસે પ્રેસિડેન્ટ પાટન સાથે મસહબત કરીને ઇ સ ૧૮૫૧ ના એપ્રિલ મામમાં જુલિવર્ધક દિવસ સભા ગ્થાપન કરી અને તેનું વાગ્તુ માયાદેવી પાસે સરકારી આગમન હતી તેમાં કવવામાં આવ્યું તેના પ્રમુખ મગદુમગ બા પ્રાણનાલ મથુગદાસ, હું પોને સેક્રેટરી અને ગગાદાસ પોતે ખજાનચી થયા એના કારોબારી મડળમાં મયાગમ શબુનાથ ને હરીવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ પ્રથમ હતા એ સભામાં જ્યાંક લાપણો સ્ત્રી જોળણી વિશે થવા લાગ્યા, ને આખરે જુલિવર્ધક કન્યાશાળા સ્થાપન થઈ, ને થોડી મુદત પછી જુલિ વર્ધક એ જોને વર્નાક્યુલર સ્કૂલ કાઢવામાં આવી

એ કન્યાશાળામાં હું તથા મારા મિત્રો ગંગાદામ, પ્રાણુદાસ, હરીવલ્લભદામ વગેરે સહા-આજ ટેનાક વિષયો શીખનવા જતા હું કવિતા શીખરનો હતો તથા ગઢીઓ ગાતા શીખરનો હતો ત્યારે ૬૬ ભેગુ થયુ ત્યારે બાળતંત્રાય નામે એક નામને કાયમ પમાડદાર શિક્ષક રાખ્યો હતો.

શ્રી ટેગવણીનો નિગધી પદ્ય ગુજરાતી હિંદુઓમાં ભારે મગવાન હતો. મારે ભોમને મમળુની જવાને જુદિર્ધક હિંદુ સભામાં વાગાર એ વિષય પર નિમંધો વચ્ચતા ને ચર્ચા આવતી ભર્યના ગેરાશી માણેનાન ગોપાગદામ પણ એ- મભામદ હતા તેમણે શ્રી ટેગવણી વિષે એક નિમંધ વાચ્યો, તે પર ઘણુ નિવેચન કરી તે મભાએ છપાચ્યો ને તે ભોમમાં પ્રમિદ્ધ થવા સગતી કરીએ એવે બે આને વેચ્યો. એ મભાનુ પ્રથમ ચોપાનીઉં એ કટવાય એમાં જે વિવેચન કરેલુ છે તે મારા મિત્ર ગંગાદામની સૂચનાથી મેં તૈયાર કરી આપ્યુ હતુ મુમઢના નામાર્થેત ગૃહચી શેર હગ્ગવનદામ માધનદામ તથા ગેર જગન્નાથ હેમરાજ તથા કરમનદાસ માધનદામ વગેરે અમને વણો આશ્રય આપતા હતા કાગલુ તેમને મમળવ નાર ત્રોસર પાન તથા ગંગાદામ વગેરે હતા.

મભામાં બીજે વિષય “દેશાટલુ વિગે” કરમનદામ મૂગજીએ વાચ્યો હતો, ને તે ઉપર મારી રીતે દીમ કરી મભાએ છપાચ્યો હતો. એ પર “છેરેદીન ટીઆફ” વિરે મભામાં મે ભાવલુ આપ્યુ હતુ તે પણ સભાના આશ્રયથી ડપાયુ હતુ.

શ્રી ટેગવણીનો ફેનાવો કરના સાઠ મભાએ ઘણો શ્રમ લીધો હતો, એ બામનનુ છપાયલુ પુસ્તક મભાના કારોમારીઓએ સુગતમાં બાળકૃષ્ણજના મદીરના મહાનજ શ્રીજ રતનજને વચ્ચોના તથા તે રિગે તેમની મજુરી મેગવવા માગ પિતા મારફત મોકલુ હતુ, ને તેમણે પણ તે વાગીને પોતાની મમતી આપી હતી.

છોટરીઓની નિશાળને માફ સુબોધક કવિતા સગકારી નિશાળોમ વપગતી બોધવચનની ચોપડીને અનુમરીને મારા ભાઈ મનમોહનદામ રણુડોડ દાસે “નીતિમોધક કવિતા” ભાગ પહેનો તથા બીજે એ નામે તૈયાર કરી આપ્યા હતા તે સભાએ છપાવ્યા હતા ને કન્યાશાળાઓમાં વપગતા કર્યા હતા એ કવિતા ઘણી સરમ અને સરજી હતી તે સીવાય બોધવચન પણ પદમાં ગચ્યુ હતુ પણ તે ડપાયુ નથી.

જેવો વિદ્વાનો તરફથી સ્ત્રી કેળવણીને આશ્રય મળ્યો તેવાજ ધનવાન પુરુષો તરફથી પણ મળવા લાગ્યો. એક વખત ઇનામ વહેંચવાનો મેળાવડો શેઠ રામદાસ હીરાચાના રહેવાના ધરમા ગવર્નર સર બારટલ ફરેબર અને તેમની સ્ત્રીના પ્રમુખપણા નીચે થયો એટલે શેઠ ધણા રાજી થયા, અને નિશાળના રૂઝમાથી ઇનામ મળવાના હતા તે સિવાય દરેક છોકરીને પોતાના પદરથી રેશમી સાડી ઉત્તેજન દાખત આપી એ સાડીની કિંમત આશરે દરેક નમના રૂપીઆ દસથી વ્યાપ થતા હશે એવી ભારે કીમતની માઠીઆ પચાસ છોકરીઓને વહેંચી હતી.

એવી રીતે સ્ત્રી જાવણીને ટેકો મળવાથી બીજી એક નિશાળ કોટમા હાલવામા આવી હતી.

આ ત્રણ સભાઓને આબાદ થતી જોઈ કટલાક પાગમી વિદ્યાર્થીઓએ એક બીજી મળી બહાનું દાદી શેઠની અગીઆરીમા સ્થાપન કરી હતી. ગસાપણાચાલના ટટલાક પ્રયોગો કરના સાર ઉવરાણ કરીને ખાર, તેળખ, ગ્યામ કાઢવાના યત્રો વગેરે ખરીદ કર્યા હતા ને તેનું નામ વહેવાર ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રમારુ સભા રાખ્યું હતું અને મને તેનો સરનશીન નિમ્નો હતો. અરે દોહોડ વગમ લગી તે મળા દાદી શેઠની અગીઆરીમા મળતી હતી ને ત્યાં પ્રયોગ સાથે રમાયન શાસ્ત્ર સુધી દુ લાખવ્યું આપતો હતો મર્ઝી મર્ઝી વાર મારા મિત્ર અરદેશર ફગમજી મુસ પણ ભાણુ આપના નવરાજી દોગખજી “આબુક” એ નાટીક પત્રના અધીપતી પણ તેના સભાસદ હતા મારી બદની મુરતની અગ્રેજી મુકુલમા થઈ લા લગી એ સભા ચાલી હતી તેમા પાગમી સ્ત્રીઓ પણ આનતી હતી આ સભા સ્થાપન કરવામા મુખ્ય ભાગ મિત્ર ચીમનનાન નેદનાન હતા તે સુગતના રહેસાશી માથુરી મયસ્થ હતા ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી હોશધી ખાનગી લાણવવા તે એ અગીઆરીમા જતા હતા તેમના બોધથી મી અરદેશર વગેરે મુક્ષા શીરોજના વશતેએ એ મળા સ્થાપન કરી હતી અને તેના ચોપાનીઆ દરેક અદવાડીએ ભાણના માગ રૂપી હકીમતના છપાતા હતા, ને તે સભાસદોમા વહેવાના હતા.

ભાગ્યથી દુ મુખર્ષિમા આ યો ત્યાગથી પાછો સુખ આસીરટના દોદા પર ગયો ત્યાં સુધીના મા. માતંગેના જે મગીશીડો મગેના છે તે પરિશિષ્ટ () થી દાખન છે.

અ સુગતની મુકુલના દેખાગત મગદુમ મી હેનરી ગ્રીનનુ આપેલું મર્ગશીષ્ટ

ઘ. પ્રોફેસર બેલનું આપેલું સરટીરીકેટ.

ઘ. પ્રોફેસર ઝોરલીબારનું આપેલું સરટીરીકેટ.

ઘ. પ્રોફેસર મેકકુમલનું આપેલું સરટીરીકેટ.

૬. પુલ્લિવર્ધક સભાના કારોબારી મંડળ તરફથી મળેલું માનપત્ર.

તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૫૩ થી મુસ્ત અંગ્રેજી સ્કુલમાં પહેલા મદદનીશ આરતરના ઓદાનો આર્જ મેં લીધો. તે વખતે તે સ્કુલના હેડમાસ્તર મી. એડામ હતા. મારી નીમણૂક થવાથી એ સાહેબ ધણી રાજી થયા; તેઓ મારી સાથે ધણી મમતાથી વર્તતા હતા. એ સાહેબ પાસે ત્રણ ઓદા હતા: અંગ્રેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર-ગુજરાતી દેશી નિશાળોના સુપ્રીટેન્ડન્ટ અને નિશાળોને સાફ વિધાર્થીઓ રાખી મહેતાજીઓ તૈયાર કરવાના નોરમલ કલામના ઉપરી. નોરમલ કલામને શીખવવાનું કામ મી. નંદશંકર તુગમ-શંકર કરતા-ને સુપ્રીટેન્ડન્ટના કલાર્ક મી. જીજ્ઞેશ્વરમ જવાનંદ હતા. સ્કુલના આસીસ્ટન્ટ માસ્તરો આશરે આઠ નવ હતા. છોકરાઓની મંખ્યા પણ સારી હતી. મારા આવ્યા પછી થોડા દિવસ પહેલા વર્ગનું શિક્ષણ સાહેબે ગતે કરતા ને બીજો વર્ગ મને સોંપ્યો હતો. ધીમે ધીમે સાહેબે પેહેલો વર્ગ તથા બીજો વર્ગ બંને મારા તાબામાં સોંપ્યા અને પોતે ફક્ત દેખરેખનુંજ કામ કરતા. પોતે મુંબઈ જઈ ગુજરાતી ભાષાની પરીક્ષા આપી આવ્યા, તેમાં પાસ થયા, એટલે અંધકર્તા થવાનો ભોગ થયો, અને લાર્ડન કૃત સુકલીટનું આપાતર કરવાનું કામ આરંભ્યું ને તેમાં મારો તથા મી. નંદશંકરનો આશ્રય લઈ ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર કર્યા. તે બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને છપાવ્યાં. તે બાબત સાહેબને બોર્ડ તરફથી રા. એક હજાર ધનામમાં મળ્યા તે પોતે ઉદાર દિલથી મી. નંદશંકરને તેમના શ્રમ બદલ આપ્યા. એ સિવાય મી. નીકલ પ્રોફેસરનો તરબુનો મારી પાસે સાહેબે કચર્યો હતો પણ તે છપાયો નથી.

એક વરસ લગી ધણી સારી રીતે હેડમાસ્તર સાથે સાફ કામ ચાલ્યા બાદ એક પ્રમંગ એવો આવ્યો કે તેથી મારે સાહેબની ગેર મેહેરબાની વેદવાનો વખત આવ્યો. નવેમ્બર, ડીસેમ્બર અને જાન્યુઆરી એ ત્રણે મારા સાહેબને ગુજરાત પ્રાંતની નિશાળોની પરીક્ષા કરવા મુસ્તથી બાહાર જવું પડ્યું; એટલે સ્કુલનો આર્જ મને સોંપીને પછી પોતે મુસાફરીએ નીકળતા. વ્રત ૧૮૫૪ ના નવેમ્બરમાં એવો બનાવ બન્યો કે સાહેબ પરગણામાં ગયલા અને નિશાળોનો અખત્યાર મારી પાસે હતો, તેવામાં કુત્રાની જગા તથા

ધુળીઆ મહાદેવનો છેલ્લો સોમવાર હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની અરજ પરથી, આસીસ્ટન્ટ માન્તરોની સલાહ લઇ, રજા આપવામા આવી ને મુલ બંધ કરી જે દિવસે રજા પડેલી તે દિવસે મી શ્રેહામ ડીરેક્ટરમાથી સુરતમાં આવેલા તેમણે એક આસીસ્ટન્ટ માન્તર મી પીરોજશાને મુલમા ફરતો દોઢા એટલે તેને પુછ્યુ કે આજ રજા છે ને તુ કેમ આવ્યો ? તેણે કહ્યું આજ કંઈ તહેવાર નથી ને રજા આપી છે, એવું હું જાણુતો પણ નથી, એટલે સાહેબનો મોગસ ગયો ને તેમણે ત્રીજો દિવસે એટલે રજાને બીજો દહાડે સધળા આસીસ્ટન્ટોનો પાચ પાચ રૂપીઆ દડ કર્યો. ને મારો તથા મી નદશ કરનો પદર પદર રૂપીઆ દડ કર્યો ને તે સધળા રૂપીઆ એકઠા કરીને સાળે કાગડુને મારી પાસે મોકલ્યો કે આ પૈસાની ચોપડી ખરીદ કરી “શ્રીન લાઇબ્રેરીમા” મા મુકવી છે, માટે આ કેટલમમાથી તમે તથા બીજા આસીસ્ટન્ટ માન્તરો એકત્ર થઇ બુકો પર્ચેઝ કરો. આ હુકમ સાલળી મને ક્રોધ આવ્યો તેથી મે જવાબ કહેવડાવ્યો કે એ દંડના રૂપીઆમાથી લાઇબ્રેરીને સાર ચોપડીઓ લેવાય નહિ. એ બાબત બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની મંજુરી મેળવ્યા પછી દરાવ થશે. બીજો દિવસે મેં અરજ તૈયાર કરી સાહેબને આપી ને અગજ કરી કે અમારો દડ ગેર-વાજબી થયેલો છે માટે તે અમને પાછો મળવો જોઈએ. મારી અરજ વાચી સાહેબ ગલગયા-તાવતી ધુમરી ચઢી ને રાતના ખુબ હેગન થયા, ને સવારે પાણીફર માટે ખલાત જવાનો દગવ કરી એકદમ વઢાણુ લાડે કરી ખલાત ગયા. એક માસ પછી સુરત પાછા આવી ચાર્જ લીધો ને સીના દંડના રૂપીઆ પાછા આપ્યા. એ દિવસથી સાહેબની મેહેરબાની કમી થઇ. એમની આખે ઝાખ વળી તેથી બોયરામા નિવાસ કર્યો, વખત બે વખત મુલમા આટો મારી જતા.

ઇ. મ ૧૮૫૪ મા કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટરમનો ડીપાચ ફેગવણી મંજૂરી આપ્યાથી ફેગ્ગા થવાનો પ્રમંજ આવ્યો. બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન સરકારે બંધ કરી અને મુખાર્ષિ ઇવાકાને માર ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન તથા પ્રોતોને સાર એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર તથા શુલ્લાને સાર તેના હાથ નીચે વીઝીટર ઓફ મુલ નીમવામા આવ્યા. ગુજરાત પ્રાતની નિયાજોના ઉપરી એટલે મુપ્રોટેન્ડન્ટ મી. શ્રેહામ હતા તેની જગા પર જે ઇન્સ્પેક્ટર હ્યો, તેમણે મી. શ્રેહામ પાસે ચાર્જ લીધો ને એ સાહેબને ગુજરાતના દક્ષિણ વિભાગના એટલે સુરત તથા ભરૂચ શુલાની નિયાજોના વીઝીટરની

જન્મા આપી. હેડમાન્નની માથે એ પણ કામ કરવું પડ્યું એટલે અસવ મુજબ પગાર કાઢમ ગયા. ઉત્તર વિભાગને માત્ર ગ. બા. પ્રાણુનાલ મથુગ દામ વીઝીટ નીમાયા.

૬ મ. ૧૮૫૫ ના એપ્રિલ મામમા ગેમનગીનુ ઇડેન્ટ કરવાનો મી. ગ્રેહામને વખત આવ્યાથી તેમણે જે ઇડેન્ટ મોકલ્યું તે ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ સુધા રવા સાડ પાડુ મોકલવાથી માહેજનો મીન્ગમ ઘણેજ બગડ્યો, ને એકદમ રાજીનામું મોકલવાથી એ જગા પર મારી નીમણુંક થઈ, અને તા. ૧૩ ડીસેમ્બર સને ૧૮૫૫ ને રોજ મે ચાર્જ લીધો. મારી નીમણુંક વરમને માટે પ્રોબેલનરી એટલે અજમાયગી હતી.

આ ખાલી પડેલી વીઝીટની જગા મારે ઉમેદવાર લઈયતી અગરેજ રકુવના હેડમાન્નર મી કાવસજ એદવજ મમાણી હતા પરંતુ ડા હાઈક-નેસે મી દોષને ભવામણ કઠવાથી તથા મી હોષ સુગત મી ગ્રેહામ પાસે ચાર્જ લેવા આવેવા ત્યારે આશરે કંવાકેક હમારે મજાપણુ થયું હતું તે પરથી એ માહેજે મારે માર્જન મરદાગમા ભવામણુ કરી હતી.

મને ૧૮૫૫ ના ડીસેમ્બરના પાઠવા પખવાડીઆમા મે મુમાફરીનો આગલ લઈય છુવાથીજ ઈર્ષો પ્રથમ જળુમર તાપુકામા ગયો ત્યાના મામવતદાર એાલવગમ છવણુગમે મને મારો આશ્રય આપ્યો મુમાફરીમા મારી જોડે એપ્રીમના બે સીપાર્ક તથા ગુવાનદામ ગોપાનદામ સુરતના બેગમખગના રહેવાસી તથા સુરત અગ્રેજ રકુવના બીજા કલાગના વિદ્યાર્થિ અને એક ચાંદર હતા. મારા કાગુન જવણુરામ જવાનદે એક માસની રગત અગાઉથી લીવી હતી તેથી તે માથે આવી ચડ્યા નહીં. મને જગા મળવાથી મી. ગ્રેહામ ઘણા ખુશી થયા હતા અને એમનો તણુ મે વેચાતો માગ્યો છતાં પણ મકત આપી દીધો અને બોસ્થા કે લઈયતી રકુવના હેડમાન્નર કાવમજને જગા ન મળતા તમને મળી તેથી હું ધણે રાજી થયો છું મારી રકુવ તપામવા તમને આવવા દર્શિ પણ કાવમજ નીમાયા દોત તો તેને મારી રકુવના કપોડમા પણ પેમવા ન દેત. પાછો બધો ક્રોધ એમનો મારા પર હતો તે જાત થયેલો જણાયો.

જળુમર પરગણામા બે તણુ મામોમા નરી નિશ્ચળે સ્થાપન કરવાની ગોઠવણુ કરી હતી આશરે એકાદ મામ કર્યા પછી આગોદ વાગરા તાપુકા કરી લઈય તાપુકામા આવ્યો. ઉત્તર તાપુકામા ફક્ત બેજ નિશાળો મરકારી હતી. જળુમર તથા આગોદ, તેની પરીક્ષા લીધી. વાગરા તાપુકામા નિશા-

જોજ ન હતી. વળી કમળા સીવાય ખીજ ગામોમા પણ ગામડી નિશાળો ન હતી, એટલે પરીક્ષા લેવાનું કામ જાહું નહતું. માત્ર લોકોને ઉપદેશ કરી નવી નિશાળો સ્થાપન કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું હતું. ભરૂચ જીલ્લાના ગામડાના રહેવાસીઓ ઘણુંજ અજ્ઞાન અને મરકારી માણસથી ખીટીના હતા. ચોરામા ને મારા તણુપર એકદા કરવા માગીએ તો તે પણ ન થાય. તલાટી વર્ગના લોકોને ગામડીઆઓ ઘણુંજ માન આપે છે ને તેના કલ્પા મુજબ ચાલે છે, તેઓ પોતાની ખાઉટી ઝોઝી થાય એવા સખખથી ગામડીઆઓને ઉધીજ સલાહ આપતા કે નિશાળોની જરૂર નથી. લોકોનો ભાવ અમારા પર ઝોઝો, અને મગકાગી રેવ-ચુ ખાતાના અધિકારીઓ જેઈએ તેટલી સહાયતા આપે નહીં તેથી મુમાફરી આકરી પડતી. તેની સાથે સરકારના મરકયુક્તર કે મહેતાજીનો અડધો પગાર કંટીજન્ટ-ધરભાડું લોકોએ આપવા, તેની કમ્પુલત લોકો પાસે લખાવી લેવી તથા પાંચ વર્ષ લગી તે પ્રમાણે વર્તવું; એટલી કમ્પુલત બસ ન ધારીને ખીજ દકીકન એવી ધાલેલી કે લોકો એ પ્રમાણે ચાલશે એવી બાહેધરીની ગામના મુખીઓ એટલે પાંચ અગર માત્ર સદ્ગૃહસ્થોએ ખીજ કમ્પુલત લેવી. એવી રીતે કામ કરી લોકોના મન મંપાદન કરવા તે ઘણુંજ અઘરું પડતું. ઉપરી તરફથી નિરંતર ઉધરાણી જારી કે કેટલી નિશાળો સ્થાપન કરી. એવા કષ્ટમાં મન નિરંતર ચિનાગ્રસ્ત રહેતું. ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના મેમા ઝોશીચીયલ વરમ બદલાયું ત્યાર પહેલાં ઘણીજ થોડી નવી નિશાળો સ્થાપન થઈ ચકી હતી. જેવી એન્જ્યુકેગન ઈન્સ્પેક્ટરની ઉધરાણી એ બાબનમા મારા પર હતી તેવીજ મામલતદારોપર તથા કલેક્ટરો પર પણ જારી હોવાથી તથા પોતાના જતી શ્રમથી આશરે વીરોક નિશાળો મારા વિભાગમા નીકળી હતી. માગે મેળાપ મી. દોપ (દાલ મર દી. સી. દોપ) સાથે ચીખલી મુકામે થવાથી મેં તેમને મારા કષ્ટની વાત જાહેર કરવાથી તેમણે દીક્ષામે દીધો કે ફિકર ન કરવી, આપણે થોડી મુદતમા ઘણી નિશાળો સ્થાપન કરી ચકીશું. વળી મારા કારકુન જીવણરામ જવાનંદનું કામ અને અંગ્રેજી ભાષાનું માત્ર જ્ઞાન જેઈ રાજી થવાથી તેમને પણ તેમણે આશા આપી હતી, કેહું તમને ડેપુટી એન્જ્યુકેગન ઈન્સ્પેક્ટરની જગા આપીશ.

ફેબ્રુવારી સન ૧૮૫૬ ની આખર સુધી ભરૂચ જિલ્લામાં કર્પા પછી સુરન જિલ્લા તરફ ઉતર્યો ને વરમાદ થતા લગી સુરન જિલ્લાની નિશાળો નવાની, તથા કેટલાક ગામો જલાલપોર, વલમપોર, બમવાડ વગેરે ગામોમાં

નવી નિશાળોનો જદિખસ્ત ક્યો ને ચોમાસામાં હેડ ક્વાર્ટર, સુરત આવી રહ્યો. પાછી મુસાફરી અકોટખ્ખરમાં શરૂ કરી, તે સાલ પુરી થતાં લગી ફેરણીનું કામ જારી રહ્યું હતું.

દક્ષતરના નવા નમુના મી. હોપે મહેતાજીએને સાડ નવા રચેલા તે કામલ કરવામાં આવ્યા. તેમાં રોગભેગ, ખાતાવહી (ખેતના તાલુકા તથા ગામના નમુના મુજબના) હતા, તે મહેતાજીએને સમજ ન પડવાથી દરેકને સીખવવા તથા તૈયાર કરવા મારા કારકુનને ઘણોજ શ્રમ વેઠવો પડ્યો.

સન ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં નિશાળોની સંખ્યા વધવાથી ડેપુટી ઈન્સ્પેક્ટરોની સંખ્યા વધારવાની સરકારને જરૂર જણાવાથી ગુજરાત ખાતે ત્રણ નવા ડેપુટી નીમ્યા. તેમનો પગાર રૂ. ૭૫ નો દરાવ્યો. ભરૂચ જિલ્લો મારા તાબામાંથી છૂટો પાડી, મી. દોલતરામ ઉત્તમરામને સોંપ્યો. ખેડ જિલ્લો રા. મા. પ્રાણલાલના હાથ તળેથી કાઢી, મયારામ શંભૂનાથને સોંપ્યો, અને ઘોઘા તથા ધણુકા જે તાલુકાનો એક ડેપુટી દરાવ્યો, તે જગા મારા કારકુન મી. જલ્થરામ જવાનંદને સોંપી. તેથી મારા હાથ નીચે પ્રાણજીવનદાસ રામદાસ સુરત અંગ્રેજી સ્કુલના વિદ્યાર્થિને નીમ્યા. એ માણસ મને ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. એણે કોઈ પણ ઓફીસમાં કામ કરેલું ન હતાં પણ સરકારી રીવાજથી તથા દકતરી કામથી માહિતગાર થયો. એ ઘણો પ્રમાણિક હતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના ઉનાગાની મોસમથી ત્રણ નવા ડેપુટીઓ નીમાયા, એટલે મારે કરવાનો પ્રદેશ એણે થયો હતો. પરંતુ સર જમશેદજી ખાટલી-વાળાની નિશાળો મારા તાબામાં હોવાથી ચીંચણ તારાપોર લગી મારે જવું પડતું હતું. તેમજ વાંસદાના રામએ નિશાળ સ્થાપન કરી હતી, તેથી પૂર્વમાં વાંસદા લગી ફરવું પડતું. વળી સુરત જિલ્લામાં નિશાળોની સંખ્યા વધી જિલ્લાઓ કરતાં વધારે હતી એટલે મારા કામમાં મને આરામ થોડોજ મળી શક્યો.

મારા ઉપરીનો મારા પર ઘણોજ વિશ્વાસ હોવાથી મારી ભલામણ-વાળાં માણસોને તેઓ જગા તરત આપતા. મારી ઓફીસમાં ઉમેદવારી કરનાર ગુલાબદાસ ગોપાળદાસને ખેડ જિલ્લાના અલીણા ગામમાં મહેતા-જીની જગા રૂ. વીસના પગારની આપી હતી, તેમજ મારા કારકુનની જગા ખાલી પડવાથી મેં પ્રાણજીવનદાસ રામદાસની ભલામણ કરેલી, તેને પણ જગા આપી હતી. હું ઘણો સંતોષ માનું છું કે, મારી ભલામણવાળા-

માણસો ઉત્તમ ઓદે ચઢ્યા છે ને તેમના પ્રમાણિકપણા વિશે મારે જરા પણ દલગીઝ થવાનો પ્રર્મગ આવ્યો નથી

૪ સ ૧૮૫૭ ના વરમમા ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ છ માસની રજા લઈ વીલાયત ગયા તે ઓક્ટોબરમા પાંજ આવવાથી સુગત પધાર્યા ને મને તથા મી જીવજીવિત જ્યાનદ ધોધા વિભાગના ડેપુટી ઈન્સ્પેક્ટરને હુકમ કર્યો કે તમે મારી સાથે ઘેઘે સરકારી કામગીરી પગ ચાલો તા રજાની ઓક્ટોબરે આગબોટમા મુમાફરી કરતા સાહેબની માથે ધોધે ગયા, ત્યથી માહેબ પોતાનો મુખમ કુડે લઈ ગયા ત્યા અમને બે જણાને રાખ્યા તથા ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ તૈયાર કરવા મળવી અમારા અભિપ્રાય લીધા આશરે પદર દીવસ કુડામા ન્હા પડી અમને બનેને એવો હુકમ કર્યો કે, જીવજીવિત પોતાની ડીપ્ટીકટમા ફરના જવું ને મારે ભાવનગર, સાહેબની ઓફીસમા વાર્ષિક પત્રો તથા રીપોર્ટ કરામા મદદ કરના જવું આશરે દોઢાડ અઠવાડિયુ ભાવનગરમા રહ્યા પડી મને મારી ડીપ્ટીકટમા જનાનો હુકમ થયો એટલે હુ ધોધા કાઢી વચ્ચે ફગતી ટપાનની બોટમા બેસી ઓરપાડ ગયો ને ત્યાંથી સુગત આવ્યો

૫ સ ૧૮૫૭ ના ડીસેમ્બરથી તા ૨૯ એપ્રિલ સને ૧૮૫૮ સુધી પગગણા ફરી ધારા મુજબનું કામ કરી અમદાવાદ જવાનો હુકમ થવાથી પગ રસ્તે મુમાફરી કરતા મેની તા ૧૨ મીને રાજ ગુજરાતની રાજધાનીમા ઓફીસ સાથે ગયો ને હાજીપટેલની પોળમા સોની વાણીઆ અચ્ચ ગતનાન મૂળજીને ત્યા નિનાસ કર્યો રસ્તાની મુમાફરી તાપના દહાડામા કુટુબ સાથે કરવાથી ઘણીજ હનાખી નડી હતી

અમદાવાદમા કાલ્યાભાઈ રોહની વાડી જેમા ટ્રેનીંગ ટ્રીનેજ આપત થએની હતી, અને જેના ઉપરી મી લાલભાઈ રૂપરામ હતા, તે જગાની જોડેજ હીરાલાલ ફાજદારની વાડીમા મી હોપ સાહેબે પોતાની ઓફીસ સાથે મુખમ કરી રહ્યા હતા એ વેળાએ ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના તમામ ડેપુટી ઈન્સ્પેક્ટરોને સરકારની પરવાનગી લઈ બેગા કર્યા હતા સુરત જીલ્લાનો હુ, ભરૂચ જીલ્લાનો દોલતરામ ઉત્તમરામ, ખેડા વિભાગના રાવ સાહેબ મયાગમ શબુનાથ, અમદાવાદના રાવસાહેબ પ્રાણુનાથ મથુરા દાસ તથા ધોધા વિભાગના મહીપતરામ રૂપરામ અને કાઠીઆવાડના રાવ સાહેબ ભોગીનાથ પ્રાણુવલ્લભદાસ એવા જ જણા હતા તેમના કામના વિભાગ પાડવામા આવ્યા હતા મારા જીલ્લાનો ચાર્જ દોલતરામને તથા

મહીપતગમના ડહાણો ચાજી ગવમાહેળ પ્રાણવાદને મોપવામા આવ્યો હતો. અમને બે જણને ડેપુટીના કામથી છુટા પાડી બુક કમીટીમા મેમ્બર હમવ્યા તથા રાઠસાહેબ બોમીવાવને અમારી બુક કમીટીના પ્રેમીડેટ હમવ્યા નિશાળોમા ચાવતી ચોપડીઓ કેટલાક દૂપણોને લીધે બંધ કરી, તેને બદલે નરી વાચનપાઠમાળા તૈયાર કરવાનું કામ દોપ સાહેબે આગ્રહ્યુ, બુક કમીટીની ઓરીસ ટ્રેનીંગ ક્લેબના એક એરડામા રાખવામા આવી હતી

આ કામમા દોપ સાહેબનો જતી શ્રમ અચાગ હતો. ગુજરાતી વાચનમાળા પાઠ તૈયાર કરવાને માફ ઈંગ્લાડમા તથા હિંદુસ્તાનમા ચાવતી અગ્રેજી મધ્ય વાચનમાળાઓના પુસ્તકો લેવા કર્યા હતા, તેમાથી તે નિશાન કરે, તે મુજબ સારી માઠી ભાષામા ગુજરાતી પાઠો તૈયાર કરવા અમને બે જણને ફરમાવતા, તે પાઠ તૈયાર કરી અમે બુક કમીટીમા અમાગ પ્રેમીડેટ ગવમાહેળ બોમીવાવ આગળ વાચી જતા ને તેમની સુચના મુજબ ભાષામા કે બાબતમા જે મુદ્દારો ડગ્વો ધટાગત હોય તે કરતા કમીટીમા મજબૂત થયા પછી તે પાઠ હોય સાહેબ જાતે વાચી જતા ને તેમા કાઈ ફેરફાર કરવા જેવું હોય તો તે પાઠ બનાવનારને બનાવી વધારો ધટાડો કરવો પડે તે કરીને તેની માફ નહીં ઉતારવા બુક કમીટીના કારકુનને આપતા દરોજ એ પ્રમાણે અમારે સવારના દશથી તે પાછલા પોહોગના પાચ લગી કામ કરવું પડતું હતું પેહેલી ચોપડી તૈયાર કરવાને મહીપતગમ અને દોપ સાહેબ, એમને અઢી મામ કરતા ઓઢી મુદત લાગી નહોતી, એવી મનવબથી એ ચોપડી ગમી છે કે, બાવન અક્ષરો અથી ન મુધી આવે ને તેની માથે બાગખડી ને જોડક્ષરની મમજ પશુ આવી નમ કેનાના બાગકોને વર્ણમાળા શીખવાને જે નીગમ શ્રમ લેવો પડે છે તે ન લેવો પડે એ વાત બ્યાનમા ગખીને વાક્યો તથા શબ્દો જોડ્યા છે વર્ણો, બારાખડી ને જોડક્ષરો શીખતા નાના છોકરાને ત્રણ ચાર મામ લાગે છે, તે કષ્ટ દૂર કરી, અર્થ મહિત વાચન શીખે તો તેથી બાગકને આનંદ થાય, ને વળી આખની સાથે અક્ષર પશુ કેળવાય, એવી મતવબ એ પેહેલી ચોપડીમા ગખેલી હતી, પશુ મૂળ ધારણા રાખનાર પુરુષની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ નહીં. જૂના રીવાજ પ્રમાણે અ, આ, કકા, બારાખડી ને જોડક્ષર શીખવવાનું જરૂરી રહ્યું તેના કારણુ સાદા શિક્ષકોની ખામી તથા લોકોની હડીવાઈ હતી, તેમ પરીક્ષાના ધોરણે

બંધાયા તેમાં મૂળાક્ષર દાખલ થવાથી તથા ગુજરાતી લીપીનું ધોરણ બીજી લીપીઓ કરતાં સહેલું હોવાથી જૂની રીતજ કામ ચલેલી જણાય છે.

વાચનમાળાના પાઠોની વેહેચણુ એવી રાખી હતી કે વિદ્યા મંબંધી તથા સાધારણ (સામાન્ય) જ્ઞાન સંબંધી પાઠો તૈયાર કરવાનું મને સોપવામાં આવ્યું હતું; નીતિ સંબંધી ને ભૂગોળ સંબંધી પાઠો રચવાનું કામ રાવસાહેબ મહીપતરામને તથા વનસ્પતી ને પ્રાણી સંબંધી પાઠો લખવાનું રાવસાહેબ મયારામને, ઇતિહાસ સંબંધીના પાઠો રાવસાહેબ પ્રાણુલાલ લખતા—ઇતિહાસના પાઠો અંગ્રેજી જે. બી. પીલ સાહેબ તૈયાર કરતા—એ સાહેબને હોપ સાહેબે પોતાના ઓદ્ધાનુ (ઇનસ્પેક્ટરના ઓદ્ધાનુ) કામ કરવાને મદદ આપવા સારૂ સરકાર પાસે માગી લીધા હતા. તેમનો મુકામ પણ અમદાવાદમાં જ રહેતો. કવિતાના પાઠ રચવા સારૂ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને છુક કમીટીમાં દાખલ કર્યા હતા—ક્યા વિષયપર કવિતા કરાવવી તે કામ રાવસાહેબ મહીપતરામની મુનસફી પર છોડવામાં આવ્યું હતું. તથા બીજાં ગુજરાતી કવિતાના પુસ્તકોમાંથી ચોગ્ય પાઠ તૈયાર કરવાનું કામ પણ રાવસાહેબ મહીપતરામજી કરતા. અત્યેક પાઠ ચાર વખત વાચવામાં આવતો: પ્રથમ છુક કમીટીમાં પ્રેસીડેન્ટની રૂબરૂ વંચાય, પછી હોપ સાહેબ વાચે, તેમાંની કાઢેલી ખામીઓ સુધારી બીજી વખત છુક કમીટીમાં વંચાય ને હોપસાહેબની મંજૂરીઆત થાય ત્યારે તેની સાફ નકલ થાય. એવી રીતે એ કામ અત્રે જુનથી અક્ટોબર આખર લગી એક સરખું જરી રાખ્યું, ને વાચનમાળાનો પોણો ભાગ તૈયાર કર્યો. પછી રાવસાહેબ બોગીલાલભાઈને પોતાના વિભાગમાં જવાનો હુકમ થયો. તેમજ રા. સા. પ્રાણુલાલ તથા રાવસાહેબ મયારામ પણ ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ગયા. મારે તથા રાવસાહેબ મહીપતરામને છેક ફેબ્રુવારી સને ૧૮૫૯ સુધી રહેવું પડ્યું હતું—કારણ એ લખાવલા તમામ પાઠોને અતુકમવાર સાત ચોપડીઓને લાયક ગોઠવવા તથા લાખા ટૂંકા કદમાં હોય તે સરખા કરવા તથા જાપવાને લાયક તેની નકલો કરાવવી, એ કામ અમારે જે જણને માથે રાખવામાં આવ્યું હતું.

વાંચનમાળા તૈયાર કરવા સિવાય બીજું અગત્યનું કામ હોપ સાહેબે બજાવ્યું, તે નિશાળ પદ્ધતિ વિશે ભાષણો આપવાનું હતું. પાંચ ડેપુટીઓ તથા રાવસાહેબ બોગીલાલ સુદ્ધાને અકવાડીઆમાં એકવાર ભાષણ પોતાને બંધાવે બોલાવી આપતા, તેની નોટ સૌ લેતા. તે પરથી પાછી નોટ લખી

માહેબને વાચવા આપના. એ મિયાય અરવાડીઆમા, ત્રણ વાર સામાન્ય જ્ઞાન વિશેષ પાઠ આપવાને અનુક્રમવા દરેક ઉપુટીને ફરજ પાડના. ટ્રેનીંગ કોલેજમા જે મોડલ મકુલ હતી તેના વિદ્યાર્થીઓના વર્ગ એ કારણસર બોલાવતા. જે ઉપુટીએ જે ધોરણને લાયકનો કથિત પાઠ તૈયાર કર્યો હોય તેવા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી બધા ઉપુટીઓની મમત પાઠ આપતા. પંદર મીનીટનો પાઠ પુરો થયો કે તે વર્ગને રજા આપી બીજા ઉપુટીઓ તે કથિત પાઠના ગુણદોષ દર્શાવતા તથા તે પર તકગર આક્ષતી તેના નિર્ણય હોય માહેબ કરતા.

મને ૧૮૫૭ના મે મામમા જ મહીનાની રજા લઈ હોય સાહેબ વિવા-
મત ગયયા ત્યાંથી નવી નિશાળ પદ્ધતિ તથા શિક્ષણ વિશેના નવા પ્રયોગ લઈ આવેલા હતા. તે ધોગણ પરથી તેમણે પોતાના લાપણો તૈયાર કરેલા હતા.

એ લાપણોથી ઉપુટીઓને ફેટવો હાયદો થયો તે તપાસવાને સવાયો આપી મીની સેખીત પરીક્ષા નવેમ્બરમા એવામા આવી હતી રા સા. બોગીવાયલાઇ એ પરીક્ષામા બેઠા નહોતા, પણ લાપણો સાબળવામા તે હાજર રહેતા.

હોપસાટેબ ઉપલુ બધુ કામ જાતે કરતા, તે ઉપરની હકીકત પરથી જાણવામા આવશે. પણ તે ફેટવી ત્વગથી કરતા તેનો એક દાખલો બમ છે. તૈયાગ કરેલી વાચનમાળાગાથી ફેટવીક ચોપડીઓ બધ ફેળનાચીખાતાના ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર રવગડ ગ્રામજો જે સુરતમા રહેતા હતા તેમની મજુરી સેવા મારે અમદાવાદથી પાછવે પહોરે પોતે નીકળ્યા ને ભરત્ય બીજે દિવસે મવરે નવ વાગતે આવી પહોચ્યા. ત્યાંની અંગ્રેજ મકુલ તપાસી તરત નીકળ્યા ને ગુજરાત ટ્રેનમા ગયા, એટલી લામી મુમાફરી ચોવીશ કલાકમા કરી, એ ઉત્સાહ ઘણો અપૂર્વ દહેવાય.

વાચન પાઠમાળા ગોઠવવાનું કામ પુરે કરી હું તથા મહીપતરામ છુટા પડ્યા ને પોત પોતાના ડીપ્ટીકટમા ગયા— (ફેબ્રુઆરી મન ૧૮૫૯)

મન ૧૮૫૮ ના ફેબ્રુઆરી મામમા મને મારી જગા પર બાદાય કરવા તથા ગવમાહેબનો બેનાબ આપવા મરકારમા હોય માહેબે વખાણ કર્યું હતું તે મજુરી માગ્ય મામમા આવના મને બહાવ કર્યો ને માગ નામની પૂર્વે ગવમાહેબ ઉપનામ બેગાયુ. ત્યાર પેહેલા મને એકવાયગના નામથી લખવાનો સરકારી રીવાજ હતો

સન ૧૮૫૯ ના ફેબ્રુઆરીમા દોલતરામ પાસેથી મેં મારો ચાન્સ લીધો. ફેબ્રુઆરીમા પાછો આવ્યો ત્યારે ડોક્ટર થઈને આવ્યો હતો કારણ એ ગુજરાતનું પ્રસિદ્ધ ધર્મ સ્થળ મારા જોવામા આવ્યું નહોતું. મારો મિત્ર પરાગજી વલ્લભલાલ ઉમરેહની નિશાળના માસ્તર હતા તેમણે મારે આતિથ્ય સાફ કર્યું હતું.

સન ૧૮૫૯ ના મારચ અપ્રેલ ને મે ત્રણ માસ નિશાળોની પરીક્ષા કરીને પાછો મી. દોલતરામને ચાન્સ આપી મને મુખ્ય જવાનો હુકમ હોપ સાહેબે કર્યો. હોપસાહેબ કેટલા વિવેકી ને સખ્ય હતા તે એ પરથી જણાશે કે મારા કારકુનને મી. દોલતરામના હાથ હેઠળ સોંપ્યો પણ મારી ઓફીસના બંને પટાવાળાને મારી સાથે મુખ્ય લઈ જવાનો હુકમ કર્યો હતો. છ વરસે મુખ્યમાં વસવાનો વખત આવ્યો. સારે મંજોગે મારી અસલ રહેવાની ઓરડીજ મને મળી કેમકે તેમા મારો ભાણેજ જગન્નાથ ગોપાળદાસ રહેતો હતો. મુખ્યમાં સન ૧૮૫૯ ના અક્ટોબર સુધી રહેવાનું થયું. તે દરમિયાન મારી હતક નીચે લખ્યા મુજબના કામે હતા.

૧ વાચનમાળાની ચોપડીઓ છપાવવી, તેના પ્રુફ તપાસવા.

૨ ખપ પડે તો એ કામ સાફ પ્રેસમા જવું ને પ્રીન્ટરને સમજાવી આપવી.

૩ ખીજ ગણીત “Taihe's Algebra” નું ભાષાતર કરાવવું ને તે છપાવવું.

૪ નિશાળોને સાફ મોટા નકશા જીલ્લા, પ્રાંત, ખંડ વગેરેના તૈયાર કરવામા મદદ કરવી. એ નકશા તૈયાર કરવા સાફ મી. ફાલનને હોપ સાહેબે કામે લગાડ્યો હતો. તે કુરળ ખાતામા નોકર હતો. ત્યાંથી એક માસની રજા લેવાડાવી તેને એ કામ સોંપ્યું હતું.

સાત વાચન ચોપડી તથા પાઠાવલી તથા કવિતા સંગ્રહ વગેરે પુસ્તકો છપાવી મારા કામથી કારક થઈ પાછો મારી નોકરી પર હુ હાજર થયો.

સન ૧૮૬૦ના વરસમા એવો હુકમ થયો હતો કે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર-રેલ્વે નવી નિશાળ પદ્ધતી વિશે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે જ્ઞાન પોતાના તાબાના હુશીઆર મેહતાજીઓને એક સ્થળે એકઠા કરી ભાષણને રૂપે આપવું તથા કથિત પાઠ કેમ આપવા, તેનો પણ અભ્યાસ કરાવવો. તે મુજબ મેં નવસારી મુકામે આશરે પંદર મેહતાજીઓને બોલાવી પંદર વીસ દિવસ

મુધી લાપણો આપ્યાં તથા સામાન્ય જ્ઞાન વગેરે વિષયો કથિત પાઠ આપી શીખવવાનો મદાવરો પાડ્યો.

ત્યારે સન ૧૮૫૮ માં હું અમદાવાદ હતો ત્યારે ઇન્ડીઅન એટલે છોડરાએને પાઠ સમજવામાં ઉપયોગી પડે એવા પદાર્થોનો મંત્રણ કરવાનું કામ પણ મને સોંપ્યું હતું. તે પ્રમાણે અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજને સારૂ મેં સંપ્રદરશાન રચ્યું હતું.

મારા જુના કારકુન શ્રવણરામ જવાનંદ જેમને હોપ સાહેબે ધોધા વિભાગના પ્રાથેશનરી ડેપુટી એન્જિનેયરન ઇન્સ્પેક્ટર સન ૧૮૫૭માં નીમ્યા હતા, તેમણે એન્જિનેયરન ખાતામાંથી બદલી કરાવી અને આબકારી ખાતામાં સુરતના ડેપુટી એક્ઝિક્યુટિવ યથા, પણ ત્યાંથી રાજનામું આપી પાછા પોતાની અસલ કારકુનની જગા પર મારા તાબામાં આવ્યા, એટલે મહેનતુ ને વિશ્વાસુ પ્રાણુજવનદાસ રખડતા યથા; તેઓ આંખના દરદથી બહુ હેરાન થયા હતા.

ભરૂચ વિભાગના ડેપુટી એન્જિનેયરન ઇન્સ્પેક્ટર મી. દોલતરામ ઉત્તમરામ ઉપર ઉપરીને કાંઈ શક લાગવાથી તેમની ખાનગી તપાસ કરી તેમને નોકરી પરથી દૂર ક્યાં હતા અને તેમની જગાપર કાંઈ લાપક માણસ ન મળવાથી નીમણુક ન થઈ, તેથી ચાર વરસમાં ભરૂચ જિલ્લાનો ચાર્જ પાછો મારી પાસે આવ્યો. ભરૂચ વિભાગ સાથે ધોધા વિભાગ પણ જોડાયો હતો, કારણુ તે રા. સા. મહીપતરામના તાબામાં હતો. પણ તેઓ વિભાગતની મુસાફરીએ જવાથી ભરૂચ સાથે જોડી દીધો હતો ને ખેડાના ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા. સા. મયારામને ખાનદેશ જિલ્લામાં મોકલવાથી તે ખાલી પડેલી જગા રા. સા. મહીપતરામને આપવામાં આવી હતી.

આ ઉપરથી સમગ્રશે કે મારા તાબામાં દમણગંગાથી તે મહી મુધી તથા પશ્ચિમમાં કાડીયાવાડમાં આવેલા અમદાવાદના બે પરગણા ધોધા તથા ધંધુકા એટલા વિસ્તારવાળી જગા હતી, તેમાં મુસાફરી કરવાનું ધણું મુશ્કેલ હતું, પણ એટલો તો આરામ હતો કે તાબામાં બે કારકુન અને ચાર સિપાઈ હતા.

હોપ સાહેબની બદલી મવરનર સર જેમ્સ કલાર્કના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગાપર યથાથી ઇન્સ્પેક્ટરનો ચાર્જ રીચી સાહેબની પાસે આવ્યો. થોડી મુદતમાં તેની પણ બદલી થવાથી કરટીસ સાહેબને ચાર્જ સોંપ્યો હતો; પણ થોડીજ મુદતમાં તેમને પાછા હેડમાસ્તરની જગા પર મોકલી

ગમ્ય માહેમને ઉત્તર લાગના ઇન્સ્પેક્ટર બનાવ્યા ગુજરાત પ્રાંતને બદલે ઉત્તરભાગ નામ પાડવામાં આવ્યું હતું કાગળ પાચ જીના અમદાવાદ, ખેડા, પચમહાલ, ભરૂચ, સુગત સાથે કોકલુનો ચાણુ જીવો તથા દક્ષિણનો ખાન-દેશ જીવો જોડવામાં આવ્યો હતો.

મારી મુઆફરીમાં જેમ ઘોઘા, ધધુકા ને ભરૂચ જીવો વધ્યા હતા તેમજ સર જમશેદજીની નિશાળો સુગત જીવોની તથા ભરૂચની તથા કોકલુ ને તારાપુર વધ્યું હતું.

એ રીતે સન ૧૮૬૧ના સપ્ટેમ્બર લગી કામ ચાલુ ત્યાગ્યાં ભરૂચ જીવોનો ચાળી મી પ્રાગજી વચ્ચલભાઈ અમદાવાદ ટ્રેનીંગ પ્રેવેન્ટના આસી રટ્ટને મોપનાનો હુકમ થયો. પણ ટ્રેલીક મુદત લગણુ એટલે પ્રાગજી અત્રતપણે કામ ચલાવના લાયક થાય ત્યાં લગણુ આગ તાબામાં તેમને સોંપ્યા હતા તેથી મારે દર વરસે ભરૂચ જીવોમાં તપાસ કરવાને જવું પડતું હતું.

તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર મને ૧૮૬૧ થી મારા પગામાં રૂ ૨૫) નો દર માસે વધારો થયો ડીરેક્ટર સાહેબ તરફથી પુછવામાં આવેલું કે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરોના પગારમાં વધારો કરવા માટે સરકારે રૂ ૧૦૫) મળુર ક્યાં છે તો તમારે ક્યાં ડેપુટીને કેટલો વધારો આપવો છે તેની લલામણુ કાગી તે પરથી રમન સાહેબે વખતે કે મારા ગુજગતના ત્રણે ડેપુટીઓ ખાત્રી લાયક કામ કરે છે આ મુજબ ત્રણેને વાગે મગ્યા વધારાની લલામણુ થઈ હતી તે મરકારે મળુર કરી છ વગસે પચીમનો વધારો મળ્યો.

મન ૧૮૬૨ના વરમથી ચોમામાં એટલે સપ્ટેમ્બર મામમાં અમદાવાદ બગેટ કરવા માટે ઇન્સ્પેક્ટરની ઓશીસમાં હાજર થવું પડતું હતું તે મુજબ હું પણ ગએયો.

સન ૧૮૬૨ ના વરમમાં બીજા કાઈ જાણના લાયક ખનાન તથા ધારા પ્રમાણે નિશાળોની પરીક્ષા-રીપોર્ટ-પર વ્યવહાર વગેરે સિવાય બીજી કાઈજી કંવુ પડ્યું નથી.

મન ૧૮૬૩ના વગમમાં મારે ત્યાં વડીન પુત્ર મોતીલાલ તથા પુત્રી કમળાગવરીના લમ કરાના હતા તે મગધી ગત માગરા રીપોર્ટ કરેલો કે ભરૂચ મારા ડીપ્ટીકટમાં છે ત્યાં રહી વાર્નિક પત્રકો તથા રીપોર્ટ હું કરીશ. ને માટે લમનું કામ ચાલવીજ, તે પગથી કનીસ સાહેબે લલામણુ કરેલી કે, એક મામની હકની રજા મરકારે આપી. પણ ડીરેક્ટર મી. હાવરડ

તરફથી લખાણ આવ્યું કે, જો એ ડેપુટી આશીમકામ લઈયામાં રહીને કરવા ચાહે છે તો તે ખવાનગી હશે આપી છે ને હકની રજા આપવાની જરૂર નથી; એવા મહેરબાન ઉપરીઓ હતા. એ વરમના એપ્રીલ મે મા લગ્ન રૂઢી રીતે કર્યા, પણ તેમાં એક ખામી આવી જે એ હતી કે મારી ઓશીમ જે દોળાવ પર શેઠ ગોવિંદલાલ વિજયભુવણદાસના ઘરમાં રાખેલી હતી તેમાં ચોરી થયેલી આશરે રૂ. ૧૫૦) નું નુકસાન થયું ને મરદારી સીધીકના રૂપીઆ પણ ગયા હતા તે ભરવા પડ્યા.

મન ૧૮૬૩ના જુલાઈ માસમાં મી. રમય માહેએ મધળા ડેપુટીઓને અમદાવાદમાં એકઠા કર્યા હતા કે, સર્વે ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શીખવવાને મદદ કરે. તે વળી અમારે ત્રણ મામ ત્યાં રહેવું પડેલું. મેં મારો મુકામ હમેશ પ્રમાણે રામજીની પોળમાં મારા મિત્ર અચરતલાલ મલ્લજીને ત્યાં ન ગમતા ગ. મા. મહીપતંગમના બંગલામાં રાખેલો હતો. એ બંગલો ટ્રેનીંગ કોલેજની પાસે હીંગાજીવ ફેંગદાગવાળો હતો, તેને ત્રીજે માસે મારો નિવાસ હતો. ગોપાળજી સુરભાઈ દેમાઈ પણ મારી પડોમમાં જ રહેતા હતા. અમારો મીનો છુટકો અકટોનરમાં થયો. રમય માહેજ જતે વધુ લગ્ન આદમી, મોજ-ગોખવાળા ને દયાળુ હતા. એક દાખલા તરીકે કહું છું કે, એક દિવસે સાહેબના હુકમ મુજબ મધળા ડેપુટીઓ તથા ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલે સાજો પાચ વાગેને માહેબને મળવા માટે હાજર થઈ વઘી દહેવડાવી. અમને મીને ઉપર બોલાવ્યા. માહેજ પણ ડાહ્યાભાઈની વાડીમાં જ્યાં ટ્રેનીંગ કોલેજ હતી ત્યાં બંગલામાં રહેતા હતા. પોતે દાદરને મોખરે આવીને ઉભા રહ્યા. જેવા અમને દીકા કે તરતજ પોતે બોલ્યા “You wisemen of the East I have got no time to talk with you as I am going to sleep. Please come at some other suitable time when I call for you.” અમે નિરાશ થયા ને પાછા પોતપોતાને મુકામે ગયા. માહેબને લવાઈ જોવાનો શોખ થયો તેથી જતે પચાસ રૂપીઆ આપી મારામાં સારા નાયક યોગાને બોલાવી વાડીના કપાઉડમાં લવાઈ કરાવી. તેમાં મધળા રોકાવરોને તથા ડેપુટી વગેરે માન્યરોને તેડ્યા હતા. એક વાર એક મદગમી સત્તાવધાન અમદાવાદમાં આવ્યો હતો તેના ખેસ જોવાને પચાસ રૂપીઆ આપ્યા. એવા એ સાહેબ મનમોહક હતા. આ મધળા રમુજને અમારો મુકામ અમદાવાદમાં હતો ત્યારે થઈ હતી. પ્રત્યેક ડેપુટીને યોગ્યતા પ્રમાણે જમિતી, બીજા ગણીત, ઇતિહાસ વગેરે કોલેજમાં

સન ૧૮૬૧ને ઉત્તર ભાગના ઇન્ડિયન મેજિસ્ટ્રેટ બનાવ્યા ગુજરાત પ્રાંતને બંને ઉત્તરભાગ નામ પાડવામાં આવ્યું હતું મરણ પામ્યા છતાં અમદાવાદ, ખેડા, પચમહાલ, ભરૂચ, સુરત સાથે મોકલ્યો ગયા છતાં તથા દક્ષિણનો ખાન દેશ જાણે નોંધવામાં આવ્યો હતો.

મારી મુમાશરીમાં જેમ ઘોઘા, ધધુમ ને ભરૂચ છતાં વધ્યા હતા તેમજ સગ જમશેદજીની નિશાળો સુગત જાનાની તથા ભરૂચની તથા ભરૂચ ને તારાપુર વધ્યું હતું.

એ રીતે સન ૧૮૬૧ના સપ્ટેમ્બર લગી કામ ચાલુ ત્યારબાદ ભરૂચ જાણે ચાલુ થી પ્રાગજી વલભભાઈ અમદાવાદ ટ્રેનીંગ પ્રવેશના આમી પ્રેક્ટિસ સોપનાનો હુકમ થયો. પણ પ્રતીક મુદત લગલ્યું એટલે પ્રાગજી મુનશીપલ કામ ચલાવવા લાખ્યા ચાલુ ત્યાં લગલ્યું માગ લાખ્યામાં તેમને સોંપ્યા હતા તેથી મારે દર વર્ષે ભરૂચ જાણે તપાસ કરવાને જરૂર પડતું હતું.

તા ૧૪ થી સપ્ટેમ્બર અને ૧૮૬૧ થી મારા પગારમાં ૩ રૂપાનો દર માસે વધારો થયો હિરેન્દ્ર સાહેબ તરફથી પુછવામાં આવેલું કે ડેપુટી ઇન્ડિયન મેજિસ્ટ્રેટ પગારમાં વધારો કયા સાથે સરકારે ૩ રૂપા મંજૂર કર્યા છે તો તમારે કયા ડેપુટીને પ્રેક્ટિસ વધારો આપવો છે તેની ભલામણ કરવી તે પછી રમન સાહેબે નખ્યું મારા ગુજરાતના ત્રણ ડેપુટીઓ ખાત્રી લાખ્યા કામ કરે છે આ મુજબ ત્રણેને વાગતે મળ્યા વધારાની ભલામણ થઈ હતી તે સરકારે મંજૂર કરી છ વર્ષે પચીસનો વધારો મળ્યો.

સન ૧૮૬૨ના વરસથી ચોમાસામાં એપ્રિલ સપ્ટેમ્બર માસમાં અમદાવાદ બંને કાંઠા મારા ઇન્ડિયન મેજિસ્ટ્રેટની ઓફીસમાં હાજર થવું પડતું હતું તે મુજબ પછી ગએલો.

સન ૧૮૬૨ ના વરસમાં ખીખા માર્કેટ બજાર લાખ્યા બનાવ નથી થયો પ્રમાણે નિગાજોની પરીક્ષા-રીપોર્ટ-પર વ્યવહાર વગેરે ગિવાય ખીખા માર્કેટ કાંઈ કંઈ પડ્યું નથી.

સન ૧૮૬૩ના વર્ષમાં મારે ત્યાં વડીન પુત્ર મોતીલાલ તથા પુત્રી કમળાગવરીના લગ્ન કરાવ્યા હતા તે મારી જન માત્રવા રીપોર્ટ કરેલો કે ભરૂચ મારા હિરેન્દ્રના છે ત્યાં ગદી વાર્ષિક પત્રો તથા રીપોર્ટ હિરેન્દ્રને મારે લખવું કામ માયવીશ, તે પછી પ્રેસ આદેશે ભલામણ કરેલી કે, એક મામની હમી રજા મરકારે આપવી પણ હિરેન્દ્ર મી હાવરડ

તરફથી લખાણ આવ્યું કે, જો એ ડેપુટી આપીસકામ ભરતમાં રહીને કરવા આદે છે તો તે પરવાનગી હમે આપી છે ને હકની રજા આપવાની જરૂર નથી; એવા મહેરબાન ઉપરીઓ હતા. એ વરસના એપ્રિલ મે માં લગ્ન રૂઢી રીતે કર્યા, પણ તેમાં એક ખામો આવી જે એ હતી કે મારી એપીસ જે દોળાવ પર રોક ગોર્ડેન્નાલ વિજયુખજીદાસના ઘરમાં રાખેલી હતી તેમાં ચોરી થવાથી આશરે રા. ૧૫૦) નું તુક્યાન થયું ને સરકારી સીલીકના રૂપીઆ પણ ગયા હતા તે ભરવા પડ્યા.

સન ૧૮૬૩ના જુલાઈ માસમાં મી. રસલ સાહેબે સઘળા ડેપુટીઓને અમદાવાદમાં એકઠા કર્યા હતા કે, સર્વે ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શીખવવાને મદદ કરે. તે વળી અમારે ત્રણ મામ ત્યાં રહેવું પડેલું. મેં મારો મુકામ હમેશ પ્રમાણે રામજીની પોળમાં મારા મિત્ર અચરતલાલ મલ્લજીને ત્યાં ન રાખતા રા. સા. મહીપતરામના બંગલામાં રાખેલો હતો. એ બંગલો ટ્રેનીંગ કોલેજની પાસે હીરાલાલ ફેજદારવાળો હતો, તેને ત્રીજે માળે મારો નિવાસ હતો. ગોપાળજી સુરભાઈ દેસાઈ પણ મારી પકોસમાંજ રહેતા હતા. અમારો સૌને છુટકો અકટોબરમાં થયો. રસલ સાહેબ જાને ધણી લગ્ન આદમી, મોજ-શીખવાળા ને દયાળુ હતા. એક દાખલા તરીકે કહું છું કે, એક દિવસે સાહેબના હુકમ મુજબ સઘળા ડેપુટીઓ તથા ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સીપાલે સાંજે પાંચ વાગે સાહેબને મળવા સાડે દાંજર થઈ વરદી કહેવડાવી. અમને સૌને ઉપર બોલાવ્યા. સાહેબ પણ ડાલાખાઈની વાડીમાં ત્યાં ટ્રેનીંગ કોલેજ હતી ત્યાં બંગલામાં રહેતા હતા. પોતે દાદરને મોખરે આવીને ઉભા રહ્યા. જેવા અમને દીક્ષા કે તરતજ પોતે બોલ્યા “You wisemen of the East I have got no time to talk with you as I am going to sleep. Please come at some other suitable time when I call for you.” અમે નિરાશ થયા ને પાછા પોતપોતાને મુકામે ગયા. સાહેબને લવાઈ જોવાનો શોખ થયો તેથી જાતે પચાસ રૂપીઆ આપી સારામાં સારા નાયક ટોળાને બોલાવી વાડીના કપાઈડમાં લવાઈ કરાવી. તેમાં સઘળા સ્ક્રાલરોને તથા ડેપુટી વગેરે માસ્તરોને તેડ્યા હતા. એક વાર એક મદરાસી શતાવધાન અમદાવાદમાં આવ્યો હતો તેના ખેડ જોવાને પચાસ રૂપીઆ આપ્યા. એવા એ સાહેબ મનમોહલા હતા. આ સઘળા રમુજને અમારો મુકામ અમદાવાદમાં હતો ત્યારે થઈ હતી. પ્રત્યેક ડેપુટીને યોગ્યના પ્રમાણે જમિતી, બીજ ગણીન, ઇતિહાસ વગેરે કોલેજમાં

તેમાં નાહવા ધોવાની મનાઈ હતી; તેની મને માહિતી ન હોવાથી, હું મારાં ધોતીઆં-અંગુઠો ધોવા જતો હતો એટલે ત્યાં હિનેલા લોટાએ મને અટકાવ્યો કે એ કામ કરશો નહીં, સરકારના ગુન્હેગાર થશો ને શિક્ષા પામશો. નહાવું ધોવું હોય તો જહાર પાણી ભરી લાવી તેમ કરો. શોલા-પુરમાં જે ત્રણ દહાડા રહી પુને પાછો ગયો. ગણેશ ચતુર્થીના તેહેવાર પુનામાં ધણા વખાણવા લાયક થાય છે, તે જોઈ પાછો મુંબઈ ગયો ને રંગ પુરી થતે નોકરી પર હાજર થયો.

આ મુંબઈની મુસાફરી મિત્રોના મેળાપ સિવાય કંઈની બાબતમાં સારી નીવડી નહીં. શેરના વેપારમાં પાંચ દળર ખર્ચ કર્યાં તેમાં મુડી, થએલો નફો તથા ખીજા ધરના ભરતાં છુટકો થયો.

આ વેપાર કરાવ્યામાં મારા મિત્ર ગંગાદાસ કીશોરદાસની સહાયતા હતી. તેમને પણ નુકસાન થયું ને મારા પણ પૈસા ગયા. જોઈટ સ્ટોક કોરપોરેશનના પંદર શેર લીધેલા હતા, તેણે દેવાળું કાઢ્યું ને ખીજા નવા કોલ શેરહોલ્ડરે પર દેવું વાળવાને કાઢ્યા. રૂપીઆ પંદરસો, કોલના ભરવા પડત પણ ગંગાદાસની તદખીરથી મારો છુટકો ત્રણસો રૂપીઆ ભરવાથી જ થયો હતો.

સન ૧૮૬૫ના વરસમાં વિશેષ હકીકત નથી.

સન ૧૮૬૬ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઈ ઇલાકાના ડીરેક્ટર એફ ઇન્સ્પેક્ટર કશન સર આલેક્ઝાંડર આટ બારોનેટની મુલાકાતને સાર ઇન્સ્પેક્ટરે તેડેલા માટે એક અફવાડીઈ ત્યાં જતું પડેલું, તા. ૫ થી ૧૨ સુધી, અમદાવાદ આવી તેમણે કાંઈ વધારે કામ કર્યું નથી. ડેપુટીએને મળ્યા ને સાધારણ વાતચીત કરી, ખબર અંતર પુછી હતી. હું મળવા ગયો ત્યારે વરદી કહેવડાવવા છતાં મને બહાર ચોભાવી રાખ્યો, બીજવાર ત્યારે ફરીથી બીડી સાથે વરદી મોકલી ત્યારે મુલાકાત થઈ.

સન ૧૮૬૭ના વરસમાં ભરૂચ જીલ્લાનો સ્વતંત્ર ચાર્જ મી. પરાગજીને મળવાથી મારે તે તરફ જવાનું તથા તે નિશાળો તપાસવાનું બંધ થયું. ઇન્સ્પેક્ટરે મારો રીપોર્ટ માંગ્યો કે હવે પરાગજી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાને લાયક થયો છે કે નહીં? મારા અનુભવ પ્રમાણે તે લાયક થયો છે, એવું મારી દેખરેખ નીચેથી તે નીકળી ગયા ને ઇન્સ્પેક્ટર સાથે વખાણ વગેરે કરવા માંડ્યું.

શીખવવાને વખત આપ્યો હતો; મને ભૂમિતી સીનીયર સ્કોલરશને શીખવવાનું સોંપ્યું હતું.

સન ૧૮૬૩ના સાલમા ડીસેંબર માસમા શુકલતીર્થની યાત્રા કરવા ગયો હતો. ત્યાં પશુ રસલ સાહેબ આવી પહોંચ્યા હતા. સુરતથી અમદાવાદ ટ્રેનમાં જતા ભરૂચના સ્ટેશન પર લોકોની ભીડ જોઇને ખબર કાઢી કે આજે શું છે? લોકોએ કહ્યું કે અહીંથી સાત કોસપર શુકલતીર્થ ગામમા જત્રા ભરાઈ છે ત્યાં સૌ જાય છે. તે પરથી પોતે પશુ એક ગાડી કરી રાત્રે શુકલતીર્થમા ગયા ને ખળીમા હવાલદારના માડવામાં રાત્રે તેના ખાટલા પર સુઇ રહ્યા ને સવારે મેહેતાજીને તેડાવી મંગાવી દેવાજીમા નહાવા પડ્યા. તરવામા ઘણા ખબરદાર હતા; મેળો તથા ઓંકારનાથનું દહેરૂ વગેરે જોઈ પાછા ભરૂચ આવી અમદાવાદ સિધાવ્યા હતા; એવા શીખીન માણસ હતા. મારો મેળાપ થયો હતો ત્યારે મને કહ્યું કે, નર્મદામાં નાહી વિધ્યુનાં દર્શન કરી પવિત્ર થયો છું.

સન ૧૮૬૪ ના વરસમાં વિશેષ હકીકત થોડીજ છે. તા. ૪ થી જુલાઈથી ત્રણ માસની હકની રજા લઈ હું મુળઈ ગયો હતો. મનમાં લોભ એવો હતો કે કોઇ સારી વધારે પગારની જગા બેંક કે મીઠામા મળે તો રહેજું, ને સરકારી નોકરી છોડવી. એવી લાલચ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મારા મિત્રો પ્રાણલાલ મથુરાદાસ તથા કેમ્બરજ હોરમસજી આલપાઇવાળા તથા રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ સરકારી નોકરીએ છોડી મોટે પગારે બેકના મેનેજર થયા હતા. થોડા દહાડા મુબાઈમા રહ્યો. પ્રેમચંદ રામચંદને મળ્યો, તેમણે મને ત્રણસો રૂપીઆની જગા કરાંચીમાં આપવા કહ્યું. પણ તે મને સાઈ લાગ્યું નહીં. પુને મારા મિત્ર મંગારામ નરભોરામને મળવા ગયો ત્યાં શેઠ રૂસ્તમજી જમશેદજી જીજીલાઈની મુલાકાત થઇ. તેમણે મને એટલીજ શીખામણ દીધી કે, સરકારી નોકરી છોડી કોઇ બેંકમાં રહેવાની લાલચમાં પડશે નહીં. થોડો પગાર મળે પણ સરકારી નોકરી સારી ગણવી. એ વાત મારા મન પર ઠસી તેથી વધારે પ્રયત્ન ન કરતાં હું મારા મિત્ર રા. સા. નારાયણલાઈની ભત્રામણ લઈ પંદરપુરની જત્રાએ ગયો, ત્યાંના મારતર તથા ફોજદાર તથા ડાક્ટર સાથે સારી મિત્રાચારી થઈ. તેમણે મને સિફારસ કરી શેલાપુર જોવા મોકલ્યો. ત્યાંના ડાક્ટર નારાયણરાવ ઘણા હેતાળ હતા તેમને ઘેર ઉતર્યો. શેલાપુરમાં તે વખતે મોડું તળાવ હતું, તેનું પાણી લોડોના પીવામાં આવતું, તેથી

તેમાં નાહવા ધોવાની મનાઈ હતી, તેની મને માહિતી ન હોવાથી, હું મારાં ધોતીઆં—અંશુહો ધોવા જતો હતો એટલે ત્યાં હિબેલા સોઢાએ મને અટકાવ્યો કે એ કામ કરશો નહીં. સરકારના ગુન્હેગાર થશો. ને શિક્ષા પામશો. નહાવું ધોવું હોય તો બહાર પાણી ભરી લાવી તેમ કરો. શોલા-પુરમાં બે ત્રણ દહાડા રહી પુને પાછો ગયો. મળેલ ચતુર્થોના તેહેવાર પુનામાં ધણા વખાણવા લાયક થાય છે, તે જોઈ પાછો મુખર્ષ ગયો. ને રત્ન પુરી થતે-નોઝરી પર હાજર થયો.

આ મુખર્ષની મુસાફરી મિત્રોના મેળાપ મિલાપ દ્રવ્યની ખાખતમાં સારી નીવડી નહીં. શેરના વેપારમાં પાંચ હજાર ખર્ચ કર્યા તેમાં મુડી, થએલો નફો તથા ખીજા ધરના ભરતા છુટકો થયો.

આ વેપાર કરાવામાં મારા મિત્ર ગંગાદાસ કાશીરદાસની સહાયતા હતી. તેમને પણ તુક્યાન થયું ને મારા પણ પૈમા ગયા. જોઈટિ સ્ટોક કોરપોરેશનના પંદર શેર લીધેલા હતા, તેણે દેવાણુ કાઢ્યું ને ખીજા નવા કોલ શેરહોલ્ડરો પર દેવું વાળવાને કાઢ્યા. રૂપીઆ પંદરસો, કોલના ભરવા પડત પણ ગંગાદાસની તદખીરથી મારો છુટકો ત્રણએ રૂપીઆ ભરવાથી જ થયો હતો.

સન ૧૮૬૫ના વરમમાં વિશેષ હકીકત નથી.

સન ૧૮૬૬ના ફેબ્રુઆરીમાં મુખર્ષ ઈલાકાના ડિરેક્ટર એફ ઇન્ફ્રે-કશન સર આલેકઝાંડર આટ બારોનેટની મુલાકાતને સાર ઈન્ફ્રેક્ટરે તેડેલા માટે એક અફવાડીઈ ત્યાં જવું પડેલું, તા. ૫ થી ૧૨ સુધી, અમદાવાદ આવી તેમણે કાંઈ વધારે કામ કર્યું નથી. ડેપુટીઓને મળ્યા ને સાધારણ વાતચીત કરી, ખબર અંતર પુછી હતી. હું મળવા ગયો ત્યારે વરદી કહે-વગવવા છતાં મને બહાર ચોલાવી રાખ્યો, બીજવાર જ્યારે ફરીથી ચીડી સાથે વરદી મોકલી ત્યારે મુલાકાત થઈ.

સન ૧૮૬૭ના વરમમાં ભર્યું હાલોનો સ્વતંત્ર ચાર્જ મી. પરાગજીને મળવાથી મારે તે તરફ જવાનું તથા તે નિયામો તપાસવાનું બંધ થયું. ઈન્ફ્રેક્ટરે મારો રીપોર્ટ માંગ્યો કે હવે પરાગજી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાને લાયક થયો છે કે નહીં? મારા અનુભવ પ્રમાણે તે લાયક થયો છે, એવું લખવાથી મારી દેખરેખ નીચેથી તે નીકળી ગયા ને ઇન્ફ્રેક્ટર સાથે ખુદાનોબહાર લખાણ વગેરે કરવા માંડ્યું.

સન ૧૮૬૮ના ફેબ્રુઆરીમા આગ પુત્ર મગનનાન તથા મારી પુત્રી તારાગવરીના લગ્ન કર્યા

સન ૧૮૬૮ના અક્ટોબરમા શુભનવીર્યની યાત્રા, એજ વગ્નના ફીસ્ટમસ (નાતાલ)ના તેહેવારમા ભર્ય ખાતે સમ્રહમ્મ્યાન થયુ હતુ તેની યોજના કરનાર મી હોપ સુરતના કનેક્ટર હતા ધણા દેશોના રાજ જેવા કે ગાયમ્વાડ, નાદોદ, ધગમપોર, વામદા તથા મુખર્મના ગવરનર તથા ધણા પરદેશીઓ આવ્યા હતા સમ્રહમ્મ્યાન ઉધાડનાની ક્રિયા ગવરનર સાહેમે કરી હતી એ પ્રમજે એન્જલુમ્મશનન ઈન્સ્પેક્ટર મી કુટીસ હતા તેમણે શુભગતની નિશાળોને દશ દિનસની રજા આપી હતી તેથી ધણા મેહેતાઓ તથા ડોયુગીઓ ભર્ય આવ્યા હતા વ્હાઈટરોડ પર આવેલી જર્નીંગ ફેક્ટરી અમજદ બાગ નામે ઓગખાય છે,તેમા એ સમ્રહમ્મ્યાનનો મડપ રચવામા આવ્યો હતો તથા મજને ઉત્તર પાસે ગવરનર, રાજઓ, યુરોપીઅનો વગેરેને સાર તથુઓ માગવામા આવ્યા હતા ને મોગી શોખા મડક પર કમાનોથી તથા વાવટાથી કરી હતી

સમ્રહમ્મ્યાનમા જાત જાતનુ કાપડ, વામણો, ચંત્રો વગેરે ગોઠવા હતા ને દરમાર તથા સમ્રહમ્મ્યાન જોનાને સાર ટીકીંગ (પામ) મઢી હતી, તે એ જાતની હતી પેહેલા વર્ગના પાસની કીમત રૂ પાચ ને બીજા વર્ગની રૂ ત્રણ હતી એ પામ દશ દીનસ સમ્રહમ્મ્યાન ખુલ્લુ રહ્યુ ત્યા સુધી મામ આપતી હતી એક પામથી ધણા જુવા જુવા માણસો જોઈ શમ્તા એ સમ્રહમ્મ્યાન ઉધડયુ ત્યારે ગવરનરે મોગી લખ્ય દરમાર મડપમા ભરી હતી માણસ તથા વાહનની ગરબી એટલી થઈ હતી કે, એક પોલીસ સ્ટાન્ડો ઘોડો ચમક્યો ને તે કોરામા શુચનાઇ પગથી પગ લાગ્યો, તેને તરતજ ગાળી મારી પુરો કરવામા આવ્યો હતો

એજ વખતે મી કરગીસની જગ્યા પર કા બ્યુહનર નીમાવાથી તેઓ ચાર્જ લેવા આવ્યા હતા મી કરગીસ પોતાની જગ્યાનો ચાર્જ મને સોંપીને જવા હતા તેથી મે ઓફીસનો ચાર્જ આપ્યો

મી કરગીસના હાથ તરફે તથા કાકગ બ્યુહનરના હાથ તરફે કેવુ કામ બગાવેનુ તેના દાખનાને સાગ પરીશીષ્ટ () તથા () ના તેમના આપેલા સર્ગીષ્ટોની નમ્નો છે

સન ૧૮૬૮મા વિશેષ નર્ણુન કરના જેવુ નથી, પણ કાકટર બ્યુહનરના હાથ નીચે સખત કામ કરવાનુ હતુ તે નવા હતા, શુભગતીનુ સ્વરૂપ જ્ઞાન

હતું પણ જાતે મેહેનત અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હતા તેથી એટલે હાથ તળેનાં માથુસો પાસે સખત કામ લેનારા હતા.

સન ૧૮૬૬ના વરસમાં પણ શુક્રતીર્થની જાત્રા કરી હતી. ડાક્ટર બ્યુલર આકર્ષિત હતા એટલે તેમની બદલી થવાથી તે જગ્યા પર મી. કર્ડીસ બહાલ થયા. તેમની પ્રકૃતિ ચોખ્ખાસા (સન ૧૮૭૦) માં બગડવાથી મી. જે. બી. પીલ ડાખરેક્ટર થવાથી, તેમનું ચિત્ત વ્યગ્ર થયું. લોકલફંડના મકાનો બાંધવાનું કામ તેમની પાસે રહેવાથી નાણું રહેવા લાગ્યું તેમાંથી કેટલોક લાભ ખાતગી વપરાવાથી ધણીજ વેત્તજા આવી ગઈ, પોતાની જાતને ઈર્ષિ કરવા લાગ્યા, માથું ફેડ્યું, ને જમે તેમ લવવા માંડ્યું. મી. પીલ મારા હસ્તકનાં નાણાંને દીસાળ માંગશે તો તે કેમ અપાશે? સરકારી નાણું ક્યાં ગયું એવાં એવાં વાક્યો ઉચ્ચારે. એ વેળા એ સાહેબનો મુકામ સુરતમાં હતો. મારે જઈ કેટલોક દીસાસો આપવો પડતો, પણ તે સધળું પાણીમાં જતું. આખરે ઓશીસનો ચાર્જ મારે લેવો પડ્યો ને સાહેબને એમના મડમ વીલાયત લઈ ગયાં. ઓશીસનો ચાર્જ ૧૩ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૦ થી તા. ૫ નોવેમ્બર સને ૧૮૭૦ લગી રહ્યો ને પછી ડાક્ટર બ્યુલર પછી પાછા કાયમ નીમાઈ ને આવ્યા.

સન ૧૮૭૦ની સાલમાં બે વાર અમદાવાદ જવું પડેલું. જુલાઈમાં બન્નેટ સાર તથા અક્ટોબરમાં ટ્રેનીંગ કોલેજની પરીક્ષા સાર.

કર્ડીસ ટ્રેડીમેનીઅલ ફંડ ઉભું કર્યું, એજ વરસમાં, તેમાં રૂ. ૨૫) આપવા પડ્યા હતા ને તે સધળો અવેજ એમની મડમને મોકલવામાં આવ્યો હતો. સન ૧૮૬૬ના નવેમ્બરમાં ડીરેક્ટર મી. પીલ સાહેબે મને ગુજરાતી બુક કમીટીનો એક મેંબર નીમ્યો, તે બોલો સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી પણ મી. જાહસની ભલામણથી જારી રાખ્યો છે.

સન ૧૮૬૮ના વરસમાં મી. કર્ડીસે મને સૂચના કરી કે ઇંગ્લંડનો ઈતિહાસ ગુજરાતી ભાષામાં નથી તે પુસ્તક તારે તૈયાર કરવું. તે પરથી એમની ભલામણ મુજબ ડેવીસ કૃત ઇંગ્લંડનો ઈતિહાસ બાપે દીકરા પર લખેલા પત્રના રૂપમાં છે, તેનું ધોરણ પકડી તથા કેટલોક વધારો ઘટારો કરી પુસ્તક કર્યું. અને જ્યારે મી. કર્ડીસ ઇંગ્લંડ સન ૧૮૬૮-૬૯માં ગયા ત્યારે તેમને તપાસવા આવ્યું હતું. તેમણે તપાસીને પોતાના સારા અભિપ્રાય સાથે તથા કેટલોક સુધારો કરવાની સૂચના સાથે એડનથી મારા ઉપર તે પાછું મોકલ્યું. પીલ સાહેબ ડીરેક્ટર થયા ત્યારે તે છપાવાને અરજ કરેલી. તે

પરથી તુંમરો તથા લખાણ ચાલતાં સન ૧૮૭૩માં અંત આવ્યો. સરકારે તે અંચ લઈને પોતાને માથે ડાપવાની ના કહી. પણ જો હું મારે જોખમે છપાવું તો સરકાર તે પુસ્તકની કેટલીક પ્રત લાઈબ્રેરી સારૂ રાખશે તથા નિશાળોમાં ધનાઓમાં વાપરવા પરવાનગી આપશે એમ જણાવ્યું. સરકારે તો ફક્ત ૧૭૦ નકલ સંખી. પણ ધનામ વગેરે કામ સારૂ ખરીદવામાં આવીને હજાર ખીજી નકલ પૂરી થઈ. એની કીમત રૂ. ૧) રાખી હતી ને બાળબોધ અક્ષરે છાપી હતી. હવે તેમાંની શોધી નકલ જડતી નથી.

સન ૧૮૭૦ના સપ્ટેમ્બર તા. ૧૫ થી ઇન્ડિપેન્ડન્ટની ઓફીસનો ચાન્સ મારી પાસે હોવાથી અક્ટોબરમાં તા. ૧ થી તા. ૨૨ સુધી ગુજરાત ટ્રેનીંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવા સારૂ અમદાવાદમાં રહેવું પડ્યું. તે વેળા મુકામ પણ કોલેજની ઇમારતમાંજ રાખ્યો હતો.

સને ૧૮૭૧ના એપ્રિલની તા. ૧ થી મારા પગારમાં રૂ. ૨૫) નો વધારો થયો એટલે રૂ. ૧૭૫) ને બદલે રૂ. ૨૦૦) મળવા લાગ્યા.*

પોતાના સમયના કેળવણીકારો તેમજ પ્રખ્યાત સાહિત્ય રસિકો સાથે એમને સારો મંબંધ હતો ને એ મંબંધ એમના સ્વર્ગવાસ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. બુદ્ધિવર્ધક સભાના સભ્યો, વાંચન પાઠમાળાના એમના મહાકાર્યકરો, ઉપરાંત કવિ નર્મદ જેવા અન્ય વિદ્વાનો સાથે પણ એમને મંબંધ હતો. સુરતની પાસે આવેલા અગાજી ગામની નિશાળ કવિ નર્મદાશંકરને હાથે એમણે ખુલ્લી મુકાવી હતી.* કવિ નર્મદાશંકર એમને તથા એમના પિતા વિશે નીચે પ્રમાણે પોતાના ધર્મવિચારમાં જણાવે છે:—

પ્રથમ એપડીઓ અને મહેતાજીઓ તૈયાર કરવામાં, ને નિશાળો થયા પછી વ્યવસ્થા તથા વૃદ્ધિને અર્થે થમ લીધો જોણે, તે ભરતના મોઢ વાણીઆ રણછોડદાસને અમે આરંભ કાળનો ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિનો પહેલો પુરુષ કહીશું. તેનાજ ભણાવેલા દુર્ગારામ મહેતાજીએ મંત્રાદિક તથા પુનર્જનન

* મુંબઈના અકવાલીક પત્ર “ગુજરાતી” માં સને ૧૯૦૮ ની સાલમાં આ આત્મકથન પ્રસિદ્ધ થયેલું; તે રા. બા. મોહનલાલને પોતાને હાથે જ લખાઈલું હોવાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ત્યારબાદનો અહેવાલ એમના કુટુંબ તરફથી મળ્યો છે.

* એ રાજા ખુલ્લી મુકતી વખતે જ્ઞેડવામાં આવેલા દોહરાનું અર્ધપદ નીચે મુજબનું મળી આવે છે:

“ધન્ય, અર્ધજાણી, ગામને, ધન્ય અર્ધિના લોક.”

મંજીવી સુધારાના વિચાર પોતાની નગીના લોકોમાં ચરચાતા છીધા તે પ્રમુખ સરકારના મંજીવમાં મરતાં સુધી છીધાં. રણછોડાસના મોટા દીકરા મોહનલાલે પ્રુદ્ધિવર્ધક સભાના પહેલા સભ્યમાં, સારાં સારાં ભાષણ કર્યા હતા. તે નાના દીકરા મનમોહનદાસ તે હમણાં ભરચની પ્રાર્થના સમાજમાં કવિતા વાણીએ પ્રાર્થના તથા ભાષણો કરે છે. રણછોડાસને પોતાને વેદાંતના પ્રથો વાંચવા પર પ્રીતિ હતી એવી અમારી સ્મૃતિ છે.

મુરના મહર્ષિ સુપ્રસિદ્ધ વકીલ કાળાભાઈ ગુજરાત તેમજ મુબાઇના નામાકિત પુરોના મંસર્ગમાં ઘણું આવેલા તેઓએ રા. બા. મોહનલાલભાઈ માટે નીચેની હકીકત જણાવી હતી.

મી. કાળાભાઈ ત્યારે પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે એમના પિતા લક્ષ્મીભાઈ મુનસફે રા. બા. મોહનલાલને એક મ્હોટી Tea-Party આપેલી (ચાહા પાણીનો મેળાવડો કરેલો.) આજે એવા મેળાવડા સાધારણ છે પરંતુ તે કાળમાં એવા મેળાવડા કવચિત જ થતા જે અસાધારણ ગણાતા હોવાથી તેને ખુબ મહત્ત્વ અપાતું. એ મેળાવડા સમયે રા. બા. મોહનલાલે જે પચાસ રૂપાળી વાપરેલા તે કુટુંબમાં સ્મરણ ચિન્હ તરીકે એમણે જાળવી રાખેલા. એ મેળાવડાના મહત્ત્વનું એક બીજું પણ કારણ એ હતું કે તેના નાહાના છોકરાને શિખવવા માટે એક નિશાળ (Infant School) કાઢવાનો વિચાર થયેલો ને ત્યાં ત્યાજ એ જાળવતી એક કમીટી નક્કી થઈ, જેના મરનરીન રા. બા. મોહનલાલ હતા અને મી. મોતીરામ ભગુભાઈ, તથા રા. લક્ષ્મીભાઈ મુનસફ સેક્રેટરી હતા. મોતીરામ પ્રાણીવનદાસ, નાનાભાઈ હરીદાસ, મહીપતરામ રૂપરામ, લક્ષ્મીભાઈ કેશવલાલ અને કદાનદાસ મંજારામ મેમ્બર હતા. દર મહીને નીચલા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી નાણાની મદદ મળતી. જેથી એ સ્કુલ ચાલતી. મીર જાફર અલીખાન, મુલાંછ સાહેબ, શેઠ બમનજી ભાવનગરી, આતમારામ ભુખણવાળા, શેઠ મંછુભાઈ, દીવાનજી મીહારામ દવારામ, શેઠ સુનીભાઈ ચક્ષ વગેરે. મીસીસ હેનરી હોબાર્ટની પણ એમાં મદદ હતી (સન ૧૮૫૪-૫૫). ગોપીપરામાં અસલ જે જગ્યાએ થીઓસોફીકલ સોમાઈટીનું મકાન હતું ત્યાં એ સ્કુલ બેસતી, અને મી. જ્ઞાણેશંકર નામના એક નોર્મલ સ્કોલરને રા. બા. મોહનલાલની ભલામણથી માસ્તર નીમવામાં આવ્યો હતો. મી. કાળાભાઈ, એમનાં બહેન તથા હકીરદાસ સુનીભાઈ ચક્ષેએ સ્કુલના પહેલા બાળ નિશાળીયા હતા. કીડર,

ગાર્ટનની રૂઢી મુજબના મોડેલ તથા મણકાના ફેમ, પીકચરો વગેરેની મદદથી ત્યાં મગજની કેળવણી શરૂ કરવામાં આવતી. ઈંગ્લેન્ડ ગાર્ટનની પદ્ધતિનું મૂળ તે વખતથીજ રા. બા. મોહનલાલના પ્રયાસથી રોપામણું એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

રા. લટુલાઈની મુખર્જી સદર દીવાની અદાવતમાં બદલી થઈ ત્યાં સુધી એ શાળા ચાલી પછી ૧૮૫૭ માં મી. મોતીરામ લટુલાઈના હાથમાં ચાલુ આવ્યો. જેમણે બધો સામાન તથા શાળાને બક્ષીસ મળેલું ઘડીઆળ પણ લેખી નાખ્યા. મોડેલ, પીકચર વગેરેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે બતાવવા રા. બા. મોહનલાલ વારંવાર એ શાળામાં જતા.

એમને ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ગ્રંથ લાપાઓનું સારું જ્ઞાન હતું. ગ્રંથ લાપા તો પોતાના ઓદાને અંગે શીખવી પડેલી. સુરતમાં ગ્રંથ શાળાઓ હતી. તે તપાસવાનું કામ પણ એમને માથે હતું. આજની માફક તે સમયમાં દરેક જગ્યામાં સંખ્યાબંધ ડેપુટીઓ ન હતા. એમના આત્મકથન પરથી જણાશે કે એમને એકલે હાથે કેટલી બધી શાળાઓ તપાસવી પડતી હતી. પોતાના ઓદાને અંગે જેટલું જેટલું જાણવાનું તથા શીખવાનું આવશ્યક લાગે તેટલું શીખી લેવું એ હેતુથી ઉર્દૂનો અભ્યાસ કરેલો.

એમનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ ઘણું જ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. ગણિતમાં તો આજે જે ધાણુ M. A. માં છે ત્યાં સુધીનો એમનો બીજા ગણિતનો અભ્યાસ હતો. પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં પણ Newton'sના Principiaનો એમનો સારો અભ્યાસ હતો.

એમની લાઇબ્રેરીમાંના પુસ્તકોની યાદી પરથી જણાય છે કે ગુજરાતી-અંગ્રેજી ચોપડીઓ ઉપરાંત એમાં મરાઠી ચોપડીઓ પણ સારી સંખ્યામાં હતી.

સ્વભાવે એઓ શાંત, સદા હસ્તા મહોડાના, કસાએલા શરીરના, કુકુબ ગ્રેમી હતા એટલુંજ નહીં પણ હાથ નીચેના માણસો પ્રત્યે પણ વાતસલ્ય ભાવ રાખતા. જુના નોકરો સરદારખા તથા શીવાજી નામે હતા તેમના પર ઠેકના ઠેક સુધી ભાવ રાખેલો એટલુંજ નહીં પણ તેમના ગંભીર હોયો પ્રત્યે પણ ઉદાર ભાવથી જોતા. એમનો સ્વભાવ એટલો ઘાત તથા મનનુ એકાગ્રપણુ એવું સરસ હતું કે એઓ લખતા વાંચતા હોય ત્યાં છોકરાઓ તોફાન કરે, જુમ બરાડા પાડે પણ તેથી કંઈ દિવસ પણ છોકરાઓ પર ગુસ્સે થતા નહીં.

સુરત જતા પરત્વે તો એમની લોકપ્રીયતા એટલી હતી કે આજે પણ કોઈ કોઈ ખુલ્લેથી “ડેપુટી”ના ઓદાનું નામ “મોહોલાલ” કોઈ વદ્ધ પુરપને મહોડેથી સાંભળવામાં આવે છે.

એમના મૃત્યુનો શોક દર્શાવતા ભર્યના સહેરીઓની મળેલી સભામાં થપલા દરાવમાંના “પેન્શન લીધા પછી અમારા સહેરના દરેક જાહેર કામમાં અમ્ર ભાગ લઈ સહેરની સારી સેવા બજાવી છે.” સખ્તે એમની સહેરી તરીકેની કાર્કિદી દર્શાવે છે.

એમની કૃતિઓ :

૧ દેશાટલુ.

૨ રસાયન શાસ્ત્ર.

(૭ ભાષણોની હારમાળા)

૩ સ્ત્રી કેળવણી.

૪ ઇલેક્ટ્રીક ટેલીગ્રાફ

(વીજળીના કાસદ) (ભાષણોની હારમાળા)

૫ ડંકપૂર મહાત્મ.

૬ અખેગીતા.

૭ વલ્લભકૃષ્ણના ગરબા.

૮ ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તા.

૯ નીતિબોધ કથા.

૧૦ મરેડી બખર. બે ભાગ (સં. ૧૯૧૧)

૧૧ એશીઆ ખંડની ભૂગોળની સમજૂતી.

૧૨ ઇંગ્લાંડનો મંદિર ઇતિહાસ.

આ સિવાય નીચેનાં પુસ્તકો સુધારીવધારી એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા:—
દેશી હિસાબ.

ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોષ-કરસનદાસ મૂળજીવૃત.

બુદ્ધિવર્ધક સલાના ગરબા પણ એમણે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

રા. સા. મયારામ શંભુનાથ ચરિત્ર

રાવસાહેબ મયારામ શંભુનાથનો જન્મ, ગામ મોતા, તાલુકો કોડાદ
જીલ્લા સુરત, ઇલાકે મુખ્યાર્મિ, ગવન ૧૮૬૬ના ચૈત્ર સુદી ૧૩, મુકાબીવ
માર્ચ સને ૧૮૩૦ ઇસવીને રોજ થયો હતો. (તાગીબ, વારતી ખખર
નથી) એ જાતે હિંદુ (ગુજરાતી) મોતાળા બાલણ (મોતા ગામ ઉપ
રથી મોતાળા બાલણ નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે) એમના પૂર્વજો
માગ કુટુંબના તથા વિદ્વાન હતા, અને ધર્મકૃત્યના ઇમમા ધણી કુશળ
હતા એમના દાદા, ભાઈદામ, એમના વખતના ગામના નાના તડના તડ-
વાઈ પટેલ હતા, અને તેમનું માગકુળ એટલે શામકુળમા ભારદ્વાજ
ગોત્રીની કન્યા દુધીદેવી માથે લગ્ન થયું હતું અને તેમના પિતા શંભુનાથ
કાન્યમા એટલા તો કુશળ હતા કે આદ્યેઆદ્યેના વિદ્યાર્થીઓ તેમની શીર્ષિ
સાબળીને તેમની પામે વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવતા એ શંભુનાથ એવા ગુણી
અને શાત સલાવના હતા કે એમને મામેયી કોઈએ પત્યગ મારી આખ
ફોટી નાખી, તોપણ તેની ઉપર ક્રિયાદ કે કોઈ દુર્ભાવણ ક્યારે વગર ખેસી
ગયા અને બોધ્યા કે ચવાકાળ થયું એમા ખીમનો વાડ નથી. વળી તેઓ
એટલા શગમાળ હતા કે તેમની વિદ્વતા જોઈ તેમને પુણ્યમા મૃતુચેતને ત્યા
કથા પુરાણ કરાવવા તેમના સગા ગેદી લેઈ ગયા, ત્યાં મોદામાથી ભાવણ
પણ પુરેપુરું થતું નહોતું, એ કામમા પાગ પડ્યા નહિ, ત્યારે પોતાના
જજમાનના ગામ રાજપરામા પોતાની ઉદરપોષણ જતી જવના સુધી
તેમણે ચલાવી તેમના વ્યભાવ તેમની વાક્ય સિદ્ધિ તથા નિર્લોભતા તથા
દાન પ્રતિગ્રહનો અનાદગની વાતો હજી સુધી તેમના જજમાનોમા ચારે
છે તેમનું લગ્ન ભારદ્વાજ ગોત્રમાના મોટા કુલીન શીવદત આણુદમટના
દીકરા મયાલટની વચલી દીકરી નામે કાશી વેરે થયું હતું

રા. સા. મયારામ એ કાશીની કુખે આદ્ય છેકગરઓમાના માંથી
નાના દીકરા ધણી દીગીરીની વેળાએ જન્મ પામ્યા હતા. એમના
જન્મ મમયે એમની જેન નામે પ્રાણુદગ જે આશરે આદ્ય વર્ષની હતી,
તે તરતજ રાડી હતી તેથી સઘળા નાતના લોકોમા તથા તેમના કુટુંબમા
રડાપીટો ચાલતો હતો. તેથી એમની માનો એમના ઉપર બહુજ તે વખતે
અનાદર હતો, અને તે એમને પુરેપુરું ધવરાવતા પણ નહિ. અને તેમનું ધોડીજી
બહાર વાડામાજ પડી ગયું હતું, કોઈ દેકાર રાખતું ન હતું તેથી પાડપડોશી
ધવરાવના, અગર નહિ તો એમની મા જે છોડી રાડ્યાને લીધે ખુણે રહેતા

તેમની પાસે લેઈ જઈ કહેતાં કે, કાથી આને એકવાર તો ખોળે લે ? અને ધવાડાં ત્યારે તે દુઃખનું દૂધ ધવારે, અને ધણીખરી વાર તો એમની મોટી ખેન. લખમી જેમને તે વખતે મંછારામ નામનો છોકરો વરમેકનો થએલો હતો, તે ધવાડાંથી એટલું દુઃખ છતાં પણ તેમના પીતા શંભુનાથને સ્વભાવની રીત પ્રમાણે ખીલકુલ એમનો અનાદાર નહોતો. એ ઘરમાં દુખને રડાપીટને લીધે પોતાના જન્મનોના ગામમાં ઘણાખરા રહેતા, તેથી મયારામને જન્મ સમયે પણ ઘેર નહોતા. તે ત્યારે ઘેર આવ્યા ને છોકરાના જન્મની વાત સાંભળી, ત્યારે તેઓ લેસિય પણ સાઈ જાણતા હતા તેને લીધે કે અનુમાનથી કે, વાક્ય સીદિથી કહેવા લાગ્યા જે એ છોકરો મોટો કુળદીવો તથા પરાક્રમી નિકળશે. દુઃખના દિવસમાં જન્મ થયો તેથી એમના દાઢએ જન્માક્ષર પણ કરાવ્યા નહિ. એ કુળનું આદીનામ ઉપાધા, પણ શંભુનાથ તથા ભાઈદાસ વ્યાકરણ, પુરાણ, તથા કાવ્ય ભણ્યા હતા, તેથી ભટની અટકે ઝોળખાય છે.

૩. જન્માક્ષર નહિ તેથી જન્મરાસીનું નામ ન પાડતાં ૧. લી કલમમાં લખેલા એમની માના બાપ મયાભટ્ટનું નામ લેણું રાખવા એમનું નામ મયારામ પાડ્યું. એમના માહા ભાગ્યે કે ધૃશ્વર કચ્છાએ, પોતે ત્રણ વર્ષની ઉંમરે પહેાંચતાં પહેલાં એમના જોળા પીતાનો કાળ થયો. તેથી સધળા ઘરખટલો એમની માની ઉપર આવી પડ્યો. કેમકે એમના મોટાભાઈ દીનાનાથ, જે હાલ જૂજદરબાર સુગીર રામ તથા કટાયા કુંવરના વિદ્યાગુરુ છે, તેમની ઉંમર તે વખતે ૭ વર્ષની હતી. એટલે પાંચ માણસના વસ્તારી કુટુંબનો આધાર જન્માન ગતિ ઉપર આવી પડ્યો. કેમકે ભાઈદાસ ભટના વાગનું જે કાંઈ થોડુંધણું સંચીત કવ્ય હતું તે એમના કાકા ત્રીકમભટ્ટે ગામ છઞ્ઞરે ગુખ્યાં હતાં તેમાં તથા બિધરાણી કુળી ગઈ તેમાં ગુમાવી દીધું. પણ એમની માની જુદિ, ચતુરાઈ, કટાપણ, તથા કરકસરથી કુટુંબનું પોપણ જન્માન ગતિ ઉપર આણું. એટલુંજ નહિ પણ છોકરાએને જનોઈ પહેરે ખરચ કરતાં પણ સગાઓની બીડ વખતે મદદ થવાય એટલું કવ્ય મંચય થયું. મયારામને જનોઈ સાત વર્ષ આપ્યું, અને નાનની રીત પ્રમાણે પોતાનું મોટું તડ જમાડી જ્ઞાતજોગન કર્યું હતું.

રા. સા. મયારામની ઉંમર પાંચ વર્ષની થઈ, એટલે તે હોંસે હોંસે પોતાના વડાબાઈ દીનાનાથની સાથે ગાંમની સરકારી નિગાળે જવા લાગ્યા : જોતે એવી તો છાની રીતે શિખ્યા કે નિશાળના મેદેતાઈ નરબેરામ જેશંકર

મેહેતાજીની જગ્યા મળી નહીં, અને મને ૧૮૪૬ મા મેહેતાજીએ તૈયાર કરવા માટે નોર્મલ ક્લાસ નીકળ્યો તેમા શીખના ૩ ૫) ના પગારે મયા રામનુ નામ નોધાયુ તેથી મી હાગકનીમ ધણા ખુશી થયા પણ તેમા જે છોકરાઓ શીખવાને આવ્યા હતા, તેઓ ધણા કાચા હતા, તેથી તેમને પેહેનેથી શીખવવાનુ ચર કર્યુ તેમા થોડા દિવસ રહ્યાથી મયારામને લાગ્યુ જે આમાં વરસ ૧-૧૧ સુધી માફ શીખેલુજ શીખવવામા આવશે, તેથી તેટલો વખત રોકટ જશે તેથી મી હાગકનીમને કહ્યુ > અમારી અગ્રેજી શીખવવાની ખુશી છે, માટે અગ્રેજીમા જેમવા પગવાનગી આપો, એ માલગી માહેબ બહુ ગુમે થયા, અને કહેવા લાગ્યા જે તમારે વાગતે આટલી મહેનત કરી સરકારમા લખ્યુ તથા તમારો પગાર બાધી આવ્યો તે સધળુ પાણીમા નાખવાનુ કરો છો ? પણ મયાગમે કહ્યુ જે અમાગ જે વર્ષ ફોકટ જાય તેટલામા તો અમે અગ્રેજી જે ચાર છુપ શીખીશુ, તેથી સાહેમે નાખુદ થઈ અગ્રેજી શીખવાની રમ આવ્યા પણ કહ્યુ કે તમને પગાર મળશે નહીં તોપણ અગ્રેજી શીખવાનો વિચાર છોડશે નહિ, અને શીખવાનુ ચર કર્યુ

ખાધાપીધાનો આધાર મન ૧૮૪૩ મા મુનઈ આપ્યા પછી એમના મોમાઈભાઈ ઘેનાભાઈને સા રહ્યા તથા મોઈપાણી કર્યુ પણ લણવુ બગ બર નહી થયાથી ૧૧ વરસ પછી છુદા રહ્યા અને લણાવવા જતા ત્યા ૩ ૫) ને આસરે મહીને મળતા, તે હિપ તથા ખુટલા રૂપીયા પોતાની મા પાસેથી મગાવી અગ્રેજી વર્ષ બેને સુમારે લણ્યા, એટલે અગ્રેજીમા સન ૧૮૪૭ ની સાલમા ૩ ૫) ને પગારે ગુજરાતી શીખવવામા મોનીટર રહ્યા પછી સન ૧૮૫૦ ની સાલમા આસીગટ્ટ માગતો જે કયાક ગુજરાતી શીખવવાને અગ્રેજી સકલમા ૩ ૧૨) ના પગારે નીમાયા અને અગ્રેજી કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષામા પાસમે નખરે પાસ થયા, અને ૩ ૧૦) ના પગારની રોનરશીપ મેળવી, સા મેવેજમા વરસેક અભ્યાસ કરી ગુજરાતી મુખ્ય મુદ્દામા મુખ્ય મેહેતાજીની જગ્યા સન ૧૮૫૧ મા ૩ ૩૦) ના પગારે નેમણુક થઈ તે દરમ્યાન પણ સાહેબ લોકને ગુજરાતી શીખવતા તેનો પણ પરચુરણ ૩ ૨૫-૩૦ દર માસે પગાર મળતો એ રીતે સન ૧૮૫૫ ની સાલ સુધી મુખ્ય મેહેતાજીની નોકરી કરી તે દરમ્યાન મી હાગકનીસ મયારામ હિપર ધણા ખુશી હતા અને તેઓ પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ગણતા છેલે કચ્છમા ચરપારકરના કલેમ્ટરના હેડ આકોર્ટની જગ્યા ૩ ૪૦) ના

પગારથી મળી તે કબુલ કરી, તેથી મી. હારકનીસ સાહેબ ગુરૂએ યથા ને એક પગાર નહીં આપ્યો (પછી તે મહીનો નોકરીમાં ગણાયો છે) સને ૧૮૫૫ માં મુનસફની પરીક્ષા નાનાભાઈ હરિદાસ સાથે આપવા ગયા, તેમાં સદર અદાલતના હારીમન સાહેબે નાની ઉંમર મળી દાખલ કર્યા નહીં.

એજ સાલમાં મયારામની કમાઈ બોઈ એક ઘર પોતાની છોકરીના નામનું લખાવી લેઈ ભટ કૃષ્ણરામ મોટા તથા તેમની સ્ત્રી લખમીકુંવરે, વડાભાઈ દીનાનાથને પડતા મુકી પોતાની દીકરી રૂપમણી ૭ વર્ષની મયારામ વેરે લગ્ન કર્યા. (એ વખતને અનુસરી મયારામને તેમ કરતું ૫૩યું) એ લગ્ન થયાથી કાંઈકે કરજ થયું, તથા પોતાના વડાભાઈ દીનાનાથ (જે ભુજમાં મહેતાશ છે) તેની મદદ કરવી, એવા હેતુથી કચ્છમાં ચર-પારકરના કચેકરના હાથ નીચે નોકરી કબુલ કરી ત્યાં ૧૧ વર્ષ શોર્ટ સાહેબના હાથ નીચે રવારીમાં તથા ભૂજમાં નોકરી કર્યા પછી સન ૧૮૫૭ ની સાલમાં મુનસફની પરીક્ષા આપવા માટે સાહેબની રજા માગી તે ન મળી, તેથી પરીક્ષાની મેદેનત ખંધ કરી.

ખબર મળી કે ખેડા વગેરેમાં ડેપુટિ ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા નવી નીકળનાર છે, તે સાલળી મેહેરખાન હોપ સાહેબને અરજ કરી, તેમા હારકનીસ સાહેબ તરફથી મળેલું સરડીરીકેટ ખીડેલું, તેથી તે સાહેબને હોપ સાહેબે પુછતાં રીતભાત ચાલચલગત હોશિઆરીની માહિતી સારી મેળવી, અને ખેડા જલ્લાના ડેપુટિ ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા રૂ. ૭૫) ની તથા દરરોજ રૂ. ૨) ભયુ એ રીતે નેમણુક કરી પ્રામેયન રીતે આપી. તેમાં વર્ષ એક બરાબર હોશિઆરીથી તથા ચાલાકીથી નોકરી કરી એટલે બહાલ કર્યા. સન ૧૮૫૮ ની સાલમાં બુક કમીટિમાં મેમ્બર દાખલ નીમાયા. અને સન ૧૮૫૯ ના ફેબ્રુવારિ માસમાં ખાનદેશના ડેપુટિ ઇન્સ્પેક્ટર દાખલ નેમણુક થઈ ત્યાં ભાપા તથા લખાણ મરાકી છતાં ઉપરી સાહેબ હોપ સાહેબની એટલી તે મહેરખાની થઈ કે પહેલે વર્ષે રાવસાહેબનો કીતાબ ઇનાયત સરકાર પાસે કરાવ્યો, એ કીતાબ તેમની દૈયાતી મુધી તેમને રહે એવો ગયા જુન માસમાં (સન ૧૮૭૭ ના) ઈડિઆ સરકારનો હુકમ આવ્યો. બીજો વરસે રૂ. ૧૫૦ ના પગારથી ચાણના ડેપુટિની જગ્યા માટે તથા રૂ. ૩) દરરોજ ભયા માટે ભલામણ કરી, પણ પ્રથમની ભલામણ જગ્યા કાઢી નાખવાથી તથા બીજી ભલામણ સરકારને સન ૧૮૫૭-૫૮ ના બંડના ખર્ચે બહુ થવાથી નોણાની વંગીને લીધે મંજુર થઈ નહીં. પણ હોપ સાહેબે એક લેટર

સમાધાન પમાડનાર લખ્યું. તે સતોપ પામવા જોઈું હતું. તેમા લખ્યું હતું કે તમે તમાર કામ સાર બજાવ્યું, તેમ મારે જે કરવું તે હું કરી ચુક્યો, પણ મારા હાથમા તે નહીં તે ન થયું, તેથી નાખુશ થયો નહીં, ને તમાર કામ લીધા પડ્યા વગર ક્યાં જવું છેલે સન ૧૮૬૧ મા ખેડાના ડેપુટિની જગ્યાએ રૂ ૧૦૦)ના પગારે બદલી થઈ, તે વખતે હોપ સાહેબ ગવર્નરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતા, તેમણે ત્યાંથી કાગળ લખ્યો હતો કે હું ખુશી થયો છું.

ખેડામા વર્ષ ૧૧ ને સુમારે નોકરી કર્યા પછી ઇંગ્લીસ માહેબે સન ૧૮૬૩ મા અમદાવાદ જીલ્લામા ડેપુટિ ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યાએ રૂ. ૧૨૫) ના પગારે બદલી કરી તે સન ૧૮૭૭ ના અગસ્ટ તા. ૨૪ સુધી રહી તે દરમ્યાન સન ૧૮૬૬મા રૂ ૧૫૦) અને સન ૧૮૭૨ મા રૂ ૧૭૫) પગાર થયો, છેવે અરધું પેન્સીય લઈ ઘેર ખેડા તે પછી હાથમા મુબારકમા શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મ ખાતાના મેકેટરી રૂ. ૧૦૦) ના પગારે છે.

મન ૧૮૬૩ ની સાલમા એમની સ્ત્રી રૂપમણીને પેટે એક દીકરી થઈ અને સન ૧૮૬૬ મા એક દીકરાનો જન્મ આથી ૧૧ મે દીવસે ગુજરી ગઈ. એ દીકરી ધીરજકુંવર તથા દીકરો મુગટરાય હતાં છે.

એ સ્ત્રી (રૂપમણી) ગુજરી જવા પછી સન ૧૮૬૬ની માયમા બી ધામધુમથી ઓરપાડમા મહેતા પ્રાણજીવન આદીતગમની દીકરી મંછાકુંવર વેરે લગ્ન કર્યા. તે આખી નાતમા દેદીપ્રમાન ગણાયા. ઓરપાડ, મેતામા લગ્ન કરવાનો વેહેવાર નહતો, તે આથી તૂટયો, અને લોકોમા વાહ વાહ થઈ રહી.

દીકરી ધીરજકુંવરના લગ્ન ફોજદાર મહેતા ભવાનીપ્રસાદના દીકરા ચક્રમાય (ભારદ્વાજ ગોત્રી) વેરે સન ૧૮૭૧મા, અને સન ૧૮૭૫મા દીકરા મુગટરાયના ભારદ્વાજ ગોત્રીભટ કાવીરામ પ્રાણજીવનની દીકરી (રૂપમણી) વેરે ઘણી ધામધુમ તથા શાખાથી સાથે કર્યા. અને જશ સારો મેળવ્યો છે.

એમની બીજી સ્ત્રીને સન ૧૮૭૫ની સાલમા દીકરી અવતરી ગુજરી ગઈ. બીજી દીકરી સન ૧૮૭૬મા અવતરી ગુજરી ગઈ તથા ત્રીજી દીકરી સન ૧૮૭૭મા અવતરી ૧૫ વાસા જીવી ગુજરી ગઈ.

એ મન ૧૮૫૭ થી તે સન ૧૮૭૭ સુધી ગુજરાત, ખાનદેશમા નોકરી કરી તેથી લોકો તથા મરકારની પ્રસનના એટલી તો મેળવી કે ખેડા જીલ્લાના લોકો તથા મહેતાજીઓ તથા અમદાવાદ જવાના કેટલાક લોકો તથા મહેતાજીઓ તથા ખાનદેશ જીલ્લાના કેટલાક લોકો તથા મહેતાજીઓ પોતાના મા બાપ ગુજરે તેમ તેમને છોડતી વેળા કુસકે કુસકા મેલીને રોયા એટલા તે માયાજી, મળતાવડ, ને પર હિપકારી છે.*

રાવળહાદુર જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી

જમીયતરામનો જન્મ સને ૧૮૬૦ માં સુરતના ચૌધરીશી મેવાડા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં શાસ્ત્રી ગૌરીશંકર રામશંકરને ત્યાં થયો હતો. તે જમાનામાં ગુજરાતમાં સુરત સંસ્કૃત લાપાના અભ્યાસ માટે ઘણું નામાંકિત થયું હતું અને તેથી તેને નાની કાશીનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ સમયે સુરતમાં ધર્મ, ન્યાય, વેદાન્ત ઇત્યાદી વિષયોના નિપણાત શાસ્ત્રી, પંડીત પુરાણી વગેરે હતા. તેમાં ગૌરીશંકર અગ્રણી હતા. અને વેદાન્ત ત્રાયરપતિ તરીકે જાણીતા થયા હતા. એમના ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા એટલુંજ નહીં પણ દેશદેશના વિદ્વાનો વડોદરા કે કાશી તરફ જતાં સુરત એમના દર્શનાર્થે આવી રહેતા હતા. ગૌરીશંકરને વડોદરા અને ભાવનગર રાજ્યોએ પણ બોલાવ્યા હતા અને સારો સત્કાર કરી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું તેવીજ રીતે સુરત શુદ્ધાના કેટલાએક જગીરદારોએ પણ તેમને જગીરો આપી તેમની વિદ્વતાની કદર કરી હતી.

ગૌરીશંકર માત્ર શુદ્ધ વેદાન્તી નહોતા તેમજ તેમનું જ્ઞાન પુસ્તકી-આજ નહોતું. તેઓ ખરા જ્ઞાની, ત્યાગી હોઈ જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

આવા પવિત્ર પુણ્યશાળી પિતાના સમાગમનો લાભ જમીયતરામને બહુ વખત રહ્યો નહીં. તેમના જન્મ પછી એ વર્ષમાંજ ગૌરીશંકરનું અવસાન થયું પરંતુ એમના જેજ પુત્ર ગણપતરામના ઉપર ગૌરીશંકરના પવિત્ર જીવનની સંચોટ અસર થઈ હતી અને તેમની દ્વારા એ જીવનના સંસ્કાર જમીયતરામ ઉપર પણ પડ્યા. તેમજ તેમના માતૃશ્રીના બોળા, ભાવિક અને નિર્દોષ સ્વભાવની પણ અસર એમના ઉપર થઈ હતી. જમીયતરામના માતૃશ્રીની ઉંમર હજી લગભગ દૃષ્ટ વર્ષ થઈ છે અને આખા કુટુંબની ભાગ્યદેવી તરીકે એમના પૌત્ર રા. સા. જૂપતરામ શાસ્ત્રીના ઘરમાં ખીરાજે છે.

એમનો સ્વભાવ ધણો મળતાવડો હતો અને તે જે જે મંડળમાં હોય તેમાં અતિગ્રિય થઈ પડ્યા હતા. આ વૃત્તિ એમને જીવનમાં ધણી ઉપયોગી થઈ પડી. પિતાના અવસાનથી બાળપણમાં ધરાવજીભી રહેવું પડ્યું હતું તેમજ વિદ્વાન પિતા પુત્રને માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા બેટલું પણ સાધન મુદ્રી ગયા નહોતા એટલે વિદ્યાભ્યાસ પણ જનકભાણીથી કરવાનો હોવાથી

એમને જીવનમાં ઘણી અડચણો નડી હતી પણ તે બધી ધીરજ અને ઉત્સાહથી રમતા રમતા દૂર કરતા હોય તેમ બીજાઓ જોઈ શકતા નહોતા.

જમીનપતરામની બાલ્યાવસ્થા સુરતમાં જ્યેષ્ઠ બંધુઓની દેખરેખ નીચે પસાર થઈ હતી અને તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પણ ત્યાજી ચલ્યો હતો. મેટ્રીક્યુલેશન પાસ થયા પછી એમને નોકરી કરવાની જરૂર પડી કારણ એમના મોટાભાઈનો પગાર જીજી હતો અને આખા કુટુંબનો ખોળે વહોરવાનો હતો એટલે તેઓ આગળ અભ્યાસ કરવામાં મદદ આપી શકે એવું નહોતું. નોકરી કરતા જાય અને થોડા ઘણા પૈસા બચે તે વડે કોલેજમાં જઈ ટર્મ રાખે અને પરીક્ષાઓ આપે અને પાછા નોકરી ઉપર આવે. સદ્ભાગ્યે એમને ઘણા સુશીલ અને સંસ્કારી પતિ મળ્યા હતા. તે પોતે શિક્ષિત નહોતા છતાં એટલા બધા ઉદાર દિલના, દીર્ઘદષ્ટિ અને હિમતવાળા હતા કે એમણે અભ્યાસ માટે પોતાના પછાતા પૈસા સ્વેચ્છાથી આપી દીધા હતા. આ પ્રમાણે કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરી સને ૧૮૮૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. તે પહેલાંજ કેળવણીખાતામાં દાખલ થયા હતા એટલે તે ખાતામાં એમની ઉત્તરોત્તર ચઢતી થવા માંડી. ભરૂચ, વલસાડ, સુરત, અમદાવાદ ઇત્યાદિ સ્થળે હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી ૧૮૯૩ માં પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં વાઈસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. તે વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ માધવલાલભાઈ હતા. તેમનો એમના ઉપર ખાસ પ્રેમ અને વિશ્વાસ હતો. ૧૮૯૬ માં તે તેલંગ હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર નીમાયા. તે વખતના ઇન્સ્પેક્ટર મી. જે. જી. કોર્નરટન હાઈસ્કૂલનું ઇન્સ્પેક્શન કરવા આવ્યા તે વખતે એમના કામકાજથી એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા કે તેમને ઇન્સ્પેક્ટરીંગ લાઇનમાં લેવાનો વિચાર કર્યો અને થોડા વખતમાં એમના જ્યેષ્ઠ બંધુ રા. સા. ગણપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા ત્યારે તેમની જગ્યાએ અમદાવાદમાં ડેપુટી એલ્ડુઃ ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. એમની કામ કરવાની પદ્ધતિ એવી સરળ અને વ્યવહારૂ હતી કે એમના કામથી ડીરેક્ટર મી. જાઈલ્સ અને ઇન્સ્પેક્ટરો કોર્નરટન અને લોરી ઘણા ખુશ થઈ ગયા અને તેથી ૧૯૦૪ માં નવી વાચનમાળા કરવાને માટે જે કમીટી નીમવામાં આવી તેમાં ગુજરાતી તરફથી એમનાથી સીનીયર બીજા કેળવણી ખાતાના અમલદારો હતા તેમ છતાં એમની પસંદગી થઈ. વાંચન-માળા લખવાનું કામ ઘણું કપરૂ અને જોખમદાર હતું તે એમણે ગુજરાતના અનેક સાક્ષર, શિક્ષક અને શાળાના સહકારથી સારી રીતે પાર ઉતાર્યું.

એ કામ પુરૂ થયે એઓ અમદાવાદના ડેપુટી એન્સુ: ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે પાછા આવ્યા. એ વખતે સરકારે એમના કામની કદર કરી રાવસાહેબનો ખિતાબ એમને આપ્યો.

સને ૧૯૦૮ માં સુરતના ડેપુટી એન્સુ: ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે એમની બદલી થઇ. ત્યાં ત્યાં એમણે કામ કર્યું ત્યાં ત્યાં એમના કામના સરકારે વખાણ કર્યો અને લોકપ્રિયતા પણ એમણે પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૧૪ માં એ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ નીમણા અને ૬ માસની અંદર ઉત્તર પ્રાંતના એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની માનવંતી પદી પ્રાપ્ત થઇ અને રાવબહાદુરનો ખિતાબ મળ્યો. ગુજરાતી તરીકે આ જગ્યા મેળવનાર એ પહેલાજ હતા. એ જગ્યા ઉપર એમને ૫૫ વર્ષ પછી ૧ વર્ષ વધારે પણ આપવામાં આવેલો સને ૧૯૧૬ ની આખરે એઓ વાનપ્રસ્થ થયા અને થોડા વખત પછી પોતાના વતન સુરતમાં જઈ રહ્યા. ત્યાં એમને ફરટકાસ એનરરી મેજસ્ટ્રેટ નીમવાને કલેક્ટર મી. રાયપીડે ઇચ્છા જણાવી પણ એમણે આવી જંગળ ન જોઇએ એમ કહી એ કામ લેવાની ના પાડી. પરંતુ ૧૯૧૯ માં સુરત મ્યુનિસિપાલિટીએ ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાનો દરજ્જો કર્યો ત્યારે એમને રકુલ કમીટીમાં સરકારે નિયુક્ત કર્યા તેની ના કહેવાય નહીં કારણ એ એક શહેરને માટે અગત્યની સેવા હતી. તેઓ નિયુક્ત સભ્ય હોવા છતાં રકુલ કમીટીના ચેરમેન ચુંટાયા. એ એમની લોકપ્રિયતા બતાવી આપે છે. આદિ એમનો અનુભવ મ્યુનિસિપાલિટીને ઘણો કામ લાગ્યો, વિદ્યાર્થીશાળા અને શિક્ષકોની ચંખ્યા લગભગ બમણી થઈ ગઇ. તે વખતે એમના બહેણા અનુભવથી કામ સરળતાથી પાર ઉતાર્યું. આ રીતે ઘણા અગત્યના કામમાં રોકાયા હતા ત્યારે ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીમાં પાછળ ચાર પુત્ર, એક પુત્રી અને એક વૃદ્ધ માતૃશ્રી મૂંઝી દેવલોક થયા. એમની ખોટ સુરતને ઘણી લાગી અને શહેરીઓએ એક જાહેર સભા બોલાવી શોક પ્રદર્શિત કર્યો.

ગરીબાઇમાં બાળ્યાવસ્થા ગાળી ઉચ્ચ કેળવણી લઇ ઉત્તર લાગના એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર થવાનું માન પ્રાપ્ત કર્યું તે એમનો સ્વાશ્રય, ખંત, કાર્યકુશળતા અને વ્યવહારિકતા દર્શાવે છે. એઓ હંમેશાં આનંદી અને ઉદાર સ્વભાવથી જેના જેના સંસર્ગમાં આવ્યા તેની પ્રીતિ મેંપાદન કરી રાખ્યા હતા.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ જગતનો ઇતિહાસ.

૨ બાલકોના સોળ સંસ્કાર.

જેશી માંકજેશ્વર આશાશમનું જીવનચરીત્ર

જેશી સાંકજેશ્વર આશાશમનો જન્મ આશરે મંવત ૧૮૭૧ની સાલ-
મા થયો હતો. અને જાતે ગાયકવાળ જામણુ હતા. જેશીજીનો જન્મ
અમદાવાદમાં રાયપુર દગ્ગાળ પામે હાલમાં જ્યાં મેલ્લીધગ્નુ મદીર છે
તેમાં થયો હતો. એમનું અમલ જામ વેદેજાળ નામે છે. આ વેવાળ ગામથી
જેશીજીના બાપના બાપ નરભેગમ જેશી અહીં રહેવા આવ્યા હતા. ઉપર
બતાવેલું મકાન ગાયકવાડ મરઘગ્ના મુખ્યા દાકા સાહેબે જેશીજીના દાદા
નરભેરામને રહેવા આપ્યું હતું. જેશી નરભેરામ કડીના મસ્લાગવ ગાયક-
વાડને ત્યાં નોકરીમાં જેશી તરીકે રત્તા હતા. કડીવાળા મસ્લાગવે નરભેરામ
જેશીને સીધા બાધી આપ્યા હતા. કડીવાળા મ'જારાવ ગાયકવાડનું વડોદરાના
ગાયકવાડ મરઘારે ઈંગ્લેજ સરકારની મદદથી ગજ જીતી લીધું ત્યારે
નરભેરામ જેશીને કડીવાળા મસ્લાગવે જે ગીધાં બાધ્યા હતા તે વંશપર-
વરાના હોવાથી વડોદરા સરકારે રૂ. ૨૭૪) આંકે બમો અમુવોતેર જેશી
માંકજેશ્વરને મળના હતા. જેશી માંકજેશ્વરે મંસકુતમાં કીમોદી સુધી
બ્યાકગ્લુ તથા ગળીનમાં લીવાવતી સુધી આવ્યામ કરેલો હતો. અને નવા
મ્લોકો બનાવી શકતા હતા જેશીજી બુગેળ તથા ખત્રોળ શાસ્ત્ર જાણતા
હતા. અને કેટલીક બાબતો ગ. ગ. ભોગીલાવ પ્રાણવ્યવદામ જેશીજી
મીત્ર હોવાથી તેમની ખાસેથી શીખ્યા હતા. જેશીજી જનરંજ રમવામાં
બહુ ચતુર હતા. આ રમતમાં તો તે આમાં માણુમને પહેલેથી કહેતા કે
આપ્યા દવથી તમને હું માહાન કરીશ. ઉમમસ્વી સુધીરમી જાણતા હતા.
જેશીજી ધડીઆળ રીપેર કરવાનું કામ નવા ધડીઆળ બનાવવાનું કામ
જાણતા હતા. જેશીજીએ પહેલ પહેલું જોતીશશાસ્ત્ર જેમાં ચંદ્ર મુર્ધ
તથા બધા મ્લોકો કરતા માવમ પડે તેવું ધડીઆળ લગ્નમાં મંમદગ્ધાનમાં
મુક્યું હતું. તે વખતે આપણા કલેક્ટર આદેબ મી. હોપ કરીને હતા.
જેશીજીએ એક ધડીઆળ લાવનગ્નના ગગન આદેબને બધા મ્લોકવાળુ બનાવી
આપ્યું હતું અને તેની કીમતના રૂ. ૧૫૦૦ મળ્યા હતા. જેશીજી અમદાવાદ
માં વરનાકમુપર મોમાધડીમાં થોડા દાદાગ લેખ લખવાનું કામ કરેલું અને
મોની નીજંવ તથા કીમયા કપટ નીજંધ લખેલા હતા. જેશીજી હાવમાં જે
બદમાં ધડીઆળ છે તે ધડીઆળને ચાપુ ગખવાનું ધખા વરસો સુધી
કામ કરેલું છે. જેશીજીને કોટાના ગગનઆદેબે કોટામાં મ્લો વેધશાળા હતી

તેને સુધારવા માટે તેજવ્યા હતા ત્યાં જતાં વયમાં હિંદુર આવવાથી હિંદુ-
પુરમાં ઉતર્યા હતા અને ત્યાં રાંણાજીનો મેળાપ થયો. રાંણાજીએ આ ઘણા
વીધવાં છે એમ સમજીને જોશીજીને દરરોજના રૂપેઆ ત્રણની સભ્યુંદ રાણાજીએ
કરી આપી હતી. જોશીજી કોઈ પોત્યા પછી એમના પુત્ર ભવાંનીરાંકરને
કાલેરા થવાથી તે મુજરી ગયો તેથી જોશીજી કોટેથી પાછા અમદાવાદ
આવી ગયા. જોશીજીએ ઈજિનેર તરીકે દાસ જ્યાં માધવભાઈની મીલ છે
ત્યાં જીન હતું ત્યાં નોકરીમાં હતા. જોશીજીએ પોતાની નાતની કુળદેવના
લલીતાંબાની ઉર્મણી વેશાક શુદ્ધ ૬ ને થાય તેથી ૩. ૧૩૦૦) વ્યાજે મુદ્રેસ
તેના વ્યાજમાંથી આજ સુધી ઉર્મણી નાત થાય છે. જોશીજીએ વડોદરામાં
ગણપતરાવ ગાયકવાડની વખતમાં દુભારીયાની નોકરીમાં હતા. હેમની નોકરી
ગાયકવાડ સરકાર પોતેથી મુખે જે કહે તે રીસીડન્ટ સાહેબને કહેવું અને
સાહેબ કહે તે ગાયકવાડ સરકારને કહેવું. આ વખતે ગોપીદરાવ રોડીયા
દીવાન હતા. જોશીજીના આ પ્રમાણે મીત્રો હતા. રા. રણુજીડસાસ છોટાલાસ
તથા રા. ભોળાનાથ સારાભાઈ તથા રા. મહીપતરામ રૂપરામ તથા શેઠ
મયાભાઈ પ્રેમાભાઈ તથા શેઠ જેસંગભાઈ દડીમંથ, શા. અચરતલાસ ગીર-
ધરલાસ વેરાગી, તથા શા. દામોદરદાસ મોહોલાલ શોધન, તથા નગીનદાસ
પ્રેમચંદ પતાસાની પોળવાળા. જોશીજી છેવટની વખતમાં ધ્રાંગધ્રાના મહા-
રાજા રાજસાહેબ માંનસીદજીને ત્યાં નોકરીમાં રહ્યા હતા અને માદારાજ
રાજસાહેબે જોશીજીને પગારના માસ એકના રૂ. ૭૫૫ પંચોતેર તથા દર-
રોજનાં પાંચ સીધાં બાંધી આપ્યાં હતા અને દર વરસ ત્યાં રહ્યા હતા
અને રાજસાહેબ બહુ માન રાખતા હતા. છેવટે જોશીજીએ પોતાની મીલ-
કતનું એક વૃદ્ધ કર્યું હતું તે વૃદ્ધિમા આશરે પચીસ હજારની મીલકત
મુકાને સંવત ૧૯૪૬ ના ભાદરવા વદ ૭ દેવસોડ થયા. અને પોતાની
પાછળ કુટુંબમાં તેમની સ્ત્રી તથા પોતાના પુત્રની સ્ત્રી મુકી ગયા છે. પોતે
જે વૃદ્ધ કર્યું છે તેમાં મુખ્ય ત્રણી તરીકે રણુજીડસાસ છોટાલાસ તથા
માધવલાસ રણુજીડલાસ તથા ગોપીલાસ મણીલાસ તથા જ્યાનંદ જેમંકર
વીગરે અગીઆર ત્રણીઆ કરેલા છે અને બધી મીલકત આંમણ બોજનમાં
વાપરવાની નકી કરી ગયા છે. આ બધી હકીકત જોશીજીની પાસે રહેનાર
હું જ્યાનંદ જેમંકર જેટલો વાકેફ હતો તેટલી જણાવી છે. તા. ૧૮-૩-૩૩.

ગણપતરામ રાજરામ ભટ્ટ

મારો જીવન વૃત્તાંત.

મારું જીવનરૂત નોંધ લેવા યોગ્ય, લોકોને ઉદાહરણ આપવા જેવું હોય એમ બહુમા દુ માનતો નથી જગતમા કોઈ પણ અધિપતિ, આધકારી વા વિદ્વાન પડે છે ત્યારે તેને માટે જે હોદ્દા ચાય છે, લખાય છે તથા તેના ગુણના ગીત ગવાય છે તેને હું પાણીમા પયરો પડ્યા જેવું લેખુ છું ખરું જોતા છે પણ તેમજ કમકે એ બધું થોડા વખતમા સમી જાય છે, અને પછી કોઈ તે તરફ દષ્ટિ કરતું નથી એથી વખત જતા તેનું નામ પણ વિસરાઈ જાય છે આથી મહાજનોને માટે જોઈશુ તો તેમના કામજ સતત તેમના નામ લોકના સ્મરણમા રાખનારા છે એમ મારું માનવું છે મારે માટે તેવું બહુ નથી તોપણ જો વત્ કિંચિત્ હશે તો તેથીજ હું લોકસ્મરણમા રહીશ, છતાં આપની ઇચ્છા છે તો કાળક્રમ પ્રમાણે મારે વિષે સારમા હું નીચે પ્રમાણે નિવેદન કરું છું

હું રાત્રિયે રામકવાળ બ્રાહ્મણ કૌશિક ગોત્રી, ચણુવેદી, માધ્યમિની શાખાનો છું મારો જન્મ સવત્ ૧૬૦૪ વૈશાખ વદી ૧ છઠ્ઠી પુષ્યવરે અમદાવાદથી ૭ કોશને અંતરે આવેલાં આણં ગામમા થયો હતો મારી માતાનું નામ મહાકોઈ અને પિતાનું નામ રાજરામ હવું પિતાનું નિવાસ સ્થળ ભરૂચ જિલ્લામા આવેલો આમેદ કર્ણો હવું આણં મારું મોસાગ હતું મારી માતા અને નણ વર્ષનો મૂકી પહેલી વીસીમાજ પરલો પામી હતી, પણ તે પછી તેની ખોટ પીતાએ પૂરી હતી મારા માતા સાથે તેમને લગ્નમંબધ બીજી વારનો હતો, સતતીમા માત્ર દુજ દોવાથી પોતાનું તન, મન, અને ધન તે, મનેજ ગણુતા, અને તેથી મારું લાનન પાલન કરનામા કસર રાખતા નહોતા જ ખુબર કર્યાના એક રોડીઆની શુભાસ્તી તે કરતા અને કપાસ લોહાવવાનો ધધો ચનાવતા સ્વભાવે ઉગ્ર, હવના ઉદાર અને મનના ભોળા તે હતા જે કે બાળપણમા તે મરશ કોડ પૂરતા તો પણ મોટા થતા જતા માગ ઉપર ધાકનો છાપ પાડવા સોડી સલામતા હતા હું ગામઠી નિશાળમા સાત વર્ષની ઉંમરે જતો થયો એવામા મને મારા પિતા ઘેર આકે ગોખાવતા હતા દોઢ એ વર્ષ ગામઠી શાળામા અભ્યાસ કરાવી મને તેમણે સરકારી શાળામા મુક્યો થોતે શુદ્ધ થયેતા

હોવાથી, માંદા સાબ આલવાથી નવ વર્ષની વયે તેમણે માઈ લગ્ન કરી નાખ્યું.

આમોદની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં ચારેક વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછી શ. ૩૧ની સ્કોલરશીપ મળવાથી હું સન ૧૮૬૨ ની સાલમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા સુરત ગયો, અને ત્યાં ગોપીપૂરા બ્રાંચ સ્કૂલમાં દાખલ થયો, ત્યાં હેડમાસ્ટર રા. સા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ હતા. સુરતથી દોઢેક માસમાં મેં માસની રમ્મ પડતાં હું ઘેર આવ્યો. સુરતમાં રહેવાની અનુકૂળતા તથા ખાનપાનની ભોજપાઠ ફીક ન હોવાથી હું કદમાંથી છૂટકા કેદી જેવો દુર્બળ થયો હતો, એથી મારા પિતાએ ફરી મને ત્યાં મોકલવાનું માંડી વાળ્યું. મારા પિતા ગણુ મળે તેરનું ભેર કરે એવા હતા. તેમના શોખી સ્વભાવથી તે “રામરામ ભાઉ” કહેવાતા; ભાઉ માહેબો કહેવાતા જેમ “ભરમ ભારી ખિરસા ખાલી” હોય છે, તેમ તેમને થયું હતું. આથી તંગી રાખવા અને દેવું વાળવા તેમણે કપાસના વ્યાપારનો સદો કર્યો, જેમાં, “લેવા ગઈ પૂત અને ખોઈ આવી ખસમ” જેવું તેમને થયું. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમની આ દશા થવાથી અભ્યાસમાં આગળ વધવાની આશા મેં માંડી વાળી, અને સન ૧૮૬૫ના ફેબ્રુઆરીમાં શ. ૧૦) ના આસિરક્ટ મહેનાજીની નોકરીમાં સીનપોણુ ટંકારીઆ ગામની નિશાળમાં નોકરો. ત્યાંથી પાંચેક મહિના પછી શ. ૭) ની સ્કોલરશીપ લેઈ હું જુનાઈ માસમાં સુરત ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં દાખલ થયો.

હવે હું પૂર્વોવલોકનમાં મારી બાળ્યા અને કિશોરવય તરફ જગા દિષ્ટિ કરાવીશ. નાનપણથીજ હું રસીક, પ્રેમી અને વાચાળ હતો. ગામમાં માણુભટ્ટ ભારતની કથા કરવા આવતા તેમની ભારત કથા ભાવથી હું એકાગ્ર મિતે બહુ પ્રેમથી સાંભળતો, અને રાત્રિએ જે સાંભળ્યું હોય તે મારા મંબંધી કે પાડોશીને દિવસે વ્યાસની રીતે થોડું ઘણું ગાઇ મંભળાવતો હતો. બાળપણથીજ મને કવિતાનો છંદ હતો. એથી ચોપડી શીખતો હતો, ત્યારે તે ચોપડીમાંની લેખીયા બ્રાહ્મણની વાત કવિતામાં રહેટમાં લખીને મેં મારા ચોખતીને બતાવી હતી; તથા તેજ રીતે સાતમી ચોપડી શીખતો હતો ત્યારે મગે પાકની વાત કવિતામાં લખી ચોપડીમાં રાખી હતી. મોજ વર્ષની વય પછી મિત્રો સાથેના પત્ર વહેવાર બહુધા કવિતામાં ચલવતો હતો. હું ઉદ્યોગ કે બુદ્ધિ જેનામાં દેખું તેને બહુ ચહાતો. નાનપણમાં આવી ચાહનાનું પાત્ર મારા મિત્ર રા. સા. ગણુપતરામ અનુપરામ

જે ગજકાંઠ ટ્રેનિંગના પ્રિસિપાલ અને જુનાગઢ કેળવણી ખાતાના ઉપરી આધિકારી થયા હતા તે હતા. હું રમતો રમવાનો છંદો નહોતો, પણ તે જોવાનો બહુ રસિયો હતો. ગિસ્લી દંડા, લમરડા તથા લખોટીઓના રમન માત્ર હું જોતો, પણ રમતો નહિ; તોપણ સારા રમનારના દાવ ખેલ દેખી બહુ ખુશ થતો, મારા મોટા મારી માન્યાધનો પ્રેમ મારા ઉપર બહુ હતો, અને તેમનો પુત્ર રામચંદ્ર જે મારાથી વર્ષક મોટો હતો ને મારા આગળજોનો સાથી હતો; તે પણ કવિતાનો શોફિન હતો; બેકી બાધણીની કુનોદસ (કોન્ટ્રાસ્ટ) ઉપર જે એવી કવિતા તે બનાવતો, જે પાત્રીશેઢ વર્ષની વયે કાળવશ થયો હતો.

સૂરત ટ્રેનિંગમાં હું દસ માસ રહ્યો, જ્યાં નિબંધો રચી વાચવાનો ધારો હોડમાસ્તર નંદશંકર તુલગનશંકરે કહયો ત્યારે તેમના માન્યા પ્રમાણેનો “ સુસેદ ” વિશે નિબંધ મેં લખી વાચ્યો હતો, તેથી તેઓ પ્રમત્ર થયા હતા; વાર્ષિક પરિક્ષા વખતે ઈન્સ્પેક્ટર ટી. બી. કર્ટિસ મારે મુખે કવિનાનો મુખ પાઠ સાંભળી એવા તોનમાં આવી ગયા હતા કે, પરીક્ષા વખતે જેડેલા મળ્ય રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ આદિએ પોતાના મુખે રમાલ ધર્યા હતા. એ સમયનાં અભ્યાસનાં ધોરણ હમણાં નોટલા ઉચા નહોતાં. એવી ઉધડેલી નિશાબોમા-મહેતાજીઓની તાણ ધણી હતી, તેથી પ્રાથમિક શાળાઓને યોગ્ય શિક્ષક તૈયાર કરી નોકરી આપનાં હતા. આ કારણથી જોઇએ તેવી ઉચી કેળવણીનો લાભ મને મળ્યો નહિ.

મહેતાજીની નોકરીમાં હું તા. ૧ લી જુન સન ૧૮૬૬ માં જોડાયો. આમોદ તાલુકાના ઈપર ગામમાં શ. ૧૫)ના પગારમાં મહેતાજી યયો, ત્યાંથી વર્ષ દિવસમા એજ તાલુકાના સરજોણુ ગામમા મારા વતન પામે શ. ૧૮) માં બદલી થઈ, અને ત્યાંથી સન ૧૮૬૮ના નવેમ્બરમા શ. ૧૫) માં દહેજ બંદર બદલી થઈ. પગારની વધઘટનું કારણ ઉપરીની કદર-દાની અને શાળાની સ્થિતિને અવલંબી રહ્યું હતું. આ વિશે વિવેચનની અત્ર જરૂર નથી. મુખ્ય ડેપુટી રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસે ઉત્તતિમાં આણ્યો, અને તેમના પછીના આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી પ્રમજી વાલ્લભલાઈએ અવનતિમાં તાણ્યો. દહેજ ગામ મારા વતનથી દૂર દરિયા પાસે એકાતમાં હતું, ત્યાં જવાથી હું અચાત થયો હતો, અને માર્ગ મન શોક નિમમ મારી દૈવ્ય-સ્થિતિને લીધે હતું. એવામાં એ વર્ષના ડીસેમ્બર, માસમા લડ-

અમાં સંપ્રદરશાન ઉદયવાનું હતું, તે જોવા હું ત્યાં ગયો હતો, તેવામાં હુંદેવે જંગે ગુમડું ચર્ચ આવવાથી સંપ્રદરશાન જોવાનો જોગ આવ્યો નહોતો, તોપણ બહારની બધી રચના જોઈ હતી. સંપ્રદરશાન વિષે ત્રીશ પૃષ્ઠ “ જુદિપ્રકાશ ” નાં ભરાય એવો નિર્મથ રચનારને ડા. પં. નું ઠનામ આપવાની જાહેર ખબર એ વખતે એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કન્ટ્રી સાર્વેએ બહાર પાડી હતી. દહેજ આવ્યા પછી તે નિર્મથ મેં આદ દિવસમાં રચી મોકલ્યો હતો, પણ તેનું કળ મને ગ્રામ યશુ નહોતું. દહેજમાં ભર્યનાં કલેક્ટર સાર્વેએ મુકામ આવેલો ત્યારે એ નિર્મથ તેમના કચેરી મંડળ આગળ વાંચવાનો જોગ આવવાથી મેં તેમાંની કવિતાઓ મંભજાવી જેથી શ્રોતા મંડળ ખુશ થયું હતું, પણ મને એ નિર્મથનુ કળ નહિ મજેકું જાણી રાતા પુરો આશ્ચર્ય પામ્યા હતા, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું હતું નહિ, કેમકે નિર્મથ સંપ્રદરશાનને લગતી હકિકત, તેના પુરોપરનો ઇતિહાસ જાણવાનો હેતુનો માગ્યો હશે અને મેં તે જો જોએકું તે ગદ્ય-પદ્યમાં લખ્યું હતું. વીશ વર્ષની ઉમર મુખીમાં એટલે કાચી વયમા હું ઇખર સરમોણમાં મહેતાજી તરીકે રહેલો ત્યાં આસિરહટોમા માઈ વજન પડેકું તથા ગામ લોકના મનમાં મારી સારી છાપ પડેલી મેં જોઈ હતી. વયોજ્ઞ હાલ પુરો મારા કવિતા આદિના વાંચનથી ચહાતા અને માન આપતા હતા, તથા જીવનિયા મારા ઉપર સારો મેલ રાખતા હતા. દહેજ ગામમાં આવ્યા પછી પણ તેવુંજ જોવાયું, અને ત્યાં વિશેષ રહેકું થવાથી ગામના લોકોનો તથા ગામના કાકોરનો બહુ મેલ થયો હતો.

જો કે દેનોંજ રુકુમમાં મને ઉંચી કળવણી મળી નહોતી, તોપણ નોકરી મળ્યા પછી અભ્યાસી જેવી જીંદગી ગુમરી હું મારા જ્ઞાનમા વૃદ્ધિ કરતો રહ્યો હતો. જેમાં મંદુત તથા અંગેજનો અભ્યાસ કરતો, કવીશ્વર દસપતરામની “ જુદિપ્રકાશ ” માં આવતી કવિતા મોટી મોહાસથી વાંચતો, તથા પ્રેમાનંદ સામળ આદિ પ્રાચિન કવિવરોનાં કાવ્ય અને ખીજ સારા લેખકોનાં ગદ્યપદ્ય પણ વાંચતો હતો. દહેજમાં માઈ મન ઉદ્વિગ્ન રહેતું હતું. માથે પિતાનું કણ, પહેલી વીસીમાં સંસારની જાળમાં ગુંથાયું, જેમાં જે પુત્રની પ્રજા થઈ હતી, તથા કમાણીનો માર્ગ બહુ સાકોઈ હતો, એથી દુસ્તર સંસાર શી રીતે તરાશે એ વિષિના વિચારની દારમાળા ઉદ્વિગ્નતાનું કારણ હતી. મનની આવી રિયનિ આવની હતી તેવામાં દહેજમાં પૂર્વોપર નહિ અનુભવેલો એવો લીખ (લખક) ગ્રીખકાળ કાળજી ઉચલ

પાથન કરે એવો પ્રથમજ મંત્ર ૧૮૨૫ માં જોવામાં આવ્યો, જેથી મારી અંતર લાગણી ભારેલા અગ્નિ પેકે, કાગળના વહેતાથી શાંત પડી હતી તે એ મમયના દહેજ બારામાં વાતા લગ કરવાયુથી ભર્યો થઈ હતી તેથી મેં મારો જન્મ વૃત્તાત જન્મથી તે એ સમય સુધીનો કનિષ્ઠામાં લખ્યો ને તેનું નામ “ દેણુ દુષ્ટ દર્શક ” આપ્યું વળી એ વખતમાં ઇશ્વર, મરજોણ તથા દેહજમાં રહી જે કર્મ પ્રાગ્તાવિક ગદ્યપદ્ય લખ્યું હતું તે બેગું કરી “ પ્રથમ વિનય ” નામનું પુસ્તક લખ્યું આ પ્રમાણે મેં આત્માર સુધીમાં ભર્યું સમ્રહસ્થાન, દેણુ દુષ્ટ દર્શક તથા પ્રથમ એ ત્રણ પુસ્તક લખ્યા હતા.

ઉપર જણાવેલા મારા ત્રણ લેખ કવિતાના કાથા ફાગ જોવા હતાં દેહજમાં આવે તેર માસ વીત્યા પછી મારે એક વિદ્યારાગી મિત્ર સાથે મૈત્રી થઈ તે મિત્ર ચમલેશ્વરના મહેતાજી બુધા મારી વધના હતા તેમનો તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૬૬ નો પત્ર મારા ઉપર આવ્યો તે પોતાને અનુરૂપ મિત્ર મેળવવા બહુ ઉત્સુક હતા તેમણે પોતાને અભિયાન પાઠ પાઠવા ટેલાક મહેતાજીઓને પત્ર લખી જોવા હતા, જેમાં તેમના મનની તૃપ્તિ મારાથી થઈ હતી, અને તેથી મારો તેમનો પત્રવ્યવહાર ગદ્યપદ્યમાં ચોપાનિયા કે જે ચાર વર્ષ ચાલ્યો હતો આ મિત્ર તે જિલ્લાલાલ નરભોગમ હાલ વડોદરા નિવાસી, શુજરાતી ગ્રામીણ કાવ્યોના ટીકાકાર અને વિવેચક તથા વાગ્બલાદિ સરકૃત પુસ્તકાના ભાષાતર કર્તા, શુજરાતીમાં ‘રસસાગર’ અને ‘શાંતિસુધા’ કાવ્યના રચના હતા એ મિત્રના પત્ર વ્યવહારથી મારી કાવ્યશક્તિ ખીનતી જતી હતી અને સમૃદ્ધિ આદિ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી હતી મારી કવિતાને ખીલી ઉઠવાનું, નવો રસાલ કાલ આવવાનું “આવડો અગ્નિ” કાવ્યના રસાનુભવથી થયું હતું ધણું કરી હું સરજોણ હતો સારે “ બુદ્ધિ પ્રકાશ ” માં કવિ હરજીવન કુબેરજી જે હમણા રિરાજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમના આવડા ચરિત્ર કાવ્યની પહેલ્ય મારા વાચવામાં આવી હતી, જેમાંની એ કવિતા વાંચી તે પુસ્તક આપ્યું વાચવાને હું બહુ ઉત્સુક થયો હતો, પણ તે વખતે એ પુસ્તક મળ્યું નહોતું દહેજ આપ્યા પછી લખી ગામની નિશાળમાંથી તે મળી આવ્યું, જે ગામના સભ્ય લોકોને સભળાવી મેં એવા પ્રસન્ન કર્યા હતા કે, જેમણે મારાથી સાંભળ્યું હશે તે જીવતા સુધી મને રમરણમાં રાખ્યા વિના રહેશે નહિ આવડા ચરિત્ર ગામ લોકોને ચાહ મારે ઉપર ધણોજ વધાર્યો હતો, એ વિષે સારમાં લખતાં પણ લખાણ ચા

માટે કશું લખતો નથી. ચાવડા ચરિત્ર કાવ્ય મારી કવિતાની છાપને સ્વાતિ-
જળ જેવું, કાવ્ય વાટિકાને મધાની વૃષ્ટિ જેવું તથા નવોદાને રસિક રમણ
મળ્યા જેવું યદ્યપ્ત પડ્યું. હું ખરું કહું છું કે, એ કાવ્યે કરી મારી કવિતા-
વેલી ખીલી. એ સમયથી તેનું રૂપ બદલાયું અને ગજરેલ સરાણે ચઢાવ્યા
જેવો ચમત્કાર એ પછી અનુભવાયો.

ચાવડા ચરિત્રની ચૂટકી લાખ્યા પછી સંવત ૧૯૨૭ માં મેં શ્રાવક
લોકના બોજકને મુખે સાંભળેલા લીલાવતીના રાસ ઉપરથી છંદોબદ્ધ
“લીલાવતી કથા” રચી, જે મારા ગ્રંથોમાં જનપ્રિય ગણાઈ છે, એ કથા-
માંના “આત્મચાનોપદેશ” પરથી ચતી મારી પરિક્ષા જેવા તે વૃદ્ધ ડોશી-
ઓને સંભળાવ્યો હતો, જે સાંભળી તેમનાંમાં મારે વિષે ગુરૂ જેવી ભાવના
સ્ફુરેલી મેં જોઈ હતી.

લીલાવતી કથાને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા, એ દારે મારું દારિદ્ર્ય દૂર કરવા
મેં મનમાં ધણું ધણું હવાઈ કિલ્લા ચડ્યા, પ્રયત્ન કરી જેવા પણ કશું
વળ્યું નહિ. વય, વસિલો અને વિખ્યાતી નહિ એવાનું નજ વળે એ સિદ્ધાંત
પાકો કરી મેં એ વિષે પાંપળાં કરવાં પડ્યાં મૂક્યાં-એવામાં ૧૮૭૧ ના
જુલાઈ માસમાં ભરૂચ જિલ્લા ખાતે રા. સા. ગોપાળજી ગુલાબભાઈ દેશાઈ
સખ ડેપુટી થઈ આવ્યા. પાછળથી તેઓ ડેપુટી થયા હતા. તેમણે
આવડાં વારને પોતાના રોપનો કારડો મહેતાજીઓ ઉપર મોટી ચોંપથી
ચલાવવા માંડ્યો. મારે ને તેમને એક વાતમાં મતભેદ પડવાથી બંનેની
તકરાર ઇન્સ્પેક્ટર સુધી ગઈ. મેં સસ વાત અર્થ દારા ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને
જણાવવા ઉપરીના ભયથી ન કરતાં મનનું સામ્યું સ્વાતંત્ર્ય દર્શાવ્યું, તેમ
તેમણે પોતાના સામે માથું ઈચ્છનારને નોકરીથી દૂર કરી પોતાના કામને
માર્ગ મોકળો કરવા ડોક્ટર જી. જુલર, એન્કુરેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને
વિનંતી કરી; જેમાં બંનેને શાંત પડવાનો ન્યાય મળ્યો હતો. આ તોફાની
ગડગડાટ એક બીજાને જાણ્યા પ્રીતિમાં પહેલાંજ થયો હતો અને તેથીજ
“પાણીમાં રહેવું અને મગર સાથે રેશણાં”. જેવું જોઈ તેમના તાબામાંથી
છુટવા મેં વિચાર્યું હતું. પણ પછી મારું તેમને મળવું થતા અન્યો-ન્યે એક
બીજાને ઓળખી લીધા હતા. તોપણ મારી નિરાશની પરિક્ષા તેમને હાથે
ઠીક ન ઉતરવાથી મારો પત્રાર રા. ૨૦) થયો હતો, તે પરિક્ષા પછી રા. ૧૫)
થયો. વખત જતાં મારી શુદ્ધ વૃત્તિ અને નિર્દોષ સ્વતંત્ર સ્વભાવ જોઈ
મારી સાથે તેમનો સ્વાભાવિક સ્નેહ થયો, ત્યારે મેં મારી “લીલાવતી કથા”

તેમને બતાવી તે ઉત્તેજન મળવા શું કરવું તે વિષે પૂછ્યું: તેમણે એ કથા અવકાશે અવસ્રોત્તિ દર્શવેકર સાહેબ તરફ મોકલી ઉત્તેજન મળવા અરજી કરવા પત્રદ્વારે જણાવ્યું, પણ તેમ કરી જોવાનો પરિણામ નિષ્ફળતામાંજ આવ્યો; એ પછી સન ૧૮૭૫ માં પરિક્ષા મટિ તેમનું દહેજ આવવું થયું ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું કે, હવે હું શો વિષય લખું કે સરકારમાંથી ઉત્તેજન મળે ? તેમણે વિચારી ઉત્તર આપ્યો કે, કેળવણી ખાતા મંજૂરમાં કવિતારૂપ ઇતિહાસ લખો એમાં બુક કમીટીને વાધો દાઢવા જેવું કશું નહિ આવે. વળી એ વિષય નવોજ ગણાઈ એને કેળવણીખાતા તરફથી ઉત્તેજન મળશે. મેં આ મુચના સાબળી કર્યું કે, એ વિષય કવિતામાં મારાથી લખી નહિ શકાય. વિષય કવિતા ગ્રંથકે એવો જોઈએ. એ વિષયમાં કવિતા રસયુક્ત રચાય નહિ, અને જેમાં રસ ન આવે તે કવિતા કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે સમ-જાવી મેં કર્યું, તોપણ ચાલ કરી જોવા મને તેમણે આગ્રહ કર્યો હતો, તથા એક બે વાર મળવું થતા તે વિષે ટોચણી કરી હતી; એથી થોડો વખત વીતતા મેં એ કામનો આદર કર્યો હતો. આ સમયમાં મારા પિતા તા. ૫મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૭૫, સંવત્ ૧૯૩૧ ના શ્રાવણ મુદિ ૪ ગુરવારે દહેજમાં દેવતાક પામ્યા. પરલોક ગમન પહેલાં પહોરવારજ તેમણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને ખાટલામાં બેઠા થઈ લાકડીનો ટેકા રાખી શિર રહી પ્રસન્ન મુખમુદ્રા કરી બોલ્યા કે—

“ ગણપત ! આજ હું બહુ પ્રસન્ન છું ! તારા ઉપર બહુ પ્રસન્ન છું ! ! તેં મારે મટિ બહુ કર્યું છે. બાપ માટે તારા જેવું કરનાર થોડાંજ હશે. આજ તને આશિષ આપું છું કે, તારું કોટિ કલ્યાણ થજે ! ” ઇત્યાદિ. આમ હેલાં આશિર્વાદ આપ્યા પછી રાતના સાઠ સાત વાગે તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતા.

સન ૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બર આખરે દહેજથી મારી બદલી ભરૂચમાં ન. ૩ ની નિયાજમાં થઈ, ભરૂચમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવવાનો મને પ્રથમ પ્રસંગ મળ્યો. એ યોગ એવી રીતે આવ્યો કે, એ સદેરમાં નાના પાયા ઉપર પ્રાર્થના સમાજ ચાલતો હતો, તેના પ્રમુખ રા. રા. સુરજરામભાઈ બાર્ગવ આદ્ય, જે એ સદેરમાં રેજિસ્ટર હતા તેમને મેં તા. ૨૮ મી જુલાઈ સન ૧૮૭૭ થનિયારે ચીડી લખી જણાવ્યું કે—રવિવાર આપને ત્યાંનું પ્રાર્થનાદિનું કામ પત્તા પછી મને કંઈક જોડવા અવકાશ આપશો કે સી રીતે ? મને ઉત્તર મળ્યો કે—લખી ખુશી સાથે આપને પહેલી નેમવાઈ

આપીશું. તા. ૨૯ મી રવિવારે સાયંકાળે હું સમાજમાં ગયો, ત્યાં કામ પ્રમાણે સમાજનું કામ ચાલવા દેવાનું કહી પછી મેં બોલવાનું શરૂ કર્યું. એ વર્ષમાં અષાઢ માસ પીત્તા સુધીમાં વર્ષાદ નહિ થયેલો તેથી મેં તે સંબંધમાં ઈશ્વર પ્રાર્થનાની કવિતા રચી હતી. એ સમયે તે મંભગાવતાં સમાજ બહુજ પ્રસન્ન થયો અને મારાપર પ્રેમ દર્શાવ્યો. પ્રમુખે પછી વર્ષાદ સંબંધમાં ઈશ્વર પ્રાર્થના કરવા મોટો જનસમાજ તા. ૧૯ મી ઓગસ્ટ સંવત ૧૯૩૩ શ્રાવણ સુદિ ૧૧ રવિવારે મેળવવા મોકલવા કરી, તે મેળામાં લાંચવા નવી પ્રાર્થના રચી લાવવા ચીકી લખી અને વિનંતિ કીધી હતી. શ્રાવણ સુદિ ૧૧ રવિવારે શહેરના નામાંકિત નરો, મંભારિત ગ્રહરથો તથા બીજાઓનો મોટો મેળો મળ્યો હતો, જેમાં પ્રાર્થના સમાજના મેળેશ તથા અન્ય જનો પણ હતા. અનેક ઉત્સાહીઓ ગદ્ય પદ્યમાં પ્રાર્થના રચી લાખ્યા હતા, અને સભાનું પ્રમુખસ્થાન રા. બા. સુનીલાલ વેળીલાલ ડેપુટી કસેક્ટરે દીપાવ્યું હતું. એ સમયે ઈશ્વર પ્રાર્થનાનું લાંબું ભાષણ પ્રમુખના સુપુત્ર મોતીલાલ સુનીલાલ દાસ જેઓ ભરત્ય મ્યુનિસીપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ અને તે સમયે ટ્રેઝરી ઓફીસના હેડ એકાઉન્ટન્ટ હતા તેમનું હતું; કવિ દક્ષપતરામ દુર્લભરામે, પ્રાર્થનાની કવિતા શુકકે ગાઈ મંભગાવી હતી તથા બીજાઓએ પણ સમયાનુસાર ભાષણ કર્યા હતાં. મર્વ મોલી રવા પછી પ્રમુખને અપરિચિત એવો, તે વખતમાં એથિયા નાવથી તવાયલો હું બોલવા ઉભો થયો. મારી કવિતા-રૂપ પ્રાર્થના સાંભળી ઓનાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા; જેમાં સભાધ્યક્ષ ઉપર તેની ઘણી અસર થઈ. આથી તેમણે મારી પાસે બેઠેલા પોતાના શિરસ્તેદાર રા. રા. દરિનારાયણ બાપુરામ જે મારા શતિશ્રુ અને સંબંધી હતા, તેમને મારે વિશે પૂછ્યું; જેમણે તે વિશે ખુલાસો કરતાં ઉભા થઈ ખુંલા અંતઃકરણથી ભાષણ કરતાં તેઓ બોલ્યા કે-“અહિં બહુ પ્રાર્થનાઓ મોકાઈ, પણ પ્રભુ જે સાંભળી પ્રકટ થાય અને તેમના અંતરમાં ઉતરે એવી પ્રાર્થના મહેતાજી ગણુપતરામની છે, આપણુ ચર્મચતુથી ઈશ્વરને નેઈ શકાતા નથી, પણ આ ગણુપતરામની પ્રાર્થના સાંભળવા પ્રભુ અંતર પધારેલા હોવા નેઈએ, અને તેથી આપણે ખુશીઓ અને બાંક ઉપર બેસી એ પ્રાર્થના સાંભળી એ અઘટિત કીધું છે. ખરી રીતે તો એ છે કે એ પ્રાર્થના આપણે સર્વેએ ઉભા રહી હાથ નેડી સાથે ઉચ્ચારવી નેઈએ, છાપેલી તેની પ્રતો આપણી પાસે નથી તેથી તેમ થઈ શકેતું નથી. એ દિલગીર થયા જેવું છે; તોપણ આપણી શુભ સુધારવા હવે બેઠો ઉપરથી

હોં બેસી જઈ ગણપતરામને આપણી વચ્ચે બેસાડી હાથ ભેડી પ્રભુનું
ધ્યાન ધરી જાણે આપણેજ પ્રાર્થના કરતા હોઈએ તેમ એ પ્રાર્થના ફરી
વંચાવવી. ” આ પ્રમાણે અધ્યક્ષના કહેવા પછી તેમ કરવામાં આવ્યું હતું;
એવામાં કોઈએ તેમને કહ્યું કે, ગઈ વખતની પ્રાર્થના આ કરતાં ઉતરે
એવી ન હતી. આ ઉપરથી તે પ્રાર્થના પણ ફરી વંચાવી હતી. સભાધ્યક્ષ
રા. બા. સુનીલાલે એ પછી મારી પ્રાર્થનાની નકલ કરી તેમને આપવા
પ્રયત્ન જણાવી. દર રવિવારે અવકાશે પોતાને ત્યાં આવવા મને મીઠા
બોલોમાં કહ્યું હતું. ત્રીજી પ્રાર્થના રચાતી હતી એવામાં વર્ષાદે લીલાલદેર
કરવાથી તે પ્રાર્થના, ઈશ્વરનો ગુણાનુવાદ તથા તેનો ઉપકાર કૃષ્ણાષ્ટમીની
સભામાં વાંચ્યો હતો. સંવત ૧૯૩૪ આપાઠ સુદિ ૧૧ના દિવસે એ વર્ષમાં
સંવેળા દાદ સાલળી પર્જન્યપ્રેર્યા સંબંધમાં ઉપકાર સ્તવન ગાયું હતું.
કોઈ પણ સભા પ્રસંગે હું બોલવાનો છું એમ જાણતા તો ત્યાં રા. બા.
સુનીલાલ અવશ્ય પોતાની હાજરી આપતા હતા. વર્ષાદે સંબંધની ઇશ્વર
પ્રાર્થનાની એક નાની ચોપડી તે વખતની લખેલી મારા લેખોમાં ગણવા જેવી છે.

સન ૧૯૭૭ ના અક્ટોબરમાં રા. સા. ગોપાળજી ડે. એ. ઈ. ની
બદલી ખેડા જિલ્લામાં થવાથી તે ત્યાં જવાના હતા, તેવામાં ભરૂચ જિલ્લાના
ધણાખરા મહેતાજીએ મળવા-બેટવા ભરૂચ આવ્યા હતા. એવામાં તે તેમના
મકાનમાં મહેતાજીઓનું થોડું મંડળ બેઠું હતું તે વખતે રા. સા. ગોપાળજીએ
સુચવેલો કેળવણીનો કવિતારૂપ ઇતિહાસ જેને મેં “ભરૂચ જિલ્લાનો કેળવણી
ખાતાનો ઇતિહાસ” એવું નામ આપ્યું હતું તેમાંનો અમુક થોડો ભાગ વાંચી
સંભળાવ્યો. જેની અસર રા. સા. ગોપાળજી ઉપર એવી થઈ કે, તેથી
તેમને હર્ષાશ્રુ આવ્યા અને તેથી તેઓ ગદગદ સ્વરે બોલ્યા કે—“ગણપતરામ !
હું ગરીબ છું; જો રાગ હોત તો તમારી કવિતા એવી છે કે, એક ગામ
આપત ! તોપણ મારી ગુંબસ પ્રમાણે હું તમને શ. ૨૦૦) આપીશ તે
સ્વીકારજો.” આ વખતે ભરૂચના તાલુકા માસ્તર મગનલાલ દરિલાઈ ત્યાં
હતા તેમણે કહ્યું કે, “અમે સર્વ મહેતાજીઓ એ પુસ્તકના આદક યર્ષ
ઉત્તેજન આપીશું માટે આપે એમ કરવાની જરૂર નથી.” આ પછી તા. ૧૫
અક્ટોબરને દિવસે ભરૂચની મુખ્ય નિશાળમાં મહેતાજીઓ તથા શહેરના
સંભાવિત ગ્રહરથોની સભા ભરવામાં આવી, જેમાં અંગ્રેજી સ્કુલના માસ્તરો
આદિ પણ હતા. પ્રમુખપદ એ સભામાં રા. બા. સુનીલાલ વેણીલાલને
આપવામાં આવ્યું હતું; જે વખતે મેં પ્રાચીન કેળવણી સંબંધની કવિતાઓ

ગાઈ મલગાવી હતી, જે સાબળા અંગે ૭૭૬ વના રવેશાનુસંગી, દેશાભિમાની
માસ્તરે ભારતવર્ષની પૂર્વ કેશવળીને વૃત્તાત સાબળા મોની હર્ષ ગર્જના
કરી હોવા હતા મહાધ્વજ તુષ્ટિદાનમા મને બધાવવાની પાઘડી હાથમા
લઈ એ વખતે બોલ્યા હતા કે, “તમારા ગુણના પ્રમાણમા આ વસ્તુ નહિ
જેવી છે, તોપણ કુન નહિ, કુનની પાખડી ગળી કહુન રાખશે ” એ
પછી મેળાવડો પિસર્જન થયો હતો સન ૧૮૭૭ ના આગેખર માસની
આખરમા ગ સા ગોપાગજીઆઈનું ખેડા જીલ્લા ખાતે જવુ થયુ અને મને
મારા ગ્રંથ સબધમા રૂ ૨૦૦) ઉત્તેજન મળ્યુ એથી “ ભરત્ય જીલ્લાનો
કેશવળી ખાતાનો ઇતિહાસ ” ઝપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો સમય આવેજ ફળ
પાઈ છે, તેમ એ સમય પછી “ લીનાવતી કથા ” માટે પણ થયુ
રા બા સુનીવાન વેણીવાનને તેમના પગિયમા આવ્યા પછી એ કથા
મે જોવા આપી હતી તેમણે તે પ્રસિદ્ધ રીતે વચાવના અભા ભરી એજ
વર્ષના નવેબરમા મારી લીનાવતી કથાને પ્રમિદ્ધિમા આણવા ઉત્સાહ
દર્શાવ્યો, જેનુ પગિણુમ બુ સાર આનુ ભરત્યમાથી એ કથાનેમાત્ર અનુભોદન
મળ્યુ, તેમજ મુબઈના નામાખિત નરો ગ બા સુનીવાસઆઈના મિત્રો, હીમે
ખગમા નાતાસ ટાકણે ભરત્ય આન્યા હતા તેમના તરફથી પણ સાર ઉત્તેજન મળ્યુ
કનજના મિવાન રા બા મણિભાઈ જગભાઈને વિનતીપત્ર લખનાથી ત્યાંથી પણ
જોઈએ તેવુ ઉત્તેજન મળ્યુ, તેમજ ખીજેથી પણ હીં ગ્રાહ્ય મળી આન્યા,
આથી એ ગ્રંથ ઝપાવવાને જોગવાઈ માગથી થઈ શકી આ પ્રમાણે
માગા ઇધેનો ઉદયમળ થતા કુ મન ૧૮૭૭મા ભરત્ય જીલ્લાનો કેશવળી
ખાતાનો ઇતિહાસ અને સન ૧૮૭૮ મા લીનાવતી કથા પ્રમિદ્ધ કરી શકી
કઈકે પ્રમિદ્ધિમા આની રાક્યો, તથા અનેક સુર જનોના હૃદયમા પ્રેમથી
વમી શમ્યો નામાખિત નગમળી દિનાન બદાદુર મણીભાઈ જથભાઈના
અતરમા પણ અપરિચિત લાખે અતરે છતા એ વખતથીજ વર્યો, સમય
જતા પહોંજ ઠમ્યો, એવો કે તેમના અવમાન સુધી ખગ્યો નહિ તેમના
છેલ્લા મદનાડ સમયે સંવત્ ૧૮૫૬ના ફાગણ માસમા કુ તેમને જોવા
ગેટલાઈ ગયો હતો ત્યા બે દિવસ રહી તેમની આરા લેવા કુ તેમની
પાસે ગયો ત્યારે તે પોતાની પાસે બેઠેલા અવસ્થાતિ નાચર મડગ પ્રત્યે
બોલ્યા હતા કે—

“ જનતાને કોઈ જાણુનું નથી, પણ મુઆ પછી તેના ગુણ ગવાય
છે આ મંદિ છે, હમણા એ બહુની જાણમા નથી, પણ પાછળથી ગુજ-

રાત્રીમાં એ ખીજા પ્રેમાનંદ કહેવાશે ! ” મારી અંચ કૃતિઓથી મારી ગણના તેમને વખતના વહેવા સાથે એ પ્રમાણે થઈ હતી.

ભરૂચમાં લીલાવતી કથા મહામા સભાગાવના શ્રોતા બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. તે મમયે રા. બા. ચુનીલાલ પોતાને ઉપજેલો આનંદ દર્શાવતા બોલ્યા હતા કે, “ અમદાવાદ શહેરને માટે જેમ કવીશ્વર દલપતરામ છે, તેમ હવેથી આપણા શહેરના કવિ ગણપતરામને ગણવા. ”

ઉપર પ્રમાણે ભરૂચમાં માગ ઉદયનુ પ્રભાત યઈ ભાગ્ય ભાનુના કિરણ જગ જાગતા કંઈનું કાળુ વાદળ ચઢી આવ્યું, ગ. સા. ગોપાળજીને ખેડા છાત્રામાં ગયા પછી તેમના સ્વભાવની ઉત્તમતાને લીધે પોતાની ઓપી-સના કારકુનો તથા કેટલાક મહેતાજીઓ સાથે અણરાગ થયો. સાવધાનપણું થોડું, તકાક ભડાક દેશ કાળ જાણ્યા વીના બોલવું અને અંતઃકરણ ઉધાકું એ દેખે તેમનું અનિષ્ટ ઇચ્છનારાઓએ એમના ઉપરી ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના કાન ભરી તથા તેમના ભડાકડિયા સ્વભાવનું છીદ્ર તેમના આગળ ધર્યું. આથી થયું એમ કે, એમના સંબંધમાં જે જે આવેલા તેમને માથે તવાઈ આવી; જેમાં મુખ્ય હું હતો. જે કે રા. સા. ગોપાળજીએ માંડે કશું દળ-દર ફેરવું નહોતું, પણ આવતાવારને તેમની મારેલી પાટ્ટી હું પાછો પડ્યો હતો, તોપણ મારા ગુણ જાણી પાછળથી મને તેમને ચાલો હતો અને તેમની રીઠી સલાહ સ્વીકારી, મેં ભરૂચ છાત્રાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ કેળવણી ખાતાના પરિષ્ઠ અધિકારી માહેબ તરફથી મારી સારી કદર થવા મેં રચ્યો હતો. ઇન્સ્પેક્ટર મી. ઇ. જામલસ સાહેબને ગોપાળજી સંબંધમાં વાંકું પડવાથી માંડે ઇષ્ટ થવા મેં કીધેલો મત માંડે અનિષ્ટ કરતાં થઈ પડ્યો. જે કે મારા મત સંબંધમાં વિદ્વદ્ય ગુજરાતી અંચ વિવેચક રા. સા. નવલરામ લક્ષ્મીરાએ ૧૮૯૮ના “ ગુજરાતી શાળા પત્ર ” અંક પાચન્ન માં ભરૂચ જીલ્લાના કેળવણી ખાતાના ઇતિહાસનું વિવેચન કરતાં મારી કૃતિની પ્રશંસા કરી માંડે ભવિષ્ય માંડે ભાળ્યું હતું, છતાં આ વખતે તો તેથી હું સહુની દશમાં આવી પડ્યો; મારો પાંચ વર્ષનો પુત્ર ગત થયો હતો, હું અવસાનના મંદવાડમાંથી જરા પાસુ ફેરવતો થયો હતો તેવામાં ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે મુકામ અમદાવાદથી ભરૂચ તા. ૧૬ ડીસેમ્બર સન ૧૮૭૮ના રોજ સાંજે આવી ગોપાળજી સંબંધમાં તથા મારા અંચ સંબંધમાં મને સતાવી જોયો, પણ મેં નિડરપણે જે સત્ય હતું તેજ નિવેદન કર્યું; તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૭૯ના દીવસે પણ

તેમને મને પોતાની પાસે તેડી ફરી વાત છેડી પોતાને વહેમ હતો તે મંજ-
 ધમાં પૂછ્યું, પણ તેમને પથ્ય ન આવે એવું કહે મારી, નોકરી જશે, કે
 મને પગારમાં ગુફાન થશે એ વાતનો જરા પણ ધોષ ન ધરતાં મેં
 સત્યજ નિવેદન કર્યું; પણ તેથી તેમનાં, મનની તૃપ્તિ-થઈ નહિ જેનું પરિ-
 ણામ એ આવ્યું કે મન ૧૮૭૬ના મે ની આખરે મારી બદલી રૂ. ૧૫)
 ના પગારમાં ખેડા જીલ્લાના કરમસદ, ગામમાં થઈ. ભરૂચમાં મને એ
 વખતે રૂ. ૨૧) પગાર હતો અને રૂ. ૨૫) થવાની વકી હતી, એવામાં
 અગ્નિવાળામાં આવનો આ છવ્વ અંધારામાં ફેંકાયો. આ મમયમા રા.
 સા. ગોપાળજીના પ્રમંગીએ પણ એાછે પગારે અનુચિત સ્થાને જઈ
 પડ્યાની પીડામાં આવી પડ્યા, અને તેમને પોતાને અધુરી મુદતે પેન્સન
 લઈ “રીટાયર્ડ” થવાની જરૂર પડી. મારે રાફ્ટ સ્થાનમા આવ્યા જેવું
 થયું, તોપણ હું નિસ્તેજ થયો નહિ, પણ થોડો સમય વીત્યા પછી પાછો
 અગ્નિવાળામા આવવાનું તપ આદરી ખેડો. કેળવણી ખાતા તરફની લેણા
 રૂબી મેં જોઈ લીધી, એથી અભ્યુદયનો રસ્તો મરખતી મેવનમા જ જોયો,
 મારે બરનો માર્ગ તેજ જણાયો, અને તેથી પ્રતાપમા આવવા “પ્રતાપ
 નાટક” લખવા લક્ષમા લીધું. એ નાટક લખવાની પ્રેરણા રા. મા.
 ગોપાળજીએ જ દીધી હતી. એ વિષે પ્રતાપ નાટકની પ્રસ્તાવનાના પરિચ્છેદ
 ચાર, પાંચ, માં જણાવ્યું છે. એટલે અત્ર તે વિષે કશું જણાવતો નથી.
 પ્રતાપ નાટકનો પોણો ભાગ કરમસદમા લખી નડિયાદમા મે તે પૂર્ણ કર્યું
 હતું. મન ૧૮૮૦ માં સપ્ટેમ્બરમાં મારી માગણીથી મારી બદલી સરખે
 પગારે નડિયાદ ખાંચ નં. ૩ જની નિશાળમા થઈ હતી પણ રાફ્ટની દગામાં,
 ઉણું દગે તે પૂરૂ થવા લાંથી સરખેજ પગારે ખેડાની નિશાળમા સન ૧૮૮૧
 ના એપ્રિલમારે આખરે, ખરે મને પૂણુ દુ.ખી થવા ત્યાંના પહેલા આસિ-
 સ્ટન્ટની જગોએ મારી બદલી થઈ. આ બદલી મારી કોઈ પણ કસુર માટે
 નહિ પણ ખેડાની કન્યાશાળાના મહેતીની બદલી નડિયાદ રવાથી તેમના
 સ્વામીની સગવડ નડિયાદમાં કરવા માટેજ કરવામાં આવી હતી; જે મારા
 ભાવીમાં ઉદ્યોગ દગવનારી હતી, છતાં તેને મેં મારા અભ્યુદયમાં પૂર્ણ
 અંધારૂ કરનારી જાણી. મારા પુત્રો નડિયાદમાં અંગ્રેજી કેળવણી લેતાં હતાં
 એથી માફ શુદ્ધમત્ર મારે ત્યાંજ રાખવું પડ્યું અને જાતેજ ખેડામાં રહેવું
 પ્રાપ્ત થયું; આથી અઘાપિ સૂધી બહુધા હાથે “રાટ મંથન” નહિ દરેકું
 એવો હું બહુજ આકળાયો, અને તેથી શુભેચ્છુઓની સલાહ માની પ્રતાપ.

નાટક દ્વારા મેં માફ લાવે જોવાનો નિશ્ચય કરી નોકરી ઉપરથી રજા લઈ દેશાટન કરવાનો આદર કર્યો. રાહુની છાયામાં રહે કોઈ પણ ગ્રહનું ગ્રહણ છૂટતું નથી. જે તે ગતિ કરી ખસે તોજ પાછો તેનો પ્રકાશ થાય છે; મેં આ વાતનું અનુકરણ કરી મારા ભાવીનો પ્રકાશ થવા પ્રતાપ નાટકના પ્રસિદ્ધિ પત્રરૂપે ખેડેલી ખરી માફ અદ્ય અજમાવી જોયું; જેનું પરિણામ ધાર્યો કરતાં અતિ ઉત્તમ આવ્યો. પ્રતાપ નાટકની કૃતિએ મારા ભાગ્યની ઉધી પડેલી નોકા છતી કરી નાખી. રા. સા. મોતીલાલ સુનીલાલ એ સમયે મહેમદાબાદમાં ચામલતદાર હતા, અને ભરૂચમાંથીજ મારા શુભેચ્છક રતેહી થયા હતા, તેમના આગ્રહથી દીન ફની “કેન્ડુચ” રજા લઈ તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૮૮૨ માં મેં લોંબડીના દાકોર સર જસવંતસીંહની બેઠ લઈ સભા ભરાવી પ્રતાપ નાટક પ્રદર્શિત કર્યું. ત્યાં માફ સાફ સન્માન થયું. એ પછી તા. ૧૩મી એપ્રિલથી માસ ૧) ની હકની રજા લઈ ભાવનગર, પાલીતાણા આદિ સ્થળે ફર્યો પણ સમયની પ્રતિકુળતાથી ધાર્યો અર્થ સર્યો નહિ, તોપણ ફેરો નિષ્ફળ ન જતા ત્યાં સાફ બીજરોપણ થયું, જેથી બીજી વખતના પ્રવાસમાં ધાન્ડા કામ ભાવનગર તથા જુનાગઢ જવાથી થયું. ટૂંકી રજામાં ધાર્યું કામ કરવામાં હીક ન પડવાથી મેં તા. ૧૮મી ઓગસ્ટથી એક વર્ષની પગાર કપાતે રજા લીધી, અને “આટા તોલ હીકરી જલતી હું” એ સ્થિતિમાં અમદાવાદમાં ગૃહસુત્ર મુકી કામ કરી જોવા હું બહાર પડ્યો; જેનો પરિણામ એ આવ્યો કે, પ્રતાપ નાટકે મારા અબ્યુદય ઉપર આવેલું કાળું વાદળ ખમેડી નાખ્યું; અને ઋણ મુક્ત કર્યો; દારિદ્ર્યને મારા ધરમાંથી હાંકી કાઢ્યું. પ્રતિજ્ઞ સાથે પૈસાની પ્રાપ્તિ કરાવી; સ્વપ્ને પણ જોમનો સમાગમ દુર્લભ એવાં નામાંકિત નરો નરવરો સાથે રતેહ જોડાવ્યો તથા મારી પ્રખ્યાતિ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, મુંબઈ, ઉદયપુર, અને કાશી સુધી પ્રસારી. આજ સુધી એ નાટકની ચાર આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

પ્રતાપ નાટક સંબંધના પ્રત્યેક પ્રસંગની વિગત જણાવતાં એક નિબંધ રચવા જેવું થાય, જેમાં મારી આત્મસ્વાધાનો દોષ આવી જાય એવા ભયથી તે વિષે કંઈ લખવા હું નથી ઇચ્છતો, તોપણ ઇચ્છવા યોગ્ય નૃપતિ અને નામાંકિત નરોના પ્રસંગમાં આવતા મેં જે સાંભળેલું જોએલું તે દેખાવ લાંબો કાળ વિત્યા છતાં મારી નજરે તરે છે તેમાંનું કંઈક જણાવું છું; સન ૧૮૮૨ ના સપ્ટેમ્બરની તારીખ ૨૩ મીએ ભરૂચમાં પ્રતાપ નાટ-

કનું આખ્યાન મેં આખું ત્યારે સલાના પ્રમુખ રા. બા. સુનીલાલ વેણી-
લાલ બોલ્યા હતા કે—“આજે કવિ ગણપતરામે આપણને તૃપ્ત ન થઈએ
એવું તેમની વાણીનું અમૃત સખાડયું, પણ તેમની વાણીના પ્રમાણમાં તેમનું
શરીર બગવાન નથી, માટે ઈશ્વર તેમને એવા બગવાન બનાવે કે આપણે
તેમની વાણીનો પૂર્ણ સ્વાદ અનુભવીએ.” મુંબઈમાં તો, ઠી અક્ટોબર
શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીને હું મળ્યો, અને તેમનાં મિત્ર મંડળ સમક્ષ તેમના
મકાનમાં ચારેક દિવસ રાત્રિએ અવકાશે એ નાટક સંભળાવ્યું તેથી એ
એટલા પ્રસન્ન થયા કે, તેમણે ઉદયપુરના મહારાણા દીવાળી ઉપર મુંબઈ
પધારવાના છે માટે ત્યાં સુધી મને થોભવા કહી અંતર ઉર્મી દાખી પ્રતાપ
નાટકના બદલામાં મહારાણાશ્રી પાસેથી એક ગ્રામ અપાવવા પોતાનો ઉદ-
ગાર કાઢ્યો હતો. મહારાણા મુંબઈ આવી ન શકવાથી તા. ૨૨મી અક્ટો-
બરે શેઠ લક્ષ્મીદાસે ભાટીઆ મહાજન વાડીમાં સભા મેળવી પ્રતાપ નાટકનું
આખ્યાન અપાવી મને ધણા સજ્જન સમાગમનો લાભ આપી સાઈ
ઉત્તેજન મળે તેમ કર્યું હતું. આ સમયમાં સર મંગળદાસ નાટ્યભાઈએ
પોતાના વાલકેશ્વર ઉપરના બંગલામાં મને રાત રાખી મારું નાટક સાંભળી
પ્રસન્ન થઈ સાઈ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. શેઠ લક્ષ્મીદાસે એ સમયમાં ઉદય-
પુરના મહારાણાશ્રી સજ્જનસિંહજી ઉપરનો પત્ર લખી આપી આગ્રહ કરી
ઉદયપુર એ પછી મને મોકલ્યો હતો, ત્યાં મને સાઈ ઉત્તેજન મળ્યું હતું,
પણ શેઠ લક્ષ્મીદાસને તેથી જોઈએ તેવી તૃપ્તી થઈ નહોતી. સન ૧૮૯૬
એપ્રિલમાં જે સમયે મેં લઘુભારત લાગ ૧મો ૨મો હતો તેવામાં ઈડરના
ન્યાયાધીશ નડિયાદ નિવાસી કવિ મહાશયર પીતાંબર, જે મારા મિત્ર હતા
તેમના આગ્રહથી હું ઈડર ગયો હતો, તે સમયે ત્યાંના મહારાજ સર
કેશરીસિંહજીના મેળાપમાં દાન્ય વિનંદ કરતાં તે નામદાર ઉચ્ચમાં હતા કે,
“ગ્રંથ કર્તા કોઈ, અને નામ હોય ખીજનું દાલ એમ જોવાય છે. મેં
પ્રતાપ નાટક પાંચ વારે વાંચ્યું છે અને તેના કતી તમેજ છે એવી મારી
ખાત્રી થઈ છે.”—ઈત્યાદિ. મહારાજશ્રીએ મને રૂ. ૧૦૦ રોકડાનો શીર-
પાવ કર્યો હતો.

પ્રતાપ નાટક સંબંધના કાર્યથી પરવારી રહેવા આવતાં મેં સન ૧૮૮૩
ના નવેમ્બરમાં ગુ. વ. સોસાયટીની બહેર ખજર ઉપરથી કચ્છ દરબાર
તરફથી રૂ. ૩૦૦ ના ધનામનો—“આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા” નો નિબંધ
નવ માસમાં લખી મોકલવાનો છતાં મુદત પાસે આવેલી તેથી દોઢ માસમાં

લખી, મોકલ્યો, જેની “ ફેર કોપી ” કરવાનો સમય મળ્યો નહોતો. હરિદા-
ધના ત્રણ નિમંથ મળેલામા મારો પામ થવાની પર્ણ આશામા હું હતો,
પણ તેમા વેવિશાળિઓ વર થવા જેવો ભેગ બનવાથી હું નિષ્ફળ થયો હતો;
પણ એ પછી કચ્છ દરબાર તરફના “ મનોવિકાર તથા આશા નિરાશા ”
નાં બે નિમંથ લખી રા. ૧૫૦) પારિતોષિક મેળવી શક્યો હતો. પ્રથમનો
નિષ્ફળ નીવડેલો નિમંથ “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” ના પૃષ્ઠ ૨૦૦ ના પુરતો રા.
૩૦૦) ધનામ માટે હતો ત્યારે આ સફળ થએલા નિમંથ પ્રત્યેક “ બુદ્ધિ-
પ્રકાશ ” જેવડા પૃષ્ઠ ૪૦ મા માગ્યા હતા. કચ્છ દરબાર તરફ આઠ
નિમંથો રચાવવાની બહેર ખર્ચ સન ૧૮૭૮મા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેમાના
એ બે નિમંથો હતા. એ આઠ નિમંથમા પ્રત્યેકનું ધનામ રા. ૫૦) રાખ્યું
હતું, જેમા “ સત્સંગ ” વિષેનો રા. રા. મણિસ કર પ્રભુરામ પશિતનો
પસંદ પડ્યો હતો. એ પછી બીજા નિમંથોનું ધનામ વધારી પ્રત્યેકના રા.
૭૫) કરી અમુક ગ્રંથ કર્તાને આપવા દરાવ થયો હતો, જેમા જે લખવાની
ધર દોષએ નહિ ઝીંસેલી એવા જે—“ મનોવિકાર તથા આશાનિરાશા ”
ના મને આપવામાં આવ્યા હતા, જે પશ્ચિમને બહુજ પસંદ પડ્યા હતા,
તેથી દિ. બા. મણિભાઈએ તેમના અભિપ્રાયની નકલ મને જેવા મોકલી
તે સાથે એ નિમંથથી પોતાને ઉપજેલો પરમ મતોષ પત્ર દારે લખી
જણાવ્યો હતો. આ નિમંથોનું પારિતોષિક આપવા પછી કચ્છ દરબારને
ખર્ચે જપારી તેના ગ્રંથ સ્વામિત્વનો લાભ પણ મનેજ આપવામા આવ્યો
હતો, આ પછી સન ૧૮૮૫મા કચ્છ દરબાર તરફના નિમંથોમાનો
“ શૌર્ય ” વિષેનો નિમંથ જેને મોખ્યો હતો તે લખી ન શકવાથી મને
આપવામા આવ્યો, જે લખી હું રા. ૭૫) મેળવી શક્યો હતો. મારા
સાંભળવા મેળે એ નિમંથ ગુ. વ. સોસામટીને જપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા આપેલો
પણુ ગેરવંસે પડી જગ્યાથી જપાયો નહોતો. બાકીના નિમંથોનું શું થયું તે
જાણવામા આવ્યું નથી. આઠ નિમંથમા નવમો “ બાળકાવ્ય ” વિષેનો
લખવા ઉમેરાયો હતો. એ નિમંથો બેગા જપાવી તેને “ કચ્છ નિમંથ
સંગ્રહ ” એવું નામ આપવું એવી દિ. બા. મણિભાઈની ઇચ્છા હતી. આ
પછી શેઠ હરિવલ્લભદામ બાળકાવ્યવિદ્ધાસ સમારકનું ર. ૧૫૦) નું ધનામ—
“ બાળકાવ્યથી ચતી હાનિ ” વિષે ધનામી કાવ્ય કવિત સરસ્વતી ગુણવંતની
કથા લખવાથી ગુ. વ. સો. તરફથી મને ૧૮૮૬ મા મળ્યું હતું, તથા તે
પછી પારવતી, કુંવર સમારકનું રા. ૩૦૦) નું ધનામ “ પાર્વતી, કુંવર ચરિત્ર ”

લઘુ કાવ્યમાં રમી સન ૧૮૯૦ ના નવેંબરમાં મેળવ્યું હતું. આ કાવ્યનું મારિતોષિક મમામાં તે વંચાવી આપવાનું હતું હતું, એથી તેમ તથા સભા-ધ્યક્ષ કવીશ્વર દલપતરામ ગણાભાઈ ઇનામની રકમ રવડરતે આપતા ઉચ્ચાર્ણ હતા કે—“રા. ગણપતરામની કવિતા ધણી મારી છે; અને તેથી હું ધાઈ છું કે જેમ મોસાપટ્ટીએ મને મોનાને અક્ષરે કવીશ્વર પદ કોતરાવી આપ્યું છે તેમ એમને પણ આપે તો ખોટું નથી. એવા પ્રદર્યોને તો મોસાપટ્ટી સરખાએ રા. ૧૦૦૭ ને દર માહે કવિતા કરવા રાખવા જોઈએ.”

પરોક્ષે મારી રાક્ષિતનું માપ જાણી લીધા પછી વિદ્વાનો વખાણે, વારં-વાર જેની કથા થતે અજાવ ન થાય, જે ચિરકાળ પર્યંત નાશ ન પામે, પણ જેની પરંપરા ચાલુ રહે તથા જેમાથી જાણવાનું, ખોધ લેવાનું ભારત જનો બહુ મજે એવો શિષ્ટ ગ્રંથ રચવાનો મને અભિલાષ થયો. વિચાર કરનાં એ વાતને યોગ્ય વિષય મને થી વ્યાસ નાગચણુ કૃત મહા-ભારત ભાસ્કું. અને તેથી મેં સંવત્ ૧૯૪૮, મન ૧૮૯૨ માં ગુર્જર-ગિરમા કવિતા રૂપ લઘુભારત રચવાનો આદર કયો. કામનુ મ ગણુ કરતા તો ક્યું; પણ પછી મને એ કામ મારી રાક્ષિ-ઉપરાતનું મમળનું, તો પણ પુરૂષ પ્રયત્ન શું કરી શકતો નથી. એ વિચાર દ્રઢ કરી હું મારા યત્નમાં લાગું રહ્યો, એથી કામની કઠિના મરત રસવનિ થતી મઈ જેથી હું આજ મુઢીમા લઘુ ભારતના ચાર ભાગ રચી પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો છું; જેમાં મારી યોજના હતી એટલું આવી ગયું છે. પ્રથમ ભાગના પ્રસિધ્ધિ પછી રૂપે મેં જાતેજ વેશ લજ્યો હતો, જેમા પ્રથમ સાના મોજ કાને બહુ અથગાર્થ કવિવર પ્રેમાનંદ જેવો કહેવાનો સંલગાર્થ મારી કૃતિનું માપ જાણી લેધ હું ઘેર આવ્યો હતો; પણ તેથી પ્રતાપ નાટકના જેવું ઉતે-જન મેળવી શક્યો નહોતો, જે માત્ર એ કામનીજ બનીહારી હતી. પણ ખરી બહિહારી મેં દિ. બા. મણિભાઈની ઉદયે સવિતા રક્તો, રક્ત, રક્તચાસ્તમને સ્તયા જેવી જોઈ, કે જેમના સહાયે કરી લઘુભારત ભાગ ૧ લો પ્રસિધ્ધ થયો. બોજ જેવા આદિત્ય બોગી તે નામાકિત નર સ્વર્ગવાસી થયા પછી વિના પ્રયાસે અમદાવાદ શહેરના થીમાન રા. ગ. ચીનુભાઈના ઉદાર હૃદયમાં દિ. બા. મણિભાઈ વિદેહ થતા નિવર્યા નહિ રોય શું ? એવો અનુભવ તેમના સમાગમથી મને થયો છે. એક ઉદાર આત્મા અનેક સુલ કાર્મ કરી શકે છે તો જ્યાં એક દેહમા તેવા બે મજે તો શું ન થઈ શકે ?

મે માગ પ્રત્યેક અચની પ્રગ્તાવનામા મારે લગતી હકિકત દેકામા લખી પ્રમિદ્ધ કીધી છે, એટલે અત્ર તે નિષે પુનર્હકિત કર્તો નથી મારી બદલી ખેડે થયા પછી મન ૧૮૮૨ સવત ૧૯૩૮ મા મે માર નિવાસ સ્થળ અમદાવાદમા કરી જ્ઞાતિ વહેવાર ત્યાજ બાધ્યો આમોદનુ ધર-બાગ પિતાના દેવામા ફૂળી ગયુ હતું, જના ઇશ્વર કૃપાથી વાઝેવીના મહાધે અમદાવાદમા પ્રતિષ્ઠા માથે હતુ તેથી શ્રેષ્ઠ મર્વ મપાદન થયુ, મન ૧૮૮૮ની માનમા અમદાવાદના જોર્નલ મેશન જજ દયારામ ગીદુમલે “હિંદુમત્માં સુધાગ સમાજ”મા ઉપદેશકની જગોએ મારી યોજના ગ સા મહીપતગમ રૂપગમ તથા વકીલ દેશનનાન મોતીનાનના અભિપ્રાયથી કરવાથી હુ મારી નોકરી પરથી વર્ષ એકની રજા લેઇ એ જગોએ જોગ્યો હતો એ જગોએ જોગતા વારમા મે ભાવણુ વખતે શ્રોતાઓને શીખ મોધ રે એવી “ બાળ વસનો નિષેવ ” એ નામની કવિતા રૂપ ગાયન સોગ પેશ એક ફર્માની ચોપડી ચાર દિવસમા તૈયાર કરી તેની બે હપ્તર પ્રત છપાવી, જે ભાવણો આપતા થોડા વખતમા ખપી જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિની બે હપ્તર પ્રત છપાવી હતી તે પણ શ્રોતાઓમા ઉપડી ગઇ હતી ગુજરાતના ધણાખરા કર્મા, શહેરા, તથા મુમર્શમા માગ ભાવણથી મારી અમર થયેલી મે લેઇ હતી અને તેથી મારે બહુ સુખનો માથે મેલ થયો હતો પ્રતાપ નાટકની પ્રસિદ્ધિ માટે મે લીધેલી રજા પુરી થયા પછી મારી બદલી નડિયાદ મારી મૂળ જગોએ થઇ હતી તથા જગ્યામા ત્યાને ત્યા રૂઝરીમા મારો પગાર રૂ ૨૦) થયો હતો, એક દરે મે ઓગળીમ વર્ નડિયાદમા ગાળ્યા હતા, ત્યા ગી કાર્ય પગલે લાખી રજાઓ ભોગરી હતી નડિયાદમા મારો પગાર વધવાનો લેન નડોતો, એથી ડેપુટીઓએ ખીજે બદલી રૂગરી પગારમા વધારો કરાવવા યેરણા રૂગી હતી, પણ મે જે મિસ્ત્રી અને હાનિ પહોચી હતી તેથીજ મારી જલ્દિ કરવાનો મદ્દપ જો હતો તેથી નડિયાદ છાડી ખીજે જવાની ના પાડી હતી ઇશ્વરે મારો મદ્દપ મિદ્ધ કયો અને હુ ૫૧ વર્ષની વયેજ મતોર મારી પચાવન પુગ થયા પહેલા નોકરીથી છોટા થયો

મૂળથીજ હુ છુટા રિચાગનો, સાકર માખણુ ધનવી મોટાઓના મન મેળનાગે નડોતો, પણ પ્રસંગે મત્ત વાતનુ મારી વાળીથી નિદ ર્શન કરી જ્ઞાનનાન મહજનો અને તેજાજ મહીશોના મન આકર્ષનારો હતો, તેને માટે એકજ ઉદાહરણુ અને આપુ હુ —

નામદાર શ્રીમત મધાગજાવ ગાયનાડની મનારી મન ૧૮૮૫ના એપ્રિલમા પેટનાદ મહાનમાથી પાછો ફરતા વડાલે જના નડિયાદ રોજને આવી હતી, એ મમથે નડિયાદના દેશાઈ બેચરદાસ ત્રિહારીદામે તેમના મન્માન માટે ગંગન પાસે શગિયાનો ઉભો ફગીમાળે મગાજલ કયો હતો તે તો મહારાજને મલગાના માગ હિતેન્દુ મિત્ર માગતર મનમુખગમ નરસીદાસના આગદથી મે એક બિના આગળથી ગયી રાખી હતી જે મહારાજ શ્રીના મન્માનની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થતા તેમને યવજુ ગાનના હુ તે નામદારના સન્મુખ ગયો, તે વખતે નડિયાદના સન્મુખ ગા મા હરિયાય મત્યવાદીએ અને કહ્યું કે—“ રખત થોડો છે માટે 80/80/80 portion (પમદ દીધેતો લાગ) વાચતો ” મે કહ્યું કે, જે છે તે તેવું જ છે ” બિના મહારાજની પ્રશ્નમાની નહોતી પણ રાજને ઉપ યુક્ત તાર બોધની આવીનીદ યુક્તની હતી તેના આરભનો દોહરો આ પ્રમાણે હતો —

દોહરો.

“ ગવ વખાણ ગીજને, કષ્ટ ખવિ ગુભ ગીગપાવ

રાન બોધ ફગી નીઝ ગુભ, માગુ શયાજીવાવ

મારી બિના આર્ધિન વચાતા મહારાજના મેન્ગીએ—તઓ શ્રી એગીઅન દેન ઉપવાના મમથની મ્મૃતિ આપી, મેથી મહારાજને “ પાંચ ” ઠઠી લેઈ મચગ વૃતિ ગી, તે મમો મે થુ — “ગ નગો પ્રત્યે” મમ માટે ધનિયાળ દાની વખત મામે જુએ છ પણ કવિઓ તથા મરીગદો તેમને માટે જે મે છે તેમા તેમ કરના નથી ” માગ આ જોતુ માલગી મહારાજ થી ઉભા થએના ળના મુખ મન પી ગોનાના આગન ઉપર મેમી ગયા અને માગે બિના મપૂર્ણ નહાપર્વ ને મિનથી મામગી જડુ પ્રમન થયા, અને મનન કરના તે માગી નીની એ પછી દેનમા એમના તેમને વડોદરે ફળદ તો તેમને મળુ એરી ધરજ જલાવેની તે ઉપગથી નડિયાદના નાગર મહાઅરમ્મ રા ગ મોતીબાઇ રવ નાથજ પગાએ એ વાનની ખમગ મને ફગી હતી પણ જા જગે તેવો થોમ આ થો ન હતો

મવત્ ૧૮૫૮ ના જેષ્ટ માસમા કચ્છના નામદાર મહારાજ શ્રી બેગાજી સત્રાધ બહાદુરના કુવગી શ્રી જા કુવગાલા લગ્ન પ્રમગની કમરી આનવાથી ત્યા ગયો હતો જુજનગર જતા જા નુ પૈ, માટે

ડામે પડે બીમાવાથી મને મોટી ઇજા થઇ હતો, એથી ત્યાં એક માસ પર્યંત ખાટલો એવો પડ્યો હતો, એ વખતે કવિઓ અને સુજનો મારી પામે આવતા અને દીવગીર થઇ મને કહેતા કે, અહિં આવ્યાનો કશો લાભ કે લાભ લેવાયો નહિ, એ જોઈું થયું હું તેમને કહેતો કે દૈવધંધા બળવાન છે, આપણું ધાર્યું ચતુ નથી, ઉપરથી આમ કહેતો, પણ મનમાં નિશ્ચય હતો કે, ઇન્ધિર માઝ ધાર્યું પાર પાડશે, અને મારે અત્ર આવવું માર્થક થશે. મહારાવશ્રીની મુલાકાત થતા તેમને મારે શુ સંભળાવવું એ વાતનો નિશ્ચય કરી ખાટલામાં પડે પડે મેં કંઈક કવિતા કરી હતી જગ દટાર થતા મેળાપનો યોગ આવતા તે સંભળાવી, એથી તેઓ એટલા પ્રમત્ત થયા કે, મારો સત્કાર બીજા કવિઓ કરતાં એટલે થયો હતો. મારી કવિતામાં મહારાવશ્રી પામે મારે આવવાનું કારણ, તેમને વિષે શુ જોયું તથા આશીર વચન, આ જણ વાન હતી. જે તેઓ શ્રીએ પ્રસન્ન વદને એકાદ્ર થઇ માલગી કવિતાવાળો દાગળ મારી પાસેથી માગી લઇ તેમની કવિનાઓનું લક્ષપૂર્વક અવલોકન કર્યું હતું હું મારે ઉતારે જતાજ રા. ૧૫૦) ની શીખ મારે માટે એ પછી દગબાર તરફથી આવી હતી.

ભાવનગરના જોઈન્ટ મેજન જજ રા. રા. મોતીલાલ ત્રીભોવનદાસ મદાવાળા જે વગર મળે મારી અથ કૃતિ આદિથી મારા મિત્ર થયા હતા તેમના આગ્રહથી તેમને મળવા હું સંવત્ ૧૯૬૧ ના ભાદરવામાં ભાવનગર ગયો હતો. ભાવનગરના એ મમયના દિવાન ગ. રા. પ્રભાકર દલપતગમ પટણીના સૌજન્ય વિષે મેં પુર્વાપગ સાં મેલજીયું હતું, એથી ત્યાં ગયા પછી તેમને મળ્યો, અને સાલજ્યા પ્રમાણેના તેમના સુગુણનો અનુભવ કર્યો જો કે હું તેઓને ઓળખતો નહોતો, પણ તેઓ મને નામથી જાણતા, એથી તેમની મુલાકાતનો લાભ સારી રીતે મળ્યો. તેઓશ્રી માહિત્ય ભોગી અને કવિના કરી જાણનાર હોવાથી તેમની સાથે અત્ર મમયમાં કાવ્ય વિનોદ કવવાથી માગથી તેમને બહુ આનંદ ઉપજેલો મેં જોયો હતો. તેઓશ્રીએ ભાવનગરના નામદાર દોરાર શ્રી બાવસિંહજીની મુલાકાતનો યોગ કરી આપવાથી હું તે નામદારને મળ્યો હતો અને મુલાકાતમાં તેઓ શ્રીને આશીરવાદની કવિતા મંબળાવી હતી. એથી તે નામદાર ઉદાર વૃત્તિ તરફથી રા. ૧૫૦) શીરપાવના મને મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આજ મુધીમાં કચ્છ દરબાર તરફથી માગ અચેને બીજા રથજોડ કરતાં સાઈ ઉત્તેજન મળ્યું છે. મળથીજ કચ્છ દરબાર કવિઓનો આશ્રય-

રયાન છે; હાલના મહારાવશી ખેંગારજી મવાઇ બહાદુર કવિઓના કદરદાન છે; તેમના મૃગ દિવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઈ ગુર્જર સાહિત્યની ગદિના સંપૂર્ણ સદાયક હતા તથા તેમના પછી મહારાવશીના મંત્રી ગ. રા. છોટાલાલ સેવકરામ, જે ભતેજ ઉત્તમ કવિ છે, જેમના હાથમાં ભાષા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનું સોપવામાં આવ્યું છે; કચ્છ રાજ્ય તરફથી ગ્રંથકારોને માત્ર અનુમોદન મળવાના કારણે એજ છે. અન્યાર મુધીમાં પ્રમંગોપાત મારા હાથે લખાયેલી એકે એક કૃત્તીની માત્ર નાની ચોપડીઓ છપાઈ છે; આરોગ્યના અને સ્વચ્છતાનો તથા શીર્ષ વિગેનો નિમંધ અને ટેટલીક પ્રાસ્નાવિક કવિનાઓ છપાવવાની છે; પણ મારા જે ગ્રંથો લોક પ્રિય થઈ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે, જેની સંખ્યા દશની છે, તેણેજ મારા યશ વિસ્તાર્યો છે; જે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) લીલાવતી કથા

(૨) ભરમ જીવનનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ

(૩) પ્રનાય નાટક

(૪) મનોવિકાર તથા આશા નિરાશા વિષે નિબંધ

(૫) લઘુભાગ ભાગ ૧નો (આદિ, મહાપર્વ)

(૬) લઘુભાગ ભાગ ૨નો (વન પર્વ)

(૭) લઘુભાગ ભાગ ૩નો (વિરાટ તથા ઉલ્લોચ પર્વ)

(૮) લઘુભાગ ભાગ ૪થો (ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય શૌર્યનિક તથા સ્ત્રી પર્વ)

(૯) બાળકાવ્યની ચતી હાની વીશે સરસ્વતી ગુણવતની કથા

(૧૦) પાર્વતી કુંવર ચરિત્ર

હેતુના બે ગ્રંથો ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીએ છપાવ્યા છે.

અમદાવાદ.

મંવત ૧૯૬૩ માધ શુકલ ૧૫ મંગળવાર

તા. ૨૯-૧-૦૭.

ગ. રા. ભટ્ટ.

૨૧. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

ગ. ગ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનો જન્મ વિ. મં. ૧૮૧૩ના આશ્વિન માસના ફાલ્ગુણની અષ્ટમીને દિવસે, એટલે ૪ સ ૧૮૫૭ના આગ્રામાં માસની ૧૧મી તારીખે સૂર્યપુર (મુસ્ત) માં થયો હતો. તે વખતે એમના પિતાનું વર આમલીરાન (જ્યાં હજી પણ નાગરોની ઘણી મારી જમી છે, ત્યાં) આગળ હતું એમનું હાથનું મુકાન હવાડિયે ચક્રવેથી અનાજના દહેરા તરફ જતા કાળા હાથ પર આવેલું છે.

નિર્દોષ અને માત્વિક આનંદથી ભરેલા પ્રથમના પાચણ વર્ષ પૂર્ણ થયા એટલે એમના વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ થયો, અને એમને ઈંગ્લેન્ડ મહેતાની એવડિઆ નિશાગમા મુકવામાં આવ્યા. એ મહેતાજી દિસાળમાં ઘણાજ હોશિયાર હતા, ‘એવડ પૈસાનું રોગ તો નાસરીનું શું ?’ એવા એવા ત્રીણ પ્રશ્ના પણ એ પૂછતા, એ પ્રશ્નોનો ખરો ઉત્તર મળેથી મંત્રુષ થતા, અને ખરો ઉત્તર ન આપી શકે એવા ઠાક નિશાગિયાને પોતાની લાખી મોટી વડે ચમકાવતા. નિશાગમા મોટીને ઉપયોગ એ વખતે માધાગજુ હતો, અને ઈંગ્લેન્ડ મહેતાજી માથા લગજુ પછોએ એની પોતાની લાખી મોટી વડે ચોગ્ય મમયે અને યોગ્ય પાત્ર નેઢને જે દાન કરતા તેમાં તેમનું ઔદાર્ય અથવા બુદ્ધિચાતુર્ય ખીજ સિક્ષકો કરતા વિશેષ હતું એમ માનવાનું કંઈ પણ કાનજી નથી. એમની નિશાગ ઘણી નામીથી હતી એમના પુત્ર વજ્રભગમ, ગોપીરાની પ્રેમચંદ રામચંદ કન્યાશાળાના હેડ માસ્તર હતા. “તાહને ઘઘવો ગુણાઃ” એ શિક્ષણશાસ્ત્રના પ્રાચીન મૂત્રને અનુમાર આક અને દિમાળનું જે શિક્ષણ તે વખતે ૬-૭ વર્ષના બાળકને મળ્યું હશે તે હાલના કરતા ઘણું ચઢીઆતું અને મગીન હતું એમાં મંદય નથી.

એકદિયા નિશાગનું એ શિક્ષણ પૂરું થતા ગ. કમળાશંકરને ગોપીપગની ગ્રંથાલયની મુનિસિપલ ગુજરાતી નિશાગમા મોકલવામાં આવ્યા. એ સમયે મુસ્તમાં ‘મહેતાજી’ની માનમરી પદવી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયના અને પોતાના કર્તવ્ય બનવવાની કુશળતા વડે વિરોધ નામાકિત થયના એવા ત્રણ શિક્ષકો સર્વ નાગર બ્રાહ્મણ રાતિના હતા, અને એ સર્વે મુસ્તના જાણીતા સુધારક દુર્ગારામ મજાગમ મહેતાજીના શિષ્ય હતા એ વાત ખામ લક્ષ ખેત્રે એની છે. મુસ્તશંકર મહેતાજી સગમપગની નિશાગમાં હતા, ત્રિપુરાશંકર મહેતાજી ભાગાતગાવ આગળની પદેવ

નંબરની નિશાળમાં હતા, અને કેશવરામ મહેતાજી ગોપીપરાની છઠ્ઠા નંબરની નિશાળમાં હતા. એ મહેતાજીઓ આગસ્ટ અને બેદરકાર નહોતા, પણ તન દઈને શિખવતા અને છોકરાઓ તરફ વાત્સલ્યભાવથી જોતા. ત્રિપુરાશંકર મહેતાજી અને કેશવરામ મહેતાજીની નિશાળો વચ્ચે હમેશાં ભારે સ્પર્ધા ચાલતી. મોહનલાલ રણછોડલાલ જવેરી તે વખતે ડેપુટી હતા. તેમનો દબ્બો ભારે હતો અને તેમનું માન હાલના 'ડિપોઝીટ' ઓ કરતાં વિશેષ હતું. રા. કમળાશંકર ગોપીપરાની નિશાળમાં શીખતા સારથી સ્વ. રતિગમ દુર્ગારામ પણ તેમની માથેજ હતા, અને ડોલેજ મુશીનો અભ્યાસ પણ એજો માથે રહીને કર્યો હતો.

એ વખતના પ્રાથમિક શિક્ષણ વિષે આપણે ટેટલુંક કહી ચૂક્યા, તે તેની સાથે એ વખતની રમતો વિષે પણ બે જોડા કહેવા ટીક પડશે; કારણ કે રમતો અભ્યાસથી શ્રમિત થયલા કે શિક્ષકની મોટીના સન્તાપથી સીધાઈ ગયલા ચિત્તને વિશ્રાન્તિ અને વિનોદ આપવા ઉપગત, માણસના ખુદ્દિબજ અને નીનિબજ વધારવામાં પણ ઘણા ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. મુખ્ય રમતોમાં ગિલ્લીદંડા, મંળ, હરમાનનું પૂંછડું-એ ગણાવરા જોવા છે. તે વખતે ફિક્કટની વધારે સુધરેલી પણ વધારે ખરચાળ રમત પ્રચારમાં આવી નહોતી, પણ ગિલ્લીદંડાની રમત વધારે સાધારણ હતી. વળી, દોળીનું તોફાન તે વખતે હાલના કરતાં કંઈ ઓછું નહોતું; પણ તે વખતે હમણાના 'વેગળુપુદ્ધ'ને બદલે 'વાંસડાપુદ્ધ' ચાલતું. એવા પુદ્ધમાં ભાગ લેનાર વીર બહુટોમાના એક રા. કમળાશંકર હતા. પણ જેઓને પુસ્તકોનો પ્રેમ વિશેષ હોય તેવાઓના કર્મનું ક્ષેત્ર જુદુંજ હોય છે, અને તેઓ રણક્ષેત્રમાં વિજયવન્ત નીવડીને અન્યને ધર્મીના કારણ થાય એવું કવચિત્તજ અને છે. રા. કમળાશંકરે પણ વાંસડાપુદ્ધની વીરતાને લીધે બહુકવર્ગમાં વિશેષ વિખ્યાતિ મેળવી હોય એમ જણાતું નથી.

બાર વર્ષની ઉંમરે રા. કમળાશંકરનો મુજરાતી સાત ચોપડીનો અભ્યાસ પૂરો થયો. એમના સદાધ્યાયી સ્વ. રતિગમે મુજરાતી નિશાળ છોડી કે વરતજ અંગ્રેજી માટે ધ્યાન સંકલ્પમાં જવા માંડ્યું. પણ રા. કમળાશંકરના પિતાનો વિચાર એમને અંગ્રેજી ભણાવવાનો પાકો થયો નહોતો તેથી એક વરસ વિચારમાં ને વિચારમાં નીકળી ગયું. સાર પડી એમણે ધ્યાન સંકલ્પમાં જવા માંડ્યું. તે વખતે એ સંકલ્પના હેઠાસર તરીકે મણિધરપ્રસાદ તાપીદાસ નામના નાગર શિક્ષક હતા. તેમનું શિક્ષણ સચોટ

અને સંપૂર્ણ હતું; અને જે વિષય તેઓ શિખવતા તેની છાપ એવી ચોક્કસ પડતી કે બુદ્ધિમાન શિષ્યના મગજ પરથી તેા તે કદી પણ ખસતી નહોતી. દરેક વિદ્યાર્થીને અડધેક ધોરણુમા આખા વર્ષ સુધી રાખવાની પદ્ધતિ તે વખતે નહોતી, પણ ત્રણ ત્રણ મહિને કે છ છ મહિને પરીક્ષા લેવામાં આવતી, અને તેમા જે છોકરાઓ સારી રીતે પસાર થતા તેમને ઉપલા ધોરણુમા અદ્યાવધામા આવના. રા. કમળાશંકરે અંગ્રેજીના ત્રણ ધોરણો દોઢ વર્ષમા પૂર્ણ કર્યા અને પછી હાઇસ્કૂલમા ગયા.

અગાઉ એ હાઈસ્કૂલને માટે સરકારી મકાન નહોતું. નવા પ્રથમ અંગ્રેજોની કોઠી હતી અને હાલ નવા ડૉ. ડોસાભાઈ કૃપરનું મકાન છે તેની પાસેના એક ખાનગી મકાનમા (જેમા હાલ મિરાન સ્કૂલ છે તેમાં) હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણુકામ ચાલતું. પણ ઇ. સ. ૧૮૭૨મા, હાલ જે છે તે સરકારી મકાન હાઈસ્કૂલને માટે તૈયાર થયું, અને એજ વર્ષથી રા. કમળાશંકરે એ મકાનમા અભ્યાસ અર્થે જવા માડ્યું. માસિક પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે દરેક વર્ગમાં પહેલા બેત્રણ છોકરાઓને સ્કૉલર્શિપ આપવામા આવતી, અને રા. કમળાશંકરને પણ એવી સ્કૉલર્શિપ મળી હતી. યોથા ધોગણુના બે વર્ગ હતા. એકમા શિક્ષક તરીકે આત્માશંકર (ત્રિપુરાશંકર મહેતાજીના પુત્ર) હતા, અને ખીજમા સ્વ. હરિસુખરામ હતા. બેઉ વર્ગની વચ્ચે ભારે દરીકાઈ ચાલતી, પણ તેમાં રા. આત્માશંકરનું શિક્ષણુ વધારે વખણાતું. એમનો ઉદ્યોગ, એમની આવડત, અને એમની પ્રામાણિકતા ખાસ સ્કૂલના તે વખતના હેડમાસ્તર મણિધરપ્રસાદના જેવાંજ હતાં. યોથા ધોરણુમા પસાર થઈને રા. કમળાશંકર પાંચમા ધોરણુમાં ગયા. ત્યાં તેમના શિક્ષક દલપતરામ હતા. તેઓ શાન્ત સ્વભાવના, પણ ખંતથી શિષ્યના ઉપર કંઈક છાપ પાડી શકે એવા હતા. છઠ્ઠા ધોરણુમા, હવે રિટામર થયલા મી. દોરાબજી એદલજી મીશી, સ્વ. રેવાશંકર (જેઓ પણ ત્રિપુરાશંકર મહેતાજીના પુત્ર હતા તે), અને વલ્લભરામ, એ ત્રણ શિક્ષકોનો લાલ એમને થોડા થોડા વખતને માટે મળ્યો.

સાતમા ધોરણુમાં, હાલના પ્રખ્યાત પ્રો. ખા. બ. જમશેદજી અર-દેશર દલાલના (જે તે વખતે એ સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા તેમના) હાથતળે રા. કમળાશંકરને ઉત્તમ શિક્ષણુ મળ્યું, અને એઓ તેમની ખાસ પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યા. એ પ્રીત એવી હતી કે ખા. બ. દલાલની સુરતથી

અમદાવાદ હાઈકોર્ટમાં બહુલી થયલી ત્યાર પછી તે અમદાવાદમાં પણ ચોનાના સુરનાના શિષ્ય કમળાસંકરના વળાણ કરતા, અને તેનો દાખલો લેવાનું બીજા વિદ્યાર્થીઓને કહેતા.

સુરમાં તે વખતે ફર્ટ ઍસિરટ્ટ તરીકે પ્રખ્યાત મિ. ભાભા, જેઓ થોડાજ વખત પહેલાં મૈમોરમાં કેળવણીખાતાના સૌથી ઉપરી અમલદાર હતા, તે હતા. જેઓ ભ્યારે શિક્ષક થઈને આવ્યા ત્યારે ખા. બ. દલાલે છોકરાઓને તેઓના મહલાઅને માટે અભિનંદન આપ્યું હતું અને મિ. ભાભાની ધણી પ્રથમ કરી હતી. પણ એ સદ્ગુણ લાંબા વખત સુધી ટક્યું નહીં, કારણ કે તેઓ એ નિશાળમાં બેઠા મહિના જ રહ્યા. ત્યાર-પછી વજ્રભરામ ફર્ટ ઍસિરટ્ટનું કામ કરના હતા.

વર્ના મધ્યમાગમાં થોડા વખત હેડ માસ્ટર તરીકે દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ અને ઍસિરટ્ટ તરીકે મી. ગીમી હતા. દીવાન બહાદુરની શિલણપદ્ધતિ ખા. બ. દલાલ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારની હતી. બેઉનું શિક્ષણ અસરકારક હતું, પણ ખા. બ. દલાલ થોડા વખતમાં ઘણું શિખવવાની વૃત્તિ રાખતા, અને નહારમાં નહારા છોકરા કંઈક જાણે, પણ સાચા છોકરાઓ તેનાથી ધણું વધારે જાણે એવું પરિણામ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, ત્યારે દી. બ. અંબાલાલ થોડુંજ શિખવતા પણ તે પાકું શિખવતા.

એ મમયે મોટકુલેશનમાં અંગ્રેજ કવિતાઓનું વિવરણ (પ્રકાશ) કરવું એ ફરજિયાત હતું, અને છોકરાઓને જુદા જુદા કવિઓની સારી સારી કૃતિઓમાંથી ઉત્તમ કકરાઓ શિખવવામાં આવતા હતા. રા. કમળા-સંકર પાછળથી ભ્યારે નડિયાદ હાઈકોર્ટના હેડમાસ્ટર થયા ત્યારે એમણે કાવ્યવિવરણ શિખવવા માટે એજ પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી.

આ વખતે રા. કમળાસંકરના સહાધ્યાયીઓમાં રા. ઇન્દિરામ ભગવાનદાસ દલાલ (જેઓ થોડા વખત પહેલાં પૂનામાં ઍ. કાયરેક્ટર ઍન્ડ એગ્રિકલ્ચર હતા તે), રા. ગાંડભાઈ ઇન્ડુ (જેઓ હેપ્પી કલેક્ટરનો ઓલો બોગવે છે તે), રા. જગનલાલ કાશ (જે હાલ જુનાગઢમાં એક મેડિકલ ઍડિસર છે તે), હોસંગજી વાણિયા (અમદાવાદના જાણીતા વકીલ) એ મુખ્ય હતા. રફલમાં એમનો પોનામો નખર ઘણુંખડું પહેલો રહેતો.

તે વખતના પ્રિન્સ ઍન્ડ વેન્સ અને રવ. રામસાહેબ સાનમાં એક-વર્ષ જે વર્ષે મુંબઈ આવ્યા તે વર્ષે, એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં, રા. કમળા-

ચંકર મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેઠા. એ વખતે એમની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હતી. મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેસનાગ વિદ્યાર્થીઓને લખવા ઉપરાંત, મહોડાની પરીક્ષા પણ આપવી પડતી અગ્રેજીનું પગિણામ જણાયા પછી એ પરીક્ષા લેવાતી, અને અગ્રેજીમાં જેઓ પસાર થયા હોય તેઓ-નેજ એ પરીક્ષા આપવાનો શ્રમ લેવાની, પરીક્ષકો જાણે અજાણે બાળક છોકરાઓને ગભરાવી મૂકે તો તે ગભરામણુ મહન કરવાની, અને અંતે સાર માફુ જે કંઈ પગિણામ આવે તેનો હર્ષતોડ પામવાની જરૂર પડતી. આ સંઘણાની રા કમળાશક્તને પણ જરૂર પડી, અને આખરે એ પરી-ક્ષામાંથી તેઓ ઉત્તીર્ણ થયા.

પણ “ માટલીકુડી ” ની “ માથાકુડી ” માથી છૂટયા એટલે સંઘણીજ માથાકુટનો અન્ત આવ્યો એમ નહોતું આગળ અભ્યાસ કરવાને માટે છોક-રાને મુબ્બ મોકલવો કે કેમ, એને કાંવેજનું સિસાણુ આપવું કે ડિમિટ્ટકટ ૧૫૧૩ની પરીક્ષામાં મોકલીનેજ મન્તોપ માનવો, એ મહાપ્રશ્ન ગ. કમળા-શ કરના પિતા આગળ આનીને ઉભો રહ્યો અગ્રેજી લખવાનો જેનો વિચાર કાચો હતો તે પિતાનો મ્વનત્ર રીતનો નિર્ણય ક્રવા પ્રકારનો થયો હતો એ વિષે કંપના કુટુંબી નિર્ણય કે ગ. કમળાશક્તનું પોતાનું વક્ષણ મ્વા-ભાવિક રીતે મુબ્બ જઈને આગળ અભ્યાસ કરવા તર્ફ હતું પણ છેવ-ટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તેમના હાથમાં નહોતું આ મમયે તેમના મનમાં ઘણો ગુંથવાડો થયો, અને શુ કરવું તે તેમને મૂઝવું નહીં. એમના મહા-ખ્યાથી મિત્ર ગ. ઇન્દ્રાગમ ભગવાનદામે તો એમને કહ્યું કે “ હું જો તમારી જગાએ હોઉ તો એમનો એમ ઘરમાંથી પોત ચઢ જાઉ.” પણ તેમ કરવાની શક્તિ એમનામાં મિલકુય હતી નહીં આખરે એ બાબતમાં ખા-બા દવાયતી મવાદ લેવામાં આવી. તેમણે જણાવ્યું કે “ તમે મુનમફની પરીક્ષામાં પણ એક મહિનામાં પામ થશો. પણ ધૃષ્ટતાની તમને જરૂર પડશે તે તમારામાં નથી. માટે તમે શિક્ષક થાઓ કાંવેજનો અભ્યાસ કરવા માટે જો પૈમાની મદદ તમારે જોઈતી હોય તો તે મદદ હું આપીશ. ”

એ સવાહ પ્રમાણે મુબ્બાઈ જવાનો દરાવ થયો, અને રા. કમળા-શ કરે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મુબ્બાઈની એવરિન્ડન કાંવેજમાં દાખલ થઈને પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ખા. બ. દવાલે પૈસાની જે મદદ આપવાનું કહ્યું હતું તે એમને લેવી તો નહોતીજ ને લેવાની એમને બિયકુય જરૂર

પણ પડી નહીં, કાગળ કે એમને પોતાના અભ્યાસ દુર્યાન રજાશિપ મળતી હતી પહેલી ટર્મમાં દશ રૂપિયાની મૉનશિપ મળતી, અને પછી છમાસિડ પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે બાકીના વર્ષમાં પદ રૂપિયાની મળતી જેઓને આની રજાશિપ મળતી તેઓને કૉનેજની ફીના મહિને ત્રણ રૂપિયા આપવા પડતા, અને બીજા નિદાર્થીઓને માત્ર રૂપિયા આપવા પડતા ઇમાસિડ પરીક્ષા લેનાતી તેને માટે અગ્રેજી તથા સમૃતમાં અભ્યાસક્રમ બહારની વધાગની (extra) એપીઓ આગળથી નહીં કરવામાં આવતી અને તેમાંથી પ્રશ્નો પૂછાતા મુગ્ગ કરેલા અભ્યાસક્રમમાં તે વખતે નિમન્યને સ્થાન અપાયું નહોતું, તોપણ અગ્રેજી સાથે શિષ્યવધામાં આવતું, નિમન્યો પણ લખાણના, અને જે નિમન્યો ઉત્તમ હોય તેના ઉપર “Princops” એમ લખવામાં આવતું તે કમળાશકરના લખેલા નિમન્ય ઉપર “Princops” એમ ઘણી વાર આવેલું નિમન્ય સિવાય લાપાટાનની મોટી કંવા માટે પ્રશ્નપોમાં ઘણી રાત્રિ નિવેચન કરવાનું પણ કહેવામાં આવતું

પહેલે ત્રીં ગ કમળાશકર, એ રતિરામ, તે લલિતાગમ, તે લલિતારા કરે બ્યાસ એ મર્વે એન્જ ગાતિના બન્ધુઓ માથે લણના પણ તે લલિતારા કરે એક ઈ એ મા નપામ થયા, અને તે લલિતારામ, પરીક્ષામાં બિનકુન બેગજ નહીં એટલે એમને લાખા વખત સુધીનો સહ વાસ તો રતિરામની જોડેજ રહ્યો બેઠિ સાથે ગહેતા, સાથે બજાતા, માથે ગથતા, અને માથે જમતા બેઠિ ત્યારે મુનિવર્સિટીના કેવા નીમાથી ત્યારે તેમના માનને માટે મુગતની નામગ બ્રાહ્મણ ગાતિનો મેગારડો કરવામાં આ યો હતો તે પ્રમગે તે રતિગમ તરફથી એ જૂની મૈત્રીના સમન્ધ વિરે ઘણું અમરકાન્ત નિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે કમળાશકર ના હૃદયમાં પણ એ પૂર્વકાળના છૂપા રમગજો તાજ થઈ આવ્યા હતા

એ વખતે એન્ એન્ બી ની ટર્મ આગળથી ભરી શકાતી હતી પણ તે કમળાશકર તો દોઢ વર્ષ રહીને એક ઈ એ થરાના રિચાગથીજ મુખ્યાઈ ગયા હતા, અને મુખ્યાઈમાં વધારે વખત રહેજનો એમનો રિચાર નિહોનો, વળી, મોસઈનું કામ પણ ટંમેરા હાથે કરવાનું હતું એટલે તેમાં વખત જતો, તેથી એન્ એન્ બી ની ટર્મ એમણે ભરી નહોતી

કૉનેજ તે વખતે લાયખનામાં હતી કૉનેજનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો

જોડતા તે સ્પષ્ટ અને સર્વથી સમજી શકાય એવી રીતે જોડતા. પીટ-
સર્ન સાહેબ છોકરાઓને ઘેર પણ જોડાવના, મળતાવડો સ્વભાવ રાખતા,
અને સંસ્કૃતમાં જે શિખવવાનું હોય તે શાસ્ત્રીની સાથે રહીને વાંચ્યા પછી
ઘણી મધુર ભાષામાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ તે મૂકતા.

એવા ગુરુઓની પાસથી જ્ઞાન મેળવીને રા. કમળાશંકર ઈ. સ.
૧૮૭૭ના એપ્રિલ માસમાં એફ. ઈ. એ. ની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં પસાર
થયા, અને એલફિન્સ્ટન કૉલેજના સઘળા વિદ્યાર્થીઓમાંથી એ પહેલેનંબરે
પાસ થયલા હોવાથી એમને રા. ૩૨૫નું પારિતોષિક મળ્યું. ત્યાર પછી,
'અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ'નો ઐચ્છિક વિષય લાઇને એમણે બી. એ. નો
અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને તેમાં પણ ઈ. સ. ૧૮૭૮માં બીજા વર્ગમાં એ
પસાર થયા. હજી મુધી નહિ મળેલી, પણ હવે આગળના ભારે અભ્યાસને
માટે તર્કન આવશ્યક, ડ્રવ્યની મદદ, રા. કમળાશંકરને એમના સુખી
વડીલો તરફથી મળી નહિ હોવાથી, એલ્. એલ. બી. ને એમ. એ. થવાના
વિચારો, બુદ્ધિબળ હોવા છતાં, વિચારમાત્રજ રહી ગયા; માત્ર શિષ્યવૃત્તિ-
ઓથી હડમેલાતું વિદ્યાર્થીજીવનનું બ્હાણ સ્વાભાવિક રીતેજ અટકી પડ્યું.
ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે, વિદ્યાર્થીજીવનનાં દુઃખ વેડીને, સાદાઇ અને સર-
ળતાને સેવીને, ચાલિના સખસ નિયમોને દંડનાથી વજગી રહીને, સ્વાશ્રય
અને સ્નેહનું અવલંબન કરીને, ઉલોમ અને ખંતનું સામર્થ્ય ધરીને એમણે
પ્રથમ આશ્રમના ધર્મનું પાલન કર્યું; અને જે કે, આપણા હાલના સમા-
જમાં એક આશ્રમના ધર્મ તો આપણે મુઠકેલીથી જળવી શકના હોઇએ
એટલામાં બીજા આશ્રમના ધર્મનો ભાર પણ આપણા શિર પર આવી
પડે છે તેવું એમને પણ થયું હતું. તોપણ હવે એમનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું
થયું અને શુદ્ધરથાશ્રમની અનેક નવી નવી શીકર ચિન્તાઓ એમના ઉપર
આવી પડી.

પણ એમનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું થયું એટલે હાલમાં અનેક ઍન્યુએટ
તેમ એમણે વિદ્યાને વિસારી મૂકી હતી એમ નહોતું. વિદ્યા તે એક
જીવવાના સાધન તરીકેજ ઉપયોગની છે એવું એમને નહોતું લાગતું,
વિદ્યા તરફ સ્વયંબૂ પ્રેમ હતો, અને કૉલેજ છોડ્યા પછી
જે એક ગુરુ રહેના. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તો એમને
જીવી એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સારો

હતો વર્જ્જવર્થ, કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા, પીટર્સન મરફતના પ્રોફેસર હતા, અને ભાડારકર એમના મદદનીશ હતા.

વર્જ્જવર્થની શિક્ષણપદ્ધતિ ઉત્તમ હતી એ જે શિખવતા તે પરીક્ષા પાસ કરાવનાના હેતુથી નહો, પણ ખરા ઉમગથી શિખવતા જે વિષય શિખવતા હોય તેનું સારૂ જ્ઞાન આપવું એટલુંજ નહો, પણ તેમાં રમ ઉત્પન્ન કરવો, તેમાં વિદ્યાર્થીઓને આનન્દ પડે એવું કરવું, તેઓને એ વિષયના અભ્યાસનું વ્યસન લાગે એવું કરવું, એ તરફ એમનું ખાસ લક્ષ હતું હાલમાં ઘણા પ્રોફેસરો જરૂર છે તેમ એ આખા ક્વાર્ટર સુધી બાપણું નાના આખા જગત, પણ ઘણી વાર વિદ્યાર્થીને પ્રશ્ન પૂછીને તેનીજ પાસે ઉત્તર જ્ઞાપના વર્જ્જવર્થ સાહેબ જ્ઞાનમાં આવે કે પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓની ટાળરી પૂરે, પછી એક વિદ્યાર્થીને બોલો કરે, પોતે ભાષણ આપતા જાય, અને વચમાં વચમાં પેના નિદાર્થને ઓચિંત્ત મવાલો પૂછતા જાય, એ એમની શિખવવાની રીત હતી એક ઈ એ ના વર્ગમાં ઈંગ્લાન્ડનો ઇતિહાસ પહેલા વિલિયમથી તે ત્રીજા રિચર્ડ સુધીનો, અને ગ્રીસનો ઇતિહાસ આખો શીખનાવતો હતો એ વિષય વર્જ્જવર્થ શિખવતા આખા વર્ષમાં એમણે ઈંગ્લાન્ડનો ઇતિહાસ પ્રથમથી માડીને પહેલા વિલિયમ સુધી-એટલે જ્યાંથી શીખવાનો શરૂ કરવાનો હતો ત્યાંસુધી, શીખવે, પણ એટલામાં ઇતિહાસનું એવું તો સારૂ જ્ઞાન આપ્યું અને ઇતિહાસમાં એવો તો રસ ઉત્પન્ન થયો કે તેની અસર રા જમણાશકર જેવાના મન ઉપર હમેશને માટે ગહી અને એમના હાથ નીચે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને, તેમજ એમનો અગ્રેજીમાં લખેલો 'ઈંગ્લાન્ડનો મક્ષિમ ઇતિહાસ' વાચનારાઓને પણ તે અતિનાલદાયી થઈ પડી ઇતિહાસ શિખવતી વખતે વર્જ્જવર્થ સાહેબ " 'Freeman's Sketch of European History' જેવી ચોપડીઓ વાચવાની મર્વને લનામણુ કરતા ઇતિહાસ સિનાય બેકનની નિમન્ધો અને રોકસપિયરના નાટ્યો, એ પણ વર્જ્જવર્થ જ શિખવતા.

ડૉ ગમકૃષ્ણ ઝોપાળ ભાડારકરને પણ ઘણી ખતથી શિખવવાની રેવ હતી એઓ મરફત શિખવતા તે ઘણુંખડ છાકરાઓ પામેજ ભાષાન્તર કરાવતા, અને જ્યાં પાઠકો હોય ત્યાં આગળ કયો પાઠ સારો છે તેનો નિર્ણય પણ તેમનીજ પાસે કરાવતા.

૩૬૬મ અગ્રેજીના પ્રોફેસર હતા એ અને ડૉ. પીટર્સન બેઉ અગ્રેજી

બોક્ષના તે સ્પષ્ટ અને સર્વથી સમજી શકાય એવી રીતે બોક્ષના. પીટ-
ર્સન સાહેબ છોકરાએને ઘેર પણ બોલાવના, મળનાવડા સ્વભાવ રાખતા,
અને સંસ્કૃતમાં જે શિખવવાનું હોય તે શાસ્ત્રીની સાથે રહીને વાંચ્યા પછી
ધણી મધુર ભાષામાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ તે મૂકના.

એવા સુસ્ત્રોની પાસથી જ્ઞાન મેળવીને રા. કમળાશંકર ઈ. સ.
૧૮૭૭ના એપ્રિલ માસમાં એફ. ઈ. એ. ની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં પસાર
થયા, અને એક્સકિન્ડન કૉલેજના મધ્યમાં વિદ્યાર્થીઓમાંથી એ પહેલે નખરે
પામ થયેલા હોવાથી એમને રા. ડરપનું પારિતોષિક મળ્યું. ત્યાર પછી,
‘અર્ધશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ’નો ઐત્તિક વિષય લખને એમણે બી. એ. નો
અભ્યાસ કર્યો, અને તેમાં પણ ઇ. મ. ૧૮૭૮માં બીજા વર્ગમાં એ
પસાર થયા. હજી સુધી નહિ મળેલી, પણ હવે આગળના ભારે અભ્યાસને
માટે તદ્દન આવશ્યક, દ્રવ્યની મદદ, રા. કમળાશંકરને એમના સુખી
વડીલો તરફથી મળી નહિ હોવાથી, એફ એફ બી. ને એમ. એ. થવાના
વિચારો, ખુદિબળ હોવા છતાં, વિચારમાત્રજ રહી ગયા, માત્ર ગિલ્ડવર્સિ-
ઓથી હડમેલાતું વિદ્યાર્થીજીવનનું વ્હાણ આજીવિક રીતેજ અટકી પડ્યું.
ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે, વિદ્યાર્થીજીવનના કુખ વેડીને, સાદાછ અને સર-
ળતાને મેલીને, જ્ઞાનના મખમ નિયમોને હદનાથી વળગી રહીને, સ્વાશ્રય
અને સ્નેહનું અવલંબન કરીને, ઉદ્યોગ અને ખતનું સામર્થ્ય ધરીને એમણે
પ્રથમ આશ્રમના ધર્મનું પાલન કર્યું; અને જો કે, આપણા હાલના મમા-
નમાં એક આશ્રમના ધર્મ તો આપણે મુસ્લેલીથી બજાવી શકના હોયએ
એટલામાં બીજા આશ્રમના ધર્મનો ભાર પણ આપણા શિર પર આવી
પડે છે તેવું એમને પણ થયું હતું. તોપણ હવે એમનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું
થયું અને મૃદુઆશ્રમની અનેક નવી નવી શીકર ચિન્તાઓ એમના ઉપર
આવી પડી.

પણ એમનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું થયું એટલે હાલમાં અનેક પ્રેક્ષ્યુએટો
કરે છે તેમ એમણે વિદ્યાને વિસારી મૂકી હતી એમ નહોતું. વિદ્યા તે એક
દ્રવ્ય મેળવવાના માધન તરીકેજ ઉપયોગની છે એવું એમને નહોતું લાગતું,
પણ એમને વિદ્યા તરફ અવશ્ય પ્રેમ હતો, અને કૉલેજ છોડ્યા પછી
પણ વિદ્યા વધારવા એ હમેશ ઉત્સુક રહેતા. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તો એ
મૂળથીજ વિશેષ લાલ્લ હતો. ન્હાનપણથી એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સા

ક્યોં હતો એઓ અગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યાંથી વિશ્વનાથ શાસ્ત્રીને ત્યાં સમૃત શીખવા જતા એ વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી તે સુરતના મુખ્યસિદ્ધ શાસ્ત્રી દિનમણિશ કર (જેની કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં નહીં, પણ યુરોપના સમૃત ભાષાભિજ્ઞોમાં પણ ફેલાયેલી છે. જેના કીમતી પુસ્તકાલયનો ડૉ બ્રહ્મજી જેના વિદ્વાનો અને પ્રાચીન સાહિત્યશોધકોએ છૂટથી ઉપયોગ કરીને મગીન એના બચ્ચવી છે, જેઓ સુરતના ચાર 'દ્વિઓ'—(દુર્ગારામ, દન પતરામ, દાદોબા, અને દિનમણિશ કર)—માંના એક હતા, અને જેમણે વિનાયક જઈ આવનારા રા સા મહિપતરામ રૂપગમને પાયશ્વિત આપી પાવન કરીને આખી નાગરી ન્યાનના ઉપર હમેશનો અને જૂનાય નહિ એવો ઉપદાર ક્યોં છે તેમના) શિષ્ય હતા વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી સિવાય, સુરતના મગમપગના માર્તંડ શાસ્ત્રી પાસે જઈને પણ એમણે સમૃતનો અભ્યાસ કરેલો એ શાસ્ત્રીને ત્યાં જનામાં ગ બળવતરાય (જેઓ હાલમાં સુરતના એક બારોશ વીન અને આગેવાન શહેરી છે અને જેઓ પણ ત્રિપુરાશર મહેતાજીના પુત્ર થાય તે પણ) એમની સાથે હતા અને માથે 'લઘુકીમુદી'નો અભ્યાસ કરતા બી એ થયા પછી ગ કમળાશક સુરતની નાણાવટમાં ગહેનારા દુર્ગાશક શાસ્ત્રી પામેથી ' મિદ્ધાન્તકીમુદી ' શીખ્યા, અને બાકીનું સમૃત જ્ઞાન એમણે પોતે પોતાની મેળે મપાદન કીધું

પણ વિદ્વાન્નર્થ પુસ્તકો વાચ્યા યોથી કઈ પેર ભરાતું નથી અને એ થી વિદ્યાને સેન્યા યોથી ધધ વમુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી ગ કમળાશક પોતાનું નિદ્યાર્થિજ્ઞાન પૂર થયા પછી દ્રવ્યપ્રાપ્તિને માટે ક્યોં માર્ગશોધ્યો તે તરફ હવે આપણે નજીએ જે વર્ષ એ બી એ મા પાસ થયા તે ૧૯૧૨ રિચર્ડ ટેપનનો એવો દગલ હતો કે મહેસુલી ખાતાના તીજોરગની ડા ૩૫)ની જગા તમતના બી એ થયનાઓને આપની તા દોઢ વર્ષ સુધીનો અનુભવ મેળવ્યા પછી મામનતદારી મળે એની રીતની ન્યબ્ધિ હતી એ દોઢ વર્ષમાં higher અને lowerની પરીક્ષા આપ વાની હતી એ જગા માટે એમણે અગ્ર પણ ડરેલી અને જગા સુરત શહેરમાં ખાલી પણ હતી પણ સુરત શહેરમાં નીમણુક ન થતા સુરતના માડની તાલુકામાં નીમણુક થઈ ત્યાં પાણી ખગળ, અને ત્યાં જનાથી એ- સગાનું મરણ થયલું, તેથી એમના બાપ અને મસરા બેઉએ સખ્ત ના રહી, એમને એ જગા લેવાનો વિચાર એમણે માડી વાળ્યો અને એ દેગવણીખાતામાં દાખલ થયા રા ગુલાબદાસ નાણાવટી (જે હાલ ફર્ટ

કલામ્, સમ્ જલ્મ છે) સુરત મિશન હાઇ સ્કૂલમાંથી રગ્ન પર ગયલા તેમની જગ્યાએ શિક્ષક તરીકે એક મહીનો રૂ. ૫૦)ને પગારે કામ કીધા પછી સરકારી હાઇ સ્કૂલમાં નવમા ઍસિસ્ટન્ટની જગ્યા સમ્પ્રોટેમ રૂ. ૫૫) ને પગારે અથવા મરજી હોય તો રાજકોટમાં રૂ. ૮૦)ને પગારે એમને મળે એમ હતું. એમણે રાજકોટની જગ્યા પસંદ કીધી, પણ ધરનાં માણસોને સુરત છોડી રાજકોટ જવાના વિચારથી ધણો ખેદ થયો એટલે રાજકોટ જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અને તરત તાર કીધો કે "more willing for Surat: accidental reason" (અણચિત્તવ્યા કારણને લીધે સુરતમા નોકરી લેવાને વધારે ખુશી છું). માગ્યાર મહીના સુધી સુરતમા નોકરી કીધા પછી દોઢ મહીનો રહીને ઇ. સ. ૧૮૭૮માં લશ્વ્ય હાઇ સ્કૂલમા રા. બા. પાર્વતીશંકરના હાથ નીચે રૂ. ૬૦)ને પગારે રા. ગગલ વનમાળી પોકેટને ઠેકાણે એમની નીમણુક થઇ. તે વખતે શંકર પાંડુરંગ પંડિતની-એરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર-એડિટરના રૂ. ૫૦)ની જગ્યા ખાલી હતી. એ ખખર મિ. મોદક મારફત આવી હતી, પણ એ જગ્યા લેવાથી આગળ કંઈ ઝાઝો લાભ મળે એમ જણાયુ નહીં તેથી એની ના કહી.

લશ્વ્ય હાઇ સ્કૂલમા એ નવ મહીના રૂના તે દરમ્યાન રા. બા. પાર્વતીશંકરની એમણે ધણી પ્રીતિ સંપાદન કીધી. એમનું શિક્ષણ જોઇને, એમની કાળજી અને ખંત જોઇને, અને શિષ્યોમા એમનો સારો ધાક રહતો જોઇને એ ઘણુ ખુશી થયા. પણ રા. બા. પાર્વતીશંકરની પ્રીતિનું મૌથી મોઢું કારણ તો એમનામા તે વખતે સત્થનો જે પ્રેમ જણાયો અને સહચારીનો જે સ્વતંત્રતા જણાઇ તે હતું. એ મત્તપ્રીતિ અને એ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યનો એક દાખલો આ રથજે આપેલો અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય. એક વખતે પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષામા મુખર્વાઇઝરનું કામ રા. કમળાશંકરને સોંપવામાં આવ્યુ હતું. પરીક્ષામા બેઠેલા એક વિદ્યાર્થીની ટોળીમાંથી લખેલા કાગળિઆ નીકળી આવ્યા. આથી રા. કમળાશંકરે એ ફેસ કમિટિ આગળ રજુ કીધો. એ વખતે પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષા માટે ત્રણ જણની કમિટિ નીમાતી. એક હાઇ સ્કૂલના હેડમાસ્તર (રા. બા. પાર્વતીશંકર), તેમના પડેલા મદદનીશ શિક્ષક (રા. જ્યોત્વારામ દોલતરામ, જેઓ સુરતના એક ધર્મચુસ્ત નાગર બ્રાહ્મણ છે, તે), અને ડેપુટી એલ્યુ-ફેસનલ ઇન્સ્પેક્ટર (શાસ્ત્રી ગણપતરામ). જ્યોત્વારામ તે વખતે સુરત

ગયા હતા, એટલે આ વિદ્યાર્થીના કેમનો નિર્ણય કરવાનું કામ ગ. બા. પાવતીગ કર અને ગાંધી ગણપતગમનું હતું ગ ગણપતગમનો અભિ-
પ્રાય એવો જણાતો હતો કે “આપણે તો વિદ્યાર્થીઓએ પ્રેક્ષી વિદ્યા
સપાદન કરી તેની પરીક્ષા કરવાની છે, આપણે કઈ આચારગતના પ્રમાણ-
ચત્રે એ લોખે પાસેથી લેતા નથી, માટે એ વિદ્યાર્થીને જરા દેવો”
પણ ગ બા પાવતીશકરને એની નુસ્યાઈ તરફ ધણો નિગ્રહ” હતો
તેથી એ નિચાર માન્ય રહ્યા નહીં, એઓ રા કમળાશકરના મત સાથે
મળતા આવ્યા ‘કોપી કરનાર શિષ્યને કંઈ પણ રાસન કરામા ન આવે
તો પછી સુપરવાઈઝર ગમ્યાનું પ્રયોજન થું! એમણે રા કમળાશકરનો
વાચો મેકીને એમને શાખામી આપી, અને પેલા વિદ્યાર્થીને ઘટલી
શિક્ષા કરી

ગ બા પાવતીશકરે ગ કમળાશકરને માટે ડા બંદીરને બનામણ
કરેલી તે પરથી એમને ર (૮૦)ને પગારે અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમા એથા
એસિસ્ટન્ટની જગા મળી એ મૂલમા તે વખતે પાચજ એમિસ્ટ ટ હતા.
છેલા એસિસ્ટન્ટ ગ ગણુહોદનાય ખલાતી (જે હાલ મુગતની હાઈ મૂ-
લના દેડ માનગ છે તે) હતા એમટ સાટેમ હેડ માનગ હતા ત્યારે
પછી ગ કમળાશકર ધીરે ધીરે નોબરીમા ચડતા ગયા વચમા-ઈ મ.
૧૮૮૨મા મુરત હાઈ મૂલમા દશ મહીના માત્ર એમની બદલી થયલી-
તે વખતે જૂની હમના પ્રખ્યાત શિક્ષક મિ ઉત્તમગમ નગ્જેરામ ત્યા હેડ
મારતગ હતા અમદાવાદની ડેલેન્મા તે વખતે એટલી પ્રિવિયમનીજ
ક્યાસ હતી તે, મૂલ સાથે નોડાયલી હતી, અને સ્કૂલ તથા કોલેજ બેઠીના
પ્રિન્સિપાલ તરીકે આ બ જમગેદલ અગેશગ દયા ૧ હતા એમનો ન
કમળાશકર ઉપર ધણો પ્રેમ હોવાથી એમના આગ્રહથી મગ્જે પગારે
એટલે ર (૮૦) ને પગાર-એ મુગતથી પાલ અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમા
ત્રીગ્ત એમિસ્ટ તરીકે આવ્યા, અને વધના વધના પહેના એસિસ્ટન્ટ
ચયા આ બ દનાનો વખત કોલેજમા જ જતો, એટલે મૂલની વ્યવસ્થા
મેરે ભાગે એમના હાથમા ગ્હેતી અને માનમા ધોનુમા પણ એઓજ
શીખના

ઈ સ ૧૮૮૬મા મિ બિનવાગનો કાગળ આ બ દયા ૧ ઉપર
આવ્યો તે પરથી ભાવનગરની સામળદામ ડેલેન્મા પ્રોફેસર તરીકે એમની
નીમણક યઈ રાખના નોડર તરીકે પગાર રૂ. ૨૫૦) થી રૂ. ૩૫૦)

મુધીનો, અને સરકારી નોકર તરીકે રૂ. ૩૦૦) મુધીનો આપવાની ખુશી
ળનાવવામાં આવી. ખા. બ. દલાલે કહ્યું કે, “ ત્યાં રાજ્યના નોકર તરીકે,
વધારે પગાર મળે એમ છે, તેથી તમે ખુશીથી રાજીનામું આપીને જાઓ.
એ રાજ્યમાં કદાચ નહીં કાલે તો બીજા કોઈ રાજ્યમાં હું તમને સારી
નોકરી અપાવીશ. ” કેટલોક વખત વિચાર કર્યા પછી રા. કમળાશંકરે
‘સરકારી નોકર’ તરીકે જવું એજ વધારે સલામતીશરેયું ગણ્યું અને એ
‘પ્રમાણેની ઇચ્છા એમણે દર્શાવી. પણ એ દુર્ઘટના, રાજ્યમાં નોકરીનો
લાભ થોડા સમયને માટે લેવાની કંઈક ખટપટ થયેલી તેને લીધે ત્યાંથી
એવો જવાબ મળ્યો કે સરકારી નોકરી પર હક રાખી અહીં આપવાની
‘જોઈએલું તમારે તમારી મેળે કરી લેવી. આ વાત અચક્ય હોવાથી ઇ. સ.
૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦, એ એક વર્ષને માટે એમણે રજા લીધી, અને ભાવનગર
ગયા. એ વર્ષ દિવસમાં તે કોલેજમાં જનજાતની ખટપટો જોઈ, રજવાડાની
નોકરીથી કંટાળ્યા, અને રજા પૂરી થતે અમદાવાદ રૂ. ૧૫૦)ને પગારે
પદ્ધતિ અંસિરકંટ તરીકે પાછા ફર્યા.

ભાવનગર છોડવાનો પ્રમંચ આવ્યો તે પ્રમંચે એમને કેટલાક પોર-
બંદરના છોકરાઓ મળવા આવ્યા હતા, તેની સાથે વાનગીન થતાં અચાનક
હારકા જવાનો વિચાર થઈ આવ્યો. દલાલ સાહેબ તે વખતે અમરેલીના
ચુખા હતા, તેમને એ વિષે લખ્યું. તેમણે હારકાના વહીવટદાર પર પત્ર
લખીને બહુ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી આપી; અને રા. કમળાશંકર સહ-
કુટુંબપરિવાર પાલીતાણા, જુનાગઢ, ગિરનાર, પોરબંદર (સુદામાપુરી), વેરાવળ
પ્રભાસપાટણ, ને હારકા જઈ આવ્યા. એમને યાત્રાનો શોખ વિશેષ હોવાથી
એ સિવાય પણ બીજી બીજી મોટી યાત્રાઓ એમણે કરેલી છે. શ્રીનાથજીની
યાત્રા એમણે કરેલી તેનું સવિસ્તર વર્ણન રા. અનિમુખશંકર (એમના પુત્ર)
નું લખેલું વસન્તમાં “ ચૈદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ
થયું છે. તે સિવાય, મયે વર્ષે દક્ષિણ તરફ દેહ રમેશ્વર મુધીની યાત્રા એઓ
કરી આવ્યા હતા; અને મદ્રાસ, તિરૂપતિ (બાલાજી), શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી,
કુંભકોણમ (કુંભકોણમ), ચિદંબરમ, ત્રિચિનોપોલી (ત્રિશિરપુરમ),
મદ્રાસ એ સર્વ જોવા લાયક સ્થળો જોઈ આવ્યા હતા. રમેશ્વર જતાં
મદ્રાસની સેતુપતિ હાઈ સ્કૂલમાં મુકામ કર્યો હતો. ત્યાંના ઓટલા પર
ખુરશી માંડીને એઓ બેઠા હતા. તે વખતે ખુરશી અચાનક ઉઘલી જવાથી
એમને ઓટલાનો પથર વાળ્યો હતો અને માથા પર સખ્ત ધા ‘થયો’

હતો. તેને લીધે મદ્રાસ કોલેજ દિવસ સુધી એમને રોકાવું પડ્યું હતું. તે સિવાય, એ યાત્રા પણ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થઈ હતી. સઘળા યાત્રાઓ અને લાસુધી કુટુંબના સઘળા માણસોને સાથે લઈને જ કરવી એવો એમનો નિયમ છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૧માં એલફિન્સ્ટન કોલેજના ડૉ. પીટર્સન રજા પર ગયલા તેમની જગાએ, મિ. એલ. આર. વૈદ્યનું મૃત્યુ થતાં, રા. કમળાશંકરની નીમણૂક થઈ. મંસ્ફતના પ્રોફેસરની જગા મેળવનાર પહેલા ગુજરાતી એએન હતા. પ્રો. આખાણ વિષ્ણુ કાયવટે અને ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર, એ બેઉની બક્ષામણુથી એઓ પ્રિવિયસ, એફ. બી.એ. ઇટર્મિડિયેટ, બી. એ.માં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નીમાયા. મિ. કાયવટે અમદાવાદની કોલેજમાં મંસ્ફતના પ્રોફેસર હતા. તે વખત અમદાવાદની સ્કૂલના સાતમાં ધોરણમાં મોટે ભાગે કોલેજના પ્રોફેસરો જ શિખવતા. તે પ્રમાણે પ્રો. કાયવટે પણ સ્કૂલમાં મંસ્ફત શિખવતા. એમનો રા. કમળાશંકર ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. એમની “કીર્તિઘોષ”નાં પ્રૂફ એમણે રા. કમળાશંકર ખાસે વંચાવેલા. ડૉ. ભાંડારકરનો પ્રેમ પણ તેવો જ હતો. સંસ્કૃત લઈને કોલેજનો અભ્યાસ કરનારા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તે વખતે નહીં જેવી જ હતી. તેવા સમયમાં ગ. કમળાશંકરને સંસ્કૃત ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી તે જોઈને ડૉ. ભાંડારકરને આનન્દ થતો. એક વખત ન્યાયનો માસિક પરીક્ષાનો એમનો લખેલો પેપર એમણે કક્ષામમાં સઘળા વિદ્યાર્થીઓ આગળ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તેનાં વખાણુ કીધા હતાં. મિ. એલ. આર. વૈદ્યના મૃત્યુથી સંસ્કૃતના પરીક્ષકની જગા ખાલી પડેલી હોવાથી પ્રો. કાયવટેએ જરિમ તેજમને લખ્યું કે ‘પરીક્ષક તરીકે રા. કમળાશંકર નીમાવા જોઈએ.’ એ વિચારને ડૉ. ભાંડારકરે પણ ટેકો આપ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૯૧ થી ઇ. સ. ૧૮૯૭ સુધી એટલે સાત વર્ષ સુધી એઓ એ પરીક્ષાઓમાં મંસ્ફતના પરીક્ષક નીમાયા હતા. એ સાત વર્ષ એમણે પરીક્ષક તરીકે કામ કીધું, તેમાંનાં કેટલાંક વર્ષમાં એમના સાથી તરીકે ડૉ. પીટર્સન હતા.

મુંબઈની કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કીધા પછી ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના જૂન માસમાં ગ. સ. મહીપતરામના મૃત્યુ પછી રા. ૧૫૦)ની, પ્રેમચંદ રાવચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના વાર્ડસુ પ્રિન્સિપાલની જગા નવી નીકળી ત્યાં એમની બદલી થઈ. ઇ. સ. ૧૮૯૩માં ડેકન કોલેજમાંથી ડૉ. ભાંડારકર

ગિટાચર થયા તેની જગાએ અમદાવાદના પ્રો. કાયવટેની નીમણૂક થઈ, અને પ્રો. કાયવટેની સલાહ પ્રમાણે ગુજરાત કૌલેજની ખાલી પડેલી જગા ઉપર નીમાયા માટે એમણે અરજી કરેલી અને બોર્ડના મેમ્બર પણ એમની તરફેણમાં હતા. પણ જનરલ સાર્વેજ (જે ઇન્સ્પેક્ટર હતા તેમણે) કહ્યું કે “સરકાર તમારી નોકરીનો લાભ બોર્ડને આપવા તૈયાર થશે નહીં.” તેજ વખતે એમના ઉપર ચેટ્ટરી’ડ માહેબનો તાગ આવ્યો હતો, તેમા પૂછ્યું હતું કે ‘એલફિન્સ્ટન કૌલેજમા જ્યાં માટે તમે કમળાશંકરને બોલવી શકશો ?’ એ તારનો એમણે ઉપયોગ કર્યો અને ઇ. મ. ૧૮૯૩મા ગ. કમળાશંકરની એલફિન્સ્ટન કૌલેજમા પ્રોફેસર તરીકે જ મહીના માટે નીમણૂક થઈ. તે વખતે પીટર્સન સાહેબ પણ તેજ કૌલેજમા હતા, પણ તે અગ્રેજી શિખવતા હતા ઇ. મ. ૧૮૯૪મા પણ પાછી એજ પ્રમાણે એમની નીમણૂક થયેલી, અને દર વખતે બીજી ટર્મમાજ નીમણૂક થયેલી તે જાણ એઓ કૌલેજમા દાખલ થતા કે પહેલેજ દીવસથી, જે સીખવાતી યોપડીના આલેના ભાગની આગળથીજ કલામ લેવા માડતા કે સ. ૧૮૯૫મા એઓ નડિયાદમા હેડ માન્નર તરીકે નીમાયા હતા ઇ. મ. ૧૮૯૬-૯૭મા પૂનાની કૌલેજમા પ્રોફેસર તરીકે એમણે કામ કર્યું હતું એ વખતે પણ એમણે કઈ અરજી કરી નહોતી, પણ એઓની નાગ માગફતેજ એમની નીમણૂક થયેલી, અને તગત ત્યાં જઈને પોતાના શિક્ષણ વડે ત્યાંના સંસ્કૃત સાહિત્યના શોખીન વિદ્યાર્થીઓને મપણું સતોય આપેશો.

એજ અગામા એઓને મુનાઈ યુનિવર્સિટીના એક ફેલો તરીકે પમન કરામા આવ્યા. ઇ. મ. ૧૮૯૬-૯૭મા એક પ્રમગે એટની સાથે ટેટબીક વાનગીન થતા એ માહેમે પૂછ્યું કે ‘તમે મેનેટમા આવવાના છો કે નહીં ?’ ગ. કમળાશંકરે કહ્યું કે, ‘હું ફેલો નથી એટલે મારાથી આવી શકાય નહીં’ ‘શું તમે ફેલો નથી ?’ એમ સે’મી માહેમે પૂછ્યું, અને તે વિગે પોતાની કાયરીમા નોંધ રાખી અંતે ઇ. સ. ૧૮૯૭મા ગ. કમળાશંકર યુનિવર્સિટીના ફેલો થયા.

ઇ. મ. ૧૮૯૮-૯૯ મા એઓ પાછા નડિયાદમાજ હેડ માન્નર તરીકે રહેવા. એ મગયમાજ પીટર્સન માહેમનુ મૃત્યુ થયું. એથી મન્દુત પ્રોફેસરની જે જગા એલિફિન્સ્ટન કૌલેજમા ખાલી પડી ત્યાં ગ. કમળા-

શકરે અગાઉ ત્રણ વખત તેમજ ડેપુટી કોલેજમાં પણ એક વર્ષ પ્રેક્ટિસર તરીકે કામ કરેલું હોવાથી, એમની નીમણૂક ચવાનો સલાહ જણાતો હતો, અને જાઈલ્સ સાહેબે એમને માટે લવામણ પણ કરેલી, પણ તે જગા માટેની સ્પર્ધામાં એમની સાથે ડૉ. ગમકૃષ્ણ ગોપાળ ભાટ્ટકરના પુત્ર મિ. શ્રીધર હતા, તેમને એ જગા મળી એ જગા રા. કમળાશ કરને ન મળી તે માટે જાઈલ્સ સાહેબે એમના ઉપર દિવામાનો પત્ર લખ્યો અને પ્રો. કાયવટેની જગાએ એમની નીમણૂક કરવાનું વચન આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૦૦-૦૧માં એમણે હાઈસ્કૂલમાં હેડ માસ્ટર તરીકે કામ કર્યું. એઓ હાઈસ્કૂલમાં હતા તે દરમિયાન જૂનાગઢમાં બાઉદીન કોલેજ સ્થપાઈ અને ત્યાંથી તે વખતના દીવાન સાહેબે, યુનીવાર્સ સાગભાઈએ પૂછ્યું કે "તમે સંસ્કૃતના પ્રેક્ટિસર તરીકે આવવા ખુશી છો ?" જાઈલ્સ સાહેબની એ બાબતમાં સલાહ લીધી, તેમણે ના કહેવાથી રા. કમળાશ કરે એ જગાને માટે ના લખી મોકલી.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ના જૂન માસમાં ગ. કમળાશ કર હાઈસ્કૂલની નડિયાદ પાછા આવ્યા. તે દરમિયાન પ્રો. કાયવટેની જગા ખાલી પડી. એ જગા રા. કમળાશ કરને મળે તેને માટે જાઈલ્સ સાહેબે ઘણો પ્રયાસ કર્યો. પણ એ જગાએ નીમણૂક એમની ન થતા મિ. કે. બી. પાઠકની યર્ષા જાઈલ્સ સાહેબે પાઠો દિલાસાનો પત્ર લખ્યો, અને 'એથી જુદા ક્ષેત્રમાં હું તમને વધારે લાભ અપાવીશ' એ પ્રમાણે લખ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૨ના ઓગસ્ટમાં અમદાવાદની પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે રા. કમળાશ કરની નીમણૂક થઈ, અને બે મહિના પછી માધવવાવબાઈનું મૃત્યુ થવાથી એમની નીમણૂક કાયમની થઈ.

ઇ. સ. ૧૯૦૨માં પાછા એઓ યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક નીમાયા; અને એમ એ ની પરીક્ષામાં એ સાવથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૮ સુધી એમણે ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાટ્ટકરની સાથે સમૃત્તના પરીક્ષક તરીકે કામ કર્યું. તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્ય્ એસેજ-સુત ગોકુળજી જાવા વેદાન્ત કોળા અને એવા બીજા-પ્રસંગે પ્રમુખે તપામવા માટે યુનિવર્સિટી તરફથી એમના પર મોકલવામાં આવે છે. મુખ્ય યુનિવર્સિટી ઉપરાંત પગલમાં પણ એમણે મરહૂમ પરીક્ષક તરીકે ઘણા વરસ સુધી કામ કરેલું છે. સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નજીબાઈના મૃત્યુ પછી ત્યાંની Oriental Faculty ની

“વિશારદ”ની અને “શાસ્ત્રી”ની પરીક્ષામાં ઇ. સ. ૧૮૯૯ થી તે ૧૯૦૮ સુધી એઓ પરીક્ષક હતા, અને આ સાથે એઓ પાછા “શાસ્ત્રી”ની પરીક્ષામાં નીમ્યા છે. ઇ. મ. ૧૯૦૭ના વર્ષથી ૧૯૦૮ના વર્ષ સુધી ઐતિહ્યુચેશનની પરીક્ષામાં પણ મસ્કૂતના પરીક્ષક તરીકે એઓ હતા. પછીની “શાસ્ત્રી”ની પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ અહિંની એમ એ ની પરીક્ષાના જેટલો હોય છે. ન્યાય, વેદાન્ત, વ્યાકરણ,—એ મધ્યમાં વિષયોમાં અહીંની પેઠે પરીક્ષા લેવાય છે, પણ ત્યાં “શાસ્ત્રી” અને તેનાથી ઉપરતી “વિશારદ” એ બેઉ પરીક્ષામાં પ્રશ્નપત્ર પણ મસ્કૂતમાંજ કદાચ છે અને ઉપર પણ મસ્કૂતમાં આપવાના હોય છે એ મેટો ફેર છે. અહિં “સુર ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પ્રાર્થજી”ને માટે એમ. એ ના વિદ્યાર્થીઓને મસ્કૂતમાંજ જવાબ આપવા પડે છે તેવુંજ ત્યાં “શાસ્ત્રી” અને “વિશારદ”ની પરીક્ષાઓમાં થાય છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૫માં “Secondary Teachers' Training College” ની સ્થપાવાની હતી તેના વાર્ષિક પ્રિન્સિપાલ તરીકે ડ. ૩૦૦-૫૦-૫૦૦ના પગારથી ખાસ ગ. કમળાશંકરની પસંદગી કરવાનો નિર્ણય સાહેબનો વિચાર હતો. તે વિષે એમણે સ. કમળાશંકર ઉપર ૫૧ લખ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે.

“You as a Sanskrit scholar and authority in the Vernaculars would, I think, be very useful in the work of the College in developing to the normal students the relations between languages and the proper view of history. But your long experience as a Head Master and Head of a Training College is of course what would specially render you valuable in a Secondary Training College. May I add that your own personal character would also, I think, have a most useful influence over young men who are learning how to teach others.”

સ. કમળાશંકરે ૩ ૩૦૦)ના પગારે એ જગ્યા લેવા નામુશીબતાની રસારે નિર્ણય સાહેબે ૩. ૪૦૦-૫૦-૫૦૦ અને આખરે એકદમ ૩. ૫૦૦)

અને ધરખાણના ૩ ૫૦) જુદા આપવાનો પ્રિયાર જણાવ્યો, અને તે પ્રમાણે મગફળાના લખ્યું પણ ખરૂં, પણ એ દરખાસ્ત ત્યાં પમાડ થઈ નહીં મગફળા રૂ. ૩૦૦)થી શરૂ કરી રૂ. ૨૫૦)ના વાર્ષિક વધારા, ૩. ૫૦૦) મુખી પગાર તથા રૂ. ૫૦) House rentના આપવા તથા અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજની જગ્યા રૂ. ૪૦૦)ની ચાલ ત્યારે એકદમ રૂ. ૪૦૦) દગ્ગા લખ્યું, પણ એમણે મુખ્યની રૂ. ૫૦૦) કરતા અમદાવાદના રૂ. ૪૦૦) વધારે પમદ કરી ઉપકાર સાથે મુખ્યની જગ્યા સેવા ના લખી

૪ મ. ૧૯૦૮ ના મે-જૂનમા રા. કમળાશ કરે ઉત્તર વિભાગના એક્ટિંગ એન્ડ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું હતું. તે વખતે પોતાની હમેશની જગ્યા પગનું કામ પણ એમણે માથે સાથે કર્યું હતું

એ પ્રમાણે રા. કમળાશ કરના મરકારી નોકર તરીકે જીવનની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો આપણે જણાવી ગયા. સમૃત ભાષાના સારા વિદ્વાન અને ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર તરીકે એમણે જે સેવા બજારી છે તે ટૂંકમા જણાવીને એમના ચરિત્રનો આ હેવાન આપણે પૂરો કરીશું. એમની "Brief History of England" જે પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૮૭મા જપાઈ તેની ૬ આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે તે તો દરેક અંગ્રેજી નિશાળમા લખના વિદ્યાર્થીને જણીતી છે, એટલુંજ નહીં પણ બી. એ. મા લખના વિદ્યાર્થીઓ પણ એ ચોપડીઓ વાંચે છે અને કોઈકે વારે સારી રીતે પાસ થાય છે એ વાત એ પરીક્ષાના અનુભવીઓના જ્ઞાન બહાર નથી. પણ એમના વધારે વિદ્વતાભર્યા પુસ્તકો ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોઝાઈક તરફથી જે જપાયા છે અથવા સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી સમૃતની પુસ્તકમાળામા જે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે છે. રમાઈમની 'હ્યુટી' (કર્તવ્ય) નું એમણે ભાષાન્તર કર્યું છે. બકલના ઇનિદામ પરથી 'ઇસ્લાહની ઉત્પત્તિનો ઇનિદામ' એમણે લખ્યો છે. બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શ્રી શંકરાચાર્યની "ગારીગ્ગ ભાષ્ય" નામની જે ટીકા છે તેનો એમણે અનુવાદ કર્યો છે. ડૉ. ભાગ્યંકરની 'મરકૂત સેકંડ બુક'નું ભાષાન્તર કર્યું છે. તથા વડોદરા ગાંધીની જ્ઞાનમંજૂષા માટે નીચી મરકૂત પુસ્તકાવલિ (ત્રણ ભાગમા) રચી છે, તેમાનું 'મરકૂત પ્રથમ પુસ્તક' જપાયું છે. તે ઉપરાંત, નીચેના પુસ્તકો એમના દગ્તક મરકાર તરફથી જપાયા છે તેની પ્રગટાવના, ટીકા વગેરેમા એમની ગોધકૃત્તિ, વિદ્વતા, ઉદ્યોગ અને ખંત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

એ ઉપરાંત “ગુજરાત શાળાપત્ર” નામનું માસિક ૪ સ. ૧૯૦૨ના ઑગસ્ટથી એમના તત્ત્રીપણા હેઠળ ચાલવા માડ્યું ત્યાર પછી અગાઉ ‘મામ’ના શીર્ષક નીચે આવેલા લેખ અને ત્યાર પછી એ શીર્ષક વિના પત્રના આગંભમાં આવેલા લેખ સર્વ એમના લખેલા છે, અને તેમાં વ્યાકરણ ભાષા, કાવ્યશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, કેળવણી પ્રાકૃતભાષા વગેરે વિવિધ વિષયો ચર્ચાયા છે.

કમળાશંકરના જીવનનો અગત્યનો જતાંત આપણે સંક્ષેપમાં જણાવી ગયા. એમનું શૈશવ દેવા પ્રકારનું હતું, પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ક્યાં આગળ અને કેવી રીતે લીધું હતું, એમણે અગ્રેજીનો અભ્યાસ કઈ રૂઢિમાં અને કઈ કોલેજમાં કર્યો હતો, કેવા ગુરુઓના શિક્ષણનો લાભ એમને મળ્યો હતો, એમના પિતાના જૂના વિચારને લીધે એમનો વિદ્યાભ્યાસ વિશેના ઉત્સાહ કેવો અકુશમાં રહેતો હતો, વિદ્યાભ્યાસ આગળ ચલાવનાનો વિચાર કોધા પછી પણ એક નાગર બ્રાહ્મણ તરીકે એમને કેવી મુશ્કેલીનો વેઠવી પડતી હતી, વિદ્યાભ્યાસ પછી કઈ નોકરી ભેગી તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો, એ નોકરીમાં એમની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ, એમના ઉપરીઓની એમના ઉપર હમેશા કેવી પ્રીતિ હતી, મુખર્ચ મુનિ વર્મિટિના ફેલો તરીકેનું માન એમને કેવી રીતે મળ્યું, મુખર્ચ તથા પત્ર-બના મુનિવર્મિટિમાં અનેક વર્ષો સુધી પરીક્ષક તરીકે કામ કરવાનો પ્રસંગ એમને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો, યાત્રાઓનો શોખ પણ એ કેટલે અંશે પૂરા પાડી શક્યા, અને મરફત, ગુજરાતી, તથા અગ્રેજીમાં માગ પુસ્તકો પ્રમિદ્ધ કરી શાળાપત્રમાં વિવિધ વિષયો ચર્ચા સાહિત્યની પણ એમણે કેવી કીમતી સેવા બજાવી તે આપણે જોશું. સાથે સાથે એમના વખતની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ, એમના શિક્ષકોની આનંદદાયક હોશિયારી અને નિર્ભયપણથી, એમના વખતની રમતો વગેરે આનુષંગિક વિષયો વિશે પણ આપણે ટૂંક-ટૂંક જાણ્યું, પણ એ મધ્યથી ઝીણી ઝીણી વિગતોને બેઠીને આપણે વધારે હડી દઈથી જોઈએ છીએ અને એ જીવનને અમુક માર્ગમાં ગ્રેનાગ સદ્ગત તત્ત્વો ક્યાં છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ, એ જીવન અમુકજ પ્રકારનું થયું અને તેનો પ્રવાહ અમુકજ વેગથી વહ્યો ગયો તેના ગૂઢ દારણો આપણે શોધીએ છીએ તો તે નથી જણાતા એમની વિદ્વતામાં કે નથી જણાતા એમના વાક્યાતુર્યમાં. એમનો ઉદ્યોગ, એમની ખત, અને એમની પ્રામાણિકતા, એ નૈતિક ગુણોમાંજ એમના જીવનને ઘોડે કે

ધણે અશે પણ સફળ કરનાર બળ રહેયું છે એમ આપણને માલમ પડે છે એમની વિદ્વતા વિશે બે મત હોવાનો મભવ નથી સ્કૅલોમા અને કોલેન્નેમા એમની શિક્ષણપદ્ધતિ કેની સફળ નીવડી, ચિપ્પના ઉપર ધારેલી અસર એ કેની મચોટ રીતે કરી શમ્યા તે એ શિક્ષણનો લાભ લેવાને ભાગ્યશાવી થયવા દરેક વિદ્યાર્થીને મારી રીતે જાણીતું છે 'સ્વાનુભવસિદ્ધ' કે 'સર્વાનુભવસિદ્ધ,' આત્મવક્ષી' કે 'પરવક્ષી' કવિનાઓના જોડકા એમણે જોડ્યા નથી, નાટકો એમણે ગમ્યા નથી, ને નવનકથાઓ એમણે બનાવી નથી પણ કલ્પના અને અર્ચશક્તિનો દાવો કરનારા આધુનિક 'કવિઓ' માથી કેટલા િ કૃતિ અમર રહેશે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી, ત્યારે મમૃત સાહિત્ય ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો એમણે જે અર્થાક પ્રયાત્ન કર્યો છે, સમૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધારે ને વધારે પ્રચાર પામે તેને માટે એમણે જે ખત રાખી છે, બકલ જેવા ઇતિહાસકારની અને આઇલ્સ જેવા નિબંધકારની કૃતિઓના ભાષાન્તર વડે અને શાળાપત્રમા અનેક વિષયોની ચર્ચા વડે ગુર્જર માહિત્યને મમૃદ કરવાનો એમણે જે પ્રયાસ કર્યો છે, શ્રી શકગચાર્પની ઉત્તમ કૃતિનો અનુવાદ કરીને વેદાન્ત જેવા ગહન વિષયના જ્ઞાનમા એમણે જે કીમતી ઉમેરો કર્યો છે, તેની અસર એકાએક નષ્ટ થશે નહીં એ નક્કી છે અને નોકરીનો ભાર બોલો છતાં એ સધળું એ શાથી કરી શક્યા ? બીજા કશાથી નહીં, પણ સતત ઉલોમથી, અચળ ખતથી અને અડગ પ્રમાણિકપણાથીજ એ સધળું થઈ શક્યું. ઉદ્યોગ, ખત અને પ્રમાણિકપણું, એ ત્રિપુટીમાજ એમના જીવનનું પગમ ગદસ્મ છે એક વખતે એમના એક મિત્ર ખા, બ ખગસેદજી માણેકજી કૉન્ડ્રાક્ટર, (હાનના કમચી હાઇ સ્કૂલના માસ્તર) એમને મળવા ગયા હતા તે વખતે એમને ટેબલ આગળજ બેરવા જોઈને તેમણે કહ્યું કે "તમે તો હમેશા ટેબલ આગળ ને ટેબલ આગળ કંઈકે કંઈક ઉલોમમા શેકાયનાજ નજરે પડો છો. હોટાને માટે દહેવાય છે કે એણે એના અભ્યાસમૃદ આગળ એવો લેખ મુક્યો હતો કે 'Let no one enter this Academy who has no taste for mathematics' (ગણિતનો જેને શોખ ન હોય તેણે આ મૃદમા પ્રવેશ કરવો નહીં) તેમ તમે પણ તમારા ખડ આગળ પાટિયું લટકાવી મુકો કે "Let no one enter this room who has no taste for work" (કામનો જેને શોખ ન હોય તેણે આ ખડમા પ્રવેશ કરવો નહીં). એમના

મિત્રના આ શબ્દો એમના જીવનનું ખરૂં રહસ્ય પ્રગટ કરે છે, અને એ રહસ્ય યોડેપણે અંશે પણ આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારી શકીએ તો તેટલે અંશે આપણે આપણું જીવન સફળ કીધું એમ વ્યાજબી રીતે કહી શકાય.*

નોંધ:—સદરહુ ચરિત્ર ગ્રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ સમાલોચક માટે લખેલું તે તાજેતરમાં બહાર પડેલા સ્વર્ગસ્થના “અનુભવ વિનોદ” પુસ્તકમાં પુનઃ પ્રકટ થયું છે, તે પરથી લીધું છે. સમયના અભાવે એમાં સ્વર્ગસ્થની નિવૃત્ત યથા પાછીની પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ કરવાનું બની શક્યું નથી. એ હકીકત અન્ય કોઈ પ્રસંગે મેળવીને આપીશું. હરમિયાન અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે સન ૧૯૧૪ માં તેઓ પ્રેમચંદ રાવચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા હતા; અને સરકારે એમના કાર્યની કદર તે પ્રમંગે એઓને ગવબહાદુરનો ઈતિહાસ બક્ષીને કરી હતી. તે પછી સન ૧૯૨૪ માં તેઓ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ નિમાયા હતા; અને એમનું અવસાન તે પછી હુંક મુદતમાં મન ૧૯૨૫ માં થયું હતું. સુરતે એના સુપુત્રનું સમારક રચ્યું છે, એ યોગ્ય જ થયું છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

‘ ઇંગ્લાંડનો દૂરંદો ઇનિકાસ ’	૧૮૮૭
‘ કર્તવ્ય ’	૧૮૯૫
ચાકુરમાધ્ય	૧૯૦૭
અંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તક	૧૮૯૬
અંસ્કૃત રજી ચોપડી	
અંસ્કૃત શિક્ષિકા-(ગુજરાતી)	૧૯૧૧
” (ઇંગ્રેજ)	=
સાહિત્ય મંજરી	૧૯૧૫
શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ	૧૯૧૩
‘ લક્ષુ વ્યાકરણ ’	૧૯૧૬
‘ મધ્ય વ્યાકરણ ’	૧૯૧૭
‘ બૃહદ વ્યાકરણ ’	૧૯૧૮
‘ Gods of India ’ (ગુજરાતી)	૧૯૧૩

* ‘અનુભવ વિનોદ’ પરથી ઉદ્ધૃત.

‘શંકરજ્યંતી વ્યાખ્યાનમાળા’	૧૯૧૩
હિંદુસ્તાનનો મહિમ ઇતિહાસ	૧૯૨૦
ગુજરાતી વાચનમાળા	૧૯૨૧
કાવ્ય સાહિત્ય મિમામા	૧૯૩૦
અનુભવ વિનોદ	૧૯૩૩
સંસ્કૃત	
ભટ્ટકાવ્ય	૧૮૯૮
રેખા ગણિત	૧૯૦૧-૦૨
એકાવલી	
પ્રતાપરત્ન	૧૯૦૯
૫૩ ભાષા ચન્દ્રિકા	૧૯૧૬
પ્રક્રિયા કૌમુદી	

विद्यमान

અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ

એઓ ઘોડાસરના વતની; અને જાતે દશા શ્રીમાળી વણિક છે. એમનો જન્મ ઘોડાસરમાં મં. ૧૯૪૯ના અધિક અઘાડ વદ ૮ (તા. ૧૫-૬-૧૮૯૩) ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મોતીલાલ મૂલજીભાઈ શાહ અને માતૃશ્રીનું નામ રૂક્મણીબહેન છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૬૨માં શ્રી. જેડીબાઈ સાથે નડિયાદ તાલુકાના ચુણેલ મામે થયું હતું.

અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી એમણે અભ્યાસ કર્યો છે અને હાલમાં તેઓ પાલણપુર રાજ્યમાં ફોજદારી ન્યાય કોર્ટમાં શિરસ્તેદારની જગ્યાએ છે.

વરસો થયા કવિતા લખવાનો એમને શોખ છે, અને પ્રવાસી, જ્યોત, રમઢીન, હૃદયયોગી, હૃદય જ્યોતિ વગેરે ઉપનામથી જુદા જુદા ગુજરાતી અને પારસી માસિકોમાં તેઓ કાવ્યો લખી મોકલે છે. હુંક સમયમાં એમનો કવિનામંત્રહ પ્રકટ થનાર છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧. ગઝલમાં ગાથા

સન ૧૯૨૫

ઈન્દુલાલ કુલચંદ ગાંધી

એઓ ગાંધી દશા થીમાળી વણિક અને મોરબી તામે મકનમર મામના વનની છે. એમનો જન્મ તા. ૮મી નવેમ્બર સન ૧૯૦૫ના રોજ મકનસર ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ કુલચંદ જેરાજ ગાંધી અને માતાનું નામ સૌ. ઝબકબાઈ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૨ માં વાંકાનેરમાં ધીમતી સુધામણી સાથે થયું હતું. એમણે અંગ્રેજીનો પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે; અને હમણાં તેઓ કરાંચીમાં પરચુરણ ચીજોની દુકાન ચલાવે છે.

કવિતા અને હંકા નાટકો એ એમના અભ્યાસના પ્રિય વિષયો છે; અને પોતે બહુજ આચારવાદી છે. સંસ્કૃતિ અને એની પોષક સાહિત્ય સર્જનની નવી લહરીઓએ એમનો પ્રાણ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય રાક મટી જાય એ દહાડો જોવા પોતે ભારે હતુક છે. બહારની અસર પરત્વે તેઓ લખે છે, " ખાસ કોઈની અસર નીચે હલુ અવાયુ નથી. સૌ પહેલા એમર્સનના તેજે જરાક ખેંચ્યો; પછી કિશોરલાલ મશાવાળાએ ને છેલ્લે દેશજી પરમારે. પણ જીવનને આપુથે અદર ઉપાડી લે એટલું તેજ તો હજી કોઈનામાંથી મને મળ્યું નથી."

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. તેજરેખા	સન ૧૯૩૧
૨. નારાયણી	,, ૧૯૩૨
૩. જીવનનાં જગ	,, ૧૯૩૩

ઉમાશંકર જોડાલાલ જોષી

એઓ રાતે ત્રિવેદી મેવાડા બ્રાહ્મણ અને ઈડર રોટમાં આવેલા આમણગામના વનવી છે. એમનો જન્મ તા. ૨૧મી જુલાઈ સન ૧૯૧૧ ના રોજ આમણગામમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જોડાલાલ કમળજી જોષી અને માતાનું નામ નવલબેન ભાઈશંકર દાકર છે. એઓ હજી અવિવાહિત છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમના વનનમાં લીધું હતું. તેની આસપાસના ટુંગશાળ રમણીય પ્રદેશોમાં એમણે ખૂબ ભ્રમણ કરેલું છે અને એ રીતે કુદરત પામેથી અને ત્યાના પછાત સમાજની જીવનચર્યામાંથી ખૂબ ગ્રેષ્ઠતા તેઓ પામ્યા છે. માધ્યમિક શિક્ષણ ઈડરની શાળામાં લીધું હતું. સન ૧૯૨૮માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ ગુજરાત કૌલેજમાં દાખલ થયા હતા. મેટ્રીકની પરીક્ષામાં અમદાવાદ વિભાગમાં પહેલે નંબરે અને આખી પરીક્ષામાં ત્રીજા નંબરે તેઓ આવ્યા હતા. તેના પરિણામે કૌલેજમાં તેમને ત્રણ સ્ટોલરશીપો મળી હતી. ઇન્ટર આર્ટ્સ પસાર કરી પી. એ. સુધી તેઓ પહોંચ્યા હતા પણ સત્યાગ્રહની લડત સન ૧૯૩૦માં જાગતાં તેઓ તેમાં જોડાયા હતા અને તેના અંગે બે વાર જેલયાત્રા કરી છે. ખાસ કરીને જેલનિવાસને તેઓ પોતાની કેળવણીનો ઉત્તમ સમય ગણે છે.

ખગોળ, શાસ્ત્રવિવેચન, નાટકકળા, ભૂગોળ વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, દોલરસ્ટોય વગેરે એમના જીવનના ઘડતરમાં મદદગાર થયા છે.

છેલ્લાં બે વરસથી આચાર્યશ્રી દાદા કાલેલકરનો અમૂલ્ય સહવાસ મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થયા છે.

સન ૧૯૩૧માં 'વિશ્વશાન્તિ' નામક એમનું ખંડકાવ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય આલમમાં પ્રથમ પામ્યું હતું; તેમ આગ્રુ વર્ષમાં પ્રસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો "સાપના ભાસ" નામના નાટકમાં એમણે હિન્દુ સમાજમાં વિધવાના દુઃખોની દરજી કયતી અસરકારક રીતે બતાવી છે. એવાં વાસ્તવિકતાના પાયા પર રચાયેલાં એમનાં એકાંકી નાટકો 'કુમાર', 'કૌમુદી'માં પ્રગટ થતાં રહે છે.

:: એમની કૃતિ ::

વિશ્વશાન્તિ

સન ૧૯૩૧

મહુલાલ ગોપીલાલ ધુ

એઓ વડનગર નામર ગૃહસ્થ (જાતિમા જન્મેવા) અને અમદાવાદના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૧૦ મી મે મન ૧૮૮૧ના રોજ અમદાવાદમા થયો હતો. એમના માતૃશ્રી બાળાજીદેન તે સ્વર્ગસ્થ સરદાર બોળાનાથભાઈના પુત્રી; અને એમના પિતા ગોપીલાલ મણિલાલ તે ઘણા સમય અમદાવાદમા નાગરના હોદ્દાપર હતા અને તેમણે તે જગોપર સારી નામના મેળવી હતી. એમનું લગ્ન મન ૧૯૦૪મા અમદાવાદમા શ્રી. રણુ-છોડગાય આણંદગાય દીવેદીઆની પુત્રી શ્રીમતી શ્રીદેવી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ અમદાવાદમા તેમ કેટલોક મમમ ઉમરેદમા— એમના પિતા તે વખતે ત્યાની કાર્ટમા ક્લાર્ક ઓફ ધી કાર્ટ હોઇને—લીધું હતું. માધ્યમિક શિક્ષણ મિતન મકુલમા અને મગધરી હાઇસ્કુલમા લીધું હતું. તેઓ સન ૧૮૯૮મા મેટ્રીકયુગેગનની પરીક્ષા પાસ કરી યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેમાં દાખલ થયા હતા. તે પછી થોડો થોડો સમય તેઓએ વિન્સન ડાવેજ અને એન્ડ્રીયુસ ડાવેજમા અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ સન ૧૯૦૪માં સોશલ અને મોગ્ય ફિલોસોફીનો બેચલર વિષય લખને બી. એ. થયા હતા. તે પછી તેઓ કેંગવણી ખાતામા જોડયા, અને યુનિવર્સિટીના લગભગ બધા શ્રીવાના મહેરામા નોકરીના અંગે તેઓ ફરી વળ્યા હતા. છેવટના દસ વર્ષમા તેઓ આમિ. ડેપુટી એક્ઝિક્યુટીવ ઇન્સ્પેક્ટરની જગોપર રોહિતે ગામડે ગામડે તેમને ફરવાનું થતું. પ્રવાસ કરવાનું એમને બહુ પ્રિય છે. જ્યાં જાય છે ત્યાં તેઓ ચોકસ્થિતિ અને રીનભાતનું, ઐતિહાસિક સ્થાનો વગેરેનું અપૂર્વક નિરીક્ષણ કરે છે. એઓ હિન્દુસ્તાનના ચારે ખૂણે ફરી વળેલા છે અને એમને એમના પ્રવાસ વિશે વાન કરતાં સાંભળાએ તો માત્રુમ પડે કે પરપ્રાંતની એમની માહિતી કેટલીબધી સીધી તેમ ભરપૂર છે.

ધર્મ, સમાજસેવા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ એમના પ્રિય વિષયો છે; તેમ સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રના પુસ્તિકાએ, ટાગોરની ‘આધના’એ અને બાઇબલે એમના હૃદયપર કાયમની અસર કરી છે.

એમના માતૃશ્રી બાળાજીદેનના ઉત્તમ મંદકાર એમનાપર પડેલા. તે ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈ, ડૉ. મેક્નિલ્સ અને બાપુ શિવમોહન સેન પામેલી એઓ ઘણું શિખ્યા છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં છેલ્લા પંદર વર્ષથી તેઓ મુખ્ય કાર્યકર્તા છે અને ગુજરાત સંસાર સુધારાનું તંત્ર ચલાવવામાં તેઓ અગ્રેસર છે. વિધવાઓ પ્રતિ તેમની સહાનુભૂતિ બહોળી છે અને અનેક વિધવા બહેનોને ઠેકાણે પાડવામાં તેમ તેમને રાહત આપવામાં તેઓ પુષ્કળ શ્રમ લે છે. સ્ત્રી કેળવણીમાં તેમને ધણો રસ છે અને છેલ્લા ચાર વર્ષથી તેઓ ગુજરાત સ્ત્રીકેળવણી મંડળના મંત્રી પદે છે.

રા. સા. મહીપતરામ અનાયાશ્રમના એક મંત્રી તરીકે એમની સેવા વિસરાય એવી નથી.

આવા સંસ્કારી અને મુશિક્ષિત ગૃહસ્થો હરતક આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનો વહિવટ રહે તો જરૂર થાડા સમયમાં સુધારાના ક્ષેત્રમાં ઘણી પ્રગતિ જોવામાં આવે.

સુભાગ્યે તેઓ પેન્શનપર છેલ્લા બે વર્ષથી રીટાયર થયલા છે અને તેઓ પોતાનો સઘળો સમય જાહેર કાર્યોમાં વ્યતીત કરે છે.

તેઓ જેમ એક સારા વક્તા તેમ લેખક છે. તે લેખો મુખ્યત્વે ધર્મ અને કેળવણી પર લખેલા છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧. રાજ રામમોહનરાય	સન ૧૯૦૫
૨. ઇશુ ખ્રિસ્તનું જીવન	સન ૧૯૧૦
૩. પ્રજ્ઞા પારમિતા સૂત્રમ્	સન ૧૯૧૬
૪. હિન્દુ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિમાં ગાળેલાં મહારાં વીસ વર્ષ (સ્ત્રી. કવેના લેખનું બાયાન્તર)	સન ૧૯૩૧
૫. બ્રાહ્મધર્મ	સન ૧૯૩૧

ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા

એઓ ગાંધી વીરના ખગલતા વણિક અને ઉમરેદના વતની છે. એમનો જન્મ એ જ મામમાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કુબેરદાસ હરિવલ્લભદાસ અને માતાનું નામ બાઈ જ્યોત્સના મોતીચંદ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૩માં શ્રીમતી ડાહીબાઈબહેન સાથે થયું હતું.

એમણે સન ૧૯૧૬માં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી સીનીયર વર્ગની પરીક્ષા પાસ કરી હતી અને ઈંગ્લેન્ડનું શિક્ષણ સન ૧૯૦૮થી ૧૯૧૧ સુધી અમદાવાદની નેટીવ હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું.

હમણાં તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ શાળામાં શિક્ષક છે. હોશિયારી, માયાળુ સ્વભાવ તેમજ સતત ઉદ્યોગથી શિક્ષકવર્ગમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા છે અને વળી શિક્ષક મંડળના તેઓ સેક્રેટરી નિભાવતા છે.

તદુપરાંત શાંતિકાર્યમાં ઉત્કટભર આગળ પડતો ભાગ લે છે. ખગલતા કેળવણીમંડળના તેમજ કમળાસકમી ખગલતા સ્ત્રી ઉદ્યોગશાળાના મંત્રી તરીકે કાર્ય કરે છે; અને અમદાવાદની અતિવ્રદ્ધી લાયબ્રેરીનો છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી વહીવટ કરે છે.

એમણે ન્દાનપણમાં માળાપનું સુખ ગુમાવ્યું હતું પણ અગીઆર વર્ષે વિધવા બનેલી બહેન જીવકારે એમને સન ૧૯૦૬માં અમદાવાદમાં આણી યોગ્ય શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરી હતી; અને એમના પ્રતાપે તેઓ આજની રિયનિએ પહોંચ્યા છે.

શાંતિકાર્યમાં અને જાહેર સેવાકાર્યમાં ગ્રંથાવલા રહે છે તેની સાથે તેઓ લેખનકાર્ય પણ કરે છે. તેમનાં પુસ્તકો મુખ્યત્વે શાળાપયોગી છે, જે એમની શિક્ષક તરીકેની લાયકાતનો સરસ ખ્યાલ આપે છે.

ગયે વર્ષે એમણે જવાહરલાલ નહેરૂનું ચરિત્ર બહાર પાડ્યું હતું; અને તે પ્રશંસા પામ્યું હતું.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. વાર્તાનો ગ્રંથક
૨. રાષ્ટ્રીય કીર્તન

સન ૧૯૧૯
,, ૧૯૨૧

૩. અમદાવાદ શહેરની ભૂગોળ	” ૧૯૨૨
૪. ગુજરાત પ્રાત	” ”
૫. બાલગીત	” ”
૬. બાલિકાગીત	” ૧૯૨૬
૭. મુખાંઈ ઇલાકો	” ”
૮. મેવાદ મંચય	” ૧૯૨૭
૯. પડિત જવાહરલાલ	” ૧૯૩૧

૨૧. બા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા, બી. એ.

એઓ યાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, સુરતના વતની અને એમનો જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૬૭માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શ્રી કૃષ્ણાનંદ અને માતાનું નામ અ. મી. વિજ્યાગીરી હતું. એમનું લગ્ન પંદરમા વર્ષે સદ્ગત અ. સી. પ્રસન્નવિદ્યાગીરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી સુરતમાં લીધી હતી અને કૌલેજ અભ્યાસ સામગ્રદાસ કૌલેજ—ભાવનગરમાં કર્યો હતો.

તેઓ મુંબાઈમાં મેકેટરિયટમાં મીનીયર એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીના ઓફિસ વહવા હતા; મને ૧૯૧૮માં એમને સરકાર તરફથી રાવખડાહુરને ખેતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. સન ૧૯૨૨માં નિવૃત્ત થઈ દાસ સુરતમાં વાનપ્રસ્થ હોવાન ગાળે છે અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ રસ લે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. ઋગ્વેદીય સંસ્કારિકા	સન ૧૯૨૫
૨. પંચાક્ષર મુક્તાવલી	„ ૧૯૩૧
૩. પરમેશ્વરનું મહત્ત્વ	„ ૧૯૩૨
૪. વડનગરા નાગર ગરબાજી	„ ૧૯૩૩

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

એઓ જાતે ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ, મૂળ વીરમગામના વતની પણ હાનમા વડવાણુમા વસે છે એમના પિતાનુ નામ જેઠાનાલ પુરુષોત્તમ અને માતાનુ નામ બાર્ધ નાથીબાર્ધ-તે રાવળ હરજીવનની દિકરી-છે. એમનુ લગ્ન ચ ૧૯૧૮ના મહા વદ પાચમના રોજ દ્રાગદ્રામા મૌ લનિના માથે થયુ હતુ

એમણે ગુજરાતી માત ધોરણનો અભ્યાસ ગોડનની તાલુકા સ્કુલમા કર્યો હતો, અને ઇંગ્લેન્ડનો અભ્યાસ ગોડવ તથા વીરમગામમા કર્યો હતો

એઓ ' બહુષી ' અને ' બિરાદર ' ના તત્ત્વી અને માલિક છે રામાચક અને ડિટેક્ટીવ લખાણુ તથા વાચન ખાસ એમનો પ્રિય વિષય છે

અને ૧૯૧૪મા એમણે ' નિઝામશાહીનો વઝીર ' એ નામનુ ભેટનુ પુસ્તક "પ્રભામધુ" પત્રને લખી આપ્યુ હતુ એ એમનુ લખેલુ પ્રથમ પુસ્તક હતું

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ નિઝામશાહીનો વઝાદાર વઝીર	સન ૧૯૧૪
૨ ચમત્કારિક ગુફા, ભા ૧-૨	,, ૧૯૧૮
૩ પચામગનો બ્યશિખરી, ભા ૧-૨	,, ૧૯૧૮-૨૦
૪ અદ્ભુત ભૂગરો	,, ૧૯૨૦
૫ વેગ વસૂલ, ભા ૧-૨-૩-૪	,, ૧૯૨૦-૨૧
૬ ચમત્કારિક ખૂન	,, ૧૯૨૨
૭ આગ્રાનો ખજાનો	" "
૮ મેગ્લોક હોમ્સના માહસ કર્યો	" "
૯ લયકર ભેદ	" "
૧૦. કુટુંબીનું કારસ્થાન, ભા, ૧-૨	,, ૧૯૨૩
૧૧ બૂલનો ભોગ	" "
૧૨ સોનેરી ટાળા	" "
૧૩ ચાલીમ મ્હેરાનો માણુમ	" "
૧૪. વિપત્તિનુ વાદળ	,, ૧૯૨૪

૧૫. શ્રીમંત સંદ્યારક મંડળ	સન ૧૯૨૪
૧૬. હગાઈનો ભોગ +	" ૧૯૨૮
૧૭. વિલાસમાં વિનાશ	" ૧૯૨૯
૧૮. પ્રાણ કે પ્રતિજ્ઞા	" "
૧૯. જાગીરદાર કે જલ્લાદ ?	" "
૨૦. સોરઠનો મુલસદી વીર * +	" "
૨૧. અદ્ભુત ડિટેક્ટીવ	" ૧૯૩૧

* મીલિક છે; અને બીજા તમામ અંગેષ તેમજ મરાઠી પરનાં અનુવાદ છે.
+ ' પ્રાણપ્રિય ' ની સેટ.

૨૧. સા. જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ

એઓ અમદાવાદના વનની અને રાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં તા. ૪થી જાન્યુઆરી સન ૧૮૭૮ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રી અચરતલાલ જીવણલાલ સૈયદ લાખા સમય સુધી અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા અને એમના હાથ નીચે શિક્ષણ પામેલા સેકડો વિદ્યાર્થીઓ અઘ્ધાપિ એમને પ્રેમથી યાદ કરે છે. એમના માતૃશ્રીનું નામ સૌ. ત્રણકળા હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૨ માં સી વીરમતીબહેન માણેકલાલ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ એમણે અમદાવાદમાં કર્યો હતો. સન ૧૯૦૨માં તેઓ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ઐત્તિક વિષય લખીને બી. એ. થયા હતા અને પિતાના પગલે અનુસરી તેઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાયા હતા. આઠ વર્ષમાં તેઓ ખેડ જીલ્લાના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા છે. એમની બાહોશી અને હેશિયારી માટે એટલું કહેવું બસ યશે કે રિટાયર થતા આગમ્ય સરકારે એમને રાવસાહેબનો ઇલેક્ટ્રીક બક્ષીને એમની નોકરીની કદર કરી હતી. એવી રીતે ખેડ જીલ્લાની પ્રજાએ પણ જુદે જુદે ઠેકાણે એમના માનમાં મેળાવડો કરી, એમના પ્રતિનું માન અને આહ દર્શાવ્યા હતા.

સાહિત્ય પરિષદ મંડળ તરફથી તૈયાર થયેલા ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તક-માળાના પહેલા બે ભાગ ધીસુત પ્રાણુલાલ દેસાઈ સાથે એમણે તૈયાર કર્યા છે. કેટલોક સમય તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપ-પ્રમુખ અને સભા માટે 'દલપતસાર' એ નામનું પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું હતું. વળી પ્રેમચંદ ગમચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ તથા પ્રિન્સિપલ તરીકે પણ એમને ગુજરાતી શ્રી બોલે તપાસવાનું પુષ્કળ કામ કરવું પડતું. કેળવણી ખાતા તરફના ચોક્કસ પુસ્તકોના બાબતે પણ કર્યો છે, અને ગુજરાત શાળાપત્રના ઉપત્રી તથા ત્રી તરીકે લેખો લખેલા છે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એઓ એમનો નિવૃત્તિ કાળ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં ગાળી, પ્રજાને એમના પરિપકવ જ્ઞાન અને વિદ્વાનો લાલ આપશે.

∴ એમની કૃતિઓ ∴ લખ્યા સાલ પ્રકાશન

૧. ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક ભાગ ૧	સન ૧૯૨૮	૧૯૩૧
૨. " " " ૨	" "	" "

ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ)

એઓ સ્થિતિએ લુહાર અને ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલા મિયાં માતર ગામના વતની છે. એમનો જન્મ સન ૧૯૦૮ માં મિયાં માતરમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ પુરુષોત્તમદાસ કેશવલાલ લુહાર અને માતાશ્રીનું નામ ઉજ્જવળદેવ છે. એમનું લગ્ન નવેક વર્ષે એમના જન્મસ્થાનમાં શ્રીમતી મંગલાબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ મિયાં માતરની લોકલ બોર્ડની સ્કૂલમાં અને માધ્યમિક આમોદ અને ભરૂચમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં લીધું હતું. તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક છે; અને લાપા વિશ્વારંભની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. ‘સામુદયમતી’ માં ઉત્તમ લેખ લખવા માટે એમને તાશગૌરી ચંદ્રક મળ્યો હતો; તેમજ ગુજરાતી વિષયમાં સૌથી વધુ ગુણુ મેળવવા બદલ અખીલ ભારત વિદ્યાર્થી પરિષદનું ધનિય પ્રાપ્ત થયું હતું. કવિતા એમનો પ્રિય વિષય છે. મહાત્માજીએ એમના જીવનપર પ્રબળ અસર કરી છે; અને લોકશિક્ષણ એ એમનો વ્યવસાય છે.

નવા કવિઓમાં એમની કવિતા આદરપાત્ર જણાય છે; અને નજ-દિકમાં એમનો કવિતા સંગ્રહ બહાર પડતાં, જનતા એમની કવિતાની વધુ કદર કરશે એવી અમને ખાતરી છે.

ફલ્લભજી ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી

એઓ દશાશ્રીમાળી જૈન જાતિના છે. મૂળ વતની મોરબીના છે. જન્મ સંવત્ ૧૯૩૪ ચૈત્ર વદ ૧૩નો છે. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી વ્યાપારમાં જોડાયા. પચ્ચીસ વર્ષ થયા જૈનપુરમાં ઝવેરાતની પેઢી છે. શિક્ષણ સાથે સાથે સાહિત્ય પ્રેમ પણ પોખ્યા કર્યો, પરિણામે ઘણી સલા-ઓના સેક્રેટરી થયા. ૫૬૨ વર્ષની વયથીજ જુદા જુદા માસિકોમાં “શ્રી ઝવેરી-મોરબી” સંસ્થાથી લેખો લખવા શરૂ કરેલા. મોરબી ખાતે ભરાયેલી કાગિયાવાડ પોલીટીકલ કોન્ફરન્સના તેઓ મંત્રી હતા. એ સમયના મુખ્ય માસિકો ‘આર્ય ધર્મપ્રકાશ’ વિગેરેમાં લેખો આવ્યા કરતા. બુદ્ધિપ્રકાશમાં પણ એમના લેખો છપાયા છે. મુખ્ય સમાચારના નવા વર્ષના અંકોમાં એમના લેખો ખાસ હોયજ. ‘સમાજ વિજ્ઞય’ વિગેરે સાપ્તાહિકોમાં એમનાં ‘મધનુ એક બિંદુ’ વિગેરે લેખોએ સાડા આકર્ષણ કરેલું. એમના લાખા લેખો જુદા પુસ્તકોરૂપે પણ પ્રસિદ્ધ થતા, જેમાં ‘અર્વાચીન આર્યો,’ ‘સુભદ્રા’ વિગેરે સાપ્તાહિકોની વાર્ષિક બેટ તરીકે પણ અપાયેલા છે. હમણા હમણાં તેઓ ‘જૈન પ્રકાશ’માં ખાસ લખતા રહે છે.

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલા રથા. જૈન કોન્ફરન્સને જન્મ આપી મોરબીમાં પ્રથમ આધવેશન ભર્યું ને મુખ્ય મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. આજ સુધી તેઓ શ્રી સંઘસેવક તરીકે પૂર્ણ ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય કરી રહેલ છે. તા. ૨૨મી એપ્રિલ ૧૯૩૩ના રોજ અજમેરમાં મળેલી જૈનોની મોટી કોન્ફરન્સના પણ તેઓજ મુખ્ય મંત્રી હતા, અને હજાર-પંદરસો વર્ષમાં ન થયેલ એવું સાધુ સંમેલન પણ મેળવ્યું, જેમાં જૈન સાધુઓ પગે ચાલીને કચ્છ અને કાશ્મીર જેટલે દૂરથી આવ્યા હતા. ૬૦૦૦૦ જૈનોએ સલામાં હાજરી આપી હતી. રથા. જૈન સમાજે “જૈન ધર્મવીર”ની માનવંતી પદવી સાથે હીરા-વાળો ‘નવગત’નો તાદ અર્પણ કરી એમના શ્રમની કદર કરી છે. હજી પણ એ સેવા ચાલુ છે. બ્યાવર જૈન ગુરકુલના તેઓ કુલપતિ છે.

પ્રોફેસર રવજી દેવરાજ સાથે મળી શ્રી આચારાગજ સૂત્ર અને શ્રી ઉત્તરાધ્યયનજી સૂત્રના ગુજરાતી ભાષાતરો “જૈન સ્કોલમ”ને નામે સહકાર આપી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમાં પુરેપુરો પરિશ્રમ ઉઠાવી એ સૂત્રોની પુટનોટા એમણેજ લખી છે.

એમની કૃતિ.

૧. પુન્યશ્રી શ્રીલાલજી.

સંવત ૧૯૮૦

ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

એઓ ચાતે વીચા શ્રીમાળી જૈન; અને કાશિયાવાડમાં આવેલા મૂળા રાજ્યના ગામ દણુવાડાના વતની છે. એમનો જન્મ એ જ ગામમાં સં. ૧૯૬૨ના ફાગણ સુદ આઠમના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું પૂરું નામ ટોકરશી ત્રિકમદામ શાહ અને માતાનું નામ મણિબ્દેન જોયંદ છે. એમનું લગ્ન મં. ૧૯૮૬ના કાર્તિક વદ દશમના રોજ બોટાદ પાસે ટાટમ ગામે શ્રીમતી ચંપાબ્દેન માથે થયું હતું.

એમણે શુજરાત વિદ્યાપીઠના વિનીત વર્ગની પરીક્ષા સુધી અભ્યાસ કર્યો છે.

ચિત્રકળામાં મારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. ગરિબ સ્થિતિમાં ઉછેર; અને અમદાવાદમાં મેડ ચમનલાલ નગીનદામ છાત્રાલયમાં રહીને અભ્યાસ કરેલો. પ્રથમ બે વર્ષ ચિત્રકળાનો ધણો કરી એજ સંસ્થામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને મં. ૧૯૮૬ સુધી ચાર વર્ષ એમણે એક સફળ શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું.

હમણા તેઓ જ્યોતિ કાર્યાલય નામની સંસ્થા ચલાવે છે, જેના તરફથી 'જૈન જ્યોતિ' નામનું માસિક ચલાવે છે તેમજ ચિત્રો કાઢવાનું કામ કરે છે.

પ્રવાસનો એમને ભારે શોખ છે. ત્રીજે વર્ષે અજાડા વિગે પગ રસ્તે મુસાફરી કરેલી તેનું મચિત્ર વર્ણન પુસ્તકરૂપે બહાર પાડ્યું હતું. તેમજ એમના તરફથી પ્રવાસના બીજા બે પુસ્તકો પ્રમિદ્ધ થયેલા છે, તે મુસાફરને મદદગાર અને ઉપયોગી છે. ગયા વર્ષે તેમણે જ્ઞાપેશ અને શાન રોટનો પ્રવાસ કર્યો હતો તથા ચીનની મરહૂમ પગના અલંકાર વિકટ પ્રદેશમાં પગ રસ્તે મુસાફરી કરી હતી. એ ભાગમાં પ્રવાસ કરનાર તે પહેલાજ શુજરાતી છે.

તે મિવામ જૈન ધર્મ અને આદિત્ય અને ઇતિહાસનો બાળકોને પરિચય કરાવવા એમણે બાળપ્રધાવણી ચોગ છે, જેના પાચ વર્ષના ૧૦૦ અંગે દર વર્ષે વીસ પ્રમાણે છપાયેલા છે; અને તે ખૂબ વખણાઈ તેનો મોટો ઉપાડ થયો છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. જીવવિચાર પ્રવેશિકા	સં. ૧૯૮૪
૨. જગમંદિર પાવાપુરી	સં. ૧૯૮૭
૩. કુદરત અને કળાધામમાં વીમ દિવસ	મં. ૧૯૮૭

૪. અજન્તાનો યાત્રી	સં. ૧૯૮૭
૫. કળાવતી	,, ૧૯૮૭
૬. સતી સુલદ્રા	,, ,,
૭. અધિદત્તા	,, ,,
૮. રતિસુદરી	,, ,,
૯. અચલરાજ આણુ	,, ,,
૧૦. પાવાગઢનો પ્રવાસ	,, ,,

ધીરમિહ વહેરાભાઈ ગોહિલ

એઓ જનના રાજપુત અને સોનગઢ થાણા તામે આનંદપુરના વતની છે એમનો જન્મ તા ૨૦-૧૧-૧૮૮૪ મત્ ૧૯૪૧ના માગમ સુદ ૩ ને ગુરુવારે આનંદપુરમાં થયો હતો એમના પિતાનું નામ વહેરાભાઈ આમા ભાઈ અને માતાનું નામ મગડના જનાભાઈ છે એઓ પડયા નથી

ધૂડી શાળામાં શિક્ષણ લેવું મર કહેલું પણ તે તદ્દન અનિયમિત ને હમધડા વગરનું, કેમકે મામમાં નિગાળ નહિ અને દોઢ ગાઉપર એ નિગાળ હતી ત્યા જવું પડતું યોડા વખત બાદ તે પણ બધ થવાથી અભ્યાસ બધ પડેનો પડી એક માધુ પામે તુલસીકૃત ગમાયલુ લલના માડેલુ

આ િધિનિમા લખવાનું તો આવડે કપાથી, માઠ મડી ડરી રાકે એ મંમધમાં લેઓ જણાવે છે

“ સુને ૧૮૦૧ ની માનમાં મગડારી કામે મોનગઢ થાણામાં ગયો હતો ત્યા માર સહી કરનાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થતા, હજીવન નામના નાકુને મે જે મોગ લખગડા જેવા અક્ષરમાં ખગળ સ્વરૂપમાં જે સહી કરી તેથી તેણે મેલ માર્કુ કે ‘મગમીઆને મરી કગતાએ ન આરડે’ લખેના છે એમ થુ કામ કરેવડાનના હને ? આથી ન લખેના માગ ! આ પ્રમગ મને લાગી આ-યો લારબાદ મે માર વખતા શીખવા મારે માગ ધરમાં જે દસ્તાવેજો અને મગકાગમાં કરેલી અગ્રજીઓની નાતો હતી તેમની મે નકન કરવાનું રાડ વર્કુ આમ જે દાયમાં આબુ તે લખવાજ કર્કુ પગિણામે લખવાપર કાપુ મેગ-યો ”

તેઓ ‘ક્ષત્રિય મિત્ર’ નામનું માસિક એડિટ કરે છે અને ગોહિલવાડ ગજપુત મમાજના ઉપમત્રી છે

લોક સાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય એમના પ્રિય વિષયો છે એમણે લખેલા પ્રયોગની યાદી નીચે આપી છે, પરંતુ એમના લેખન વાચન અને અભ્યાસ વિશે જે વિશેષ હકીકત લખી મોકલી છે તે જણવા જેવી છે

“અભ્યાસનું સાધન હતું નહિ સાત વર્ષની ઉમ્મરે આનંદપુર સર દારી શાળામાં અભ્યાસ મારે પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ દમ એકડા પૂગ ન કર્યો તેવામાં મુલ હવી મર્ક બોડી પર્પરડીના એક બ્રાહ્મણને બોલાવી ધૂડી નિયાળ મડાવી આ એટ પેન નડોના પાડી ઉપર ધૂળ નાખી વનરણાથી લખવાનું હતુ જ મરિના બાદ લખવાનું બધ થયુ પડયાજ આ-યા ગયા

ખીન બાદથી પાસે ધૂડી નિશાન મળવી, પણ કદો બાગખડી સુધી આ યુ બાર વર્ષની ઉંમરે આવમપુરથી દોઢ ગાઉ દૂર દરેડ મગમરી શાળામા દાખલ થયો. દરેડમા માત્ર ગિરિજાકર કરણાકર લઈ પચ્છે ગામવાળા હતા. હાનમા તેઓ પાલીતાણુમા અનાથાશ્રમના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ છે. બે વરમે ગુજરાતી પહેલી ઓપડી પૂરી કરી લણવા જવાનુ બધ કર્યુ કારણ દોઢ ગાઉ જવા અને દોઢ ગાઉ આવવા માટે સાથ નહોતો. મોહનતાલ નામના પોરિમ પટેલ પામે ખાનગી અભ્યાસ કર્યો, અને મોળ આક, મરવાળા, બાદળાળી અને માધાગણુ લાગાકાર આવડયા સાથે માથે ખાનગી વાચન વધારના માડ્યુ.”

વાચનનો શોખ કેમ થયો તેની હકીકત તેઓ નીચે પ્રમાણે લખે છે
“સન ૧૯૦૭મા વ્રજલાલ નામના જમ્તીદાર મારા ગામે આવેના, તેમણે ‘કારીઆવાડ સમાચાર’ નામનુ અમદાવાદથી નીમ્ળતુ અઠનાડિકે પત્ર એકન થયલા લાઈઓને વાચી મલગારવા આપેલુ તે હું વાચી શક્યો નહિ અને શરમને લઈને આખમા આસુ લનાઈ આવ્યા આ પછી જે કાંઈ જાપેલુ સાહિત્ય મારા જોવામા આવે તે વાચના માડ્યુ અને આમ કરતા કરતા વાચન શોખ ખીનવ્યો.”

આવા પુરવ એક લેખક તરીકે આગળ પડે એ પછુ એક નવાઈ પમાડનાર છે, તેનુ કારણ તેઓ આ પ્રમાણે આપે છે

“સન ૧૯૬૬ની માલમા હુ વાગધરા ગામે કામદાર થયો હતો. ખાવા પીવાના સાથે અને માસિક રૂ ૫-૦-૦ પાચ પગાર મળતો હતો. ત્યાં એક વખત માગ બે મિત્રો સાથે બેઠો હતો. વિનોદમા વાતો થતા, એક કહે ‘મારે જીદગી સુધી વેપાળ કરવો છે’ ખીન્ને કહે ‘મારે ખેતી કરવી છે’ ત્યારે મે વિનોદમા બોલી નાખ્યુ કે ‘મારે લેખક થવુ છે’ વખત જતા આ સૌ મિત્રો મારી ઠેકડી કરવા લાગ્યા. તેથી મને લાગ્યુ કે ‘હવે લેખક થયેજ છૂટકો છે’ આથી મે અથમ લેખક તરીકે ‘કાદિ ચાવાડ સમાચાર’ મા ‘જરાસીઆના રીતગિવાને અને તેથી હાનિનુ દિગ્દર્શન’ નામે સંવત ૧૯૬૭ મા લેખ લખ્યો. આમ ઉત્તરોત્તર લખવુ શરૂ કર્યુ.”

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	જેસલ અને તોરલ (બે આવૃત્તિ)	સંવત ૧૯૭૫
૨	સતી ઉજળી અને મેહ જેદવો (ત્રણ આવૃત્તિ)	“ ”

૩. કપુરી અને કારામલ	”	૧૯૭૬
૪. મુણી અને મેયાર	”	”
૫. નાગમનિ	”	૧૯૭૭
૬. ગોહિલવીર દમીરજી	”	”
૭. રા’ માંડલિક (બે આશ્રિત)	”	૧૯૭૮
૮. રા’ નવધણુ	”	૧૯૮૩
૯. કાકીઆવાડની દંતકથાઓ	”	૧૯૮૪
૧૦. કાકીઆવાડની પ્રેમકથાઓ	”	૧૯૮૮

નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા

જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૦ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીશમી તારીખ. તિથિ આશો સુદ છઠ. આખું નામ નટવરલાલ મૂળચંદ ઘેઝાલાઈ વીમાવાળા. માતાનું આખું નામ વિન્યાલક્ષ્મી તે ત્રિભોવનદાસ ઇન્દ્રારામની પુત્રી. જ્ઞાતિ (સ્વ. ૪૦ સૂ. ૬૦ વાળી) સુરતી તળપદા દશા શ્રીમાળી વણિક. મૂળ વતન સુરત. જન્મ સુરત.

કુટુંબની અસલ અટક મહેના. એક વેળા નટવરલાલ શંભુનું નામ સુરતમાં પ્રખ્યાત હતું. પિતાના વીમાના વ્યવસાય પરથી વીમાવાળા અટક શરૂ થઈને ચાલી. પીતરાઈઓમાં હજી મહેના અટકજી આવે છે જેમાં ચન્દ્રવદન મહેતા (ઈલા કાવ્યોના લેખક) નું નામ સુપરિચિત છે.

કુટુંબને દાદાને નર્મદ સાથે સારો મંબંધ હતો. નર્મદે સ્વહસ્તે નામવાળા પોતાની ચોપડીઓ ભેટ આપેલી.

નર્મદને આર્થિક સહાય પણ દાદાએ મારા પ્રમાણમાં કરેલી. એટલે સાહિત્ય શોખ કુટુંબમાં વંશગત દેખાય છે. પિતા મૂળચંદ ઘેઝાલાઈએ ગુજરાતી બજનો ને ગીતો લખેલા-ઈન્દ્રેશ પદ પણ અજમાવેલું.

નાનપણથી વાંચવાનો શોખ બહુ; સ્વપ્નાં સાહિત્યનાંજ. દશ બાર વરમની ઉંમરેજ જીવન સાહિત્યની દિશામાં વહેતું મૂકવાની સ્પષ્ટ વાત ગોઠિયાઓ સાથે કરેલી. લેખન અને પ્રકાશન પણ એજ ઉંમરથી-બારતેર વરસની ઉંમરથી-શરૂ થયેલું, સુંદરી સુખોદમા નાનાં લેખો, કાવ્યો, "ગુજરાતી" માં અર્ચાપત્રો, વાર્તા વારિધિમાં વાર્તાઓ લખેલાં. માધ્યમિક શાળા જીવનમાં એ પ્રગતિ ખૂબ ચાલેલી.

શાળાની કારકીર્દિ તદ્દન પ્રથમ પંક્તિની. પહેલેજ નંબર. લગભગ હંમેશા સ્કોલરશીપ-ઈનામો મળેલાં. પ્રીવીયસમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ. વિદ્યસન કોલેજ, સુરત કોલેજ, ફરગુસન કોલેજ અને પછી જીનીઅર બી. એ. માધી અસહકાર કર્યો, તે બાદ ગુજરાત મહાવિદ્યાલય; એમ ચાર સંસ્થાઓમાં કોલેજ જીવન વીત્યું. ૧૯૨૨ના જનવારીમાં બારડોલીમાં સત્યાગ્રહ થવાનો હતો તેમાં જોડાવા ગુ. મહાવિદ્યાલય પણ છોડ્યું; અને વિદ્યાપીઠની સ્નાતક પદવી માત્ર એ મહિના લઈ શકાય એમ હતું

નારાયણ આપટેના મસડી પરથી, જે ભાષ્યોએ ભેગી લખેલી ૧૯૧૫ ની સાલમાં અડધી (પહેલો ભાગ) પ્રગટ થયેલી. એ વસ્તુ ફરી પાછી ધણે વરસે ભેગમ કે બલા ? નામથી નડિયાદ ખાણાવળી કાર્યાલયવાળા રા. રા. અંબાદાસ ખાખરભાઈએ પ્રગટ કરી હતી.

બંને ભાઈઓએ ૧૯૨૧ની સાલથી (૧-૮-૨૧) સેવા દૃષ્ટિએ ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર આશુ કર્યું. પહેલાં ગાંધીજીના પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા (તે વેળા નવજીવને પુસ્તક વિભાગ ખોલ્યો ન હતો). ૧૯૨૨ માં સાથે ગ્રેસ પણ લેઈયું. ૧૯૨૩ની સાલથી પેપર પણ કાઢ્યું. કેવળ નિર્દોષ વિનોદ સાહિત્યનું એ પત્ર “તોપ” પાછળથી ગાંડીવમાં પરિણમ્યું. આગે “સીદ્ધિ” સાથે જોડાઈને એ પત્ર સુદ્ધમરૂપે જીવે છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેનું સાંહિત્ય વિભાગનું તમામ સૂત્રસંચાલન નટવરલાલના હાથમાં છે. વ્યવસ્થા વિભાગ ઈશ્વરલાલ મંભાજે છે. બંને છૂટા છૂટા અપૂર્ણ છે. બે મળીને એક એકમ બને છે. ગાંડીવ ખાલસાહિત્યના પુષ્પો સુખ્યત્વે નટવરલાલના લખેલાં છે. એ સિવાય બીજા પુષ્પો બંગાળી મરાઠી પરથી અનુવાદો પણ કરેલા છે.

જીવન પર શરૂમાં પઠિયારના ને રચિતના પુસ્તક *Unto this last* થી ધણી અમર યર્ષ. પછી ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીની અને ગાંધી સાહિત્યની ખૂબ અસર થઈ. આગ્રેય એ અસર આશુ છે પણ તેમાં બીજા પ્રવાહો ભળેલા છે.

લં. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં સ્વપ્રમંદગીથી થયું કું દરવદન મગનલાલ કાપડીયા સાથે. પ્રથમ વિવાહ સુરતના દાકતર મગનલાલ મ્હેતાની પુત્રી જામિલા સાથે થયેલો પણ તે ઈ. સ. ૧૯૨૩ માં પોતે થઇને ચાંતિના રિવાજ વિરૂદ્ધ તોડી નાંખ્યો. તે માટે જાતિએ કરેલી સજા ભોગવી. ચાંતિમાં વિવાહ વેશવાસ પણ નજ તૂટે એવું બંધન સખ્ત હતું. તે આ પહેલા કિરસા પછી ધણું શિથિલ યર્ષ થયું છે. પત્નીનું વતન સુરતજ છે.

દરેક વિષય વાંચવાનો શ્રેષ્ઠ છે. અમુકજ વિષય નહિ. એટલે Jack of all and master of none જેવી સ્થિતિ છે. પત્રકારિત્વનો વ્યવસાય ને જીવનજીવન એ સ્થિતિ સુધરવામાં અંતરાચરણ બને.

સાહિત્ય પરિષદે ધીરમણ કાંટાવાળા સ્મારક ખાલસાહિત્ય માટે ૧૯૨૯માં બે ત્રણ ખાલસાહિત્ય મંસ્થાઓ પાસે યોજના માંગી. ગાંડીવની યોજના પસંદ કરી અને તે દ્વારા “મધપૂડો” પ્રકટ થયું. પરિષદે તે પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૨૫ ગાંડીવને આપ્યા.

નંદાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, આઈ. સી. એસ.

એઓ શાંતે દશા ચોરવાડ વધિક, અમદાવાદના રહીશ; અને એમનો જન્મ ગીરમયામાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચમનલાલ છોટાલાલ અને માતૃશ્રીનું નામ શ્રીમતી મોતી છે. એમનું લગ્ન શ્રીમતી શાન્તાબહેન સાથે થયું હતું.

એઓ કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ છે; બારિસ્ટર થયેલા છે; તેમ આઈ. સી. એમ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી.

હાલમાં તેઓ ફતેહપુર મંચુક્ત પ્રાતમા-કલેક્ટરના ઓફિસર છે.

તેઓ અભ્યાસ કરના ત્યારથી કવિતા અને ગદ્યલેખો 'વસન્ત' વગેરે માસિકામાં લખી મોકલતા.

ચિત્રકળા એમનો ખાસ પ્રિય વિષય છે, અને એ વિષયપર એમણે એ રચનનું ગ્રંથો *Studies in Indian Painting and Gujarati Painting in the 15th Century* લખ્યા છે, જે એ વિષયપર પ્રમાણભૂત લેખાય છે અને વિદ્વાર્જ તરફથી તેની પ્રશંસા થયેલી છે.

નવલિક્ષા 'ભારતીય ચિત્રકલા' એ નામનું પુસ્તક દિંદીમાં બહાર પડનાર છે.

ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવા તેઓ ખાસ કાળજી લે છે અને ગુજરાતી ચિત્રકળાને ઉત્તેજન આપવા બનનો પ્રયત્ન કરે છે.

ગુજરાતી સિવિલીયનોમાં એમની કીર્તિ બહોળા પ્રગટેલી છે; અને એક નિઃશ્વાત દિન્દી કળાના અભ્યાસી અને વિવેચક તરીકે એમની ગણના થાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

1. *Studies in Indian Painting* 1926
2. *Gujarati Painting in the 15th Century* 1932
3. *ભારતીય ચિત્રકલા (દિંદી)* ૧૯૩૩

પ્રીતમરાય વૃજરાય દેસાઈ

એઓ માટે બહુશ્રિય અને અમદાવાદના વતની છે, પણ જન્મ માણુદમાં તા ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૮૯૧ના રોજ થયો હતો એમના પિતાનું નામ વૃજરાય ખુશાવરાય દેસાઈ અને માતાનું નામ સુલદ્રાબહેન હતું. એમનું લગ્ન ત્રણ વર્ષ થયું છે છેલ્લું સન ૧૯૨૧માં સી. નિર્મળાબહેન માથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી મુસ્ત અને અમદાવાદમાં લીધી હતી. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ અમદાવાદમાં ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ અને ગુજરાત કોલેજમાં લીધેલું કોલેજ અભ્યાસ દરમિયાન દી. બા. અભ્યાસના સાકરલાન એવરશીપ તેમને મળી હતી.

હમણા તેઓ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષક છે. એમના બાઈ ઝા હાઈપ્રસાદની એમનાપર ઘણી અસર થયેલી અને તેમની પ્રેરણાથી માહિત્યવાચન અને લેખન પ્રતિ એઓ દોરાયવા.

સન ૧૯૨૦થી ૧૯૨૫ સુધી તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી હતા.

શાગાયપોથી ૭ પુસ્તકો એમણે આજ સુધીમાં લખ્યા છે, પણ એમનું મહત્વનું અને પ્રસિદ્ધ કાર્ય અમદાવાદમાં હાઉસિંગ સોસાયટીની સ્થાપનાનું છે પ્રથમ મહાળી એમણે કાઢેલી અને એમનું અનુકરણ કરીને તેમ એમના પ્રેરણાદાયક ત્યાર પછી લગભગ ત્રીસેક હાઉસિંગ સોસાયટીઓ નિકળી છે તેનું માન તેમને ધટે છે; અને એ વ્યવમાયને લઈને એમના માહિત્ય વાચન અને લેખન કાર્યમાં એઓ યજ્ઞો સમય આપી શકતા નથી. તેમના નામ ઉપરથી બહુશ્રિય હાઉસિંગ સોસાયટી તરફનો ભાગ પ્રીતમનગર કહેવાય છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. સાહિત્ય વાચનમાળા, ભા-૧	સન ૧૯૨૪
૨. " " " ભા-૨	" "
૩. મુખાધર્મનામે	" ૧૯૨૬
૪. હિન્દુસ્તાન	" ૧૯૨૯
૫. આરોગ્ય વિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	" ૧૯૩૨
૬. ગૃહવિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી	" "

લીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ

એઓ રાતે ઓદિય ટાંગડીઆ બ્રાહ્મણ અને ગોધરાના વતની છે એમનો જન્મ ગોધરામાં સન ૧૮૯૯માં થયો હતો એમના પિતાનું નામ પુરુષોત્તમ ભગનીશકર વ્યાસ અને માતાનું નામ કાશી બહેન બન્ને તેમને બાનરપ્રમા મૂકી દેવતાક પામ્યા હતા એમનું લગ્ન ગોધરામાં સન ૧૯૧૭ માં મન્તાગૌરી સાથે થયું હતું એમણે ડ્રે રા ટ્રેનિંગ કૉલેજની બીજી વર્ષની પરીક્ષા સન ૧૯૧૮માં પાસ કરી હતી તે પછી તેઓ શિક્ષક લાઈનમાં જોડાયા હતા ટ્રેલોક સમય એમણે ગોધરાથી “ પચમહાત્મ રેવાકાદા વર્તમાન ” નામનું અઠવાડિક પત્ર કાઢ્યું હતું, પણ પુરતો આશ્રય નહિ મળનાથી તે માત્ર વરસ ચના યા બાદ બધું છોડ્યું હતું સરકારી નોન્ટ્રીમાંથી સને ૧૯૨૦માં છૂટ્યા બાદ એમણે બાગે. માટે એક ત્રિનામિક પત્ર કાઢ્યું હતું શરૂઆતમાં એ ત્રિમાસિક હતું અને છેલ્લા ૭ વર્ષથી તે માસિક રૂપે નિકળે છે પગમહાત્મ શ્રી ગમકૃષ્ણ અને ગામી રામતીર્થના લખાણની એમના કવનપત્ર ઉડી અસર થયેલી છે

ગોધરામાં ગરી જાહેર જનતા ખૂબ રમ લેતા આત્યા છે અને ૧૮૨૩ થી શ્રી રામકૃષ્ણ એવા મંમિતિ અને શ્રી પચમહાત્મ રેવાકાદા માહિત્ય મળા ગયાથી જનતાને ઉપયોગી કામ અને સાહિત્યની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થવાનું કામ કર્યું છે છેલ્લા ૭ વર્ષથી ગોધરા મ્યુનીસીપાલિટીમાં લોક નવરથી ચૂંટાઈને આગળ પડતો લાભ લે છે, તેમજ મુન્સિપોલિટીના પણ સભ્ય હોઈ ટાંગડી માટે યોગ્ય રમ લેઈ ગયા છે

બાલમાહિત્ય એ એમનો પ્રિય વિષય છે, અને જાણ : માટે એમણે નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લખીને છપાવ્યા છે

: એમની કૃતિઓ ::

૧	મીતા—પૂર્વાર્ધ	સન ૧૯૨૫
૨	મીતા—ઉત્તરાર્ધ	„ ૧૯૨૦
૩	શુભનો વર્ગ (નાટક)	„ ૧૮૨૫
૪	ભવકર ભુજંગ (નવનકથા)	„ ૧૯૨૫

મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી

એઓ જ્ઞાતિએ ઔદિચ ટોળક બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદ આશ્રિત રાખી દાશ્ય ગોત્રના છે. એમનું મૂળ વનન ખેડા અને પછીથી ઉમરેઠ; પણ ખેડા છ'ત્રામાથી એમના પૂર્વજો દોઢસો વર્ષ પૂર્વે ભરૂચ ખડાયતા વણિકો સાથે આવી રહ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ વ્યાસ ગણપતિરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી, ભરૂચમા પુરાણીની અટકથી પ્રસિદ્ધ હતા, અને એઓને ઋગ્વેદસંહિતા મુખે હતી તેમ સંકૃત ભાષામા મુખ્યત્વેન હતા. એમની માતાનું મૂળ નામ પાર્વતી પણ સાસરે તેમને ઇચ્છા કહેતા. એમનો જન્મ તા. ૭ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૭૩ના રોજ ખેડા જિલ્લામા માતર ગામે 'કળાકેશનુ કળ' એ નામના પુસ્તકના કર્તા વ્યાસ ગિરિનંદશંકર ભોળાનાથ એમની માતૃશ્રીના માસીના પુત્રને ત્યાં થયો હતો. એમનું પ્રથમ લગ્ન મં. ૧૯૪૨મા માતરમા મણિચંદ્ર રવિશંકર વ્યાસના પુત્રી બહેન ચંચળા માથે થયું હતું; અને તેના મરણોત્તર સં. ૧૯૫૮મા અમદાવાદમા મૂળશંકર પીતાબજ ભારદ્વાજ વ્યાસના પુત્રી શ્રીમતી કમળાબહેન સાથે દ્વિતીય લગ્ન થયું હતું; પણ તેઓ સન ૧૯૨૬માં મૃત્યુ પામ્યા હતા.

શુજાતી તેમ ઇંગ્રેજોનો અભ્યાસ મેટ્રિક ક્લાસ સુધીનો એમણે ભરૂચમા કર્યો હતો. મન ૧૮૯૦મા તેઓ વડોદરા હાઇસ્કૂલમાથી મેટ્રિકમાં પાસ થયા. તે પછી વડોદરા કોલેજમા દાખલ થયલા. ત્યાં જો ત્રણવાગ નપામ થવાથી સેન્ટ એલિયર કોલેજમા લેડાયલા અને સન ૧૮૯૪મા પ્રિવિયમની પરીક્ષા ત્યાંથી પાસ કરી પાછા વડોદરા કોલેજમાં આવ્યા અને ૧૮૯૭મા ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય લઈને બી. એ. થયા. મન ૧૮૯૮મા કોલેજમા ઇંગ્લિશમાં ફેલો નિમાયા અને મન ૧૯૦૨ મા કલકત્તા ગર્વમેન્ટ મસ્કૂત કોલેજમાથી એઓ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા.

રેવેન્યુ ખાતામા અને મુળાઈ એડિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલમા ફેટલોક સમય નોકરી કર્યા પછી મન ૧૯૧૫મા એમની નિમણૂક પુનાની રૂકન કોલેજમા થઈ, જે જગ્યાપરથી મન ૧૯૩૧માં તેઓ માનમહિન નિવૃત્ત થયા હતા.

વૈષ્ણવ મંત્રદાયના તેઓ મુખ્ય અનુયાયી છે અને એ સંપ્રદાયના મંત્રકૃત સાહિત્યનું મંશોધન, અભ્યાસ અને પ્રકાશન કાર્યમાં એમણે પોતાનું લગભગ મધ્યમ આયુષ્ય આર્પ્યું છે, એમ કહી શકાય.

એમનું જીવનચરિત્ર-વિસ્તૃત-‘હિતવર્ધક’ નામક મામિકના મં. ૧૯૮૮ ના દીપોત્સવી અંકમાં છપાયું છે, તેમાંથી એમના માતૃભાષા-ગ્રેમ વિશે નીચેનાં વાક્યો ઉતારીએ છીએ:

“ શાસ્ત્રીજીનું જીવન અત્યંત માદુ અને પવિત્ર છે. તેની માથે માતૃભાષાને માટે અનન્ય ગ્રેમ છે. પોતે અંગ્રેજીમાં ગ્રંથોના મંથોધન કરી લખી શકત પરંતુ એક મિત્રાચ એમણે પદાએ પુસ્તકો ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાનાં લખ્યાં. કેટકન દોષેગના માનપત્રમાં પ્રિન્સિપાલે જેદ દર્શાવ્યો કે આ વિદ્વાને અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો લખ્યાં હોત તો વધુ માણ્યો તેનો લાભ લઈ શકત. ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તરમાં જણાવેલું કે ‘ મારી માતૃભાષાને મમ્મદ કર તે મને પદારે ઉચિત લાગ્યું, જેને મારા ગ્રંથની જરૂર લાગે તે જરૂર મારી ભાષા શીખવશેજ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સંસ્કૃત-ગુજરાતી.

૧. ગાયત્રીલાખ્ય	મન	૧૯૦૩
૨. શ્રી હશમન્દન્ધ પ્રથમોધ્યાયમુખોધિની	”	૧૯૧૦
૩. શ્રી ગોપિકાગીતમુખોધિની	”	૧૯૨૫
૪. વેદમુતિ શ્રદ્ધમદીકા	”	૧૯૨૬
૫. વેદગીતમુખોધિની	”	૧૯૨૭
૬. શ્રી શુભલગીતમુખોધિની*	”	૧૯૩૧

૨. ગુજરાતી.

૧. શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાંતપ્રદીપ.	”	૧૯૦૩
૨. દરિપ્રિયા. x	”	૧૯૧૭

૩. ઇંગ્લેજી.

An Examination of Samkara's Refutatin of the samkhya system	1925
--	------

* શ્રી વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના ભાષ્યાદિ ત્રીસેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની સોધિત આગ્નિઓ આ ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ કરી છે.

x પુષ્પિમક્ષિ સુધાર્યાં અને પુષ્પિસુધાર્યાં પ્રસિદ્ધ લેખાદિ ઉપરાંત જયકૃષ્ણ ગ્રંથમાળામાં પણ ■ પુસ્તકો જલાર પાડ્યાં છે.

મનુ હ. દવે. (કાવ્યતીર્થ)

જ્ઞાને ઔદિન્ય સદસ્ય આઠાણુ અને સિદ્ધપુરના વતની જન્મ સિદ્ધ-
પુરમાં તા ૧૮-૯-૧૯૧૪ ને રોજ થયેલો પિતાનું નામ હગ્ગોવિદદામ
લ તુમાઈ દવે અને માતૃશ્રીનું નામ ગુનાબાઈ લગ્ન મન ૧૯૨૬માં
મો રાતાગૌરી સાથે ત્રિચિત્ર સન્નેગોમાં થયેલું પિતા સિદ્ધપુરમાં ચોપડા
બાધવાની ફરજાન કરતા ને “કાગદી” ઉપનામથી ઓળખાતા

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સિદ્ધપુરમાં જ લીધેલું અગ્રેષ્ઠ
પાઠ્યમાં ધોગણુમાં હતા ત્યાંથી સમ્પૂર્ણ ભાષાના અભ્યાસ માટે અખર
નૈપાયિક શાસ્ત્રીશ્રી જયદત્તજી પાસે જવા માડેલું તે અરમામાં જ માતાનું
મનુ થયેલું મળથીજ સાહિત્યનો શોખ હોનાથી તેમણે શાસ્ત્રીજી પાસે
માન સાહિત્ય અથોનુજ અધ્યયન શરૂ કર્યું અને અગ્રેષ્ઠ પરીક્ષાઓની
સાથોમાં જ સરકૃત પરીક્ષાઓ પણ આપવા માડી અગ્રેષ્ઠ ફક્ત ધોગણુમાં હતા
ત્યારે કનકતા સરકૃત એસોસીએશનની પ્રથમા, મેટ્રીકમાં હતા ત્યારે મધ્યમાં
અને તે પછી એક વરસ અભ્યાસ કરી સન ૧૯૩૨માં “તીર્થ” પરીક્ષા
પમાર કરી “કાવ્યતીર્થ” ની પદવી મેળવેલી

એલ એસ હાઇસ્કૂલ સિદ્ધપુરમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષા મન ૧૯૩૧માં
અમ્પૂર્ણમાં ડીસ્ટીકશન સાથે પસાર કરેલી મેટ્રીકમાં હતા ત્યારેજ ૬૦૦
હીનીનું ખડકાવ્ય “આમજીવન” મહાકાવ્યના જત્તામાં લખેલું કવિના
લખવાનો શોખ તો છેક અગ્રેષ્ઠ ત્રીજા ધોરણમાંથી લાગેલો

આ પછી તેઓ વડોદરા કૉલેજમાં જોડાયના, પણ કૌટુંબિક ઉપાધિ
ઓને લઈને એક માસમાં જ ત્યાંથી છૂટા થઈ વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના
ત્રીજા વર્ષમાં મેટ્રીક સીનીયર થવા ગયલા. વડોદરામાં એક વરસ રહ્યા તે
દરમિયાન તેમણે વડોદરા આવણુ માસ દક્ષિણ પરીક્ષાની સાહિત્ય મધ્યમાં
ખીજે નમરે પાસ કરી રૂ. ૩૩) નું ઈન્ડામ મેળવેલું તથા “મહારાણ્ય-
પ્રતાપ”, “કિશોરી”, “અભર્પિ-વિશ્વામિત્ર” “પતિતોદાર” અને “વાદવા-
રથળા” નામના રફીન ને અનુકૂળ રોકીના નાટકો લખ્યા, જેમાંનું “વાદવા-
રથળા” શ્રી મહુભાર્ષના “સાહિત્ય” માસિકમાં છપાશે.

૧૯૩૩માં તેઓ થર્ડ ઇયર ટ્રેન્ડ મેટ્રીક સીનીયર થવા અને મુખાઈ ગયાના.
તેમનો વિચાર ત્યાં “મેટ્રીકલ-એલેજ” માં જોડાવાનો હતો જ્યાં કૌટુંબિક
અડચણોને લઈને સિદ્ધપુર પાછા ફરવું પડ્યું.

હાલ એઓ મહર્ષિ કપિલના સાંખ્ય દર્શન નો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. “ સુહિણી-મેહાર ” નામનું લગભગ ત્રણ હજાર લીટીનું વિસ્તૃત કાવ્ય થોડાજ વખતમાં પ્રગટ કરનાર છે, જેનો પંચમ સર્ગ “ આત્માનો આર્તનાદ ” “ સાહિત્ય ” માં છપાયો છે. આ તેમની ઓગણીસ વરસની કારકિર્દી.

સમર્થ નાટ્યકાર બાપુ બિજેન્દ્રલાલ રૌબની એમના ઉપર હડી અસર થઈ છે. એમના એ પ્રિયતમ લેખક છે. એમનાં કાવ્યો, લેખો વગેરે અવારનવાર “ સાહિત્ય ”, “ યુવક ”, “ સેવા ”, “ પ્રચારક ”, “ ઉપક્રાંતિ ” એ માસિકો અને “ ગુજરાતી ”, “ મુંબઈ સમાચાર ”, “ વીમ્બી સદી ”, “ એ ઘડી મોજ ” એ અઢવાડિકીમાં પ્રગટ થયા કરે છે.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર છે.

∴ એમની કૃતિ ∴

આમજીવન

મન ૧૬૩૨

મનુભાઈ લલ્લુભાઈ જોધાણી

એઓ જન્મતા જન ભાવસાર અને વતની બગવાળા (વેવાસાહ) ના છે. જન્મ પછી ત્યાજ તા. ૨૮મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૨ના રોજ થયો હતો એમના પિતાનું નામ લલ્લુભાઈ નયુભાઈ જોધાણી અને માતાનું નામ જડાવબા જેસીંગભાઈ જોધાણી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૮માં વાગડ (તાપુકે ધધુકા)ના શાગદામીરી ઝટોગભાઈ ગણપુગ માથે થયું છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ બરવાળામાં અને માધ્યમિક લોંગડી જસવંત-સિંહજી હાઈસ્કૂલમાં લીધેલું વળી શાળામાં ૧હેલો ખીત્રે નગર રાખતા તેથી દરેક પરીક્ષામાં ધનામ મળેલા.

મન ૧૯૨૦થી તેઓએ બરવાળા ઇંગ્રેજી શાળામાં શિક્ષક તરીકે કામ કરેલું, પછી સન ૧૯૩૦ માં સત્યાગ્રહની લડતમાં મરદારી લઈ જેનમાં ગયેલા તે વખતે તેમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું હાલમાં તેઓ છવણવાવ અમરશી સાથે અમદાવાદની ફર્મમાં (“ સીમેન્ટ ” મામિકના મદદનીશ મંત્રી તરીકે) જોડાયા છે.

રણજીતરામ તરફથી પ્રાચીન શોધખોળ કરવાની તેમજ લોકસાહિત્ય એકઠું કરવાની એમને પ્રેરણા મળેલી અને એ ક્ષેત્રમાં કેટલાક સમયથી તેઓ ઉપયોગી કાર્ય કરી રહ્યા છે, જેના ફળો નીચે જણાવેલા પુસ્તકો-રૂપે પારણમ્યા છે, અને સંગ્રહિત જુનું સાહિત્ય હજી એમની પામે પુષ્કળ પડેલું છે.

સુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એમની “ સૌરાષ્ટ્રના ઓળીઆઓ ” એ લેખમાંજાએ ધણાનું ધ્યાન ખેંચેલું. હમણા તેઓ ગુજરાતના પ્રાચીન શહેરો-વત્સલી, મોઝસા, રાણપુરા, ધધુકા વગેરે ગામનો ઇતિહાસ લખવામાં રોકાયેલા છે

પ્રાચીન લોકસાહિત્ય અને વાર્તા; અને ઐતિહાસિક મંશોધન કાર્યમાં જે થોડી ધણી વ્યક્તિઓ ગુજરાતમાં કામ કરી રહેની છે, તેમાં એમનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેઓ વળી એમના યાત્રિપત્ર “ ભાવસાર અમ્યુદય ” ના તંત્રી પણ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	મુન્દરીઓનો શણગાર, ભા-૧	સન	૧૯૨૮
૨.	" " ભા-૨	"	૧૯૨૯
૩	મેઝી જવાહીર	"	૧૯૩૦
૮	ખાટી મીઠી બાળવાતો	"	૧૯૩૨
૫	મેઝી વિશ્વતિઓ ભા-૧	"	૧૯૩૨
૬	સોરઠી ઘર-નીસે	,	૧૯૩૨
૭	આઠાસી ચાચીએ	"	૧૯૩૨

મહાસુખલાઈ ચુનીલાલ શેઠ

એઓ જાતે વીશા પોરવાડ શ્વેતાશ્વ મૂર્તિપૂજક જૈન અને વિસ નગરના વતની છે. તેમનું મૂળ વતન પાટણ છે અને અત્યારે પણ પાટણ સાથેજ સંબંધ ધરાવે છે. એમનો જન્મ વિસનગરમાં સ. ૧૯૩૩ના જેઠ સુદ ૯ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચુનીલાલ દયશરમ અને માતાનું નામ બાઈ દીવી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સ. ૧૯૪૮ માં બાઈ લક્ષ્મી સાથે થયું હતું અને તે દેવલોક પામતા, બીજી વારનું લગ્ન બાઈ શાન્તા સાથે સં. ૧૯૫૭ માં થયું હતું તે હાલ હયાત છે.

એમણે મેટ્રીક્યુલેશન અને ગૃહ દાયનવની પરીક્ષાઓ સવત્ ૧૯૫૪ માં પાસ કરી હતી. ત્યાર બાદ તેઓ સામાજિક કાર્યમાં અને પોતાની શરારી પેદીના વહીવટમાં રોકાયા. વડોદરા રાજ્યની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સ્વપૂર્વક તેમજ આગળ પડતો ભાગ લે છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વકોમ જૈનોના સુધાગર્થે તેઓ એટલાજ તત્પર રહે છે. અધિકૃત દીક્ષા વિરહ પોકાર કરનાર એઓ પ્રથમ છે. સાત વરસથી અયોગ્ય દીક્ષા અટકાવવા પ્રગમત મેળવવા જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખે છે અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતી ‘અમૃત મરિતા’ નામની નવલકથા બે ભાગમાં એમણે લખીને છપાવી છે.

વડોદરા રાજ્ય બેન્કિંગ કમિટીમાં અને વડોદરા રાજ્ય સ્ત્રી ધન હક્ક તપાસ સમિતિમાં તેઓ એક સભ્ય હતા. હમણાં ઉઝામાં મળેલી મહેસાણા પ્રાંત પુસ્તકાલય પરિવહના તેઓ પ્રમુખ નિભાયા હતા.

વડોદરા રાજ્યમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તેઓ એક સભ્ય નિભાયા હતા, અને વડોદરા રાજ્ય ધારાસભાના પણ તેઓ દસ વરસ સભ્ય હતા. એ પરથી એમની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવશે.

નરસિંહરાવના ‘કુસુમભાળા’ અને ‘હૃદયવીણા’ એ તેમજ ‘દલપત-કાવ્ય’, ‘નર્મકવિતા’ અને કેશવલાલ અને હરિલાલ કુવના કાવ્યોએ એમને કાવ્ય રચવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. કવિના લખવાનો શોખ છેક ન્હાન-પણથી હતો. હરિલાલ કુવના ‘ચંદ્ર’ માં તેઓ કવિતા લખી મોકલતા.

તે પછી કાંઈ અનવરમિયાના સમાગમમાં આવતા, એમના કાવ્યોનો

અભ્યાસ કરી તે સંગ્રહ ટીકા અને વિવેચન સહિત એમણે બહાર પાડ્યો છે, જેની છ આવૃત્તિઓ થઈ છે.

આમ સાહિત્ય, સમાજ, ધર્મ અને રાજકારણ એ સઘળા ક્ષેત્રોમાં એમની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧. કાવ્ય મરિતા (બે આવૃત્તિ)	સં. ૧૯૫૪ થી ૧૯૭૨
૨. અનવર કાવ્ય (છ આવૃત્તિ)	સં ૧૯૫૪ થી ૧૯૮૩
૩. કમનસીબ કુમારિકા	સં. ૧૯૮૦
૪. વીસનગર અને વડોદરા રાજ્યની ટૂંકે હકીકત	„ ૧૯૮૧
૫. અમૃતસરિતા—પ્રથમ તરંગ	„ ૧૯૮૭
૬. „ —દ્વિતીય તરંગ	„ ૧૯૮૭

આ. બા. મેહબુબમિયાં ઇમામખાન કાદરી, એ. બી. ઇ

એઓ જાતે સુન્ની મુસલમાન, અને અમદાવાદના વતની છે એમના પૂર્વજો મૂળ અલુદિવવાડ પાણીથી અમદાવાદ વસાવનાર સુન્તાન અહમદ શાની સાથે અમદાવાદમાં આવ્યા હતા એમના પિતાનું નામ ઇમામખાન દીરાનજીમિયા અને માતૃશ્રીનું નામ દુબેનમેગમ અન્હુલામિયા ઉદૈઝી હતું એમનો જન્મ અમદાવાદમાં તા ૪ થી નવેમ્બર સન ૧૮૭૩ના રોજ થયો હતો એમનું લગ્ન સન ૧૮૮૭માં સુન્તાન એગમ સાહેબા કમરુનિમા શમસુદીન ખુખારી માથે થયું હતું

એઓએ પ્રાથમિક ટેન્શનથી પ્રેમચદ રામચદ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રેક્ટીસીંગ ઝકુનમાં લીધી હતી તે પછી ઇંગ્લેન્ડનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં સરકારી મિડન ઝકુનમાં અને આર સી હાઈસ્કુનમાં કર્યો હતો એઓ સન ૧૮૮૮ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને પ્રથમ ગુજરાત કોલેજમાં જોડાયા પછી સેટ એવિયર કોલેજમાં ગયા હતા મન ૧૮૯૨માં તેઓ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સી બારાઓ એવિઝક વિષય લઈને તે જ કોલેજમાંથી બી એ પાસ થયા, અને મન ૧૯૦૧ માં એનએન બી થયા હાઈસ્કુન અને કોલેજમાં સારા અભ્યાસ માટે કાઝી શાહખુદીન, જેરાઝબાઈ પીગલાઈ, જે એફ ફરનાન્ડીઝ અને મર ફેક સાહિટ રમેલરસીયો મેળવવા ભાગ્ય શાળી થયા હતા

અર્ગરથ રા બા કમળાશ કરનો, અભ્યાસ દરમિયાન, તેમણે સારો આદ સ પાઠન કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ એમના આગ્રિય પર તેઓએ (કમળાશ કરબાઈએ) ઉઠી ધાપ પાડી હતી, એવી પ્રખળ અસર એમના જીવનપર સર સૈયદ અહેમદે રી હતી, જેમનું જીવનપ્રતાત એમણે ગુજરાતીમાં લખ્યું છે સને ૧૮૮૩થી ૧૮૮૬ સુધી ટેન્શનથી ખાતામાં અમદાવાદ, નડિયાદ અને સુબાઈની એટર્સીન્ડન હાઈસ્કુલમાં તેમણે નોકરી કરી હતી સને ૧૮૮૭માં જુનાગઢ સ્ટેટના કેળવણી ખાતામાં મહાજત મહેસાના પ્રિન્સિપાલ તરીકે જોડાયા, અને સને ૧૮૦૧ માં મરહુમ પાટવીકુવર શાહખાદ શેર જુમાખાનજીના નેટીવ ટ્યુટર તથા કમ્પેનીઅન નીમાયા તેઓદાની રૂએ તેઓશ્રીએ શાહખાદ સાહેબ સાથે હિંદના પ્રખ્યાત સ્થળો અને સિસોનની મુસાફરી કરી સને ૧૮૦૨ના દિહી દરબાર નખતે તેઓ હાજર હતા

સન ૧૮૦૩ માં તેઓ ન્યાયખાતામાં જોડાયા હતા, અને નોકરીના

અંગે તેમને ઇલાકાના અનેક શહેરોમાં રહેવાનું થયલું; અને તેઓ એમના માયાળુ અને એખલાસભર્યા વર્તનથી તેમ સાર્વજનિક સેવાભરી પ્રવૃત્તિઓથી હિંદુ મુસ્લિમ સૌની એકસરખી પ્રીતિ મેળવવા શક્તિમાન થતા. આજે પણ હિન્દુઓમા એમના સેંકડો મિત્રો માણુમ પડશે અને મુસ્લિમ દિલના તેઓ ખામ દિમામતી છે. કોઈ સુશિક્ષિત મુસ્લિમ બંધુ એવો નહિ મળી આવે કે જેણે એમની પાસેથી કોઈ પ્રકારની સલાહ, સૂચના કે મદદ એક વા અન્ય પ્રકારે મેળવી નહિ હોય. તે કારણે તેઓ આજે અંજુમને ઇસ્લામ, ગુજરાત મુસ્લિમ અન્યુરોધન મોસાદ્દી તથા સુન્ની વકફ કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ છે; તેમ અમદાવાદની જાગૃતી લોકોપકારી સંસ્થાઓ—મુક્ત બંધીવાન સહાયક મંડળી અને મુગા પ્રાણી પ્રત્યે ધાતકીપણું અટકાવનારી મંડળીના તેઓ વાઇસ-પ્રેસિડેન્ટ છે.

છેલ્લી સડાઈ દરમિયાન જુદી જુદી નિમાયકી કમિટીઓમા તેમણે બહુ મુંદર કાર્ય કર્યું હતું; અને તેની કદર તરીકે એમને ખાન બહાદુરનો અને ઓ. બી. ઇ. નો આદ અને ઇફતખ મળ્યા હતા.

સમાજમાં એમની આવી ઉમ્મી પ્રતિષ્ઠાને લઈને મરકારે મંમતિવધ કમિશન નિમ્નું હતું, તેના એક સભ્ય તરીકે એમની પસંદગી કરી હતી; અને તેમાં સાનંદશ્રય ઉપગમવનાઈ એ હતું કે એઓ વડીધારામજા બહારના મુબાઇ ઇલાકાના એકલા જ પ્રતિનિધિ હતા. કમિટીમા એમનું કામ ઉપયોગી અને સંતોષકારક લેખાયુ હતુ. તે મંબંધમા નોંધ લેતા, કમિટીના મજ્યોએ જુનાગઢના નવાબને—કેમકે તેઓ એ વખતે જુનાગઢ રાજ્યમાં જ્યુડિશિયલ ઓફીસર હતા—નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી મોકલ્યો હતો:

"It is not for us to state how invaluable Mr. Kadri's advice has been to the Committee. His unrivalled knowledge both of Muslim Law and particularly of Muslim sentiments, in an inquiry of the sort which we had to undertake was of immense help to the Committee."

મુસ્લિમ દિલ અને હક માટે જેટલા તેઓ મક્કમ છે, તેટલા હિન્દુ અને મુસ્લિમ એકતાના દિમામતી છે.

તેઓ એવું સાદું અને નિરભિમાની જીવન ગાળે છે કે તે જોઇને એમના માટે કોઇને પણ માનની લાગણી ઉદ્ભવે.

ધાર્મિક લાગણી એટલી તીવ્ર છે કે લાગ્યેજ તેઓ નિમાઝ પઢવાનું ચૂક્યા હોય; પછી તેઓ મુસાફરી કરતા હોય કે ઘરમા બેઠા હોય; સાગ હોય કે માદા હોય.

ખરેખર એમનું જીવન આગે દિવસ કાઢને કાઢ જાહેર પ્રજાતિઓમાં રોકાવલું રહે છે; તેમ પ્રજા અને સરકાર ઉભયનો તેઓ સારો વિશ્વાસ ધરાવે છે. એમની લોકપ્રિયતા પણ થોડી નથી.

તેમ છતાં મથાવકારે તેઓ સાહિત્યમા થોડું થોડું લખતા રહે છે. હમણા તેમણે સોસાયટી માટે ઉર્દુ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખી આપવાનું કામ સ્વીકાર્યું છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. મુસલમાનોની ચડતી પડતીનો ઇતિહાસ	સન ૧૯૦૬
૨. લલાદ માર્ગદર્શક	,, ૧૯૧૧
૩. સર સૈયદ એહેમદનું જીવનચરિત્ર	,, ૧૯૧૩

મેહરજીભાઈ માણેકજી રતુરા

પારસી લેખકોમાં જેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લેખન માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેમાં શ્રી. મેહરજીભાઈ માણેકજી રતુરાનું નામ આગળપડતું મૂકી શકાય. અમદાવાદમાં એમના જન્મથીજ વસતા હોવાને લીધે તેમજ ગૃહસ્થ ધીમંત હિંદુ કુટુંબોમાં નોકરી અર્થે એમનું જીવન આજની ધડી મુઠ્ઠી વ્યતીત થયેલું હોવાથી, એમની રહેણીકરણી, ભાષા બોલી વિગેરે નહતી ગુજરાતીમય થઈ ગયેલી છે. વળી, અત્રેની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના તે મેમ્બર હોવાને લીધે તેમજ એ સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરતા હોવાથી, એમનામાં સમભાવ અને ભાતુભાવની લાગણી રફૂરી રહે છે, અને એમના જ્ઞાન વડે એ લાગણી વધુ કામળ અને સંસ્કારી બની છે.

એમના પિતા માણેકજી આદરજી રતુરા મૂળ સુરતના વતની અને માતા હેસીબાઈનું વતન અમદાવાદ છે. એમનો જન્મ તા. ૪ થી એપ્રિલ સને ૧૮૭૬ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એઓ હજી અવિવાહિત છે. કોલેજમાં બી. એ. મુધી અભ્યાસ કર્યો છે. જન્મપર્યંત અભ્યાસ એ એમનો મુદ્રાલેખ અને જીવનનું કર્તવ્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને આયર્-ધર્મશાસ્ત્રોનો એમને અત્યંત શોખ છે; અને તેની પ્રતીતિ આપણને એમનાં પુસ્તકો વાંચતા થાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. ભગવદ્ભાવના	સન
૨. વાનપ્રસ્થ	„ ૧૯૦૮
૩. ગૃહસ્થ	„ ૧૯૧૧
૪. દીવોદાસનું દેવાસય	„ ૧૯૧૭
૫. મહાત્મા મહિમા	„ ૧૯૨૫

રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ

। એઓ ગાંધી ઉદ્ધિય ખાલાયુ અને વડવાયુ શહેરના રહીશ છે. એમનો જન્મ મુઝ (કાઠિયાવાડ) માં તા. ૨૨ મી જુન ૧૯૦૭ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ મોહનલાલ જીવરામ શુક્લ અને માતૃ-શ્રીનું નામ દુર્ગાબહેન દેવશંકર દેવે છે.

એઓ હજી અપરિણીત છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે જન્મ-ખલાવીઆમાં અને માધ્યમિક ત્રીજા ધોરણથી મેટ્રિક સુધીનું વડવાયુ શહેરમાં લીધું હતું. કૉલેજ અભ્યાસના પ્રથમ બે વર્ષ તેમણે બહાઉદ્દીન કૉલેજ-જુનાગઢમાં ગાળેલાં; અને સન ૧૯૨૮ માં બી. એ. ની પરીક્ષા સંસ્કૃત ઑનર્સ સહિત ગુજરાત કૉલેજમાંથી પાસ કરી હતી.

કવિતા, કાવ્યવિવેચના, ખગોળશાસ્ત્ર, હિંદુસ્થી વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. રામતીર્થ, ભવેકાન્ત, ગાધીજીની અને ખાસકરીને કબીર, મીરાંબાઈ અને ખીજા મંત્રોનાં ભજનોની એમના જીવનપર ઉંડી અસર થયેલી તેઓ જણાવે છે.

ધર્મજી કવિતાના પુસ્તકોમાં પાંચથેવનું 'Golden Treasury' અને વર્ડ્ઝવર્થનાં કાવ્યોએ એમનું સરખાતનું કાવ્યમાનસ ધડવામાં સારો લાગ લગવેલો.

એમનાં છુટક કાવ્યો 'પ્રસ્થાન', 'કીમુદી', 'કુમાર' વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે; અને તે આખો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયે, એમની કવિતાની, પરીક્ષા અને ગુણના દરવાનું સુગમ થશે.

રંગીવદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરીઆ

એઓ જને વીમા લાડ વાણીઆ છે. એમનો જન્મ એમના વતન નવસારી ખાતે મવત ૧૯૩૭ ના માસ વદ ૭ ને રવિવાર (તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૧) ને રોજે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીદાસ મકનનામ, માતાનું નામ ગુનામ એમની પત્ની મીં. પાર્વતી બારોડાણીવાળા માલ જૂખણદાસ ઇન્ડિયનની દીકરી થાય.

સરકારી ગુજરાતી શાળામાં છઠ્ઠા ધો.નું સુધી અભ્યાસ કર્યો બાદ અંગ્રેજી કેળવણી એમણે નવમારીમાં જ દાદાભાઈ કાવમજી તાના એ વી રૂઢયા તથા મર કાવમજી જહાંગીર નવમારી જવોસ્તી મહરેમમાં લીધી હતી એમની રૂઢયા કાગડિઈ ઝગડતી હતી ગુજગતી પહેલી ચોપ-ડીધી માડીને મેટ્રિક સુધી દરેક ધોણુમાં ઉપને નળરે પામ થઈ એમણે ઇનામો તથા મેડલ્સગણો મેળવ્યા હતા અંગ્રેજી છઠા ધોરણુનો તથા મેટ્રિકનો અભ્યાસ એડ જ વર્ષમાં પૂરો કરી મને ૧૯૦૦ મા મેટ્રિક થઈ સુબઈની એફિન્ડેન કોલેજમાંથી “ ઇમિટ્રે અને ક્રિસિકમ ” નો એફિન્ડે વિષય લઈ મને ૧૯૦૪ મા એમણે બી એ ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પમાર કરી હતી કાને એણુ સાબગતા લેવાથી કામવનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર એમણે પડતો મુક્યો હતો.

કાયેજ છોડ્યા પછી એઓ વેપાર ધધામાં પડ્યા હતા કપામિયા-માંથી તેવ કાટવાના ઉદ્યોગની હિંદુસ્થાનમાં એમણે પહેલ કીધી હતી તેથી મિયા પીનવાના ઉદ્યોગના નિષ્ણુન તરીકે ખામ આમ ત્રણથી સને ૧૯૧૦ મા ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કમિશન મન્મુખ એમણે જે સેમિન અને મોટેની જુનાની ગજુ કરી હતી તેને માટે કમિશનના પ્રમુખ મર થોમસ હાયાડે એમને નીચે પ્રમાણે શાખાસ્તી આપી હતી —

“ Thanks very much, Mr Sutaria You have evidently studied your subject very closely If all the witnesses that came before us gave evidence as well as you have done, the task of the Commission would be easy.”

એઓ આયાત-નિકામનો વેપાર પણ મોટા પાયા ઉપર કરતા હતા, અને કેટલાક અમેરિકન કારખાનાવાળાઓના હિંદુસ્થાન ખાતેના મોલ

એજંટ હતા. લડાઇ પછી માલના ભાવેમા જે ઉચલપાચલ થઈ તેને લીધે કમનસીબે એમને મોટા ફટકો લાગ્યો, અને એક વેળાની એમની ધીકતી પેઢી, કોઠારી, સુતરિયાની કું. સને ૧૯૨૧ મા બધ પડી. ત્યાર પછી જુદી જુદી દેશી તેમજ યુરોપિયન ઍક્સિસોમા વેજીટેબલ ઘી ખાતાના મેનેજર તરીકે કામ કરી સને ૧૯૩૧ ના માર્ચમા એઓ નિવૃત્ત થયા, અને હાલ નવસારી ખાતે સાત જીવન ગાળે છે.

એઓ અમ્મણ એમેચ્યોર ફોટોગ્રાફર છે. ન્યોતિયનો પણ એમણે હોડા અભ્યાસ કર્યો છે.

નિશાળમા લજીતા હતા ત્યારે એમને માસિકોમા અને વર્તમાન-પત્રોમા લખવાનો છદ લાગ્યો હતો. પણ કોલેજમા ગયા પછી ઈરીછોકરાંને ભૂખે મારવાનો એ ધંધો એમણે સદંતર છેડી દીધો હતો. ત્રીસ વર્ષ બાદ ધંધામાથી નિવૃત્ત થતી વખતે, એમણે કલમ પાછી હાથમાં લીધી, અને જાણે ગયેલા વર્ષોનો ખંગ વાળતા હોય તેમ આજે બેઠા બેઠા લાંબી ટુંકી વાર્તાઓ લખ્યા જાય છે.

‘Astrology of the Race Course’ નામનું એમનું અંગ્રેજી પુસ્તક એ વિષયમા રસ લેનારાઓએ સાઈ વખણાયું છે.

એમની જે કૃતિઓ નીચે જણાવી છે તે ઉપરાંત ‘સાહિલ’ માસિકમાં પ્રગટ થએલી બે, ‘પુરસદ’ માસિકમા પ્રગટ થએલી અનેક અને ખીજી અપ્રગટ નાની મોટી વાર્તાઓનો સારો જોવા જયો એમની પાસે થયો છે, જે હવે પછી પ્રમંભાનુસાર પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાની એઓ ઉમેદ રાખે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

- ૧ Astrology of the Race Course (અંગ્રેજીમાં, મોલિક) સને ૧૯૨૫
- ૨ ઈદિરા અને ખીજી વાર્તાઓ (જંગાળી ઉપરથી અનુવાદ) „ ૧૯૩૦
- ૩ થી („ „ „) „ ૧૯૩૨

વસંતરામ હારિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી

એઓ માટે ગિરિનાગયણુ આહાણુ માતિના છે. મૂળ વતની નમ-
નગરના પણ તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. સાચા મમયથી તેમના
પિતા અમદાવાદમાં આવી રવાના હતા. એમના પિતાનું નામ હરિકૃષ્ણ
અને માતાનું નામ લેડીમાઈ છે. એમનું લગ્ન મં. ૧૯૭૧ માં જામનગરમાં
શ્રીમતી અન્નવાળીબેન સાથે થયું હતું.

અમદાવાદ મંદૂન પાસાણામાં એમણે મહાગન મહામહોપાધ્યાય શ્રી
મમકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી પાસે મન્દૂતનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને અવકાશ,
વ્યાકરણ, કાવ્ય માહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્ર, વેદાંત વગેરે એ એમના અભ્યાસના
પ્રિય વિષયો હતા.

એઓ એક પત્રકારનું જીવન ગુજારે છે, અને પુણ્ય મંદ્રદાયના પુષ્ટિ
ભક્તિ સુધા અને વૈષ્ણવ ધર્મ પતાકાના ઉપનવી તથા તરીકે થઈને
“શુદ્ધાદેવ” નામનું મામિક દાવમાં માત વર્ધી થયાં છે. માત્રામિક
ધર્મના મામિકમાં તે બહોળું વચ્ચે છે, અને તેમાં આવના ઐતિહાસિક
અને પ્રાચીન માહિત્યના લેખોને લઈને ઈંગ્લેન્ડ વાચકને પણ આકર્ષક થાય છે.

ધર્મ પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત તેઓ આમાનિક રિપોર્ટમાં ખૂબ રસ લે છે.

કવિ શ્રી દયાગમભાવના અપ્રમિદ સાહિત્યો પ્રકટ કરવામાં અને
મગીનમાં ગાઈને તેનો પ્રચાર કરવામાં પણ થયો ઉત્સાહ ધરાવે છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શ્રીસુબોધિની પુસ્તકે એમના જીવનપર પ્રભાવ
અમર કરેલી છે. વળી માત્ર ડેપુટી એડ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર મનમોહનદાસ
દલાલ, બી. એ., પાસેથી એમને એમના મેવા કાર્યમાં ખૂબ પ્રોત્સાહન
મળ્યું હતું. એમણે વૈષ્ણવ મંદ્રદાય માહિત્યને લગતા લગભગ ૩૩ પુસ્તકો
એડિટ કરી પ્રમિદ કર્યા છે, તેમાં એમના લખેલા નીચે મુજબ છે.

∴ એમની કૃતિઓ ∴

૧ કવ્યપ્રકરણ સુબોધિની	મંદ્રત ૧૯૭૧
૨ શાસ્ત્રિય ભક્તિ સ્વરૂપાધ્ય	” ”
૩ મિદાત મહત્વ	” ”
૪ આટલું તો કન્વેન્શન	” ૧૯૮૨
૫ શ્રી હરિદાસ વચનામૃત	” ”
૬ ન્યાયમર્તિનો ચુકાદો	” ૧૯૮૩
૭ શ્રી પુરુષોત્તમજીનું ચરિત્ર	” ૧૯૮૫
૮ પુષ્ટિમાગનો મનિદામ	” ૧૯૮૬

હરસિદ્ધલાલ વજુભાઈ દીવેટિયા

એઓ રાને વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ; અમદાવાદના વતની અને જન્મ વડોદરામાં તા ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૬ (સ ૧૯૪૭ ના મહા સુદિ ૧૪) રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ વજુભાઈદીમનભાઈ અને માતૃશ્રીનું નામ ઈશ્વરબા હતું એમનું બીજું લગ્ન સન ૧૯૧૭ મા પ્રિન્સિપાલ આનન્દરાજકર બાપુભાઈ મુવના પુત્રી શ્રીમતી જ્યોતીબહેન સાથે થયું હતું.

મુકલ અને કૌચેજીમાં એમની કાગડિંદી ચંચલ હતી. સન ૧૯૦૬ મા તેમણે ગુજરાત કૌચેજીમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઈને બી એ ની પરીક્ષા તે વિષયમાં પ્રથમ નંબરે ધીરજલાલ મધુગદસ રજોલગરીપ સાથે પામ કરી, ત્યાં સન ૧૯૦૭ તથા ૧૯૦૮ મા દક્ષિણા દેસો નિભાયા હતા; અને સન ૧૯૦૮ મા એમ એ. ની પરીક્ષા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઈને પહેલા વર્ગમાં પામ કરીને તેવગ ચદ્રક અને ઈનામ મેળવ્યા હતા.

તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટી તરફથી હરિકાઈ નિર્મલ લખીને કમ્પ્લેમેન્ટ મળી ઈનામ સન ૧૯૦૮ મા પ્રાપ્ત કર્યું હતું; અને મન ૧૯૦૬ મા તેમણે એલ એચ. બી ની પરીક્ષા પામ કરી હતી.

થોડો વખત તેઓ સંયુક્ત પ્રાતમાં બરેલી કૌચેજીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરી આવ્યા હતા; પણ દૂર પ્રદેશમાં રહેવાનું અનુકૂળ નહિ થવાથી મુખ્યાર્થમાં આવીને મને ૧૯૧૨ મા મુખ્યાર્થ હાઈ-સ્ટેમાં વજીવાન શરૂ કરી હતી.

મુખ્યાર્થના વજીવોમાં એમની ગ્રેડિટશ ધીકતી છે અને નામાકિત વજીવોમાં એમની ગણના થાય છે. એમની બાહોશી અને કાર્યદક્ષતાને લઈને તેઓને મુખ્યાર્થની બાર કોન્મિશન મેટેટરી સુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

એમના આતુ ધધામાં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સાથે મંમર્ ગણી રહ્યા છે. મુખ્યાર્થની શ્રી ફોર્મ ગુજરાતી મલાના તેઓ ઓનગરી મેટેટરી છે, અને ગુ. વ. મોસાઈટીને એમણે મન ૧૯૧૪ મા વિનિયમ જેમના રહેતા પુસ્તક પરથી ‘માનમગાત્ર’ નું પુસ્તક લખી આપ્યું હતું, અને તે ટ્રેનિંગ કૌચેજીમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વપરાય છે. વગી તેઓ માર્ગજનિક મેના કચામાં પાઠા પડતા નથી. વાદ્ય મ્યુનિસિપાલિટીના હોળા ત્રણ વર્ષથી તેઓ એક મંબ છે.

દમખા જ અમાચાર બહાર આવ્યા છે કે તેમની હુંક મુદન મારે મુખ્યાર્થ હાઈમેટના મહત્ત તરીકે નિમણુક થઈ છે. ગુજરાત તે મારે મગરી લઈ રહે.

∴ એમની કૃતિઓ ∴

૧ માનમગાત્ર

નન ૧૯૧૪

હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ

એઓ રાતે ઔદિચ્ય ટોળાકીઆ વાઘાણુ અને માતરના વનની છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૬૨માં તા. ૨૦ મી જુને માતરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નરસિંહરામ શિવરામ અને માતૃશ્રીનું નામ બાઈ જોદોર બાણુજી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન મં. ૧૯૩૭માં બાધણી ગામમાં મી. ગિરજાબહેન માથે થયું હતું; પરંતુ તે મં. ૧૯૪૪માં મૃત્યુ પામતા એમનું બીજી વારનું લગ્ન મં. ૧૯૪૭માં મી. સરસ્વતી માથે વડોદરામાં થયું હતું, પણ તે બાઈ અર્ધદંબ હોવાથી એમણે ત્રીજાવાગ્નું લગ્ન સાન વર્ગની મુશિખતી અને દુઃખમાં કાટયા બાદ મં. ૧૯૫૪માં સી. કમળા સાથે કર્યું હતું. તે બાઈ મન ૧૯૧૮માં ગુજરી ગયા હતા. એમના બીજાવાગ્ના ઓ દયાત છે. પ્રથમ વારની સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તુરતમાં એમના પિતા દેવલોક થમવા તેથી એમના મનને આઘાત પડ્યો હતો, અને ધર્મ પ્રતિ એમનું વધણુ ગમ્યું સ્વાધી સાહિત્ય અને ધર્મપુસ્તકોના તરણમાં કરવાનું શરૂ કર્યું.

તેમણે પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજનું મિનિષ્ટર વર્ગનું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું હતું. આખી જીવગી શિક્ષક તરીકે ગાળી હતી. હમણા તેઓ રીટાયર થઈને પ્રભુ ભજનમાં દિવસો નિર્ગમન કરે છે.

એમના રઘુવંશનો તળુભો એ ત્રણ મર્ગનો ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ મા તે વખતના તંત્રી બાબાશંકર હિલ્લામરામે જાણ્યો હતો, અને શ્રીયુત હોદ્દા-લાલ નરભોગમ બદની ભવામણથી ઓનરરી સેક્રેટરી લાલચ કર્ણાઈએ એમનાં સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાના અનુવાદ રઘુવંશ, કિરાતાલુનીય કાવ્ય, શિશુપાલ વધ વગેરે મોમાયદી તરફથી જાપાવવા સ્વીકાર્યું હતું.

આ ભાષાન્તરે દ્વારા પણ તેઓ સાહિત્યના ક્રેટલા સાચા અભ્યાસી છે, તે દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યના અભ્યાસીને આ પ્રથો દીનાદાડીરૂપ થઈ પડે તેવા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને અષ્ટાવક્રગીતા ગુજગતી કવિતામાં ભાષાન્તરે સન ૧૮૯૨
૨. રઘુવંશ (ગુ. કવિનામાં ભાષાન્તર) „ ૧૮૯૭
૩. કિરાતાલુનીય કાવ્ય (ગુ. દીકા માથે) „ ૧૯૦૩
૪. શિશુપાલવધ-પૂર્વાર્ધ- „ ૧૯૦૮
૫. „ -ઉત્તરાર્ધ- „ ૧૯૧૦
૬. શ્રી યજુર્વેદીય પુરુષસૂક્ત (ગુ. ભાષ્યરૂપ) „ ૧૯૩૩

૧૯૩૨ ની કવિતા

૧

માનવજીવનના આમાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો હાલમાં વધુ નવીન અને વ્યાપક રૂપે જિભા થયા છે. કવિઓ એ સીના મ્વાભાવિક ઉદ્ઘાના છે. કવિના જેમ યુગયુગની પ્રતિચ્છાયા છે તેમ ધાત્રી ચે છે એટલે પ્રત્યેક સાચો કવિ ઇરાદાપૂર્વક યુગકવિ ન બને તોપણ મહજપણે યુગકવિ હોય છે.

ભક્તકવિઓ, સમાજસુધારક કવિઓ, રાષ્ટ્રકવિઓ, પ્રકૃતિના ગાયક કવિઓ એ બધા પોતાના યુગના પ્રતિનિધિ સરખા છે. કવિતા એ કાગ્જે યુગયુગનો રમઘતિહાસ છે.

જે ચેતનયુગ છેલ્લી વીસીથી શરૂ થયો છે તેની છાયાઓ આજે યુગગાનની કવિતામાં જતરી છે. પ્રાચીનની પ્રચારકામી કૃતિઓ આજી થઈને યુગગુણવતી કવિતા કવારૂપે જન્મી છે.

કવિતાનું ક્ષેત્ર જીવન જેટલું વ્યાપક છે. કુટુંબના દૈન્ય, સમૃદ્ધિ અને સુખશાન્તિથી માડીને ગાંડીય તથા આતરંગાષ્ટ્રીય દૈન્ય, સમૃદ્ધિ ને સુખશાન્તિ સુધીનો પ્રશ્ન કવિતાક્ષેત્રનો છે. વનનની કુદરતથી માડીને દેશપરદેશની કુદરત ગાવાનો પ્રશ્ન કવિતાનો છે. આજે પ્રથમનો પ્રશ્ન જાકળતા ચરૂ પર ચડે છે પણ કવિઓ દ્રષ્ટા તરીકે બેસી ગ્રહેતા નથી. તેઓ તો કળાકૃતિઓ દ્વારા ભાવિ હૃદિને વર્તમાનમાં આકર્ષે છે. આ રીતે સાહિત્ય, શિલ્પ, વૃત્ત્ય, ચિત્ર અને પ્રગ્નના હુન્નરઉદ્યોગો યુગગુણયુક્ત કળાભય રૂપ ધારણ કરે છે.

કવિતાના કળાભય રૂપો હલ્લુ મ્લોકબદ્ધ દૃંશ કાઓ તરીકે છે એ ખરૂં, પરંતુ પૂર્ણ કળાનું પ્રભુત્વ કાઈ મહત્ત્વા સંભવતું નથી; કેમ જે પણ મ્વરૂપ તો માનવજાનિના મંત્રકારી કંપનાજીવનના અંપૂર્ણ રમતુભવનું સર્જન છે. જતા આ નાલુક ધગદીવડાં ખોટા તો નથી જ.

હવે પ્રવૃત્ત વિષય પર આવીએ.

૨

હાલ જે નવા શ્રેષ્ઠ કવિનાપ્રદેશ ખેડી રવા છે તે બધા યુવાનો છે અને તેમના ચીત્રને ભરેલા યુગપ્રાણની રપટ અમર આ વર્ષની કાવ્ય-

કૃતિઓમાં પ્રવેશી છે લાવનામય સ્પષ્ટ વિચારસૂત્રિ અને મગ્ન પ્રવાહી ભાષાસૌક્યમાં અત્રપટે જેમ ભાઈ રામપ્રસાદ શૂકન આવે છે તેમ ભાઈ 'સુન્દરમ્' પણ પોતાના નિરાશા વ્યક્તિત્વથી વિશિષ્ટ ગ્રાન ધરાવે છે

યૌનની ટાચી તાજપ, સ્વાર્પણની ધગથ, મેજાલાવ, આદર્શ સ્વપ્ન દષ્ટિ અને વિચારસૂત્રિ, ઊંચી મદરવામક્ષા, વણમ્હોરી કંપન ઓ, ઊંચા અનુકંપનો, એ બધું આજના સુનાન કવિઓની કૃતિઓમાં દેખા દે છે, તથા એ મૌલ્યો આત્મનિર્ભરતાની ગભીર પ્રસાનો પ્રસાદ સુનના તાતણા જેમ સોમગ્રવો વળે છે તે માથે આદર્શ જીવનની ભાવનામયતા પણ ગૂંથાએતી રહી છે સમયચાપી અર્ધિમાવર્ષને અગે પુદ્ગલ, દીન જનોની દયા અને આપભોગની એવણા વિગેરે રૂપે પ્રગટે છે

શ્રી ખમન્દાડ અને શ્રી 'નેર તો મિદ્ધમ્' ના ગોળેને ગૂંચાત વિખ્યાત છે સુનાન કવિઓમાં અત્રણી ભા શ્રી ચન્દ્રવદનની રાત્રિઓ પણ જૂનીની જીવનપ્રગતિઓમાં ધર્મને નીનીન મનાડપા મગ્નતવતી રહે છે ભાઈથી રામપ્રસાદ તેમજ કૃષ્ણનાન શીધગાળી અને ઉમારા મ્હુ હલુ છેઆ વર્ગોમાં જ પત્રો દાન પ્રાસિત થયા છે જના ખીમના પ્રમાણમાં એમના કાવ્યગુણો અધિકારે અધિષ્ઠાતા છે ઉમારા મ્હુ ઈન્દુનાન, સુન્દરમ્, સુદગ્ધ ગો મેટાઇ અને મન સુખનાને ખજા પોતા પ્રદેશમાં પાખો ક્ષમાની છે એ ગુણ છે મનિતા પોને પૂર્ણ આત્મહરી છે એને જ વિગેરે એવું છે એમ મન્ય તો જ મલ્લોની તિદ્ધિસિદ્ધિ વધે મૂળગતના ક્ષેત્રમાં અને પ્રજાનિગતાના પ્રમાણમાં કવિમખ્યા અતિશય જૂજ છે મૂળગતની કવિતા કૃષ્ણાગી મગી પૂર્ણપ્રકાશાગી બને એ મારે વ્યનેખડે, પનગરો અને ધનિ' પોતપોતાનો યથેચ્છ ભાગ સેને તો એ પાશ્વમય બાહુ દૂર નથી આજે તો આ મગ્ન ખીમકુશો જોઇને જ ગમીએ

એક રીતે જેમ 'નેરલોન'નું ટાલિહુ ઓણુ થયું છે અને તેને બદને ધીરગભીર ભાવોનાગી મનિતા જન્મી છે તેમ ખીજી રીતે છે'ના વર્ગોમાં જણાવેલો ઉત્તમગમગીતોનો અભાવ પણ ઈન્દુવાયોગ્ય નથી વિચારોનું વિવિધ આગ્યુ છે એ ખરૂં, ખરૂં જ હૃદયનિધિ બધું જ ઓણુ છે પ્રધાનપણે અગેન ગૃધી હૃદયથી છે ખીમ પ્રચલિત હૃદોમાં નીનીના લાવનાના પ્રયત્ન પણ થયા છે લેખનસૌથી મંથમભરી ને વિવેચનતી, એટલે મૌખ્ય મગ્નગાળી બની છે જોડે જોડેએ એની ભવ્ય નહિ તો બનવતી તો છે જ મગ્ન અને અનદા આજ છે પશ્ચિમને કૌમુદીકાર પોતાના વાર્ષિક આહિત્યાવતોડનામાં

જણાવે છે તેમ કવિતા કૃષ્ણાંગી છે. તોપણ આપણે કહી શકીએ કે એમાં ગંભીર જેટલું ઊંડાણ અને તેટલો જ શાન્ત સ્વચ્છ વેગ નજરે પડે છે.

સસોક કહેવું રહે છે કે ઉત્તમ રસગીતોના અભાવ જેવડો જ અભાવ સ્ત્રીકવિઓનો છે. ગૂંજસતે પોતાની કન્યાઓને કવિતાકલામાં પ્રેરવાનો અને પ્રવેશ કરાવવાનો સમય ક્યારનો ય આવી પહોંચ્યો છે. વારસો છે, સંસ્કાર છે, રસજીવન છે તો કવિતાકળા કેમ નહોતી ? અને આટલી ઊંણપો સાવર પૂરાશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

દેશબળ પરમાર

૧, પવતો ગગન ઘેરી ગોળા ભમે,
 ઘનાગ સૌ ઝલુઝલે લટી પ્રેમને
 ના, શિશુમ્બિન વિને, પિતાઅંકમા,
 રીના, મને સહદ ભાષણાકુ તણા.

ગસ નથી શુ આ વિભવ માનસીને મળ્યો ?
 તુજ પ્રેમનુ પ્રગટ એ નથી ? કે મથે
 વધુ પ્રમાણુના કવચ, કિંદાથી, કપારે અને
 નિકળી શોધમા બાળડી ભેટ ને બગે ?

મિન્દુ જળનુ લહે કેદી ય માપ મિધુ તણુ,
 ગા-હિમા વમે જામ નથી જ શુ એટલું ?

રામપ્રસાદ શુક્લ

સ્મારક

(પૃથ્વી)

નહિ કુવણડી ? સુગંધીમય પાખડી ? કે ધડી
 શિયા સકવને અમેાન વદને ય વાચા દહ ?
 વિગટ નમ્રમાળથી ચકચકિત તારા લઈ
 ધરૂં ચગણુમા ? પગેપગ રચુ નરી દીવડી ?

મહાઅકિરણાવવિગચિત દીપતી ગખડી
 યજ્ઞ પ્રચિત વિશ્વના પગ્મ પચ તરવો સહુ
 તણા અચન ચિત્તની જ પ્રૃથિતિ એક તારી ચડ,
 કિયુ ગ્યુ રહે ? અનત ધુમગજથી યે વડી !

દત્તી રમતીઆગી તુ—અગવ નાન મગોદક—
 સદા પનિવપાવની, કમન્દુષ શી વિગ્નરી,
 વહી ધન ગભીર નિત્ય મુજ જરને નિર્ઝરી,
 હિત જગનાનની આતિ વિશાળ આ કંપના

સમી, તુજ મમે કઈ નરીન હુ ગ્યુ ભારના ?
 ‘ઈયા’ રામદ એક એ જ નથી ભવ્ય શ સમારક !

ચન્દ્રવદન મહેતા

ઉમા-મહેશ્વર

(શિખરિણી)

‘અરે ભોળા સ્વામી’ અથમથી જ હું જાણતી હતી,
દેખાવાના હો જી જલધિમયને બહેનણી મહો
ભુઓ ધન્દે લીધો તુરગમણિ ઉચ્ચૈશ્રવસ ને,
વળી લીધો ઐરાવત જગતના કીર્તક સમે

લીધો કૃષ્ણે લક્ષ્મી, હિમસમ લીધો શખ ધવન,
અને છૂટા મૂક્યો શશિયર સુધાના કિરણો
બધાએ ભેગા થી અમૃત તમને હેતરી પીધુ,
અને ‘જૂને’ ‘જૂને’ અમૃત ઉદધિનુ વસત શી ?
રહી જેના ભાએ અનુપમ સુધા આ અધરની !’

‘રહો, જલધા એ તો’ જગમહો બધે હેતમધને
શીખ્યા હો આવીને ધરની ધરણી એક દગતા
ખીલુ તો જાણે કે રીક જ, રિપ પીધુ કથમ, કહો ?
‘બન્ધુ એ તો એવું કની સખિ’ તહો મથન સમે

દીગી મે આનિગી જલનિધિમુતા કૃષ્ણનુને,
અને કાળા કંઠે સુલભ ગે એવો લજી રણો,
મને મારા મટે મન થયું બસ એ ગગ ધગવા
મૂંઝી નો, આ બાહુ ધનમહો ન વિવુત અમ દિસે ?

તહો આગે વિશ્વે પ્રણયધન નિગીમ ઉતર્યો,
અને એ આગેરે વિપ જગતનુ સાર્થક બન્ધુ
‘સોય’

પ્રેમવિભવ

(૧૨મી)

અનન્ત તુજ આશિરો અમ પર પ્રભો જિતરી,
વહે પવન, પાણી, તેજ ગમતું રહે વિશ્વમા,
સ્ફુરી જીવનચેતના દિન દિને ટકે જે વડે,
અહો ! નજર દાગી ગજન અમખ્ય દરથો કો

નદી, ઉદધિ, પવંતો ગગન ઘેરી ગોળા ભરે,
અને હૃદયતાર સૌ ઝલુઝલે લહી પ્રેમને
પ્રિયાનયનમાં, શિશુસ્મિત વિશે, પિતાશંકમાં,
હરે જનનીના, મને સુહૃદ લાઘ્યાકુ તણા.

પિતા ! બસ નથી શું આ વિભવ માનવીને મળ્યો ?
પ્રમાણુ તુજ પ્રેમનું પ્રકટ એ નથી ? કે મધે
અદ્ભુત વધુ પ્રમાણુવા કવચ, કિંદાથી, ક્યાંકે અને
પડી પિંજણ શોધમા બડબડી જાહે ને બળે ?

ન મિન્દુ જળનું લહે કદી ય માપ સિંધુ તણું,
વિરાટ-કરમા વમે જમ નથી જ શું એટલું ?

સમપ્રસાદ શુકલ

સ્મારક

(પુત્રી)

લઈ કુલછડી ? મુગધીમય પાખડી ? કે પડી
શિક્ષા શકલને અખોલ વદને ય વાચા હઈ ?
વિરાટ નખમાળથી અકચડિત તારા લઈ
ધઈ ચરણુમા ? પળેપળ રચું નવી દીવડી ?

સહજકિરણપત્તિરચિત દીપતી ગખડી
મધી પ્રમિત વિશ્વના પરમ પંચ તરવો મહુ
તણા અચલ ચિન્તની જ રમૂનિ એકે તારી ચઢું;
કિયું રચું કહે ? અનંત યુગગતથી એ વડી !

હતી રમતીઆળા તું—અરુણ શાંત ગગોદક—
સદા પતિતપાવની, કમચરેખ શી પિરનરી,
વહી ધન ગમીર નિત્ય મુગ જીવને નિર્ઝરી,
હિંત જગનાનની આનિ વિશાળ એ કલ્પના

સમી, તુજ મમે કઈ નચીન હું રચું ભારના ?
'ધૃતિ' સખદ એકે એ જ નથી ભવ્ય શું સ્મારક ?

ચન્દ્રવદન મહેતા

વિશ્વતોમુખી

(ઉપભતિ-વશસ્થ)

હિમાનમે મગ્નના ઉલીકા '
ને ખાલુ ત્રીને જન ગગ-મિધુના '
સભ્યાદિશૃંગે પગ એક ટેકવી,
ઝખ્યા કરે દર્શન ભાગ્યધૃદુના

વટોળ ભડે મગ્નભાના હરે,
મિતે શમાવુ સ્વગ-મગ્ન-કપને,
ને વિન્ધના શૈન્યને વીંધાઈ,
તો મે હમુ જન્યન મગ્નમિત્યને

ને એ કલે તો લલુ માનની મગી,
ખની રું શટ્ટ-વિરાટ-એતના,
મગ્નમગ્નના હિગ-મગ્ન-તાને,
મૂળ મહુ ભમિન એકમ-ગ્રેરણા

ઉત્તેતો તારકશબ્દપોથી,
ને પ્રમધારા વડુ વિશ્વતોમુખી

ઉમાગંધર ભેપી

ઓમ-તુંબડું

(ઉપભતિ-વશસ્થ)

ત્રિમનકરો કરી માનદક,
પ્રમાસની તારની મદી લઈ,
પ્રમાસ લાવુ તણી અગ્રી કરી,
અધિનીએ માદ ક્યો પ્રયક

‘વિગટ’ તારૂ જન્યગાન ગાના,
તજ્જનુ એક અનન્ત તુમકું
ઈ શકે તો મુજ દડમા મકું,
સગીન એ શાશ્વતને શમાવા '

વિરાટનું સોણકું તો સરી પડ્યું;
ધીમે રહી અંતર ખોલી આપ્યું;
અનન્ત એવું અવકાશ વ્યાપ્યું,
અશ્વિનીને સાંપડ્યું વ્યોમ-તુંબડું.

સંગીતના શાશ્વત ગોલ થીજતાં
તારા બની તુંબ મહો દોવા યના !

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી.

બે ભાવનાઓ

(૫૨૨)

જન્મે-યદિ જવું મમે જ-સ્મિત લક્ષ્મીના ઓસરી,
સુવર્ણતણી કાન્ત કાન્ત મળી જાય માદી મહો,
હીરા રતન ને મણિ પથ તણી બનો કાંકરી,
પરંતુ અમહું પ્રમાદમય હાસ્ય પાવિત્ર્યનું
ધળે ન કદિ ઝાણું, ના મલિન એ કદિ મે થળે,
નિરંતર પ્રસન્ન પદ્મસન્ન અંતરે એ હરો.

ભક્ષે સકળ વિશ્વનાં વિષ જ્વલંત ને કારમા
સુખે જગત હાલવે મુજ મુખે, અને દાહના
દુઃખે અણુઅણુ બને વિકલ વ્યરત છો માહરા;
પરંતુ ધરશે નદિ હૃદય વજ્રકાદિ-મને,
મુકાબ ઉરથી જશે ન કદી પ્રેમની નિર્ઝરી,
વહી વહી વિશાલ વિશ્વપટ નિત્ય ભોળાવતી.
રહો વિવસમુદ્રમાં અમૃતપૂર્ણ - મંદાકિની,
અનંત સ્મિતના તરંગ પર ભદ્ર વિસ્તારતી.

પૂજાલાલ

શહાદત

(૫૨૧)

મશાલ સગાવી મૂઠ દુખિયા જનો દૂધા,
પ્રકુલ તુજ વ્યભની—જનના—અધૂરી કળી
અસખ્ય કચડાયાના અબની થવા પ્રેરણા,
દીવેન ખૂટતા બનિ બની જજે મશાલે ચડી

ફગાવ તુજ કંઈ સૃષ્ટિ સજવા નવા આયુષો,
નવા સરજનો વિના ક્યમ સમે કુધા કાતિની ?
નવા સરજનો વિના પ્રતીતિ રે, થશે શ્રાતિની !
મરી જાવુ એ વૃત્તિ જીવી રથા નના સર્જનો

નહિ સરજના વિના ધરતી રૂપ ધારે નવુ,
નથી રજની દીસતી મધુરની વિના ચદ્રિકા,
લીનોતરી વિના સુધા પ્રકૃતિમા નથી ગરતી,
નથી નૂર સ્વતન્ત્રતા તણુ કદી શહીદો વિના

શહાદત બની જરો જીવનની મગ્ન જે ધડી,
જ્યત કરવા તને જગ સિદાસને ગિતરી
આન રચશે વૃત્તિ

ઈન્દુલાલ ગાંધી

વિશ્વ અને વ્યક્તિ

(વસન્તવિલાસ)

જિએ નીએ સુ દિગે પ્રસર્થ આપા
આ સુ બધુ નિરખુ જે મુજ આસપાસ ?
કયા ઊભો ?—મુજ નિવાસ કદા પ્રમાણ ?
ઓપાસ વ્યસ્ત સધળું દિમતુ અગ્નિવ્યુ

આ આકુ દુગ્ધ અનન્ત અગાધ વ્યોમ,
તારા અમંખ્ય ધન વાદળ સૂર્ય મોમ,
સખન્ધ શો મન સાથ દગે મદારો,
આદર્ય સુન મહો મર્વ પરાન્તરો ?

કુડાગુ કાકરી પડ્યે જનમા તણાય,
કાદા લણી પગપળે સગુ જણાય,
'દુ' શન્ય-માગ-જલે પડતા શુ પામ્યુ
વિસ્તાર વિશ્વતણ વર્તુલ ?—કેમ જાણુ ?
'દુ' મધ્યમિ-કુ મટતા, પ્રલયો 'દુ' થી જે
આકાર વર્તુલનણો, મગી શુ જમે તે ?

નલિન મણિશંકર લાટ

જીવનધૂપ

(વચસ્વ)

(૧)

ઉદ્યાનમા મડપ મનભના
રોખા, ગમી મે રાત મન્યવેદિકા,
રંગોળીની ગમ્ય હૂથેન આરતિ,
નાચે પનાકા નતોરણાવનિ

હોમ્યા હવિષ્યામ ધૃત્વાદિ કે બનિ,
પ્રદીપ જવાના કલુની ભજૂતી,
ભડાગ હોમ્યા ધનગણિદાનથી
સુગંધ વ્યાપી નભ યજ્ઞધૂપની

(૨)

પ્રભાતને જ્ઞાત્યમુહૂર્તકાન હું
એકાતમા મહિગ્દાર ઢેરતો,
જનાનનો સમસિખાની આરતિ,
સ્તોત્રો યગોગાન તણા અવાપતો

જલે તડો નિશ્ચય દીપજ્યોતિઓ,
પેગનતો અનર—દીવડો ઉરે,
એકાત્મતા પુણ્ય—સ્વરૂપ પામતો
સુગંધ વ્યાપી ઉર જ્ઞાનધૂપની

(૩)

નદી નહેરે સુ-રસાળ જૃમિમા,
અનંત મેં જીજ સુવર્ણ વાવિયા;
લગી રત્ના એતર પાકભારથી,
સંધ્યા નખી, મોલ લખ્યા કણેકણ.

આને હમે ધાન્ય તણા મહાગિરિ
સુવર્ણવર્ણા મૃદુ સામ્યતેજથી
રસ્મા, ધર્મા એ ગુજ પાદયુગ્મમા:
સુમંધ વ્યાપી જગ કર્મધૂપની.

તનમુખ ભદ્ર

અર્થ

(મંદાકાન્ત)

જાણે શું એ પ્રસયજ્વર તોપે તપેલો પ્રયુદ્ધ ?
મીઝાયાં શું વીજળીનણુખા વેરતાં ઉગ્ર નેન ?
ફંધારી શું અહીં પડી મયો રૂઝ આત્મા અયેન ?
કે જુઝાઈ પ્રવલસિત સિખા કાન્તિની કર્મયુદ્ધ ?

આજે દૈયાં વિગસિત બની નેણુ આંશુ નીગાળે,
શા રેલાયે હૃદયભરની વેદનાના વિલાપ !
દોષો શાને વિફળ નયનાથુ કરીને પ્રતાપ,
છાંટયાં એણે તન-શધરને રાષ્ટ્રમંકાન્તિકાગ્રે:

હોમ્યું જેણે નિજ શરીરને દેશકંસાણુપમે,
રાખ્યો વિશ્વે સજ્જ ઉગ્રજી ભાવનાનો હુતાશ;
વેયો જેણે યુગજીવનની ગ્રેસણાનો પ્રકાશ,
પોંખાયો એ પ્રિય સ્વજન, સૈનિક સ્વાતંત્ર્યલગ્ને.

એજા એણે યુગશરીરને ભરમ શોણિતબીની,
તોડી એણે જડ જીવનની સૃખલા પૂર્વજોની.

ચમનલાલ માંધી

.....ને

અહો ! તુજ વધામણે પ્રકૃતિ આજે શી શોભતી !
 ઝૂમી કુસુમનાં રણાં વિવિધ આજે શાં ઝૂમખાં !
 ધસું ઝટ હું ખડાવરો ઉપવને પુલો વીણવા,
 અને કુસુમઅનિયથી ચરણ તાહરા પૂજવા.

ગુલાબ લગી ? ના, કપોત્ત તુજ રમ્ય એથી ધણા;
 મૃણાલ ? નહિ પુષ્પ એથી તુજ નેત્ર સોદામણાં;
 લગી શું ખરમોગરો ? નહિ જ; અપકો ? ના, નહિ;
 શિરીષ ? નહિ;—માલતી ? નહિ જ; માળ મન્દારની ?

ખસો, કુસુમ શી વિમે કુસુમમત્વશીને હોરે
 વસે ? ઇતરને લસે કુસુમ મર્વ એ રીઝવે;
 હું તો મુજ અધકેશ, ખટમીઠા જ શબ્દો ગૂંથી,
 પદે તુજ મહેશ્વરી ! હૃદય ભાવભીને ધરી
 કૃતાર્થ મુજને મણીશ, સુરસંધયુ સ્પર્ધતો.

કૃતાર્થ નહિ કેમ હું કેવિ અને કલાકારથી ?
 હું તો અનુભવીશ આજ સહુ તેમની કલ્પના !
 કળા કવનની અને પરમ સત્ત્વ હું સિંધુનું,
 સદેહ મુજ શન્ય આ સદન આજ ઉમળશે !

મનઃમુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

દિવ્યત્રયી

(વસંતતિલક)

સૌન્દર્યની સરિત સુદમ સુદા વહન્ત,
 હેમાં અનન્ત રમતા શુચિ ગ્રેમદીપ;
 પ્રત્યેક ભર્મિ નવહું રિમતગીત ગાતી,
 પ્રત્યેક દીપ નવજ્યોત રહે વિજ્ઞાસી.

સૌન્દર્યની અવનવી મુજ ભર્મિ મહે તો
 નાણી સંદાય ! તુજને, મુજ ગ્રેમદીપ

આત્મા તણા અમલ રનેહ વડે સચેત;
વ્હાલી, સુમંગલ સદા તુજ ચારુ ગીત.

હું લેખતો પરમ જીવનધન્યના એ,
તુ લેખજે પરમ આશિષ ઈશની એ;
આહ્વાદ-ઈન્દુ નિજ જ્યોતિ તણો પ્રસાદ
વર્ણવતો વિમલ જીવન વિશ્વમાંહે.

અનુબંધ ૫

સૌન્દર્ય, પ્રેમ, આહ્વાદ વિશ્વની દિવ્ય એ ત્રયી,
આપણા જીવને આજે પેખ, ગૂંથાર્થ શી રહી !
સુંદરજી ગા. બેઠાર્થ

પતંગિયું અને ગરુડ

(સિખરિણી)

અહો નાના અંગો,
શુ કે સર્વે રંગો જગતભરના આંહી ભરિયા,
હિયા, સન્ધ્યા, પુષ્પો, વિહંગ, નલનાં વાદળ થકી
અહીં વીણીવીણી મૃદુલ કરથી, જ્યોતિ લપકી,
અહીં નાનાં અંગે સચર પ્રભુએ પાલ ધર્યા !

અનંતે વૈવિધ્યે,
પ્રભુની સાન્નિધ્યે, કુસુમભવનોમાં વિહરતું,
કૃણા પાખોવાળું, પ્રેમ મૃદુતાના અણુ સમું,
અહો શુ જડે આ મુખથી ખરીલે હાસ્ય પ્રભુનું !
હશે શ્રદે દેહે સદૃશ ક્ષમ એ જીવ્યું કરતું ?

(પૃથ્વી)

શું એ મનુજ આખને રીઝવી હર્ષને આપવા
જડે કુસુમ એકથી અવરખે રસો ચાખવા ?
ભરી હિંદર જીવતું, અવર કામ એતે ન શું ?
નહિ, નહિ જ, એમ જીવન ન એહને રચતું !

(સૌરઠા)

પ્રજળે દીપકજ્યોત, પ્રજળે હિરમાં ઝંખના;
દીપકજ્યોતે અંગ હોમે પ્રાણ પતંગિયું.

.. (શિખરિણી)

અહો કેવી આંખો !

અને આ શી પાંખો ગગનતલને બાથ ભરતી !
બધા ભાવો સત્તા, વિજય, મહિમા, શ્રેષ્ઠમયતા
તણી આ મૂર્તિ શું પ્રગટ ' પ્રભુ કેવો રચયિતા
હરો જોણે સર્જી પ્રખર બક્ષની રૂઢ મુરતિ '.

જોડાં તે આકારો,

દિગ્ગન્તોની પાસે, ગિરિવરતણા ઉચ્ચ શિખરે,
અહો જોને રૂહેવા, બેઠણ કંવા, નિત્ય ભમવું
મહા વેગે, તીણા સ્વરથી સઘણું વિશ્વ દમવું;
મહોન્મતી એવો ગરડ જગમા કેમ વિહરે ?

(૫મી)

શું એ નિજ દમામથી જગતજીવને સકિતનો,
સદા નિજ વિહાર ગુહ ગિરિશીર્ષ ઉત્તુગનો
દર્ધ પ્રખર પાદ, ઉચ્ચ શિખવાડનો જીવવું ?
નહિ, નહિ જ; ભાવ એ પ્રખર ક્રમાથી ભૂખ્યા કને ?

(સોરઠા)

બહે તીણી ચીસ, પંજે પકડયું પંખીકું;
હૈયું ચીરી કૂર ભરખે બીજાને ગરડ.

(સ દ્વંદ્વવિમીડિત)

જે જીવે રસ પુષ્પનો રજ ચૂસી ડાંખે ય ના ત્યાં પડે,
ને જે જીવન કાજ જીવ ભરખી ત્રાસે ભરે સાદૃશ્ય;
રે સંપ્રિક્ષમ જીવવા - અવરને સંહારવાનો ખરો,
કે અર્પા નિજ દેહ ને પ્રણયના ખોજે ચૂસાનો ખરો ?

‘સુન્દરમ’

ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ

મારી નાવ કરે કો પાર ?
કાળા ભમ્બર જેવાં પાણી,
જુગ જુગ સંચિત રે ' અંધાર;
સૂર્ય ચન્દ્ર નહિ, નહિ નભજ્યોતિ
રાત દિવસ નહિ સાજ સવાર:
મારી નાવ કરે કો પાર ?

ભાવિના નહિ પ્રેરક વાયુ,
ભૂત તણે દાખે ઑંધાર;
અધડૂખી દીવાદાડી પર
ખાતી આશા મોતપછાડ:
મારી નાવ કરે કો પાર ?

નથી હીર, નથી માણેકમોતી,
કનક તણે નથી એમા ભાર;
ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડિત ઢુકડા
તારી કોણ ઉતારે પાર ?
મારી નાવ કરે કો પાર ?

‘સ્નેહરશ્મિ’

વિધાદ

(પૃથ્વી)

મને અવગણો, તજો, નવ દેદી ય મંભારજો,
વહે નયન અશ્રુધાર નવ લૂછવા આવજો;
અનેક થર જામિયાં હિર અશાન્તિનાં, બેદવા
પ્રયત્ન કરશે નહિ; સુદૃઢ એ ભલે સૌ રણાં.

સુકોમલ ન ભાવ દૂર જડતા કરીને ફરી
પ્રસુપ્ત સ્મરણાખિધમાં નવતરંગને પ્રેરશે;
સ્પૃહા ન તમ સંગની, ન કરવી રચે ગોઠડી,
વિશુદ્ધતત્કાલભસ્મ હિરમાં પડી સંધરી.

પહાવી સહુ ભાવ આ હૃદય સ્વપ્ન શાને કરું ?
વિભક્ત કરો શોકભાર નવ લેશ ઓછો કરું.
સુણાવી કયની ન દુઃખ ચહું હું જરી બૂઝવા;
ખડેલ જેખમો તણુ તણુ દહાશ ના દેખવા.

હું દૂર તમથી જઈ પરમ શાન્ત એકાન્તમાં
રહી, લખોશ શોકગીત મુજ ચિત્ત મંતરવા.

‘વાદરાયણ’

મૂર્છા

(૫મી)

જતી રંગિન, તારલા પરવરે જુદા દેશમાં,
થયા ગુલ પ્રકારા, નેહ મમતા મળે લેશ ના;
નિરાશ નમ, એકલી અટૂલી મ્હાન ચન્દ્રી રડે,
પડે ગગનગોખથી ય, સહસા કળી ઓ ! પડે.

ઉઠું લહરી નિઃશ્વસે થયરતી હૂબે સાગરે,
ગુલામકળી આંખથી કળક બે દિમાશુ ખરે;
બધે કરુણતા ભરી, રુદનજોસ રહેવાય ના,
અથાગ દિલઆર્તિનાં પૂરણુઆળે રોકાય ના.

જોડે ચીસ અક્ષાટ ઓ ! કકળતી તહોં કારમી,
પડે તરફડી ચકોર તરુણથી એક ત્યા;
કુમો ઉર અસખદ, અન્ધ નયનો ત્વજે ચેતના,
દશે દિશ કરાલ કે નીરવતા જ મૃત્યુ તણી.

તણ મુજ નસે નમે, રુધિરસેર યીજ ગઈ,
અને ધટધટે ચઢી સધન મૂર્છના દર્દની.

શિરીષ શેલત

દીવાદાંડી

(મંદાકાન્તા)

જાતા જાતા સફર મહોં આ મિથુના માર્ગ માહી,
છૂપા જિભા ખડક તહોં ને કાળ શા નાવ ફેરા '
તૂટ્યા જહાજો, ઝૂંબી મરિયા ને ખલાસી બધા લા,
દીવાદાંડી અવરૂપ ઝળકે પ્રાણુ શુ સર્વનો આ ?

ફરેયી દેા જલધિજલના માર્ગમા નાવ આવે,
સદેશાઓ ચમકી ચમકી બહાણુને એ કહાવે,
ના ના, ના ના, અહોં નહિ, અહોં કાળ જિભો લપાઈ,
તારે આહી જીવન સઘણુ—પ્રાણુ જાશે હરાઈ

સદેશાઓ ઝબકી ઝબકી આવતા પ્રાણુ ફેરા,
સૂણીને મો દિશ બદલતા નાવ ફેરી ખલાસી,
જાતા મારે જીવન-જલધિ-માર્ગ નો નાવ તૂટે,
દીવાદાંડી બની રહી તહોં ચેતવું સૌ પ્રવાસી

પ્રહલાદ પારેખ

